

VÁMBÉRY
ARMIN

Vámbéry Armin

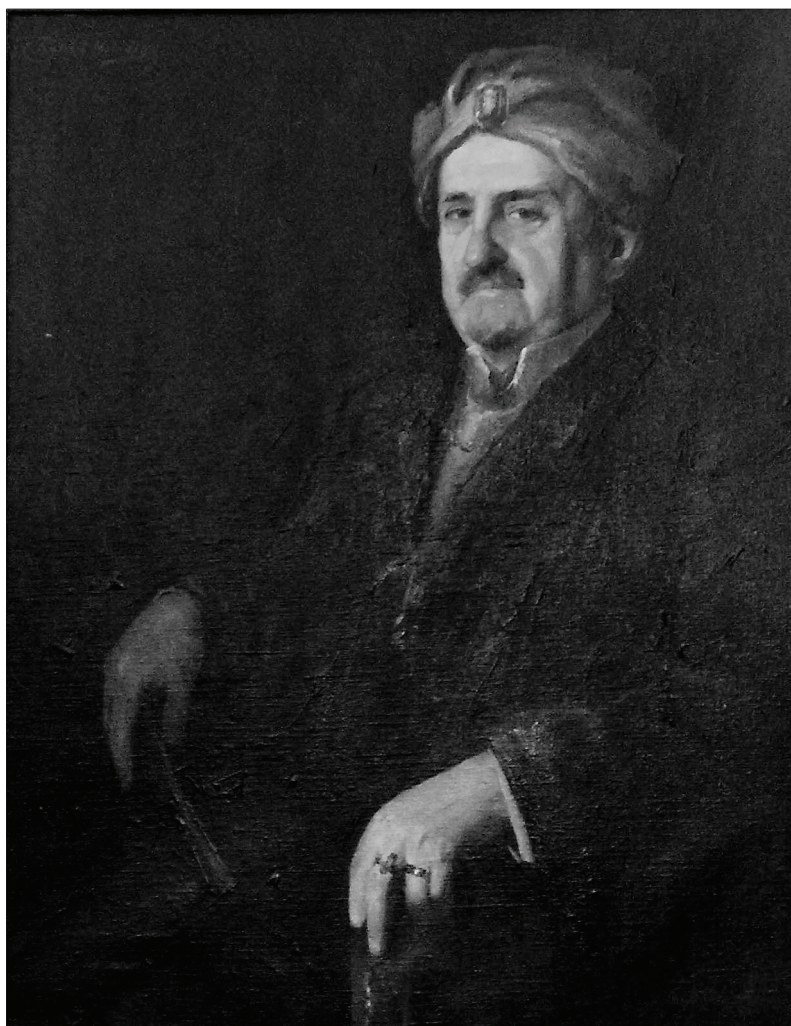
BÖKHÁRA
TÖRTÉNETE

Littera Aurum

Vámbéry Könyvek

Pentelei Molnár János: Vámbéry Ármin
Festmény: olaj, vászon, 90x68 cm

Vámbéry Ármin

BOKHARA TÖRTÉNETE

A legrégebb időktől a jelenkorig

*

Ismert és ismeretlen
keleti kézirati kútforrás után

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2010

A Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó Kft.
tagja az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és
Könyvterjesztők Egyesülésének

A sorozat szerkesztőbizottsága

Apor Éva
Csirkés Ferenc
Dobrovits Mihály
Hodossy Gyula
Ivanics Mária
Kubassek János
Seres István
Vásáry István

A kötetet szerkesztette, a szerkesztői jegyzeteket
és az utószót írta

SÁRKÖZY MIKLÓS

A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság
Kulturális Minisztériuma támogatta

Realizované s finančnou podporou Ministerstva
kultúry Slovenskej republiky – program Kultúra
národnostných menšín 2010

Copyright:
© Lilium Aurum, 2010
ISBN 978-80-8062-411-8

ELŐSZÓ

Ázsia különböző népeinek hajdankorára vonatkozó ismeretünk azon arányban nyer kiterjedésben, a mily arányban a tudományos kutatások ama kérdéses országok földrajzi, etnográfiai és nyelvészeti viszonyait illetőleg előbbre haladnak. Az ottomán császárság, bár rég óta állt folytonos közlekedésben Európa minden részével, csak az utolsó században vonta magára a történészek figyelmét, és ezek ide vonatkozó ismeretei még akkor is annyira felületesek voltak, hogy Petit de la Croix és Cauntemir iratai valóban megbízhatókká csak akkor lettek, ha Hammer és Zinkeisen későbbi nyomozásai által megerősítettek. Weil G. roppant szorgalma elegendő volt arra, hogy teljesen megfeleljen Arábia és Egyiptom évkönyveinek, hol egyedül csak a múlttal volt dolga; de Persia történetének műzsája nem talált megfelelő képviselőre mindaddig, míg Thevenot, Chardin és Niebuhr nyomán a kitűnő Malcolm tábornok nem lett tolmácsa, miután önmaga több ízben utazta be egész Perzsiát és alaposan tanulmányozta annak viszonyait.

Az Oxuson túl fekvő vidék azonban aránylag még mindig ismeretlen a történelem előtt. A jelen század ele-

jén kezdett el néhány sugár áthatolni a sötétségen, mely ezen egész vidéket környezi; azóta pedig a hódítás kardja tetemes mérvben hátrította el a fátyolt, és ámbár ismeretünk úgy az országra, valamint annak népére vonatkozólag még mindig eléggé tökéletlen, könnyen elképzelhető, hogy az európaiak nem csekély mértékben törekszenek részletesebben megismerkedni az ország jelen állapotával, és ha lehet, Közép-Ázsia ezen népének múltjával is, mely, bár földrajzilag oly messze fekszik tőlünk, az utóbbi politikai események által mégis szoros összeköttetésbe hozatott velünk.

E kíváncsiságot kielégítendő, vállaltam én magamra a feladatot, hogy csekély mérvű kútforrások alapján és még csekélyebb tehetséggel megírjam *Bokhara első történetét*. Már csak azon két körülménynél fogva, hogy kora éveimben e távol vidék lebegett képzeletem előtt, és hogy egész ifjúságom kezdetben nehéz készülődéssel, később még nehezebb utazásokkal volt betöltve, már csak azért sem lett volna szabad most érettebb koromban ily fontos irodalmi vállalat felelősségét magamra vállalnom. Úgy látszik azonban, hogy nekem már végzetem oly utakon járni, melyeken épen nem, vagy csak alig voltak előzőim; és midőn most tollal akarok átkutatni egy egészen új tért, minden további mentegetődzés helyett azon csekély számú kútforrásokat akarom felsorolni, melyek nélkül a tanulásra való legnagyobb elszántság is eredménytelen maradt volna.

Bokhara története két részre oszlik, u. m. az ősz az újabbkori történetre, vagyis Transoxania s a bokharai kánság történetére. Az első korszak tartama alatt, mely Timur emír bukásával végződik, Közép-Ázsia nem maradhatott minden figyelem nélkül, bár soha sem képezte külön történelmi művek tárgyát. Ez időben évkönyvei kibonyolíthatatlanul vannak vegyülve a beljebb fekvő Iszlámvilág többi részeinek, néha pedig a nyugati mohamedánoknak évkönyveivel, és habár az egykorú történészek nem fordítottak is olyan figyelmet a transoxaniai eseményekre mint a Khorászában, Irak és Arabesztánban történetekre,

bennük mégis megtalálhatjuk a múltnak legalább fővonalait. Azon időszakok, melyekben például Bokhara és Szamarkandban Timur és Számánidák álltak elő, azon rendeletek, melyeknek az iszlám-hitű Ázsia fele (néha az egész is) engedelmeskedett, ezen korba esnek, de mindamellett Transoxania története, sőt még maguk az érintett mozzanatok sem részesültek a méltó figyelemben. A második korszaknak, mely az özbegek megjelenésével kezdődik, már inkább van saját története és pedig azon egyszerű okból, mivel a politikailag jelentéktelen bokharai khánság el volt szigetelve szomszédaitól, kik alig vették tekintetbe azon csekély és hamar múló befolyást, melyet rájuk gyakorolt. E két korszaknak megfelelően a művemnek alapul szolgáló kútforrások is két osztályba sorozhatók:

1. Régibb és inkább ismert történeti művek, azaz olyanok, melyek részben már kiadattak és lefordítottak az orientalisták által, részben más eredeti kéziratokban idéztek nek valamely különös kérdés megvilágítására.

2. Új vagy ismeretlen kéziratok, melyeket a legújabb időkben hoztak egyes utazók Közép-Ázsiából, s melyek ennél fogva mindeddig a legtöbb orientalista előtt ismeretlenek voltak. Az első osztályhoz tartozó művek közül, amennyiben Transoxania történetére vonatkoznak, a következőket használtam leginkább: 1. *Tárikhi Tabari*, a nyomtatásban megjelent török fordítás szerint különösen azon időre vonatkozólag, midőn az arabok az Oxuson túl fekvő földekbe beütöttek; mert ámbár Narsakhi története az, melyet e fejezetre nézve, legjobban lehet használni, az egyetemes történet mohamedán szerzőjének adatai mégis igen értékesek úgy némely eltéréseik valamint némely részleteik által.

2. *Tárikhi Baihaki*, Morley W. H. és Lees Nassau W. kapitány kiadásában, mely a „Bibliotheca Indica”-ban (Calcutta 1862) közöltetett. Transoxania történetére nézve különösen azon részletes adatok által válik érdekessé, melyeket Mahmud Szebuktekin pályájának kezdetéről és a Mesz’ud Szultán s a kasgári és szamarkandi független fe-

jedelmek közt fennálló diplomatikus viszonyokról közöl. Azonban e könyv csak „Tárikhi Ali-i-Szebuktekin” című műnek (Szebuktekin családjának története, írta Ebul Fazl Baihaki) bizonyos részeit tartalmazza.

3. Mirkhond *„Rauzatesz Sze fá”* című műve és annak folytatása a legújabb időkig összeállítva Khondemir, Álemárai Abbász, Tárikhi Sze fevi, Tárikhi Nádir Sáh és más művekből, melyek a szerző eredeti művével együtt két kötetben Teheránban jelentek meg 1274-ben (1857), könyomatban. E mellett a Mirkhond művének Vullers és Quatremére által kiadott töredékei is álltak rendelkezésemre, de Mirkhondot általán csak a Szeldsukidákról szóló fejezetben használhattam, mivel az ő könyve csak más, igen jól ismert művek kompilációja; Mirkhond annyira viszi néha a kompilációt, hogy egész mondatokat ír le szó szerint forrásaiból. Így péld. Dsengiz háborúiról írt története nem más mint Dsuveini művének másolata, mely az eredetitől csak néhány ékes helyek kihagyása által különbözik. Én pedig, ahol csak lehetett, az eredeti forrásokat törekedtem használni.

4. *Tárikhi Dsibánkusá*, írta Ala-eddin Átá Melik Dsuveini. E mű mint olyan ismeretes, melyre Rasid-eddin, Vasszáf, Háfiz Ábru s a mongolok más történészei mint legfőbb tekintélyre hivatkoznak; és bár az első kettő felülmúlja azt részletességre nézve, mégis megbecsülhetetlen értékű nemcsak Transoxaniának, hanem általán a török népnek történetére nézve. Én a bécsi császári könyvtár birtokában levő másolatot használtam, ugyanazt, melyet Hammer is használt *„Geschichte der goldenen Horde”* című művéhez.

5. *Záfernámeh* (Győzelmek könyve), írta Serefeddin Ali Jezdi, Timurnak jól ismert életírása, melyet (nem a legjobban) Petit de la Croix fordított franciára. (Megjelent: Párizsban 1722). E műnek egy csagatái fordítását is láttam Khivában.

6. *Matlá esz Szaadein* (a két szerencsecsillag felkelése, értvén ezek alatt, némelyek szerint Dsengizt és Ti-

murt, mások szerint – amint valószínűbb is – Timurt és Sáhrukhot), írta Seikh Kemáleddin Abdurrezzák, aki a Timuridák uralmának legvirágzóbb korszakában élt Herát és Szamarkandban. E mű egyike a legérdekesebb és legtanulságosabb könyveknek, melyek az ázsiai iszlám hitű népek történetének valamely korszakáról valaha írtak. Különösen nagybecsű a második kötet, mely Timur halálától Ebuszaid Mirzáig terjed és Timur tudományt és művészetet kedvelő utódja tettei és életének nagy részletességgel és még nagyobb irodalmi ügyességgel valóban meglepő képet adja. Abdurrezzák Herátban született 816-ban (1423) és meghalt Szamarkandban 887-ben (1482).

7. *Bábernámeb*¹, az eredetiből készített és ismeretes Ilminskyféle kiadásban. Később a kitűnő francia fordítást is láttam, melyet Pavet de la Courteille csak az utolsó évben adott.

8. *Sejbáni-námeb*, a Berezin által rendezett és orosz fordítással ellátott kiadásban. A csagatái szöveg, mely csak néhány lapból áll, némely érdekes részleteket közöl az özbeg hős származását, családi viszonyait és pályafutásának kezdetét illetőleg azon időtől fogva, midőn ő a Jaxartes alsó folyásánál járt. A könyv a hős halálával végződik, de Sejbáni főbb harcait és tragikus végzetét csak futólag érinti.

9. *Abulgázi Babádur Khánnak Sedserei-turki* (török genealógia) című műve, melynek eredeti szövegét Romanzoff gróf adta ki Kazánban 1825-ben. E könyv egészben véve csak Rasid-ed-din művének, különösen azon résznek nem éppen jól sikerült másolata, mely a törökök eredetéről szól. Némi történelmi beccsel csak azon fejezetei bírnak, melyek Abulgázi korára és az ő saját élményeire vonatkoznak.

10. *Tárikhi Nádír Sáh*, írta Mirza Mohammed Mehdi Khán, egy Teheránban 1260-ban (1844) megjelent könyvomatú kiadásban.

11. *Naszikh et tevárikh*. Tárikhi Kádsárie. Perzsia jelenlegi uralkodó házának története, melyben a múlt száz-

zad vége s a jelen század elejéből való némely jelentéktelen jegyzetek is vannak Bokharára vonatkozólag. A Malcolmnál található hivatkozások arra látszanak mutatni, hogy Perzsia történetírói Irán történetében e korra vonatkozó némely különös adatot is szolgáltatnak, ámde nekem nem sikerült ezekbe betekinteni.

E fő kútforrások mellett természetesen mindazt is felhasználtam, amit Transoxania hajdani történetére vonatkozólag akár nyomtatott, akár kéziratban levő keleti művekben, vagy európai történelmi, életrajzi és útleírási művekben találhattam. Napjainkban az író első kötelessége, hogy amennyire csak lehet tudomást szerezzen magának mindarról, ami tárgyára vonatkozólag már íratott. Nem tartottam azonban szükségesnek az olvasót az idézett művek egész hosszú jegyzékével untatni, annyival kevésbé, miután azok az illető helyen a szövegben mindehol fel vannak említve.

Ami forrásaim második osztályát, főleg a Bokhara sajátlagos történetére vonatkozó új és ismeretlen kéziratokat illeti, illet fájdalom! csak ötöt lehet felsorolnom. Ezek:

1. *Kitáb-i-Narsakhi* (Narsakhi könyve), melyet némelyek szerint 337-ben, mások szerint 332-ben „Kitáb-Akhbár-i-Bokhara” (Bokhara újdonságainak könyve) cím alatt Ebu Bekr Mohammed bin Dsafari un Narsakhi írt meg a Számánida Nuh bin Naszr parancsára, ki Emir Hamid név alatt 331–343 közt uralkodott Bokharában. A könyv eredetileg arabul volt írva és csak 190 évvel később fordíttatott perzsa nyelvre. A létező perzsa fordítás, melyek 1832-ben Burnes Sándor szerzett meg Bokharában, és mely jelenleg a „Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland” tulajdonát képezi, az elején Bokhara városa és szomszédságának legkorábbi történetét tárgyalja, s a szerző különösen a falak, kapuk, paloták és csatornák, valamint a bokharai adminisztráció és adórendszer kipuhatolására látszik nagy gondot fordítani. A kézirat részletes elbeszélésben tárgyalja Transoxania ezen részének történetét a Számánidák fénykorában, vagyis inkább csak a város és legközeleb-

bi környékét, miután a Mijánkal és Szogd nevű kerületek nem is említetnek.

A második rész, mely adatokban minden más idevonatkozó műnél gazdagabb, az országnak az arabok által történt elfoglaltatását írja le. Az arab kormányzat első századára vonatkozó elbeszélések némileg zavartak, de a Mokanna nevű álprófétáról és ezen korszak némely más eseményeiről adott leírások csak Emir Hamid uralkodásának kezdetéig írhatott meg, de melyet a fordító egész a dinasztia bukásáig folytattott. A könyv végén egy külön értekezés van Bokhara szent sírjairól s az itt eltemetett szentek és tudósokról. Értesülésem szerint e műnek még egy másolata létezik Európában, mely Khánikoff orosz tudós tulajdonát képezi. Sajnos, hogy mindkét reánk maradt másolat igen rosszul és csaknem olvashatatlanul van írva úgynevezett Neszkhi betűvel.

2. *Sejbáni-Námeh*, írta Mehemed Szalih, Khahrezmi herceg, egy csagatái hősköltemény, mely 218 lapra terjedő kéziratban Sejbáni Mehemed Kán tetteit adja elő azon időtől kezdve, midőn ő először jelent meg Szamarkand előtt, egész addig, midőn Khorászán fővárosa ellen vonult, és így életének csak mintegy nyolc évre terjedő korszakát öleli fel. Miután minden előbbi, Sejbánira vonatkozó, értesülésünk vagy Báber könyvéből vagy perzsa annalistákból, tehát mindkét esetben ellenséges szellemben írt művekből volt merítve, e mű kétszeresen becses, mint amely valóban hiteles, amennyiben Mehemed Szalih herceg titkára volt az üzbég hősnek, kiről helyenként túlzott kifejezésekben beszél, de egészben véve megbecsülhetetlen rajzát adja Transoxania ez idejű erkölcsi, társadalmi és politikai helyzetének, mely korrajzot rövid idő múlva, eredetiben és jegyzetekkel ellátott fordításban szándékozom kiadni. A kezeim közt levő másolat, mely az egyetlen példány Európában, és melynek párját én Közép-Ázsiában sem láttam, a bécsi császári könyvtár tulajdona; Flügel Katalógusának II. kötetében a 323. lapon említi azt, de úgy látszik ő nem ismerte a csagatái nyelvet, mivel különben a műről adott jegyzete aligha lett volna oly rövid és hiányos.

3. *Tárikhi Szeid Rakim*, egy chrogognamm gyűjtemény a Hidsra 700-dik évétől 1055-ig, melyet Szeid Rakim (a név álnévnek látszik) folytatott 1013-ig (1604), és mely később 1055-ig (1645) terjesztetett. Bár az egész csak bizonyos perzsiai események kronológiája, mégis a négy- vagy kétsoros versekhez adott történelmi magyarázatok igen nagy becsűek, különösen az azon korban élt tudósok és híres seikhekre vonatkozó célzások, melyről másként nem volna tudomásunk. A *Tárikh* a kronológiai egymásutánt követi, de némely személynek, mint Timur, Sejbáni, Abdullah Kán és Abdulmumin Kán életét bőven és híven írja le. A kézirat, mely sajátomat képezi, alkalmilag Khorászán némely híres férfiairol is tesz említést, de főleg az Oxuson túl fekvő országokról szól és azért a szó szoros értelmében azon kútforrások közé tartozik, melyek Bokhara és Transoxania speciális történetére vonatkoznak.

4. *Tárikhi Mekim Kháni*, írta Mehemed Juszuf, Mekim Kán munsija (titkára) azon időben, midőn ez Szubhánkuli fia, Belkh tartomány helytartója volt. A perzsa kézirat, melyet Burnes szerzett meg Bokharában, és mely jelenleg az angol Asiatic Society tulajdona, Dsengiz Kánnal, mint az Asztarkhánidák őseivel kezdődik és Ebul Khair Kánnak, a Sejbánidák ősatyjának idejéig terjed. Ezen dinasztia már azonkívül is eléggé jó volt leírva, ámde ezen kézirat sok új és fontos adatot közöl az Astarkanidák kivonulására és az e házból származott legjelesebb fejedelmekre vonatkozólag, milyenek Baki Mehemed Kán, Imámkuli Kán, Nezir Mehemed Kán, Abdul Aziz Kán, Szubhánkuli Kán és végre Mehemed Mekim Kán, aki azonban soha sem bírta Bokhara trónjára jutni. E kézirat mintegy kétszáz évre terjedő korszakot ölel fel; irányja, bár nem egészen ment a szokásos keleti cikornyáktól, eléggé folyó.

5. *Dakhme-i Sábán* (a királyok sírja), írta Munszi Száidik Mirza, aki úgy látszik Emir Maaszum szolgálatában állt.

A mű egy az utolsó Asztarkhánidákat dicsőítő énekkel kezdődik, kiket a költő úgy állít elének, mintha sírjaikban a földi dolgok mulandóságáról s a fejedelmek erényeiről

beszélgetnének. Erre egy versekben írt történeti elbeszélés következik Emir Maaszumnak az afgánok és perzsák ellen viselt főbb hadjáratairól, mely azonban nem igen bír tudományos értékkel; az utolsó rész alkalmi költeményekből áll, melyek különböző ünnepek és főleg az uralkodó fiai és unokáinak születése és körülmélettetése alkalmából íratnak. A Tálik betűkkel írt csinos perzsa kéziratot Szamarkandban vettem és az még most is birtokomban van.

Valamint az általam használt kútforrások jelleme és természete különféle, ép úgy különböző művem egyes részeinek irodalmi értéke. Az első kötet – Narsakhi kéziratából merített néhány adat kivételével – kevés olyat tartalmaz, mi az orientalisták előtt nem volna ismeretes, bár sok ismeretlen a nagyobb közönség előtt, miután Közép-Ázsiára vonatkozó kéziratbeli kútforrások még soha előbb így mérvben fel nem használhattak. A második kötet azonban csaknem egészen eddigelé kevésbé ismert vagy éppenséggel ismeretlen adatokat tartalmaz, miután *oly fejedelmek, sőt egész dinasztiák sorát állítja elénk, kikről eddig Ázsiában alig valami Európában pedig éppen semmi sem íratott*. A kivített illetőleg az irányban világosságra, a tárgyalásban egyöntetűsége törekedtem. Ugyanezen szempontból törekedtem az idegen szavakat lehető legegyszerűbb módszer szerint írni át. E tekintetben nem ragaszkodtam az egyik vagy másik rendszerhez, hanem a szó eredeti kiejtését tartottam szem előtt, melyet a magyar kiejtésű betűkkel lehetőleg utánoztam. Az arab szókat pedig mindig azon kiejtés szerint írtam át, amelyet perzsák és turkesztániaktól halottam.

Tekintve a rendelkezésemre álló adathalmaz nagy eltéréseit, némely helyen apróbb részletezésbe bocsátkozhattam volna; így például sokkal teljesebben követhettem volna Mirkhond leírását a Szeldsukidákról, Serefeddin leírását Timur életéről és Abdurrezák kitűnő kéziratát a Timuridák korszakát illetőleg; de nem tettem így, mivel más korszakokra vonatkozólag nem rendelkezhetvén ily

gazdag adatok fölött, a könyv szimmetriája lett volna megzavarva és az ellentét által némely fejezetek tartalmatlansága és száraz volta csak annál kirívóbbá vált volna. Ugyanazon okból nem bocsátkoztam jelenleg a szomszédos kánások részletes történetébe. Van ugyan birtokomban néhány Khokánd és Khivára vonatkozó adat, de még várrok, míg e csekély tőke megnő, hogy azután külön értekezést írhassek Közép-Ázsia ezen keleti és nyugati részeinek történetéről.

Végül még legbensőbb hálámat kell kifejeznem mindazok iránt, kik egy vagy más módon segítségemre voltak művem kivitelében. Yule H. ezredesnek, ki a legnagyobb tekintély minden kérdésben, mely a középkori Ázsiára vonatkozik, köszönetemet akarom kifejezni azon ismeretekért, melyeket részint magánleveleiből, részint csodálatot érdemlő műveiből merítettem; továbbá Schlechta Ottokár báró, Barb A., Birk E. uraknak, a „Royal Asiatic Society of Great Britain” tudományos társulatnak és Wussin J. úrnak azon nagy szívességükért, mellyel a legkülönbözőbb segédforrásokat rendelkezésemre állították, Pesten, hol különben minden szükséges könyv rám nézve hozzáférhetetlen lett volna.

Nem kevésbé lekötelezettnek érzem magamat *Sámi Lajos* úr irántában, ki e könyvem első részét és *Jónás János* úr irántában, ki a második részét sajtó alá terjesztette, mert ott, hol a szerző munkáját háromféle nyelvben javítani kénytelen, ott a szívesen nyújtott segédkez csakugyan jól esik.

És ezzel átadom több évi munkám gyümölcsét a szíves közönségnek. Vajha az kevésbé volna gazdag hibák és hiányokban! Ámde ha már bármely országnak *első* történetét megírni nagy nehézségekkel járó feladat, e nehézségek megkétszereződnek, ha a kérdéses ország csak a jelen nemzedék idejében bontakozott ki a sűrű homályból, mely századok óta borította évkönyveit.

A szerző

BEVEZETÉS

Amily határozatlanok és bizonytalanok a Közép-Ázsia földrajzára vonatkozólag közkézen forgó fogalmak általán véve, ép oly határozatlan és homályos a „Transoxania” nevezetnek politikai jelentősége. Szó szerint véve e név az arab *Máverá-un-nebr* (ami egy folyam mögött vagy azon túl fekszik) kifejezésnek fordítása, és így Transoxania alatt az Oxuson túl vagy annak jobbspártján fekvő országokat jelentene. Szorosan véve azonban nem így áll a dolog, miután még Belkhi¹⁾ földrajzi kéziratában is Transoxania alatt a folyam felső folyásának bal partján fekvő vidék egy része is értetik; és ez helyes is, ha a politikai határokat vesszük tekintetbe, mert a Számánidák korától napjainkig a Talkan, Tokharesztán és Zem nevű kerületek, melyek részben vagy egészben az Oxus balpartján fekszenek, Bokhara kiegészítő részeinek tekintettek. Történelmi kutatásaink azt látszanak bizonyítani, hogy e beosztás a Számánidák idejében keletkezett, kik eredetileg maguk is Khorászn e részének voltak lakosai. Midőn hatalmukba

ejték Transoxaniát, saját örökségüket új országukba kebelezték, és ez így maradt egész a dinasztia bukásáig. Az első Ghaznevidák, t. i. Mahmud és Mesz'ud alatt az Oxus egész bal partja Khorászánnak részét képezte, s a Szeldsukidák alatt is ez volt a dolgok állása, nem kevésbé a Dsengiszidák és Timuridák alatt, kik, mint egész Irán urai, helyreállíthatták Khorászánnak természetes határát, anélkül hogy saját érdekeiket veszélyeztették volna. A Sejbánidák és Asztarkhánidák alatt, azaz mintegy három század folyamán, az Oxus egész bal partja Bedakhsántól kezdve Csihárdsui-ig, Bokharának volt alávetve és kevés kivétellel így is maradt a Mangit ház alatt is, egész a legújabb időig, midőn Transoxania felbomlani látszott és így a Kabuli uralkodó könnyen elragadhatta magának Bokhara e kétes birtokait. Mindezekből az következik, hogy Transoxania politikai határát délfele egy vonal által kell jelölnünk, mely az Oxuson innen a szélesség 71-dik s a hosszúság 35-ik foka alatt Bedakhsántól a Murgáb balpartjáig terjed, mely vidék régi időkben a következő tartományokra volt felosztva: 1. Khatlan és Vakhs²⁾; 2. Udsán, vagy talán helyesebben Vadsán; 3. Tokharesztán, Belkh fővárossal; jelenleg itt Kunduz és Kulm a főhelységek; 4. Zem, mely a mai Kerkit, Andkhoit és Meimenét foglalja magában; végre 5. Amul, később Amuje, a mai Csihárdsui, mely keleten és délen a Khahrezmi sivataggal határos³⁾.

Nem kevésbé nehéz Transoxania északi határának kijelölése. Régi időkben *Oszzruszna*^{II} országa feküdt itt, mely Belkhi szerint keletre Ferganával, délre Kessel, északra Dsadsdsal és nyugatra, vagyis inkább délnyugatra Szogddal volt határos. Oszzruszna a jelenlegi bokharai kánság azon hegyes részének volt neve, mely Szamarkandtól keletre kezdődik és különböző elnevezések alatt⁴⁾ a Thien-Sanig terjed. Legnevezetesebb helységei voltak: Bu-Mekhet, a főváros (jelenleg ismeretlen), Szabad vagy Szavat (jelenleg Szarvad, messze keletre a hegyek közt), Dizek (most Dsizzak) és Zamin, mely a hajdan Ferganával, most a kokandi kánsággal határos. Oszzruszán túl észak-

ra a Dsads tartomány feküdt, a Jaxartes völgyében, számos várossal, melyek közül Khodsend, Benáket, Otrar, Sziglak, Szirem Szabran és Taraz még napjainkban is kimutathatók. Én sohase hallottam említést tenni a nagy falról, melyet Belkhi szerint a hegység s a Jaxartes között Abdullah bin Hamid épített volna, valószínűleg véd művül a nomádok betörései ellen. Bár ezen legrégibb földrajzi mű az említett két országot Transoxania alatt sorolja fel, ezek meghódítása a Zerefsán melletti főváros részére semmivel sem ismeretesebb mint sok más kiegészítő részeké. Oszrusána mindig Bokharához tartozott, de Dsads nagyon gyakran cserélt gazdát. Az iszlám előtti korszakban a Jaxartes ezen északi partjai turkok által kormányzott független államot képeztek, mely azonban a Számánidák idejében, midőn Bokharában az arabok uralkodtak, ez utóbbi országhoz csatoltatott. A Szeldsukidák alatt ismét kivívta függetlenségét, és Khidr Kán, turk herceg, tekintélyes hatalomra tett szert. A mongol inváziótól fogva Dsads a viszály tárgyát képezte a nyugati Khahrezmiekek s a keleti ujgorok közt; Dsengisz halála után pedig Kaidu és utódai kezdtek hosszú testvérháborút a Csagatáidák ellen ugyanezen tartomány miatt. Maga Timur is csak az északnyugatra és délkeletre lakó szomszédokkal folytatott véres háborúk árán eszközölhette ki Transoxania ezen részének bekebelezését; mely háborúk az ő halála után még gyakrabban és nagyobb elkeseredéssel ismétlődtek, és ámbár a Sejbánidák és Asztarkhánidák házaiból való hatalmas fejedelmek néha egy ideig háborítlanul bírták Turkesztán azon egész részét, mely Transoxania név alatt ismeretes, mégis alig múlt el két évtized anélkül, hogy a mongol, kalmük és kirgiz főnökök fegyverrel ne léptek volna közbe. Tényleg a Jaxarnak völgye Taskend fővárosával csak a múlt század közepe óta hódolt békésen Fergánának, vagyis a mai khokandi khánságnak.

Mindebből következik, hogy földrajzilag szólva csaknem lehetetlen. Transoxania határát pontosan kijelölni. Azért is mi Transoxania alatt mindig egyedül Bokharát,

vagyis bokharai khánságot fogjuk érteni; mert, ámbár ez a mondott név alatt csak Sejbáni s az özbegek kora óta szerepel, mégis a Zerefsán partjai és azon terület, mely délre az Oxusig és északra a Kizil Kum sivatagig terjed, képezik az egyedüli részeket, melyek a legrégibb történelmi idők óta megszakadás nélkül képezték az eredeti és osztatlan transoxaniai államot. Mint a történelmi kezdete óta különösen kiváló részeket a következőket kell felemlítenem.

Bokhara, a Számánidák s a Transoxaniára vonatkozó legrégibb földirati tudósítások óta az ország fővárosa, mely, mint mondják, virágzása korában az iszlámvilág legnagyobb városa volt. A belváros, melyet hét kapuval bíró falak vettek körül, nem volt valami különösen nevezetes, de annál inkább kitűntek a külvárosok, melyeket számtalan csatorna látott el vízzel és melyek szépségét a környező vidéken kívül sok fényes épület emelte. Az arab utazók nem győzik dicsérni a kiterjedt kerteket alacsony de számos gyümölcsfáikkal, és az Alui-Bokhara (bokharai mazsola) még most is megérdemli ezredéves hírét. Azonban Bokhara nemcsak fényes s a természet gazdag adományaival kitüntetett város volt, hanem egyszersmind főállomását is képezte a Khina és Nyugat-Ázsia közti kereskedésnek, és a selyemmel, brokáttal, finom szőnyegekkel és mindennemű arany- és ezüstművekkel megrakott rakományokon kívül a legnagyobb pénzvásárral is dicsekedhetett, miután valósággal egész keleti és nyugati Ázsiának váltóházát képezte; innen van még ma is a közmondás: „Nyitottszemű mint a bokharai közvetítő.” Más nevezetesebb városok voltak: *Tavaisz*, mely a Szamarkandba vezető után Bokharától északkeletre mintegy hét *ferszákbnyi*^{III} távolságra feküdt; az arab invasio előtt Kut (törökül = szerencse) volt a neve. Ez egy igen erős helyet képezett, mely főleg évi vásárai által lett híressé, melyek tíz napig tartottak és gyakran több mint 10 000 ember által voltak látogatva. Délen *Beikend*, Bokhara második nagy kereskedő városa, melynek lakói keletre Kínával, nyugatra a tengerpartra úztek kereskedést; e város az Amul és

Mervbe vezető országúton feküdt és nagy gazdagság hírében állt. A Szeldsukidák korában Arszlán Khán sokat tett azon út javára, mely a tarab sivatagtól ide vezetett, azáltal, hogy több nyilvános épületet és csatornákat építtetett; ámde az arabok halálos sebet ejtettek a városon, melyből az rövid időre újra felépült ugyan, ámde hanyatlása elodázhatatlan volt és napjainkban már romjainak nyoma is alig ismerhető fel. Északon *Zendine*, ma Zindani, hol pamutot termesztettek, és melyből a pamut-szövetek egész Nyugat-Ázsiába vitettek. Továbbá Vardanzi, Rametin és Nur, melyek ma mind jelentéktelen helységek. A második kerület *Mijanknál*, azaz középvidékeknek nevezetett, mint amely Bokhara és Szamarkand közt feküdt. E nevet a Számánidák korában kapta és egész máig megtartotta. Legfontosabb városa *Kermineh*, mely termékeny vidéken fekszik, az iszlám történetének minden korszakában nagy hírnek örvendhetett és állítólag több kitűnő költő születéshelye, kiknek neve azonban nem maradt ránk. *Nur* (a mai Nurata), Kerminéhtől északra, melyet mindenkor és jelenleg is sok zarándok szokott látogatni. Kerminéhtől keletre fekszik *Ferakhsa*, a Narsakhinál említett helység, mely vásáraitól volt híres; északkeletre pedig a sivatag szélén *Szerták* erődtített városa feküdt, egy magaslaton fekvő váracsával, honnan szép kilátás nyílt a minden irányban elterülő buja kertekre, melyek zöld színét házak és paloták tarkázták. Északnyugatra, ott hol ma Gidsdován városa áll, akkor *Dsend* városa feküdt, a határvár Khahrezm felé, mely ország az egész nyugati sivatagot uralta és maga is szorgalmas földművelő és pásztorkodó népektől volt lakva; keletre pedig *Asnasz*, *Özkend*^F) és *Szignak* városok feküdtek.

A harmadik tartomány *Szogd* nevet viselt. Ez Transoxania hegyes részét (azaz a Thien-San nyugati végső ágait) foglalta magában; határa kelet felé bizonytalan, nyugatra Mijankal, délre Kes, északra Oszrusána. Fővárosa Szamarkand, kétségtávol ugyanazon város, melyet a görögök Maracandának neveztek és Szogdia fővárosának

mondtak. E város Transoxania történetének egész folyamán vetélytársa volt Bokharának. A Számánidák kora előtt e város a legjelentékenyebb helység volt az Oxuson túl és csak akkor kezdett hanyatlani, midőn Iszmail Bokharát választá székhelyéül. A Khahrezmiek alatt, mint mondják, ismét emelkedni kezdett és sokkal nagyobb lett vetélytársánál, virágzása legmagasabb fokát pedig Timur alatt érte el.

A Timuridák bukásával Szamarkand is hanyatlani kezdett; ez időtől fogva Bokhara volt az egyedüli hivatalos főváros és a Sejbánidák, Asztarkhánidák és Mangitek házából származott fejedelmek Szamarkandot csak mint nyári mulatóhelyet szokták meglátogatni szép fekvése miatt. A legrégebb földrajzi művek szerint ezen város szépsége is inkább a külvárosokban összpontosult, mert az erős falakkal körülvett várban a házak többnyire fa és agyagból voltak építve oly sűrűn, hogy Isztakhri szerint a lég bizonyára egészségtelen lett volna a nagymennyiségű *fűzfák*⁶⁾ nélkül. Szamarkand, mely magasabban fekszik mint Bokhara, mindig híres volt üde, egészséges éghajlatáról, de hírért, mint a közmondás szerint az iszlám paradicsoma, leginkább vízbeni gazdagságának köszönheti, mely víz számos csatornák és patakokban folyik a szomszédos hegységről. Belkhi szerint e víz mind a Szogd nevű folyóból származik, mely a Dsiganian fölött emelkedő hegyekből ered. A folyó forrásai közelében egy víztartó létezett, melyből a víz Vargaszba (mely Bargasz és Burgasznak is nevezetik) a főgáthoz vezetettet, honnan a kelet és nyugat felé ágazó csatornába folyt. A fővíztartó egy kis tóhoz hasonlított, melynek szélén falvak feküdtek, és a főcsatornák, mint Barmisz és Debusz, hat napi járásnyira nagy termékenységet szültek partjaikon. Mivel Szamarkand az Indiába vezető főúttól oldalt feküdt és a karavánok régi időktől fogva Belkh, Karsi és Bokharán át, vagy Nisabur, Amol és Beikend felől közlekedtek, soha sem lehetett a belföldi kereskedelem jelentékenyebb székhelye és mindenkor inkább csak a fényűző város hírében állt. Lakosait szép,

tiszta, jó, szerény és vendégszerető embereknek mondják, sőt Ibn Batutah⁷⁾, kit a kegyes Bokhara különben egészen elbájolt, természeti tulajdonaikra nézve a Szamarkandiakat mégis többre becsüli, és e viszony sajátságos módon még ma is fennáll; mert én magam is sokkal több szívéllyességet találtam Szamarkandban mint Bokharában. Hajdani, az iszlám előtti időkből s a Számánidák korából származott fényét Szamarkand a mongolok által vesztette el, mert Ibn Batutah mindenhol csak romokat látott, míg a Timuridák korából származó virágzás, melyben Ulug Mirzának van a főérdeme, és melyet Báber oly gyönyörűen ír le emlékirataiban, a Sejbánidák durva özbeg harcistái által semmisített meg. Jelentékenyebb helységek e kerületben még a következők voltak: *Debusz*, később Debuszie vára nyugat felé, a Bokharába vezető úton; keletre *Vargasz*, *Szarvasz*, Famuri és a virágzó *Rebud*, hol Akhsid^{IV}, Szamarkand egy hajdani fejedelme, kéjlakokat építtetett, és végre dél felé a hegyek közt fekvő *Szarvan* városa és kerülete zordon éghajlattal, de egészséges, erőteljes lakosokkal. Innen tíz *ferszakbnyira* feküdt *Zerdegird* városa, a Számánidák idejében a keresztények híres tartózkodási helye.

A negyedik kerület *Kes* (ma Sehri Számánidák koráig itt többnyire arabok laktak éspedig a Bekr bin Vail törzsből valók. A város jól meg volt erősítve és négy kapuval bírt: 1) Dervaze Ahenin (érc kapu); 2) D. Abdullah; 3) D. Kasszaban (mészárosok kapuja); 4) D. Saresztán (város kapuja). Kes gyümölcsben gazdagabb volt Transoxania többi helységeinél, ami ma már nincs úgy, oly körülmény, mely az akkori jó öntözésnek tulajdonítható. A vidéken két folyó folyt keresztül, a Rud-i-Kasszában s a Rud-i-Khusk, melyek innen a nakhseb síkra húzódtak. Kesben számos falu létezett, milyenek: Verd, Bala, Bedrin, Raszmu, Szam hasonnevű heggyel, később Mokanna menhelye, Ozgan, Dsarudan stb.

Nakhseb volt az ötödik kerület, mely már hajdan is főállomás volt a Belkhaból Bokharába vezető úton; ez azonban aránylag kevésbé volt művelve Transoxania eddig

említett részeinél, mivel a Kesből jövő víz a forró évszak alatt csakhamar kiszáradt és az ivóvizet kutakból lehetett nyerni. Nakhseb a mongolok alatt a *Karsi* (= kastély palota) nevet kapta és pedig Kebek csagatái fejedelem által, ki 718-ban (1318) itt egy kastélyt építtetett magának, melyről azután az egész város elneveztetett⁸). Más jelentékenyebb helységek *Berde és Kesie*. Említendők volnának még az Oxus forrásai körül fekvő, *Vakhs, Khatlan, Dsiganián* (Isztakhrinál Sziganián) és *Kulab* nevű kerületek, hol később Hisszar-i-Saduman lett híressé, de fájdalom! e hegyi vidékről szóló tudósításaink nagyon is hiányosak és zavarosak és a földirat itt még a jelenkorban is csak sötétben tapogatózik. Csak *Termed*, vagy más néven *Termeztől* lehet határozottan tudni, hogy a legrégibb átkelési helyet képezi az Oxuson át India felé. A Számánidák alatt ez virágzó helység volt egy pénteki mecsettel, ami nagyobb számú lakosságra mutat, továbbá egy nagy égetett téglákkal kirakott bazárral. Termed a mongolok alatt veszítette el politikai fontosságát, mert később Kilif és Khodsa Szalu vitatták el tőle az Afganesztánba vezető főátelési hely rangját.

Ami Transoxaniának, vagyis a Timuridák óta helyesebben nevezett bokharai khánságnak mai politikai felosztását illeti, az éppen az özbegek fellépése óta folytonosan változott és csak a keret fővonalai maradtak meg állandóan. Ma a következő tartományokat kell megkülönböztetni, melyek ismét különböző tömen vagyis kerületekre oszlanak: 1) Bokhara, maga a város környékével együtt, hol Baháeddin, Sehri Iszlám, Miten és Miri Kulel fekszenek; 2) Bokhara, mint kerület Vardanzi, Vafkend, Rámetin, Vangazi és Khairábád városokkal; 3) Mijánkal Kermineh fővárossal és Ziá-eddin, Mir, Khatirdsa, Nur Ata és Jengi Kurgan helységekkel; 4) Kette Kurgan, Karaszu, Pencssembe és Tselek városokkal; 5) Szamarkand, Pencskend, Karatepe, Szöjüd és Umkend helyekkel együtt; 6) Hisszár és Sirábád; 7) Sehri Szebz, Kitáb, Csiraktsi és Jekebag erődített helyekkel; 8) Karsi Feizábád; 9) Lebab, fővárosa Kerki; 10) Csihárdtui; 11) Karaköl, Betik és Elcsik városaival. Ezek-

hez tartoztak még a legújabb időkig a Dsizzak, Zanim és Oratepe nevű kerületek, melyek azonban Szamarkand és Kette Kurgánnal együtt az orosz hódítás óta Bokhara nézve azt lehetne csaknem hinnünk, hogy a hajdani geográfusok tudósításai nagyítnak, sőt talán hazudnak is, olyannyira süllyedt minden az Oxuson túl, olyannyira szegényesek és semmitmondók a hajdani fénynek állítólagos székhelyei. Bokhara, a főváros, a kormány, a tudomány, az ipar és a kereskedelem székhelye, egész Ázsiának legpiszkosabb és legegészségtelenebb városa alig 30 000 lakossal, kiknek legnagyobb része még mindig az iráni fajhoz tartozik, és tulajdonképpen ezek azok, kik a város iparának és kereskedelmének hírét mai napig fenntartották. Csak néhány mecset alapépülete s az iszlámelőtti korból származó palota mutatnak a letűnt jobb múltra. Karsi a khánság második városa, úgy ipara és kereskedelme, valamint lakosai nagy számára nézve. Karsi után hajdana romokban gazdag Szamarkand emeltetett ki, mint sok száz szentnek nyughelye. Híres gyümölcséről, bőr- és pamutiparáról és fanyergeiről, Fedsenko szerint van 30 000 lakosa, 86 mecsete, 23 kollégiuma, 1846 boltja és 27 kervánszerai-ja. Ma azonban Szamarkand Kette Kurgánnal együtt, hol a khánságban a legjobb csizmák készülnek, idegen kezekben van, és Bokhara városai között a harmadik helyet most Kermineh foglalja el. Csekély hírnek örvendenek még: Hisszár jó kés és kardpengésről, Csihárdtui nagy lóvásáiról. És végre még néhány falucska az északi részen, hol azon különösen erős és kitartó apró lovak találhatók, melyekkel a leggyorsabblábú, hosszúfülű egyiptomi számár sem versenyezhet.

Transoxania fizikai alkatát illetőleg ezen északi része a „Közép-Ázsia” határozatlan név alatt ismert földdarabnak leginkább lapályos vidék, mely ama keleti hegylánctól, mely mint a Thien-San végső ágazata közel Szamarkandig húzódik, hirtelen lejtővel terjed a Káspi tenger partjáig. Néhány kemény talajból (a bennszülöttek *takir* = száraz-

nak nevezik) alkotott rész kivételével a talaj többnyire fekete vagy sárga homokból áll, és a földművelésre alkalmas rések csak a hegyek oldalain és a folyók és csatornák mentében találhatók. Miként egész Ázsiában, úgy itt is a természet, ha önmagára hagyatik, csak alig termel valamit, és tíz évig tartó háború és zavar elegendő arra, hogy a legtermékenyebb vidék is pusztává legyen. Sőt gyakran a leggondosabb művelés is meghiúsul főleg ott, hol keskeny, de annál mélyebb homokréteg van. Ily homokos rétegek minden művelt földdarabon vonulnak keresztül és Bokhara és Szamarkand városok tözsomszédságában is találhatók, mely két helység között az utazó több mérföldnyi távolságra jár homokpusztán, az úgynevezett Melik sivatagon, mely egy művelt vidék közepén fekszik; egy hagyomány szerint itt 300 évvel ezelőtt egy sós tó létezett. Mindennek dacára Bokharának és a másik két khánságnak termékenysége közmondásossá vált, mivel terményeik nemcsak kitűnőek, hanem sokfélék is. Bokharában saját nemében kitűnő gabona, gyümölcs, selyem, pamut és festék terem. Ugyanaz mondható a barmokról, mert egész Ázsiában híres lovaikon kívül tevéik, e kitűnő házi állatok, többet érnek mint bárhol déli és nyugati Ázsiában, juhaik is a legjobb fajhoz tartoznak. A Szamarkandtól délre és keletre fekvő hegyes vidék gazdag ásványokban, melyek azonban mindeddig elhanyagoltak és nem hoztak napfényre. Azonban már Belkhi említ vasat, ammóniákat, higanyt, ónt, palát, aranyat, ként és egy tüzelésre használt ásványt, azaz szenet, mely újabb időben ugyanazon vidéken az oroszok által ismét felfedeztetett.

Bokhara ezen aránylag kopár földjének termékenysége elsősorban kétségkívül az „áldott” folyónak köszönhető, mely hajdan Szogdnak, később Kohiknak és napjainkban Zerefsánnak, „aranyszórónak” neveztetett. Dr. Radloff, német tudós, és Fedsenko, orosz utazó, újabb időben némi tudósítást szolgáltatott e folyó forrásait illetőleg. Az utóbbi szerint a *Fan* folyó, mely azon halmokról neveztetik így, ahonnan ered, a legnagyobbik azon négy patak kö-

zül, melyek a tenger színe fölött 7000 lábnyira erednek és a lapályon összefolyván a Zerefsánt képezik. A legnagyobb ág Szamarkandtól északnyugatra Pencs-Sembe és Khatirdsa mellett a Karaköl tóba folyik, míg ugyanennek egy kisebb ága egy tóban vész el, mely a Khalata sivatag szélén, Khodsa, Oban és Khakemir falu közt fekszik. A folyó második főága Szamarkandtól délnyugatra Kette, Kurgan és Bokhara mellett tart s sivatag felé; és ha tekintetbe vesszük, hogy ezen aránylag rövid ág folyásában számos természetes és mesterséges csatornát táplál, akkor valóban bámulnunk kell roppant vízmennyisége fölött. A Zerefsánon kívül még csak egyetlen jelentékenyebb patak létezik, t. i. a Sehri Szebz melletti. Ez Karsiig csak ritkán van vízzel tele, de csekély gonddal is megbecsülhetetlenül hasznossá lehetne tenni az egész szomszédságra nézve. A tapasztalat mutatja, hogy az öntözés néhány év alatt oly földréteget eredményez, mely a termékenység legbiztosabb alapja. Ugyanez áll, éspedig a közönségesnél még nagyobb mérvben, az Oxus vizéről; ámde Bokhara aránylag mit sem nyer e folyó által, mivel annak jobb partja Termeztől Csihardsui felé csaknem lakatlan, és valóan csaknem lakhatatlan is, miután a part többnyire magasan emelkedik a víz színe fölé, és ez által a környék öntözése igen nehéz, vagy éppen lehetetlen volna. Az éghajlat, bár alig volna szelídnek mondható, mégsem valami nagyon zordon és kedvező a termelésre. A hőmérték változásait fővonásokban így lehetne összeállítani: Azon pontig, hol a keleti halmok hullámozata megszűnik, az időjárás mérsékelt; a lapályos vidéken, főleg pedig a puszták szomszédságában, tehát Bokhara, Kerki és Karakölben a legnagyobb hideg s a legnagyobb meleg végsőségei már csaknem tűrhetetlenné válnak; de az első város kivételével a légkör sehol sem egészségtelen, s a nagyobb mértékben uralkodó betegségeket inkább a hiányos öltözéknek s az egészségtelen szokásoknak kell tulajdonítani mint az éghajlatnak.

A bokharai khánság termékenyséértől fentebb mondtak úgy a keletről valamint a nyugatról szomszédos vidékre is állanak és ez részben megmagyarázza azon bámulatos gyorsaságot, melyek e vidékek a háború pusztításaiból kiépülnek. Belkhi is megemlíti e körülményt és megjegyzi, hogy egy megvert sereg sehol sem szedi össze magát oly gyorsan mint Transoxaniában. E megjegyzéssel összefüggően az e vidéken létező helységek számára 300 000-re teszi, ami természetesen kézen fekvő túlzás és szembe szökő valószínűtlenség, annyi azonban mégis bizonyos, hogy Transoxania és különösen Bokhara lakosainak száma sokkal nagyobb volt hajdan, mint napjainkban. Az arab hódítás idejében minden városba *egész törzsek* szállásoltattak be, de azért a lakosok mégsem maradtak fedél nélkül. A székhely elővárosai a Számánidák idejében állítólag oly sűrű népességgel bírtak, hogy akár dél, akár észak felé mérföldnyire lehetett lovagolni házsorok között még most is beszél a hagyomány, úgy látszik csakugyan létezett. Bokhara a mongol invázió által szenvedett leginkább, de azért már néhány év múlva ismét 16 000 *férfi lakossal*^{P)} dicsekedhetett, s egy negyed századdal a város pusztulása után ismét 1000 tanuló látogatta kollégiumait. Az Asztarkhánidák, különösen pedig Imámkuli Khán alatt Bokhara rövid időre ismét visszanyerte hajdani fényét, de a mondott dinasztia bukása után a lakosok száma egyre csökkent, úgy hogy ma összesen csak 35 000-re megy. Ami itt a fővárosról mondva van, az az egész országra nézve is áll. Transoxania lakossága hajdan bizonyára öt- vagy hatszor oly nagy volt mint napjainkban; mert ámbár a nagy hadseregek, melyek a kalifaság alapítása óta részint mint zsoldosok, részint mint független hódítók csaknem szakadatlanul özönlöttek Nyugat-Ázsiába és egész a Nílusig, leginkább a szomszédos pusztaságokból kerültek ki, mégis az Oxus és Jaxartes partjai e tömegekhez bizonyára oly nagy csapatokkal járultak, milyeneket csak nagy népességű ország szolgáltathatott. Transoxania lakosainak nagyobb része iráni volt, és Bokharában, Fergána

és Khahrezmben a perzsa nyelv volt az uralkodó az arab, Számánida, Szeldsukida és Khahrezmi fejedelmek alatt, sőt jóval a mongol betörés után is; később, amint látni fogjuk, a török nyelv lépett előtérbe. Transoxania lakosainak jelleme is nagy változáson ment keresztül. Az első arab földírók nem győzik dicsérni a bennszülöttek nemes és nagylelkűségét, nyíltszívűségét és vendégszeretetét. Napjainkban csak az utóbbi erény él még az országban, sőt a nagy városokban ez sem; a többinek nyoma sem található. Transoxania évszázadokon át volt kitéve a szomszéd turáni fajok áramlatának, s a politikai és társadalmi viszonyok bomlása ennél fogva szörnyű volt. A hódítás zsarnoksága itt is, mint mindenhol, nemcsak virágzó vidékeket változtatott pusztaságokká, hanem az emberi kedély nemesebb tulajdonait is kitépte. Közép-Ázsia ma a romlottság azon fészke, melyben együtt található mindazon nyavalya és bűn, mely Nyugat-Ázsia mohamedán országaiban csak szétszórva létezik.

JEGYZETEK

¹⁾ A felfogás s az adatok hasonlósága, mely a legrégebb arab geográfusoknál az iszlámhitű Ázsia bizonyos részeinek leírásában található, már régen kétséssé tette az európai tudósok előtt, hogy Belkhi, Isztakhri és Ibn Haukal három legrégebb író közül melyik tartassék a kétségtől ugyanazon egy forráson alapuló mű szerzőjének. De Goeje M. J. kitűnő hollandi tudós újabban behatóan tárgyalta e kérdést a „Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft” 25. kötetének 42–59. lapján, és az ő értekezésének alapján én a 322-ben (933) meghalt Ebn Zaid el *Belkhi*-t vagyok hajlandó a legrégebb arab földrajzi kézirat szerzőjének tartani. Nekem e műből azon példány állt rendelkezésemre, mely „*Meszalik & Memalik*” (Útak és országok) címet visel s a bécsi császári könyvtár tulajdona. Tekintve e kézirat nagyon érdekes tartalmát, a közép-ázsiai irodalom barátai bizonyára csak örülhetnek rajta, hogy De Goeje, mint fennemlített cikkéből látszik, a kézirat eredeti szövegét kiadni szándékszik. Ami Isztakhri mond Közép-Ázsia vagy

Transoxianiáról (én itt a Mordtmann-féle fordításról szólok), az eredetinek csak jelentéktelen kivonata.

²⁾ A görög *Oξος* a Vakhs vagy Uakhs szóból látszik eredni, mely egy tartománynak s az Oxus egy mellékfolyójának volt neve. Azonban másik nézete szerint a folyó neve, mely az araboknál mindig Dsihunnak mondatik, a török *ögüş* vagy *öküş* (= folyó) szóból származik. A bennszülöttek ma is *Derjá* vagy *Amunak* nevezik azt, mely szavak általán folyót jelentenek.

³⁾ E nevet én *Khahrezmnek* mondom és nem *Khovarezmmnek* mint Mordtman és más orientalisták, mégpedig a következő okokból: 1. Iránban és magában Khahrezmben mindig így hallottam kiejteni a szót; márpedig épp oly kevéssé lehet hinnem, hogy a bennszülöttek hibásan ejtik hazájok nevét, mint ahogy nem hihetném, hogy az angolok vagy franciák helyesebben ejtik ki a német neveket mint maguk a németek. 2. Sok más hasonírású szót találunk a perzsa nyelvben, melyek szintén **a** vagy **oa**-val ejtetnek ki. 3. Jakut *Mudsem ul Buldan* című művében (II. köt. 480. l) egy vers által mutatta ki, hogy a Khahrezm szó első szótagjában *fathának*, azaz a hangzónak kell lenni. A szó jelentésére nézve már máshol fejeztem ki nézetemet, mely szerint az annyit tesz mint *barcra kész, barcias*.^v

⁴⁾ A legismertebbek: Botm (a hajdani Aszfera), Ak Tau, Fan, Altaba, Tennkartag, Szultán Hazrettag és Szuzengiran.

⁵⁾ Nem cserélhető fel a Ferganától keletre fekvő Özkenddel.

⁶⁾ Így fordítja Mordtmann a 131. lapon.

⁷⁾ Voyages d'Ibn Batoutah par C. Defrémery et le Dr. B. R. Sanguinetti. Pars 1855. 52. l.

⁸⁾ Feltűnő, hogy a mongolok Transoxanián kívül, név szerint az Oxus bal partjának vidékén, uralkodásuknak több nyomát hagyták hátra mint magában Transoxaniában. Legalább nevük után ítélve mongol gyarmatok még a következők: Andkhai, hajdan Andakhud, mongol nyelven Anda-kud = egyesült szerencse, továbbá Csicsektu és Almar helységek (a mai Meimenéhben). Sőt egy élő emléket is hagytak hátra, t. i. a Heráttól délkeletre levő hegyekben lakó mongolokat.^v

⁹⁾ Vasszaf, kinek művéből e jegyzet vétetett, csak általán lakosokról beszél, de nem szabad felednünk, hogy az ilyenmű statisztikák keleten mindig csak a fegyverfogható férfiakra vonatkoznak; a nők és gyermekek (ehli ajal) soha sem jönnek tekintetbe.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^I: Báburnámeh. Ma inkább a Báburnáme elnevezés ismeretes a szakirodalomban. Vámbéry átírása erősen oszmán törökös alakokat vesz alapul perzsa és közép-ázsiai török szavak esetében. Az általa használt átírását többnyire nem javítottuk, csak azon esetekben tettünk javításokat, amikor ez valóban jelentős mértékben megnehezíti az olvasást.

^{II}: Oszruszna: helyesen Oszrusána vagy Uszrusána. Régi közép-ázsiai tartomány elnevezése. Vámbéry hol Oszrusznát hol meg Oszrusnát használ.

^{III}: ferszákh: régi perzsa mértékegység, melyet az ókortól kezdve használtak Iránban és Közép-Ázsiában. A ferszákh (ókori paraszanga, farszakh stb.) hossza régióként és korszakonként szélsőséges változást mutatott, 2–20 km között változott.

^{IV}: Akhsid. Vámbéry itt a régi Ikhsidida dinasztia névadójára utal, mely az korai iszlám periódusban is ismert.

^V: Kharezmi: Vámbéry több helyen is, például Khvárezm szavak esetében is (vagy előzőleg az Óxosz névvel kapcsolatban), azok török etimológiáját hangsúlyozza, jöllehet a nevek iráni, ez esetben kelet-iráni etimológiája egészen világos volt már a 19. század második felében is.

^{VI}: "hegyekben lakó mongolok". Itt vélhetőleg az afganisztáni Ghazni környékén élő, archaikus mongol nyelvüket máig megőrző *mogolokra* utalhat Vámbéry. De a Heráttól keletre élő hazarák vagy csahárajmakok is szóba jöhetnek, akik etnikailag szintén mongol származásúak, bár nyelvileg elperzsásodtak. Ez a szövegből nem derül ki világosan.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak *terjesztésére* is hatni; 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy Bizottságot alakított, oly célból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordítása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A M. T. Akadémia ezen *könyvkiadási Bizottsága* feladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudomány-szakok körében leginkább érezhetők. És sietett elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekként a Bizottság eszközzésére, részint a M. T. Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a Bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által – az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva – már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől: utólagos bírálatát nem terjesztette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről és fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

A M. T. Akadémia

Budapesten, 1873. február 20-án. **Könyvkiadási Bizottsága**

I. AZ ISZLÁM- ELŐTTI KORSZAK

Míg Ázsia legjelentékenyebb országai történetük kezdetét a mesék és hitregék szürke kódéba burkolták, addig Bokhara állami lételének eredetét egy olyan mondá-hoz fűzi, melynek valószínűsége már földének természeti minémiségéből is könnyen kimagyarázható. – E monda ugyanis következőleg szól: „Bokhara egykor alacsony lapály volt, melyet posványok és mocsárok¹⁾, sáros helyek és erdőségek borították. A folyók és patakok, a mai Szamarkand környékén tornyosuló keleti hegylánc havától földagadva, minden évben elöntötték a mélyen fekvő tartományt, mely a földművelésre ugyan nem igen alkalmas, de annál jövedelmezőbb volt a vadászoknak és halászoknak. Még a távol Turkesztánból is jöttek ide vadászat-kedvelő férfiak, akik aztán itt későbbben lassanként letelepültek és így keletkeztek Tarkamrud, Bervane, Aszvane és Nur²⁾ helységek; az új települők maguk közül egy fejedelmet választottak, akinek neve *Aberzi* volt, ki Beikendben, azaz a „fejedelmi városban” székel, mert Bokhara, a mostani fő-

város, akkortájt még nem létezett. Hanem ez az Aberzi hatalmának növekedtével mind nagyobb zsarnokká nőt-
te ki magát, úgy hogy a módosabbak tűrhetetlenné vált
önkénykedései elől – északi Turkesztánba menekültek, hol
Dsemuket vagy Dsemkent városát (ami az akkori nyelven
„szép várost”³⁾ jelentett) építették, míg a szegényebbek, az
ellentállásra képtelenek lévén, egy Karadsurin nevű szom-
szédos török fejedelmet hívtak segítségül, ki aztán Sirkisver
nevű fiát egy hadsereg élén csakugyan el is küldé az el-
nyomottak oltalmára. Aberzit elfogták, egy tövisekkel meg-
töltött zsákba dugták s a földön addig hengergették, míg
meghalt. A zsarnok elpusztítása után Sirkisver haza szólí-
totta az elmenekült gazdagokat és azzal a joggal ruházta
fel őket, hogy ezentúl ők képezzék az előkelők osztályát
és *Khudat*⁴ nevet nyertek, míg a visszamaradt szegényeket
alattvalókul jelölte ki. Sirkisver körülbelül 30 évig uralkod-
hatott; utána egy *Szekedsket* (?)nevű fejedelem következett,
kinek Rametin és Ferakhsa városok építését tulajdonítják
és akiről azt beszélnek, hogy midőn később a kínai császár
leányát mint menyasszonyát hazavitte, a *bálványok, melye-
ket ez utóbbi hozományképpen magával hozott, az előbb
említett városban helyeztetek volna el.*” A történeti forrás⁴⁾,
melyből ez adatot merítettük, még azt is tudtunkra adja,
hogy Bokharának azt az uralkodóját, kinek kormányzása
a mohamedán időszámítás kezdetével összeesik, *Bendun-*
nak nevezték, aki azáltal szerzett magának hírnevet, hogy
az Efrásziáb⁵⁾, mások szerint Sziaus⁵⁾ által alapított várat
ismét fölépítette. Nevét egy vas táblára vésette föl és ezt
a várkapu fölé szegeztette, miáltal oly emléket állított ma-
gának, mely még a fordító idejében, tehát 500 évvel ké-
sőbbben is épségben meg volt és csak ekkor pusztult el
magával a várral együtt. Mikor Bendun e várat fölépítette,
így beszéli a monda, több ízben magától összeomlott az
s mikor a bölcsektől tanácsot kértek, ezek azt felelték: a
hetes csillagzatot utánozva emeljenek hét kőoszlopot. A
vár e perctől fogva épségben maradt. Egy uralkodót sem
győztek le abban s egyetlen egy sem halt meg falai közt

soha. Bendun egy *Tugsade* nevű kiskorú fiút hagyott hátra. Ez okból a kormány gyeplői neje kezeibe mentek át, kit a mi történésünk *Khatun*-nak⁶⁾ nevez. Uralkodásának ideje, mely alatt az arabok először jelentek meg az országban, állítólag 50 évnél tovább tartott. E nő nagy bölcsességét, s azt a tiszteletet, melyben részesült, nagyon magasztalják. Napkelte után mindennap elhagyta várát lóháton, kilovagolt egészen a Rigesztán^{III} kapujáig, melyet akkor a takarmánykereskedők piacának neveztek, ott felült egy trónra s házának tisztjei és az ország nagyjai által környezve, ajándékokat és igazságot osztogatott. Kétszáz aranyöves és kardos ifjúnak csak az volt a kötelessége, hogy előtte a kihallgatás alatt minden nap tisztelegjenek, akiket azonban minden nap mások váltották fel, úgy hogy évenként minden törzsre négyszer került a sor⁷⁾. E nővel megszűnik az előbbi uralkodócsalád tényleges uralma Bokharában, mert annak későbbi tagjainál a mohamedán hódítók a fejedelemnek csupán a címét hagyták meg, de nem egyszermind annak hatalmát is. Tugsade, ki, amint mondják, az iszlámra térés árán 30 évig meglehetősen függetlenségben tudta fönntartani magát, az ország északi határain lakó törökökkel s különösen bizonyos Verván vagy Derdán nevű fejedelemmel keveredett háborúba. Ő ezt nagy valószínűséggel az arabok érdekében tette, mint akiknél ő igen kedvelt egyéniség lehetett, mert halála után fia *Kuteibe*^{IV}, kit az arab hódító tiszteletére neveztek így, atyja méltóságában megerősítettet. Kuteibe, kinek névleges uralkodása Ebu Muszlim kormányzási idejével Khorászában éppen összeesik, sem az arabok, sem ezek vallása iránt nem őrizte meg atyja hűségét s minthogy csak nyilvánosan tartozott az iszlámhoz, ellenben titokban a parszizmus régi vallását követé, mint hite hagyott szakadár Ebu Muszlim parancsára 166-ban (782) megöletett és helyébe fia Nenat vagy Binjat következett. Kezdetben, ameddig t. i. a trónon leendő meghagyatása forgott szóban, ő is jó mohamedán volt, de később annál feltűnőbbben hajlott a régi hit felé, sőt Mokanna ál-prófétának is nagyon buzgó követője volt,

kiről később terjedelmesebben fogunk szólni; amikor ezt Mehdi Khalifa megtudta, egy lovas csapatnak megparancsolta, hogy őt ferakhsai lakásában támadják meg és öljék meg. Ez esemény után Bokhara ősi uralkodócsaládjával majd semmi említésre méltó sem történt s az utolsó cím szerinti fejedelem e házból, kit Ebu Iszháknak⁸⁾ neveztek, csak arról ismeretes, hogy a Számánida Iszmáil az ő hűbérjóságát 20 000 diremnyi évi járadék árán tőle elvette. 301-ben (914) halt meg s fiai nyomorúságban tengették életüket⁹⁾.

E sovány, de mindamellett is érdekes történeti adatokhoz kell fűznünk ama vizsgálódásokat, melyek a másuttan származó tudósítások gyöngé világával egyetemben minket némileg Transoxaniának az iszlámelőtti korszakban történt eseményei megismeréséhez segíthetnek. Hogy az Oxuson túl fekvő tartományok már a legrégebbi őskorban egy tesztán iráni eredetű nép lakhelye valának, erről elsősorban az iráni nép legrégebbi emléke, t. i. a Vendidad kezeskedik s különösen pedig annak az újkor tudósai által már oly sokszor magyarázva volt első fejezete a teremtésről, ahol 16 olyan helyiségről van szó, melyeket Ormuzd teremtő hatalma hozott létre. Ott leljük a 2. alatt Gau-t Szugdával, vagyis az újkor Szogdiával, vagy Szogdiájával együtt. 3. Muru, azaz a régi Meru vagy Merv. 4. Bakhdi, azaz Baktria. 5. Nisaju, azaz Nisza, talán helyesebben Nesa¹⁰⁾. 6. Haroju, azaz Heri vagy Herát. 9. Verkhána, vagyis Hyrkana¹¹⁾ és 16. a keleti Ragha, melyet a Jaxartesnek tartanak¹²⁾. Habár e nagyfontosságú névsorozatnak fejtegetése és azonosítása még sok mindenféle magyarázatnak fog helyet adni, annyi máris bizonyos, hogy az iráni műveltség legrégebbi nyomai a mai Iránnak nem a déli és nyugati részében, hol emléképiletek s ékírások vonják a bűvár figyelmét magukra, hanem keleti s északkeleti felében keresendők. Rendezett állapotokról, sőt egy nagy birodalomról is Közép-Ázsiában, a görögök a Nagy Sándor hadjáratánál jóval előbb hallottak már egyet s mást, valószínűleg az Achaemenidák udvarával főnnállt érintkezés útján¹³⁾. Zoroaszter^V is Baktriában

lépett föl tanával, miután saját hazája Atropatene tartomány (Kis-Média), a mai Azerbajdzsán, hallani sem akart felőle. Az „ezer városok ez országából”, miként Justin azt nevezi, terjedt szét a tűzimádás Szogdiában és Khahrezmben és a nubehari híres templomból, melyben a Barmekidák családja szolgált Bagdadba történt kivándorlása előtt, hatolt át az új tan fénye a régi Parsisba és Mediába. Így tehát Ó-Irán történeti románcának, melynek kidolgozását Hamza Iszfahánból és Dakiki költő megkísérlé, s melyet későbbben a Firduszi mesteri keze végzett be, bölcsőjét nem délen és nyugaton, hanem a Perzsia keleti virányain találjuk föl. Igaz, hogy a Turán és annak leghatalmasabb uralkodója, Efrásziáb ellen folytatott háborúk történeti értéke igen csekély – azonban a népisme (etnográfia) fontos bizonyítékot talál ama vázlatban, melyet nekünk a királykönyv Irán régi ellenségének nyelvéről, szokásairól és külső megjelenéséről hátrahagyott; oly kép az, melyből az iráni elemeknek az Oxuson túl való régibb létezésére lehet következtetnünk. – Ama vidékek műveltségi állapotának magas kora mellett nem kevésbé meggyőző módon bizonyít. Ebu Rihán el Biruni arab író is, ki születésére nézve közép-ázsiai volt s a közép-ázsiai régiségek egyetlen kritikus vizsgálója. Ő a többek között azt mondja, hogy Khahrezm csillagászati naptára tökéletesebb volt, mint a görögök és arabok időszámítása; bepillantást enged nekünk Szogdia és Khahrezm régi tájszólásaiba s megnevezi a tizenkét hónapot, minden hónap harminc napját és az állatkör (Zodiacus) jegyeit is; e névjegyzék nagyobbára zend szavakból áll és tisztább alakban maradt fenn, mint amelyet a parszik őriztek meg. Továbbá Khahrezmi emlékiratokról is tesz említést, melyeket az ország első arab hódítója állítólag nagy figyelemmel átolvasott¹⁴), s melyek nagy valószínűséggel zend nyelven voltak szerkesztve, oly nyelven, mely az Oxus partjain hihetőleg tovább fenntartotta magát, mint Iránban, dacára, hogy a régi írás és nyelv a Hidsra második évszázadában már az előbb említett vidéken is feledékenységre ment. Két ilyen talányszerű olvashatatlan felírásról hallottunk beszél-

ni, melyek az iszlám előtti korból maradtak fenn és amelyekről gyanítható, hogy zend vagy baktriai pali nyelven voltak írva. Az egyik Szamarkandnak egyik vassal bevont városkapuján volt s midőn e kapu egy tűzvész alkalmával elpusztult, a felirat is megsemmisült. A második, miként Narsakhi beszéli, Bokharában, a Rigesztán melletti régi királyi vár bejárata fölé volt erősítve s gyaníthatólag többet is tartalmazott, mint csupán az építő nevét, miként az említett író állítja. De mind e gyanításokat számba sem véve, már magának a mai Közép-Ázsiának perzsa dialektusa is, a maga szó- és nyelvalak-kincstárában, sokkal több nyomát képes fölmutatni a régi s a sémi-urán befolyás által még el nem torzított perzsa nyelvnek, mint a többi tájnyelvek összesen – dacára hogy az előbbi már évszázadok óta szakadatlanul tiszta turáni elemek túlnyomó száma közepett áll fenn és az utóbbiak főleg délen a sémita eredetű nyugati szomszédaikkal való érintkezésnek csupán időnként voltak kitéve¹⁵⁾). Hasonló arányokban fognak feltűnni előttünk a keleti és nyugati irániak természeti, azaz külső ismertető jelei is, ha ezeket egymással összehasonlítjuk; mert a tadsik, galcsa, vakháni, dsemsidi és parszeván arculatán, mint akik a mai kelet-iráni nép egyes alkatrészeit képezik, az iráni faj-egységnek sokkal több nyoma fedezhető fel, mint akár a szászánidák idejéből fennmaradt féldomborművű képeken is¹⁶⁾). Így tehát a tudós etnográf Khánikoff ama nézetét, hogy az iráni nép első tevékenységének színtere a Hindukus és a Pughman és Kuhi Baba hegységek közt elterülő termékeny völgyvidékekbe helyezendő, még akkor is elfogadható lenne, ha ez állítólagos őslakhely egészen a Kohik vagy Zerefsán termékeny partvidékéig kiterjesztendő¹⁷⁾.

Hogy már most az iráni néptörzs elterjedése az említett vidékről dél és nyugat felé mi módon történhetett meg, oly kérdés, melynek megoldása vizsgálódásunk körén kívül esik. Annál nagyobb érdeklődéssel bírhat ránk nézve, hogy ama határokat megismerhessük, melyeket Transoxania iráni eleme északi és keleti irányban történt vándorlásai

közben elért, mert bárha e fáradozásaimban csupán egy földrajzi névjegyzék jöhet segítségünkre, emez egyes nevek annál hathatósabb szolgálatokat tesznek nekünk, főleg ha fontolóra vesszük, hogy az Oxuson túl az állandóan letelepült és művelődésre hajlandó népesség alatt eleitől fogva csakis az iráni elemet érthették. Legrégibb telepnek ama földdarab tekinthető, mely Fergána keleti határától s nevezetesen a régi Akhsikettől egészen Bokharáig terjedt. Ez Transoxania legtermékenyebb részét képezi, számtalan, természetes és mesterséges alkotású folyó öntözi s a hegyek, patakok és folyók nevei éppen úgy, mint a városok-, falvak- és kerületekéi, amint azokat Belkhi földrajzi kéziratában találjuk, egyáltalában ó-perzsa eredetűek. E központból a műveltség nyugat felé sohasem tudott Bokharán túl terjeszkedni, mert a Khodsa Oban homokos területe, a Khalata-sivatag egy kiágazása, megállapodásra kényszeríté azt, és Karaköl (a fekete tó), valamint Beikend is (fejedelmi város), miként török nevük bizonyítja, későbbi eredetűek. Észak felé a műveltség Khodsenden át (Khos-dsen vagy Khob dsend = kellemes város?) egészen Dsadsig (a Jaxartesnek és ennek partján egy városnak régi neve) és Binaketig (vagy Penaket, valószínűleg e szavakból: Penah ket = menedékhely) terjedt ki, míg keleten, szórványosan ugyan, de mégis messze az Ég-hegység völgyeibe is elhatolt, mert hogy Khoten, Turfán és más helyek hajdani iráni telepekre mutatnak, senkise vonhatja kétségbe¹⁷). Mindenütt, ahol csak a föld művelhetősége megengedé s ahol a turániak berohanásaitól való félelem nem lehetett valami túlságos nagy, letelepültek a művelődést kedvelő irániak, mert már akár a békés foglalkozás iránt velük született hajlam, akár a kitűnő műérzéssel bíró kínaiak szomszédsága okozta légyen is, annyi eléggé ismeretes, hogy a selyemkereskedés^{VII}, melyet a kínai császárság Augustus alatt Rómával űzött, a közép-ázsiaiakban – s ezek bizonyára nem a turániak lehettek, buzgó előmozdítókra (vagy közvetítőkre?) talált. Narsakhi beszéli, hogy a beikendi kereskedők régtől fogva közlekedtek Kína és a nyugati ten-

ger (Caspia?¹⁸)) közt. A bizánci történeti forrásokból tudjuk, hogy a keresztyén időszámítás 5. és 6-ik századában Bokhara és Szogdia lakói nagy selyem-karavánokat vezettek a Szászánidák birodalmán keresztül a kelet-római államba, s végül hogy az arabok, mikor az Oxuson áthatoltak, ott jelentékeny ipart és földművelést találtak. Igaz, hogy még eddigelé sem oly emlékek, mint Persepolis és Susa, sem pedig ékiratok nem léptek föld ékesen szóló tanúbizonyságul Közép-Ázsia egykori műveltségi állapotai mellett, de nem szabad felednünk, hogy az iráni szellemnek az Oxuson túl a turáni hordák szomszédsága már a legrégibb őskorban háborítólag és akadályozólag állt útjában; mert biztosan állíthatjuk, hogy amilyen régiek az irániak állandó lakhelyei az Oxus és Jaxartes mellett épült erős városokban, éppen oly régi a turáni nomádok tartózkodása is a szomszédos sivatagvidékeken.

Azt az időt, melyben a turániak első berohanásai Transoxania művelés alá vett vidékeire megtörténtek, – mert fölülkerekedésük és a tulajdonképpeni letelepülésük csak a mongol hódítás alatt következett be, még a legtávolabbi gyanítással sem lehet meghatározni. Éppen oly keveset tudunk a sivatag szélén tartózkodó nomádok törzs- és nemzetségi viszonyairól is, mert a Guz vagy Güz névvel majd a Jaxartes északi, majd az Oxus déli partvidékein ruházzák fel őket. Belkhi földrajzi művében a Dsads-tól északra lakó nomádok, tehát akik ott laktak, hol a műveltség és iszlám véget ér, Guzznak vannak nevezve, míg perzsa írók több századdal későbbben ama török nomádokat is, akik a mai Andehoz szomszédságában Szandsar szultánt fogva tartották, szintén Guzz néven említik föl. Éppen így azon állítás helyességében sem sokat lehet bízni, mely szerint a Krisztus előtti 700-ik évet vehetjük föl amaz időpontnak¹⁹), melyben törökök az Oxuson, e régi határvonalon Irán és Turán közt, átmenve egészen Indiáig szétáradtak volna. Amit későbbben a rómaiak scytháiról, a görögök sakáiról, a bizánciak Hephtalitáiról vagy fehér hunjairól és a kínaiak Yue-csijeiről hallhatunk, az már több valószínűséggel bír;

mert hogy Krisztus előtt körülbelül a 2-ik században, már akárminő név alatt is, törökök nyomultak be Baktriába s ott a görög-baktriai hatalom romjain maguknak birodalmat alapítottak és azt, miként Reinand²⁰⁾ állítja, egészen a keresztyén időszámítás 6-ik századának közepe tájáig fenntartották – ezt a talált pénzeken olvasható királynevek tanúsításán kívül, a Belkh vagy Balkh szó is bizonyítja. Ez a szó ugyanis nem egyéb, mint az ó-török *balik* vagy *balikh*^{viii.} = város, főváros, székváros, miként a törökök az uralkodó székhelyét mint par excellence várost nevezték, midőn a nagykan székhelyét Kán-Balikhinek = (az európaiak Cambalec-je vagy Kambalu-ja) = a Kán városának mondták. A turáni elemeknek az Oxustól délre fekvő vidékeken való korábbi létezéséről még más bizonyítékokat is szolgáltatnak az első arab földrajzírók, akik szerint a régebbi időkben még a Hilmendnél²¹⁾ is a *Kbalads*-törzshöz tartozó törökök laktak^{ix.} Ezek valószínűleg ama szakák maradékai lehettek, akiktől a Szaszaktene, Szegesztán, ma Szesztán név származott.

Az Oxuson túl hasonló bizonyíték található a török elemek korábbi létezésének megállapítására. Bokhara főváros elnevezésében, egy oly szóban, melynek turáni eredete minden kétségen kívül áll, valamint a már előbb említett Beikend szóban is, de sőt Amu is, miként a bennszülöttek az Oxust nevezik, török szó és folyót jelent. Hogy vajon a törökök Transoxaniában történt megjelenésük legrégebbi idejében mindjárt uralkodói szerepet játszottak-e, avagy talán csak segédc csapatokul szolgáltak az iráni fejedelmeknek, bajos volna eldönteni, noha én magam inkább az első esetet vagyok hajlandó elfogadni, s még pedig a következő okokból. *Először* is a törökök, mint par excellence hadakozó nép, mindenütt, ahol csak megjelentek, csakhamar kezükbe ragadták a főhatalmat, miként ezt az egész közép- és újkorban észrevehettük. *Másodszor* e nézet mellett bizonyít a bizánci birodalom közlekedése is a törökökkel a távol keleten, mert mikor Szogdiána lakói a

rájuk nézve jövedelmező selyemkereskedést a szárazföldi útról veszélyeztetve látták, mit ők a perzsák politikájának tulajdonítottak, Szogdia *török* fejedelme először Dizabul²²⁾ nagy-kánhoz fordult segítségért s csak mikor ez békés úton a perzsa királlyal semmire sem tudott menni, akkor tette magát érintkezésbe II. Justinus Konstantinápolyi császárral. Hogy Dizabul udvarából a Boszporusz partjaihoz juthasson, a török követnek, minthogy a perzsa területet kerülni volt kénytelen, a Kaspi-tenger északi partvidékein és a Kaukázus legrajtatott szoros útjain kellett áthatolnia, – oly körülmény, mely ama fölvetelt, hogy e hatalmas török fejedelemnek valahol az Altai-hegységben a Jaxartes partjaiban lehetett a székhelye, meglehetősen igazolja. Egyébiránt Szogdia fejedelme, kit a görögök Maniach-nak neveznek, legalább neve után ítélve nem iráni, hanem turáni volt, mert Maniak török szó e jelentéssel: fejedelem, nemes, előkelő s egy kis változtatással máig is föltalálható a kirgizeknél, kik fejedelmüket *Manap* címmel ruházzák föl²³⁾. Harmadszor Transoxania első történeti forrásaiban gyakran történik említés egyes tarkhánokról – mely szó tudvalevőleg szintén török méltóság-jelző, – kik Szamarkandban, Beikendben és Vafkendben uralkodtak s kiket az arab hódítónak is egyenként kellett legyőznie. Mindazáltal mindent összetéve is az iszlám-előtti Közép-Ázsia törökjeire vonatkozó ismereteink, fájdalom! igen gyéreknek mondhatók. Ha a bizánci keresztényeknek annyi műveltségük és tudományszomjuk lett volna, mint a mohamedán tudósoknak a hidsra első századaiban, akkor Zemarchus bizánci követ utazása, ki a keresztény időszámítás 6-ik századának vége felé a Dizabul udvarát meglátogatta, minden bizonynyal a tudomány javára szolgált volna, de a keresztény tudatlanság és görög kevélység nem engedték azt, és így e diplomata II. Justinusnak, utazásai részletes leírása és ama barbárok nyelvéből szedett mutatványok helyett csupán szokásaik és különböző szertartásaik semmitmondó elősorlását hozta magával.

Ami Közép-Ázsia legrégebbi *vallásos* viszonyát illeti, Zoroaszter tana, mint már említettük, az iráni lakosságnál a nemzeti vallás helyét foglalta el. Már Belkh közelsége is könnyen kimagyarázhatóvá teszi ezt s ha tekintetbe vesszük, minő szívóssággal állt ellen későbbben Irán lakossága a föltolakodó iszlámnak, teljességgel nem fogunk csodálkozni, amidőn halljuk, hogy Zoroaszter tana Transoxania tűzoltásairól kelet felé egészen a Thien-Sán-hegység²⁴⁾ török nomádjai-ig, észak-nyugaton az Aral-tó partjai-ig tudott elhatolni. És mindennek dacára parszizmus magában Transoxaniában is, még pedig a történeti korszak kezdeténél jóval korábban, igen veszélyes lökést szenvedett a keletről betolakodó buddhizmustól, amely körülményre különben már a Sáhnámeh hitrege-koszorújában is világosan érthető célzás van téve. Az iráni régiségtan tudós kutatója²⁵⁾ erre vonatkozólag következőképpen ír a király-könyvhöz készített magyarázatában: „Ettől kezdve – t. i. Keikhozru halála után – határozottan ki van emelve, hogy a turániak bálványimádók s a turáni király neve Peghu nezsad, azaz Peghu-ból (Tibet) származó, a peguiak nyelvén ír, ami kétségtől buddha származása mellett bizonyít.” – Nagyon valószínű, hogy a buddhizmus és parszizmus közti harc Transoxaniában egyszersmind vallási és fajküzdelem is volt, főleg a turániak –, akik az először említett vallást Tibetből hozták be és buzgó zászlóvivői voltak, és az irániak közt, akik országuk nemzeti hitét könnyen fölfogható buzgalommal védelmezték. Hogy az iráni város Dsemu-^xket a turáni Bokhara^x nevet, (mert Bukhar²⁶⁾ mongol nyelven még ma is buddha templomot vagy zárdát jelent,) mely időtől fogva kezdette viselni, nem tudhatjuk, de ama befolyásból, melyet Kína északon a Gobi sivatagtól a Kaspi tengerig lakó törökökre már a keresztény időszámítás előtt, mint pl. a Han-uralkodócsalád idejében (Kr. e. 163-tól Kr. u. 196-ig) gyakorolt, annyit mégis bátran következtethetünk, hogy Buddha tana már a Kr. utáni első századokban számos követőre talált a Zerefsán partjain. Ezzel itt összeköttetésbe hozhatjuk Narsakhinak már említett adatát a

kínai császár leányáról, ki hozományul bálványokat hozott magával és azokat Rametinben állíttatta föl; továbbá Fa-Hian és Hiuen-Tzang buddha utazók tudósítása a buddha-hitnek szerfölött virágzó állapotáról keleti Turkesztánban, időszámításunk 5-ik százada körül – oly állapot, mely az oxusi tartományokra sem tévesztené el hatását. S végül a buddhizmus nyomait Transoxaniában egészen a mohamedán hódításig lehet követni, mert mikor az arabok Beikendet bevették s kirabolták, a többi *bálványok* között egy különösen nagy aranybálvány vonja magára figyelmüket, melynek szemeit két igen értékes drágagyöngy képezte, melyek Haddsadsnak ajándéku is küldettek. Sőt az iszlám elterjedése után is még jó sokáig megmaradt a buddhizmus emlékezte Közép-Ázsia lakóinál. Narsakhi két nagy báb- vagy képvásárról tesz említést, melyek évenként Bokharában tartatni szoktak s mely alkalmakkor gyakran egyetlen vásáron 50 000 dremennél többet adtak ki csupán gyermekjátékokért. Ez – mondja tovább az arab író – *ama régi szokásból származik, amikor a bokbaraiak még bálványimádók voltak és e napokon vásárolták be bálványait.* – Vázlatunk Közép-Ázsiának az iszlám előtti kort megelőző vallási ügyeiről még jóval tökéletlenebb lenne, mint amilyen különben, ha egyúttal a nesztóriánus kereszténységről is említést nem tennék, mely már *jó korán* egészen Ázsia belsejéig elhatolt s így természetesen az Oxus és Jaxartes partjait is érintenie kellett. Miként a tudós angol tábornok, Yule H. „Cathay and the way thither” című kitűnő munkájába állítja²⁷⁾, ama legenda, mely szent Tamásnak egészen Kínáig terjedő apostoli tevékenységéről szól, valamint ama tudósítás is, mely szerint a Krisztus tana már a harmadik században a perzsák, médek és kínaiak között széltében el lett volna terjedve, nem érdemel föltétlen hitelt. De hogy már a következő században félig-meddig csakugyan így állt a dolog, erről kezeskedik a keresztények Sapor alatti üldöztetésének történeti ténye, valamint egy-egy érsekségnek Tusz-ban és Mervben 334-ben való fennállása is, mely utóbb 420-ban metropolita-székhellyé

emeltetett. Elkeseredett felekezeti gyűlölség által a bizánci birodalomból kiűzöttetvén, a nesztoriánus szeparatisták jó eleve arra utaltattak, hogy lázas tevékenységüknek a távol Keleten keressenek tért s minthogy vad gyűlöletük Bizánc ellen a Szászánidák kegyét ideiglenesen megszerzésükre, tevékenységük, mielőtt az iszlám is a maga lobogóját kibontá, főleg ama vidékeken lehetett sikerdús, hol a buddhizmus érintkezése a parszizmussal az utat a vallási spekulációk számára már előbb megegyengeté. S ez az eset természetesen főleg Közép-Ázsiában fordulhatott elő. A keresztyénségnek Transoxaniában Szamarkand volt a központja, hol a szíriaiak tudósításai szerint körülbelül 411–415-ben és Yule állítása szerint 503–520-ban egy püspökség állt fenn. Cosmas is beszél keresztyényekről az Oxus partjain a 6-ik század közepe táján és hogy az arabok magában Bokharában is találtak keresztyéneket, kitűnik Narsakhinak a *Keskusánokról* szóló tudósításaiból, akikről azt beszélük, hogy sem arabok, sem bennszülöttek, sem moszlimok, sem tűzimádók nem voltak, hanem *nyugatról származtak oda*, főleg kereskedésből éltek és Bokharában általános tiszteletben részesültek. Mikor Kuteibe követelésére a bokharaiak kénytelenek voltak házaik felét az araboknak átengedni, a keskusánoknak házaikat egészen át kellett adniok a hódítók rendelkezésére, úgy hogy későbbben a városon kívül települtek le, hol szép kertjeik és kéjlakaik (kioszk) voltak, melyek idővel (mikor t. i. elűzték őket) magas árakon keltek el. Hogy e keskusánok (a szó jelentése szerint: vándorok) Transoxania városaiban, hol az arab hódítás után az iszlám szigora mindinkább érezhetővé kezdett válni, nem sokáig tarthatták fönt magukat, a fennebbiekből könnyen kimagyarázható. A Hidsra harmadik századában állítólag már csak Szamarkand hegyes környékén egy Zerdegird nevű helységben létezett volna egy jelentékenyebb keresztyén község²⁸). Ellenben Turkesztán keleti részében hosszabb ideig háborítatlanul éltek s habár a buddhista mongol uralkodók alatt moszlim elnyomók fölött diadalmaskodtak is²⁹), már a tizenharmadik század

vége felé Közép-Ázsiában mégis nagyon csekély volt a keresztények száma.

Előrebocsátott abbeli kísérleteink után, hogy a sötétség Transoxaniának népi és társadalmi életét az iszlám előtti korban szemeink elől elfedi, föllebbentessük, bizonyára senkit sem fog meglepni, ha eme kornak politikai viszonyairól majdnem semmit sem tudunk mondani. E korszaknak még utolsó századaiból, mikor a szászánidáknak a keletrőmai birodalommal folytatott államközi közlekedése és háborúi által Ázsia belseje a nyugathoz valamicskével már mégis közelebb jutott – még ebből a korból sem hallatszik az Oxuson túl fekvő országból épen semmi, ami a történelmi nyomozásnak kiindulási pontul szolgálhatna. Annyit ugyan olvashatunk, hogy V. Behram vagy Varanes alatt, miként őt a bizánciak nevezik, a törökök kánja vagy kánkánja Transoxaniából 150 000 embernyi hatalmas hadsereggel Iránba rontott, azonban a perzsa király őt roppant veszteséggel az Oxuson túlra visszaűzte. Nem kevésbé bizonytalan, kétes természetű a Firuz, a görögök Perozese és a törökök fejedelme közt folytatott háborúkról szóló elbeszélés is; az utóbbi uralkodót a perzsa történetírók eme valóban iráni névvel ruházzák föl; Khosnuvaz, azaz jószívű, jólelkű, mely azonban inkább csak egy tártárnak nemes emberi természetére, mint az ő valódi nevére vonatkozhatik. Ugyanis Firuz, kit ő trónra jutni segített, e segítségét a Transoxania ellen intézett beütéssel hálálta meg. De itt vereséget szenvedett, és Khosnuváz elég nagylelkű volt fekete hálátlanságát megbocsátani s magát a további háborúskodás ellen békekötéssel biztosítani. Azonban a szászánida nem fért a bőrében s őt másodszor is megtámadta, de akkor egy, ránézve balkimenetelű csatában egész hadát és saját életét is elvesztette. Hogy már most vajon ez az állítólagos Khosnuváz Közép-Ázsia összes török törzseinek valóságos kánkánja, vagy csupán az Oxuson túli terület valamely részének a fejedelme volt-e? – e kérdés iránt a perzsa krónikák nem nyújtanak fölvilágosítást. Csak Narsakhi- és Tabarinál hallunk egyes

tarkánokról³⁰⁾, kik az arab invázió idejekor Beikendben, Rametinben, Vardanziban, Szamarkandban és Ferganában uralkodtak, de hogy vajon ezek egymással kölcsönös függetlenségben, avagy egy közös kákán főnöksége alatt álltak-e, mert e címnek régi és helyes meghatározása egy olyan „legfőbb fejedelem” létezését minden kétségen fölül helyezi, ez iránt bizonytalanságban vagyunk hagyva. Mindenesetre az előbbi eset látszik valószínűbbnek, mert mikor a szamarkandi tarkán Kuteibével háborút folytatott, Fergánai és turkesztáni szövetséges törzsrokonaitól kellett segítséget kérnie s különben is az egységes védelem a maroknyi arab kalandorokra nézve, minden vallásos lelkesültségük dacára is, tetemesen megnehezítette volna a háborút a harcedzett turániakkal szemben.

Egyébiránt akár külön-külön, akár egyesülten éltek akár függetlenek voltak, akár főhatalom alatt álltak, annyi bizonyos, hogy a törökök Kr. u. a 6-ik és 7-ik században Transoxania több helyén kezükbe ragadták az uralmat. Az újabb bevándorlások áramlata észak felől a nagy sivatag vidékéről soraikat csakhamar elannyira megszorította volna, hogy az iráni őslakosok teljes elnyomásával már akkor kizárólagos urai lesznek vala az egész országnak, ha Mohamed éppen ez idő tájt elő nem idézi délnyugati Ázsia sivatagán azt a forradalmat, mely Ázsiának felénél nagyobb részét újonnan általalakítja.

JEGYZETEK

¹⁾ E tavak és mocsárok délnyugati irányban egészen a régi Barkenti Ferrakhon és az új Karakölön túl terjedtek. Állítólag 20 ferszakhnyi hosszúságúak voltak s vízimadarokban és halakban annyira bővölködtek, miként egyetlen más vidék sem az egész Khorászában. Még Dsengiz idejében is e vidék igen kedvelt és látogatott hely volt a hattyú-vadászok előtt és az ő fiai Csagatái és Oktai egykor atyjuknak 50 teve-tehernyi vízimadarat küldöttek ajándékba, mint egyetlen vadász-idény zsákmányát. Később

Timur is itt töltött el egy őszt hattyú-vadászaton. A Karaköli tó környéke ma is mesésen gazdag mindenféle halakban.

²⁾ A kézirat olvashatatlansága miatt eme, valamint Narsakhinál még előforduló több más tulajdonneveknek is a hitelességéről alig lehetne kezeskedni.

³⁾ Dsemkent-nek neveznek még ma is egy jelentéktelen helységet a Jaxartes alsó folyása mellett. – Narsakhinál egy más helyen ugyan e szóval van jelölve Bokhara régi neve is. A tudós Spiegel F. (hozzám intézett barátságos magán levelében) e szót a huzvares: Dsem Kent-tel (Dsem által készített) ugyanazonosnak tartja és arra tesz figyelmessé, hogy Abulfeda szerint Dsem Kot, mely mint „Yama Kota” a szanszkrit nyelvbe is átment, a lakott világ keleti végének tartatott.

⁴⁾ Narsakhinál.

⁵⁾ A monda szerint mikor Sziaus, Keikáusz fia, Iránból az Oxuson át elmenekült és Bokharába jött, Efrásziáb igen tisztelte őt s leányát is nőül adta hozzá. Sziaús azt óhajtotta, hogy emléke fennmaradjon és Bokharát építé. Mások szerint a város alapítója maga Efrásziáb lett volna.

⁶⁾ Khatun (szó szerinti értelmében asszony) amely szót a legtöbb szótáríró (lexicograph) persának tart, véleményem szerint török szó s e gyökszótól származtatható: *kat*, mely az összevegyítés vagy elegyítés fogalmat fejezi ki.

⁷⁾ E szerint akkortájtban a bokharai fejedelemség kilencven törzset, vagy tán helyesebben mondva *előkelő családot* számlált.

⁸⁾ Állítólag Ninatnak vagy Binjatnak egyik unokája lett volna.

⁹⁾ Ahmed bin Leith, kinek szemében még a bokharai ősi uralkodócsalád eme sarjadékának árnyékuralkodása is szálka volt, azt kérdezte Iszmaitól, hogy miért tűri meg őt? – s mikor a nagy Számánida e szándékot igazságtalannak nyilvánítá, éppen akkor lépett be hozzá maga Ebu Iszhák: „Baba, mennyi gabonát teremnek évenként a te birtokaid? ” – kérdé tőle Iszmail. „Csak sok fáradsággal tudok évenként 20 000 diremet kiteremteni belőlök” – viszonzá Ebu Iszhak. – Erre aztán az történt, hogy Iszmail az említett összeget nyugdíjul engedélyezte neki, mit az előbbi örömmel elfogadott.

¹⁰⁾ Spiegel (Eráni régiségtan 194. l.) úgy vélekedik, hogy e hely ma már nem mutatható ki többé s minthogy az adatok sze-

rint Muru és Bakhdi közt feküdhetett, körülbelül Andsui Siborgan és Meimene táján keresendő.

¹¹⁾ VerKhánanak Hyrkánával való azonosításánál elismert szaktudósok nyilatkozatára támaszkodom, ámbar hajlandóbb volnék a „Verkhána” név alatt már csak azért is Fergánát fölfedezni, mivel én a „Hyrkana” szót későbbi, azaz török eredetűnek tartom. Hyrkana a Körken vagy Görken szónak (ama folyó neve, mely a Kurd hegyekből eredvén, e vidéken végig folyik és a Kaspi tengerbe szakad) görög elcsavarása. A Görgen szó fölismerhető az arabok Dsordsan-jában (tartomány és város neve), melynek romjait a turkománok máig is Görgen-nek nevezik; továbbá a Görgen-Csölü pusztaság nevében és az eme sivatag északi szélén elterülő tartomány, t. i. Görgends elnevezésében, miként Khahrezm, a mai Khiva, a legrégebb földrajzi kéziratban nevezve van.^{XI}

¹²⁾ Khánikof (Mémoire sur l’Ethnographie de la Perse, 37 l.) e helyet Raghatól keletre 16°

¹³⁾ Sir Henry Rawlinson (?) egy névtelenül megjelent közleményben a „Quartely Rewiew” 1868 éf. 488-ik lapján.

¹⁴⁾ Ugyanott 491. lapon.

¹⁵⁾ Közép-Ázsia perzsa dialektusa, miként azt a tadsikok beszélik, a mi iráni nyelvbúváraink figyelmét mostanáig még nem vonhatta magára, mi azonban már most, az orosz foglalás után bizonyára nem sokáig fog késni. E dialektusnak mind grammatikai alakokban, mind szókincsekben igen sok olyan sajátossága van, melyek Firduszi nyelvére emlékeztetnek és valóban meglepő is, hogy főleg az igére és melléknévre, amint látszik, a török nyelvnek sokkal kevesebb befolyása volt, mint a mai Irán perzsa nyelvére.

¹⁶⁾ Lásd erről Khánikoffnak már említett munkáját, mely az iráni fajkeздеletlegességek legtöbb nyomait a tadsikoknak tulajdonítja. Rawlinson ilyeneket a vakhániknál is vélt fölfedezni. Magában Közép-Ázsiában a galcsákat tekintik az ország legrégebb perzsáinak (irániainak.)

¹⁷⁾ Abel Rémusat „Histoire de la Ville de Khoten” című munkájában a khoten szót a szanszkrit Kou-Stana = föld emlője (mamelle de la terre) elrontásának tekinti. A közép-ázsiaiak e szót a perzsa Khob-tenből (= szép test) származtatják le, tekintettel ama szebb emberfajra, mely a Kaszmirral folytonosan érint-

kezésben álló Khotem keleti Turkesztán többi városaitól megkülönbözteti.

¹⁸⁾ Caspiát mondom, de lehetetlen, hogy ez alatt az Aral-tó is értethessék, mert Belkhi földrajzi kézírata még a Hidsra 3-ik századában ama nézetről tesz említést, mely szerint a Derja-i Kharezm (dral) a Derja-i Khozarral (Caspia) összeköttetésben áll.

¹⁹⁾ Rawlinson, fönt említett közleményében, erről így okoskodik: „It must suffice then to explain, that for about 1000 years, from B C. 700 to A. D. 300 a succession of scythian tribes, belonging apparently to the same family, as the uralian tribes of Russia and the Finns, Laps and Hungarians of Europe burst in from the Jaxartes and swept over all the western portion of the Continent of Asia, extending to India in one direction, to Syria and Asia Minor in another.” Történeti szempontból ítélve a dolgot, e fölvtel ellen semmi kifogásom sem lenne; de már a nyelvészeti bizonyítékok tekintetében igen gyöngye lábon áll, főleg az állítólagos turáni kibetűzések nagyon is kényes természetűek s kénytelen vagyok határozottan kimondani, hogy én az Oppert Norris és Mordtmann által fölfedezett turáni szókinszben igen kevés turáni dolgot találtam. Minthogy az utóbb említett munkák közül e percben csak Mordtmann „Közleménye a 2-ik fajtájú ékiratokról” – a német keleti társulat „Folyóiratának” 24-ik kötetében – van kezemenél, csak néhányat fogok az ott használt, úgynevezett turáni szóhasznalatokból fölhozni, hogy bebizonyítsam, mily kevésbé megbízható az egész elmélet és hogy különösen az utóbb nevezett iráni régiségbűvár a turáni nyelvösszehasonlítás mezején teljességgel nincsen otthon. Így például a 9-ik lapon *ango* = *mare* a török tengizzel van összehasonlítva; miért nem inkább a török *engin*-nel, mely annyit tesz, hogy: nyílt tenger; vagy tán úgy találta Mordtmann úr, hogy e szó *eng*-ből – ó-török nyelven: szélesség, kiterjedés – származik? Továbbá *anira* = *volui*, a török *onamak*-kal, csak hogy ez utóbbi nem azt jelenti: akarni, óhajtani, hanem: elégedett lenni, megelégedni. A 15-ik lapon: *artak* = *habitans*, a török *oturmak*-kal, mely azt jelenti: lakni, helyesebben: olturmak = ülni. Talán az *art* gyök az, melyet *oltur*-ral össze kell hasonlítani? A 18-ik lapon: *atzaka* = vastus, a török *uzun*-nal = hosszú. Miért nem inkább a *csik*-kal = széles, nyílt? *Avarras* = castrum, a magyar *vár*-ral és a török (sic!)

varus-sal = város. Hogy az első a perzsa *baru*-tól = fal, származik és hogy az utóbbi éppen magából a *vár*-ból képezve, tökéletes magyar szó, melyet az oszmánok a Duna partjain kölcsönöztek maguknak, talán mondanunk is szükségtelen. A 21-ik lapon: *eviduwa* = eripui, a török *tutmak*-kal = fogni, tartani; lucus a non lucendo. A 24-ik lapon *git* = afferre a török *götürmek*-kel. M. úr talán elfeledte, hogy ez eredetileg csak hordani, vinni, emelni-t jelent és e szóval áll gyökrokonságban: kücs = teher? De a török *getirmek* = hozni sem talál, mert az eredeti alak *geltirmek* = hivatni. A 25-ik lapon: I = folyó, a török *irmak*-kal. Éppen oly furcsa a török *ajak* = *láb* összetétele a *jagi*-val, uigúr nyelven: *jaki* = ellenség, melyek tudvalevőleg két egészen különböző gyökszóból származnak; aj a nyílás, hasadás fogalmát fejezi ki és *jag* vagy *jav* gonoszt vagy rosszat jelent. – Hogy ez állítólagos, a történelem előtti korból fennmaradt turáni nyelvmaradványokat kimagyarázhassuk, nem az oszmanlihoz, vagy a török nép bármely más újabb dialektusához, hanem a Kudatku Bilik nyelvéhez kellene folyamodnunk, pedig ez is legfeljebb csak 900 éves.

²⁰⁾ Relations politiques et commerciales de l'Empire romain avec l'Asie orientale. Paris 1863. 297. l.

²¹⁾ Ezek Khalads, helyesebben Khilids név alatt említettnek, amely szó a török Kilids-sel, kard, lenne azonosítható.

²²⁾ Dizabul, miként őt a bizánci történetírók nevezik, úgy látszik, hogy a török *dizavul* vagy *dizaul* görögösített alakja, mely a *diz*-mek vagy *tizmek* = rendezni, fölállítani, sorba állítani, gyökből származik és *rendezőnek*, *föl-* vagy *sorba állító*nak (pl. csatában) lehetne fordítani s éppen úgy méltóságot fejez ki, mint az új *Jaszaul* szó, mely Khivában *testört* jelent s e gyökből származik: *jasz* amak = rendezni, elkészíteni.

²³⁾ Lásd: Observations sur les Kirghis par M. Radloff. Journal Asiatique. Extrait Nr. 9, p. 14, hol határozottan ki van fejezve: „Leurs Manaps Jouissent de l'hérédité comme les sultans des khazaks.” Ha nem csalódom, a Manap címet a karakalpakoknál is hallottam.

²⁴⁾ Spiegel F. egy közleményében, mely „Keleti Turkesztán” cím alatt az „Ausland”-ban jelent meg, azt állítja, hogy a Thian-Sán-tól északra lakó török törzsnek még Kr. u. a 7-ik században is tűzimádók voltak.

²⁵⁾ Professor dr. Spegel F. „Eráni Régiségtan” című munkája, 663. l.

²⁶⁾ A mohamedán íróknál szintén ezt a szóelemzést találjuk azzal az állítással, hogy Bukhar a bálványimádók nyelvén *medsmai-ilm* = a tudás gyűlhelyét, tehát kollégiumok vagy iskolát jelent. A törökök e szót ma is helyesen *Bukharának* mondják, míg a perzsák *Bokbarának* nevezik.

²⁷⁾ Lásd a fentebbi munka XXXVIII. Lapját és tovább.

²⁸⁾ Lásd Belkhi földrajzi kéziratát a bécsi csász. Udvari könyvtárban 145-ik lap.

²⁹⁾ A mohamedán történetírók ezt kétségbe vonják, de Yule H. tábornoknak „Travels of Marco Polo. London 1871.” Vol. I. p. 172 következőket olvashatunk e tárgy felől: „Prince Sempad, High Constable of Armenia in a letter written from Samarkand in 1246 or 1247 mentions etc.: I tell you, that we have found many Christians scattered all over the East, and many fine churches lofty ancient and of good architecture which have been spoilt by the Turks. Hence the Christians of these country come to the presence of the reigning kaans grand father (i. e. Chingiz), he received them most honourably, and granted them liberty of worship, and issued orders to prevent their having any just cause of complaint by word or deed. *And so the Saracens who used to treat them with contempt have got them like treatement in double measure.*”

³⁰⁾ Tarkhán török méltóság – név s oly emberekre szokták ruházni, akik adót fizetni nem kötelesek. A legrégibb török írott okmányban Tarku védlevelet, nemes levelet jelent, és a mongolban (Kowalewsky, 1768. l. a.,) tarkha lakhu annyit tesz, hogy valakire kiváltságot ruházni.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^I: Vámbéry itteni adataiban vélhetően Narsakhíra támaszkodik. A Khudat név a bukhari preislám szogd fejedelmek szogd nyelvű titulusa volt, jelentése 'úr'.

^{II}: Efrásziáb és Sziáus: Afrásziáb és Sziávus, a perzsa mitológiából ismert két epikus hős, akik a bukhari legendák szerint igen fontos szerepet játszottak Bukhara megalapításában.

Al-Bírúní szerint a bukhari zoroasztriánus szogdok még Kr. u. 1000 körül is megülték Sziávus ünnepét.

III.: Rigisztán vagy Regisztán, magyarul 'Poros tér', Vámbéry itt Bukhara egykori hatalmas piacterére utal a bukhari Arg, az uralkodói erődtől mellett.

IV.: Kuteibe: az utalás Qutaiba b. Muszlimra, a Közép-Ázsiát hódoltató arab hadvezérről vonatkozik.

V.: Zoroaszter kapcsán Vámbéry alapvetően jól látja, jól sejtje meg az iráni vallásalapító próféta kelet-iráni kapcsolatait. Igaz, a tudományos kutatás mai napig sem tudta pontosan meghatározni Zoroaszter életének idejét és helyszínét, a lehetséges helyszínek Baktria, Khvárezm, Szisztán között váltakoznak. Vámbéry jól látja, hogy Zoroaszter életének helyszínét – őt idézve – Perzsia keleti irányjain találjuk föl.

VI.: Az iráni őshazával kapcsolatban Vámbéry szintén helyes nyomon jár, még ha ezt aligha lehet a korabeli tádzsikok külső megjelenésére alapozni. Ma már közismert, hogy az iráni népek őshazája a mai Közép-Ázsia északi zónájában, az andronovói kultúra területén volt. Vámbéry jó empirikus érzékkel sejtette ezt meg, és ehhez aligha állhattak rendelkezésére – szemben a mai kutatással – gazdag régészeti adatok.

VII.: Selyemkereskedelem: Vámbéry tökéletesen foglalja össze a szogd kereskedelem jelentőségét, a korban még igencsak gyerekcipőben járó Selyemút-kutatással kapcsolatban. Érdekesség, hogy a 'Seidenstrasse' Selyemút elnevezés alig néhány évvel e követ megjelenése után születik meg, 1877-ben Ferdinand von Richthofen révén.

VIII.: sir Balkh-balik: Vámbéry itt ismét török alapon igyekszik etimologizálni e régi iráni tartomány nevét. A 'balik' város helyett azonban ma már ismert, hogy a Balkh név az óiráni Baxtris-alakra megy vissza.

IX.: Khaladsok és szakák: Vámbéryvel szemben ma már aligha tartható az az állítás, hogy a khaladsz törökök a Kr. e. 2. században a mai iráni–afgán határterületre, a Helmand vidékére bevándorolt, bizonyosan iráni nyelvű szakák leszármazottai lennének.

X.: Bukhara nevének etimológiája, ahogy arra a kötet utolsó részében is utaltunk, máig bizonytalan eredetű. Feltételezhető egy szogd 'bu-kharaq' 'jó város' etimológia, de ahogy Vámbéry is

helyesen és éles szemmel meglátja, nem zárható ki a szanszkrit 'vihára' 'buddhista kolostor' elnevezés sem a szó etimológiájaként. A buddhizmus hatása igen jelentős a Kr. u. 1–7. században, a mai Afganisztán és Közép-Ázsia egyes területein. A *Bokhara története* megírásakor, az 1870-es évek elején, amikor az iráni filológia még épphogy elkezdte felfedezni az egyes preislám kori közép-ázsiai iráni nyelveket (szogd, khvárezmi, szaka nyelvek, nem is beszélve a jóval később, a huszadik század derekán azonosított baktriaiáról), a buddhizmus közép-ázsiai történetéről még csak bizonyos klasszikus arab és perzsa források és szórványos úti beszámolók tudósítottak.

^{XI}: Vámbéry megjegyzése Hyrkania szóetimológiájával kapcsolatban aligha tartható. Ma már ismert, hogy az ókori Hyrkania, a Kaszpi-tengertől délkeletre eső tartomány görög alakja egy óiráni 'vrkana-' 'farkasok helye' alakra megy vissza, és a későbbi Gurgán, Gorgán alakok is ennek a leszármazottai.

II. AZ ARABOK BEÜTÉSEI ÉS ÁTTÉRÉS AZ ISZLÁMRA

45 (666 – 96 (714))

Alig hogy az iszlám óriási épületének alaposzlopai Nyugat-Ázsiában föllállítottak, s íme az arab kalandorok győzelmes hadoszlopai a nagy macedóniainak nyomait követve, máris benyomultak Transoxaniába. 46-ban (666) Ziad bin Ebu Szufián, a derék Rebi' Ibn ul Harith hadvezért Irakból Khorászánba küldötte, ki amaz általános megütkezés következtében, melyet az utolsó Szászánida esete idézett elő, útjában keleti Irán téerein mindenütt mindent levert, s győzelmes lobogóit egészen Belkhig vivé. Belkh eleitől fogva Transoxania egyik déli kapuja volt és így nem csoda, hogy a gazdag Szogdia híre a kapzsi arabokat be-

ütésre csalogatta. Első ízben, ámbár minden rendszeres hódítási terv nélkül, amint látszik, egészen a Jaxartes partjáig nyomultak és hogy mily nagyszerűk lehettek a kincsek, melyekkel megterhelten tértek vissza hazájukba és hogy mily csalogatólag hatott rájuk a kedvező eredmény, legjobban kitűnik ama körülményből, hogy négy évvel később, mikor Ziad 50-ben (670) meghalt, fiát Obeidulláht Muavie ismét Bokharába küldötte. A vállalatnak most már komolyabb jellege volt. Obeidullah bin Ziad legelőbb is a gazdag Beikend fő- és kereskedő várost támadta meg, melyet hosszabb küzdelem után hatalmába is kerített s onnan roppant zsákmánnyal s több mint 4000 fogollyal indult el Bokhara ellen. Ez 53 vége felé történt (672). Khatun királynő, kiről már tettünk említést, török szomszédait hívta segítségül, s mikor az arabok, ostromgépeiket fölállítva, teljes működésben voltak, az elősietett szövetségesek Obeidullah bin Ziadot hátulról támadták meg, de ámbár hogy ő igen vitézül védte magát, sőt a hitetleneket, amint mondják, egy kissé meg is ugrasztotta, ezúttal mégis kénytelen volt anélkül, hogy Bokharát bevehetne volna, Merv felé visszavonulni¹⁾. A moszlimok megmérhetetlen kincsekkel, fegyverekkel, öltönydarabokkal, arany- és ezüstszerszámokkal és drágaságokkal, melyek között kivált a királynőnek drágakövekkel kirakott s mintegy 20 000 direm²⁾ értékű csizmája vonta magára a jámbor sivataglakók figyelmét, hatalmasan megrakodva, útjuk mentén bosszúszomjából minden helyet fölégettek és elpusztítottak, sőt még a fákat is mind levágták, s míg az arab történetíró úgy beszéli el a dolgot, hogy Khatun királynő, fenyegetett országának megmentése végett, Obeidulláhhval békét kötött, s magát egy millió diremnyi évi adó fizetésére kötelezte, addig másfelől mégis úgy találjuk, hogy alig három év eltelte után, Szaid bin Oszmán vezérlete alatt az arabok újból megkezdették az ellenségeskedést Khatun ellen. A királynő Obeidullahval kötött szerződésre támaszkodva, váltig próbálgatta lecsillapítani az esküszegő arabok hadvezérét mindenféle ajándékokkal, de mindez mit sem használt.

Szaid nem igen törődött elődje szerződésével, hanem az ajándékokat visszaküldötte s föltartóztathatatlanul nyomult előre Bokhara ellen. A fejedelemnő, a hosszas háborúk miatt kimerülve s ami több, saját alattvalói nyakassága és ellenszegülése által is meggyengítette, ezúttal nem mert újabb harcokba bocsátkozni s békét kötött; és minthogy Szaid, eltávozása utánra is magát biztosítandó, kezeseket követelt tőle, a királynő a leglázongóbb főurak közül 80-at átadott neki és így legveszélyesebb ellenségeitől is megmenekült. A békekötés után azt követelte a kevély arab, hogy a fejedelemnő személyesen jelenjék meg táborában. Khatun³⁾, ki, amint mondják, feltűnő szépségű nő volt, fejedelmi díszben mutatta be magát és a durva harcosra oly hatalmas benyomást tőn, hogy ennek szíve azonnal heves szenvedélyre lobbant iránta, s egy oly viszony szülője lett, mely dalokban megénekelve még több száz évvel később is folytonosan élt a bokharai nép ajkain⁴⁾.¹

Bokharát ily módon meglehetősen biztosítván magának, Szaid most már a keleten fekvő Szogdiát, s nevezetesen Szogd és Szamarkand városokat támadta meg. Az utóbbi helynek akkor még nem volt önálló uralkodója, hanem Szogd török tarkhánjának hatalma alatt állott, kit az arabok haddal megtámadtak s utoljára le is győztek. Mikor ezután Szaid Bokharán keresztül Khorászába visszatért, a bokharaiak a kezesek visszaadatását követelték tőle. Ő azt ígérte, hogy az Oxuson túl eleget fog tenni kívánságuknak; itt újból fölszólíttatván, a szabadon bocsátást Mervbe érkezétségéig halasztotta, Merv után Nisáburt, Nisábur után Kufát jelölte ki a szabadonbocsátás helyéül, míg végre az előkelő transoxániaiak a Zerefsán üde partjairól erőszakos módon a napégette Arábiába szállíttattak, hogy a hazatérő harcosoknak diadaljelül szolgáljanak. Medinába érve Szaid elvétetétőlük kardjaikat, drága kövekkel kirakott öveiket, ruháikat és ékszereiket, a kevély fejedelmi sarjadékok rabszolgákká alacsonyítottak le és e bánásmód önérzetüket annyira fölingerlé, hogy Mindnyájan elhatározták: többre becsülni a vitézi halált a szégyenteljes életnél. A bosszú

érzetétől ösztönöztetve, Szaidot palotájában megrohanták, megölték s azután önmagukat is kivégezték. Ez Jezid bin Merván khalifaságának idejében történt.

A hazatért arabok még el sem beszélhették a távoli és gazdag Szogdia minden csodáját, midőn Mokhara újból föltámadott az arab főhatalom ellen és *Muszlim bin Ziad*⁵⁾, ki Szaid után a Khorászáni helytartóságban következett, szükségesnek látta egy hadsereggel ismét az Oxus ellen nyomulni. A királynő megint segítségül hívta szogdi szomszédait, sőt állítólag északi Turkesztánból is kapott 120 000 törökből álló segítséget; de a roppant szám nem riasztá vissza a fegyvereik szerencséjében bízó arabokat, hanem ellenkezőleg Bokharát körülzárolták s az ostrommal csupán addig késtek, míg a megérkezett ellenség száma iránt némileg tisztába jöhettek. Muszlim bin Ziad a kémiszolgálatot Mohallabra, kíséretének egyik főbb tisztjére bízta; ez úgy vélekedett, hogy az ilyen hivatalra talán kevésbé magasabb állású egyént is szemelhetek volna ki, azonban Muszlimnek ismételt parancsára elfogadta a megbízást. Minden ezredből⁶⁾ egy embert kért magának s éjjel nagy titokban útnak indult. Mikor Muszlim másnap Mohallab küldetését a többi csapatoknak tudtul adá, az arabok zúgolódni kezdettek s így szóltak: „Te Mohallab emírt azért küldötted előre, hogy a legjobb zsákmányt orunk elől elkaparints; bezzeg ha csatáról lett volna szó, akkor bizonyára nekünk kellett volna elsőeknek lenni.” A legpiszkosabb kapzsiságtól sarkaltatva, csakugyan többen Mohallab után siettek, őt utol is érték, aki, midőn észrevette őket, így kiáltott feléjük: „Rosszul cselekedtetek, mert mi titkon jöttünk ide, de ti most az ellent figyelmessé tettétek s most már könnyen rossz kimenetele lehet a dolognak.” Mohallab mind amellett is nem csüggedett el, hanem a jelenlevő arabokat összeszámította, kik éppen 900-an voltak és alighogy csatarendbe állíthatta őket, máris földhangzot tak az ellenséges harsonák s a törökök az első rohamban 400-at vágtak le a muzulmánok közül. A többiek vad futásban menekültek tova. Mohallabot néhány hívével együtt

az ellenség körülvette, ki a legnagyobb veszély percében fölkiáltott és hatalmas hangja, miként Narsakhi beszéli, elhatolt egészen az arabok táboráig, mely tőle fél ferszakh távolságra volt, ahonnan aztán Abdullah bin Dsudán vezérlete alatt rögtön segítség is érkezett számára⁷). Földiek láttára Mohallab és övéi összeszedték utolsó erejüket s időközben az egész arab hadsereg is a csatába elegyedvén, a törököket megverték s a zsákmány oly nagy volt, hogy minden egyes harcosnak 10 000 dinár (körülbelül 800 forint) jutott osztályrészül. Hogy ily körülmények között Khatun királynőnek nem maradt egyéb hátra, mint magát a győzőnek megadni, magától érthető. Így hát békét kötött. Az arabok visszatértek Mervbe, de nem azért, hogy az annyiszor kipusztított Transoxaniának békét hagyjanak, hanem inkább azért, hogy négyszeri beütés után egy oly hadvezér alatt lépjenek föl, kinek ügyessége, bátorsága és lankadatlan kitartása folytán sikerült a régi parszi műveltség utolsó szikráját is eredetének egykori bölcsőjében kioltani és az arab próféta tanait a Thien-San legtávolibb völgyeibe átültetni.

E hadvezér *Kuteibe bin Muszlim* volt, kinek Haddsáds⁸ 86-ban (705) Transoxania meghódítását elrendelé. Mint-hogy pedig ő nem rablómenetekre és hiú kalandokra vágyott, hanem az ország végleges meghódítása és iszlámra térítése volt szándékában, ránézve mindenekelőtt déli Belkh elfoglalása bírt főfontossággal. Mervbe gyülekezett hadseregét szónoklatok és a Koránból kiszemelt helyek elmondásával felbuzdítva, szószerűen harci ménjére ült s még meg sem érkezett a régi Baktriába, mikor már a belkhiiek elébe jöttek s őt nagy tisztelettel városukba vezették. E várost a kalifa uralma számára biztosítván, az Oxuson egy kerülőt tett és a mai Csihárdsu-on át Mervbe visszatért⁸). Innen intézte Kuteibe 87-ben (705) híres hadjáratát Transoxania ellen. Legelőbb is Beikendre támadott, s a sivatag szélére érkezve, az övéinél jóval nagyobb számú ellenséges haderővel találta magát szemben, mely őt annyira körülfogva tartá, hogy hónapokig sem érkezett róla

semmi tudósítás és Haddsads a harcoló és veszélyben képzelt hitbajnokok jóllétéért nyilvános imákat rendelt el. De azért Kuteibe mégis ki tudta kerülni az őt fenyegetni látszott katasztrófát. A bokharaiaknak sem túlnyomó száma, sem pedig ravaszságuk, amennyiben Kuteibet a Haddsáds haláláról terjesztette hírrel akarták visszatérésre bírni, nem volt képes az arab vezér vasbátorságát megtörni.⁹⁾ Az ütközetet elfogadja, a törököket egy napig tartó csatában megveri, kiknek egy része vad futás közben vész el, a másik rész a keményen megerősített Beikendbe húzódik vissza, mely azonnal ostrom alá vétetett és bevétele az araboknak nem egy váratlan kemény küzdelmébe került. Ötven napig a mohamedánok minden fáradozása eredménytelennek bizonyult be. Végre a falakon sikerült rést törniük. Kuteibe az első benyomulóknak gazdag jutalmat ígér, mely haláluk esetén az elhullott hősök gyermekeinek fog kiadatni. Ez ígéret hatott. A várat bevették, az arabok bevonultak, de alig távozott el Kuteibe, midőn még útközben azt a hírt vette, hogy a beikendiek nyílt lázadásba törtek ki, Varka bin Naszr el Bahilit, akit ő ott kormányzónak hagyott hátra, övéinek nagy részével együtt legyilkolták. Igaz ugyan, hogy a katasztrófát az arabok önmaguk idézték föl maguk ellen, mert állítólag, Varka egy beikendi lakosnak két szép leányát elragadta volna, miért aztán atyjuk, hogy családja gyalázatát megbosszulja, tört ütött az arab vezér testébe – mindamellett is a Kuteibe haragja nem ismert hátrált. Gyorsan visszatért, a várost kiraboltatá és elpusztítatá, minden fegyverfogható férfit kard élére hányatott, sőt még a törökök félszemű vezérének sem engedték meg, hogy életét megvásárolhassa s a nőket és gyermekeket rabságba hurcoltatá. Miként beszélik, a tulajdonképpeni beikendiek többnyire gazdag kereskedők voltak, kik Kína és a világ többi részei felé nagykereskedést űztek s így a háború alatt nem igen voltak oda haza; mikor aztán később haza tértek, nejeiket és gyermekeiket kiváltották, a város is aprónként ismét fölépült s csakis Beikend volt az egyetlen helység, mely ama pusztulásból, melybe az arabok beütései az

egész országot döntöttek, új életre ébredt. Beikend eleste az arabokra nézve annál nagyobb fontosságú volt, mert e helyet a régi Transoxania délnyugati kapujának tekintették; is egyszersmind Szogd és Rametin után a legvirágzóbb város is vala és megmérhetetlen volt a zsákmány, mely a győzők kezébe esett. Különösen egy bálványtemplomot említenek, melyben sok szobor állt tiszta tömör aranyból és ezüsből, melyek 40 000 drachmát nyomtak s egy bálvány szemeit két akkora gyöngy képezte, mint két galambtojás¹⁰⁾ E két gyöngyöt Kuteibe a zsákmány nagy részével együtt Haddsadsnak küldötte, ki egy köszönő iratban fejezte afölött bámulatát.

Könnyen elképzelhetjük, hogy mily mohón kapkodtak az arab sivatag kapzsi nomádjai a legyőzöttek fölhalmozott kincsei után. Az első, mint mindegyikük szerezni akart magának, fegyverek voltak, melyekből a legjobbakat és legdíszesebbeket eleitől fogva Ázsiának eme részében gyártották s noha Beikend nagy fegyverkészletei mind szétosztattak a katonák között, ez árucikknek az erős kereslet folytán oly nagy ára lett, hogy egy lándzsa⁷⁰⁾, egy páncél 200 drachmáért s egy pajzs még drágábban kelt el. Ha tehát harcosokban nem volt is hiány, mert csupán a Beni Temim, Bekri és Abdul Kaisz törzs, melyek a Transoxania elleni hadjáratban főszerepet játszottak, 21 000 embert¹¹⁾ állított ki, annál kevésbé bővelkedett az arab hadsereg fegyverekben s talán e körülmény is sokat tett arra, hogy Kuteibe hódításai, jöllehet, hogy a turkesztáni sivatagtartományok déli határait már elfoglalva tartá, mégis oly hosszasan elhúzódhattak. Magával Bokharával Kuteibe még eddigelé nem bocsátkozott ellenségeskedésbe. Minthogy az ő politikája oda irányult, hogy a védelmi erőiben anélkül sem igen gazdag várost mindenekelőtt északról és keletről remélhető török segédcapataitól vághassa el, elsősorban Vardan (a mai Vardanzi), Rametin és Szogd apró független fejedelmeit akarta megfékezni, hogy aztán Bokhara ellen annál több eredménnyel kezdhesse meg hadi műveleteit. Haddsáds is ugyanev terv követését parancsolta meg neki.

89-ben (698)^{III} elfoglalta Kes-t (Sebri Szebz) és Nakhsebe-t (Karsi), 90-ben (708) Vardan ellen akart vonulni, de e szándékának kivitelénél váratlan akadályokra bukkant, mert a török fejedelmek megelőzték őt és elébe jöttek. Ők ugyanis szövetséget kötöttek egymással s egyesült csapataikkal feltartóztatták őt útjában. Ez alkalommal Transoxania és Szogdia összes fejedelmei sorakoztak Bokhara körül, sőt Fergána uralkodója és egy bizonyos Kurmogán¹²⁾ is a távol keletről, kit a kínai császár unokaöccseként említenek, csatlakozott hozzájuk. Úgy látszott, mintha a közös veszély tudatában közös erővel akarták volna visszaűzni az arab betolakodókat, és hogy mennyire sarokba szorították Kuteibet, ki akkor éppen Vardan¹³⁾ előtt állt, legjobban kitetszik a Tabari elbeszéléséből. Ez az író azt mondja, hogy az arabok, minden oldalról körülvéetve, már a teljes leveretés veszélyében forogtak, nőik borzasztó jajveszékélést csaptak és arcaikat szaggatták; de Kuteibe sarkalásai és lelkesítő biztatásai nem engedték az arabok vitézségét egészen lelankadni. „Föl, föl gyermekeim, nektek e törököket minden áron le *kell* vernetek!” kiáltozta ő a különböző törzseknek. Különösen pedig a Temim-törzset buzdítá ilyenénképpen, melynek soraiból egy Kezim nevű harcias főnök, a Veki' bin Ebul Eszvad törzs¹⁴⁾ fejétől e célra kiszemeltetve, első volt, ki az ellenségre rohant s habár Tabari állítása az araboknak ez alkalommal nyert fényes győzelméről nagyon is kétségbe vonható, annyi mindazáltal bizonyos, hogy a törökök csataláncát szerencsésen áttörték, hanem a veszély elől csupán egy diplomatikusan mesterfogás mentette meg őket. Ugyanis mikor Kuteibe átlátta, hogy a küzdelem újból megkezdése teljes lehetetlenség, a szövetségesek összetartását igyekezett megzavarni s minthogy a sokáig tartó egyetértés nem tartozik a török nemzeti jellem legerősebb oldalai közé, szándéka csakhamar sikerült is. Minthogy Szogd uralkodója¹⁵⁾ aránylag legerősebb sereggel állt ki a síkra, Kuteibe főleg ennek a többiek-től való elszakítását vette célba. Egy Hujan (?) nevű nabathaei^{IV}, kit Kuteibe diplomatikusan küldetéssel bízott meg, e török

fejedelemnek egy ütközet alatt azt a bizalmas közlést tevő, hogy szövetséges társai őt trónjától meg akarják fosztani és e titkos tervükkel csakis Kuteibe eltávozásáig várakoznak. „Mi pedig csak addig maradhatunk itt, ameddig a forró évszak tart”, – mondá a ravasz arab – „és a tél beálltával délibb vidékekre kell vonulnunk; ne felejtse tehát, hogy északról jövő szövetségeseid a szép Szogdia bájaitól elragadtatva, nem egykönnyen fognak eltávozni. Jobb lesz, ha békét kössz velünk s akkor szövetségeseiddel könnyen elhitetheted, hogy te ezt ama közelgő segédcsoportoktól való félelmedben tetted, melyeket Haddsads Kes-en és Nakhseben át utánunk küld. Ennyi tökéletesen elég lesz lépésed mentségére, mert ami minket illet, bennünk teljesen megbízható.” – Vajon a török együgyű becsületesség, avagy valamely alaposabb indok bírta-e rá a szogdit, bajos volna elhatározni, csakugyan törbe hagyta csalatni magát és titkosan az arabokkal békét kötött ama föltétel mellett, hogy két millió diremnyi évi adót fog fizetni s minthogy az ellenségeskedést azonnal megszüntette, a többiek is kénytelenek voltak visszavonulni és így Kuteibe, ama nagy veszélyből, melyben hónapokon át lebegett, szépen kiszabadult.

Hogy ez alkudozásoknál a szamarkandi tárkhán húzta a rövidebbet, említenünk is alig szükséges. A békekötés dacára is Kuteibe azon ürügy alatt, hogy több mecsetnek szerződésileg engedélyezett fölépítését akarja siettetni, nem ugyan kőműveseket, hanem 4000 fegyveres arabot szállásolt el a városban s mikor a tárkhán e gyalázatos árulásért bosszút akart állani, az arabok őt híveivel együtt megrohanták és legyilkolták¹⁶⁾. Magát Szamarkandot kizsákmányolták. A foglyok közt volt Jezdedsirdnek¹⁷⁾, az utolsó szászánidának egy leánya is, kit Velid khalifának ajándékoztak és az ott talált arany bálványképek s más mindenféle arany tárgyak, mint mondják, 50 000 miszkalnál többet nyomtak.

Most már ideje volt, hogy az arab hadseregnek a valóban megérdemelt nyugalmat egy időre megadják. Kuteibe tehát Mervbe húzódott vissza, s a durva évszak alatt ott maradt

és miután Irakból és Khorászánból tetemes pótcsapatokat vont magához, következő tavasszal, 91-ben (709) Bokhara ellen indult, hogy elődeinek törekvéseit egy végleges eredményű hadjáratral megkoronázza. A Zerefsán melletti fővárosban – Narsakhi szerint – még mindig Khatun királynő tartá kezei közt a kormány gyeplőjét, ami ama rendkívül magas életkor mellett, melyet ez ideig elérnie kellett, kissé hihetetlennek hangzik, – de bár ő, vagy bárki más állott is akkor az ügyek élén, annyi bizonyos, hogy minden további ellenállást haszontalannak tartott és Bokhara, mely háromszor hódított meg és a mohamedán hitre történt háromszoros áttérése dacára is megint csak ősi nemzeti vallásához tért vissza, most már negyedszer tárta föl kapuit, hogy a benyomuló ellenséggel együtt ama vallást is elfogadja, mely falai között kezdetben a leghevesebben üldöztetett, későbbben pedig a legbuzgóbban ápolgatott, s mely még ma is, amidőn az iszlám Ázsia minden részében erkölcsi pusztulásnak indult, ott éppen abban az öltözetben lelhető fel, amelyet az első khalifák adtak rá.

S mégis mily nagyok és sokfélék voltak a harcok, melyeket Kuteibének a Buddha és Zoroaszter tanának nyakas követői ellen küzdenie kellett! A dolgok politikai átalakításával, úgy látszik, az arab vezérnek nem sok baja lehetett, mert a város elfoglalása után az uralkodó khudat (fejedelem) méltóságában ama föltétel alatt erősített meg, hogy melléje egy, a khalifa által kinevezett alsóbb rangú hivatalnok állíttatik, aki azonban később emír címmel egyedüli uralkodóvá lőn s a tulajdonképpen fejedelmet egészen háttérbe szorítá, és hogy a khudat a khalifának évi adó fejében 200 000, a Khorászáni kormányzónak pedig 10 000 diremet fizet, – sőt ezenkívül az ottani nyilvános fürdők tiszta jövedelmének felét is oda kellett adnia a Bokharában letelepült araboknak. Ez általában véve nem oly erős politikai elnyomatás, mint az, melyet későbbben az iszlámhívó Bokharának más moszlim hódítóktól tűrnie kellett, de annál érzékenyebben vehették a büszke bokharioták amaz erőszakos rendszabályok súlyát, melyekkel az arab

proféta tana rájuk tukmáltatott. Mivel észrevették, hogy sokan, kik a hódítás iszonyaitól való félelmükben nyilvános hitvallást tettek, mély titokban¹⁷⁾ vagy az éj csendjében a régi kultuszt annál nagyobb buzgalommal gyakorolták, azt a parancsolatot adták ki, hogy minden bokharai tartozik házának fele részét egy arabnak átengedni. Ezek tehát kémeek voltak a család kebelében, kik az újonnan áttértekre fölügyeltek, őket a szertartásokban oktatták s makacsság esetében a hatóságnál bejelentették. Sőt a vallásosságot ez időben pénzzel is jutalmazták, mert aki a pénteki imádságra a Meszdsidi Kuteibe-ben, mely 94-ben (712) épült, megjelent, jutalmul 2 diremet kapott. E mecsetben és ama nyílt imádkozási helyen (Moszalla), mely a Rigesztánból alakítottatott át, eleinte az imádságoknál a test rituális mozdulatait, a térdhajtásokat stb., az imám vezényszavára szokták megtenni, s hogy az isteni könyv s szent szavait mindenkre nézve érthetővé tegyék, a Koránt nem arabul, hanem perzsául olvasták föl¹⁸⁾ ¹⁷⁾, ami egyébiránt oly rendszabály volt, mely a mai moszlimoknál mindenütt a legmélyebb borzalmat idézné elő, mert egy általánosan elterjedt nézet szerint e csodaművet idegen nyelvre átfordítani akarni a leggonoszabb merénylet lenne. A harc, melyet a parszizmus hívei Mohamednek rájuk erőszakolt tana ellen folytattak, úgy látszik, hogy nemcsak szerfölött heves, hanem egyszersmind nagyon hosszan tartó is lehetett, mert miként az eme korból fennmaradt gyér tudósítások tanúsítják. Bokhara mohamedánjai az első évtizedekben csak fölfegyverkezve mehettek a mecsetekbe vagy nyilvános helyekre. Dacára, hogy a bennszülötteknek az iszlám fölvétele után a fegyverviselés nem volt megengedve, mégis nagyon gyakran a legkomolyabb jelenetek fordultak elő Bokhara utcáin. Legnyakasabbul Bokhara patrícusai vannak emlegetve, mint akik valahányszor a mecsetek látogatására szólítottak föl, mindannyiszor közáporral szoktak felelni, mely magaviselet az arabokat elannyira föllázította, hogy később rájuk rohantak, palotáikat kirabolták és szétrombolták, s minthogy ez épületek használható anyagát

mecsetek építésére használták föl, az történt, hogy igen sok iszlámита imaháznak olyan ajtói voltak, melyet, miként Narsakhi beszéli, a bálványimádásra vonatkozó mindenféle képekkel és faragásokkal voltak borítva, – sőt ami még csodálatosabb, ilyen ajtók a szunnita iszlám nagy megbotránkozására még 300 év múlva is voltak láthatók! Később, mikor látták, hogy még e kényszerrendszabályok sem felelnek meg a várakozásnak, Bokhara városát a szó szoros értelmében kiragadták a bennszülöttek kezei közül és az arabok közt fölosztották; így például a fűszerkereskedők¹⁹⁾ kapujától a várkapuig terjedő rész a Noszszaíri-törzsnek, egy másik rész meg a jemenieknek jutott, s ismét mások egy külrészt kaptak egy keresztyén templommal együtt, melyet természetesen azonnal mecsetté alakítottak át. Hasonló szigorral jártak el Szamarkandban is. Itt is be kellett szolgáltatni minden fegyvert, s az idegeneknek, akik városba jöttek, miként Tabari beszéli, bizonyos meghatározott időre a kezeiket lepecsételték, s aki éjnek idején házat engedély nélkül elhagyta, halállal büntették.

Ami Kuteibe-t illeti, ő ahelyett, hogy az ügyek megszilárdulását Bokharában csak némileg is bevárta volna, csakhamar folytatni kezdé hódító hadmenetét Kelet felé. Ugyanis 93-ban (711) Ferganát, a mai khokandi khánságot támadta meg, és azt meghódítva, innen a Terek-szoroson keresztülvivő régi úton keleti Turkesztánba nyomult, melyet mi kínai Tatárországnak is szoktunk nevezni. Itt a még elkülönítve élő ujjúr fejedelmekkel találkozott össze, kiket könnyen le is győzött, noha néhányan közülük északi Dzongariából Kalmük segédcsapatokat vontak magukhoz. Amint beszélük, az arabok barangolásaikat be egészen Kanszu tartományig kiterjesztették, s habár az arab próféta tana Kaszaron, Khotenen és Turfánon túl csak később verhetett is erős gyökereket, mert még több századdal később is a mohamedán hit mellett a keresztyénség s a buddhizmus szintén számos hívet számlált itt, de mind amellet mégis nevezetes tény marad, és a mai kelet-turkesztániak nem kevésbé büszkéek rá, hogy az utóbb említett helyek

az arabok egyszeri megjelenésére azonnal az iszlámra tértek, dacára, hogy éppen a Thien-Sán-hegység völgyvidékei voltak akkortáiban a legbuzgóbb buddhizmus székhelye. A Velid kalifa halálának híre Kuteibet visszatérésre indította; nem ok nélkül félt az új kalifa Szuleimán bin Abdul Melik haragjától, s hogy annak tetteleges bosszúját kikerülhesse, megelőzte őt és nyílt lázadásban tört ki ellene. Amint látszik, Kuteibe nem örömet lépett e térre, s csak mikor észrevette, hogy az új khalifa ő ellene, Khorásznál hatalmas helytartója ellen, nyíltan föllépni nem merte, titkon seregei közt igyekezett pártot szerezni magának, csak akkor mondta föl neki az engedelmisséget. Még ebben is a legnagyobb elővigyázattal járt el. A hírnöknek, aki az erről szóló iratot átvendő volt, még két más levelet is adott át. Az egyikben hűséget tanúsító nyilatkozatokat, a másikban Jezid, Mohallab fia elleni megvetésének kifejezései voltak írva, kitől Kuteibe mint versenytársától leginkább félt s nyíltan kimondotta, hogy ha őt ez utóbbi miatt helyéről visszahívnák, fegyverrel is ellenszegülne. Minthogy Kuteibe nem ok nélkül gyanítja, hogy Jezid folytonosan a khalifa közelében van, azt parancsolá a hírnöknek: „Csak az első levelet add át; de ha látod, hogy Szuleimán azt Mohallab fiával is közli, akkor nyújtsd át a másodikat is; ha ezt is elolvastatja Jeziddel, akkor aztán szolgáltsd át a harmadikat is.”²⁰⁾ A hírnök, aki a khalifa mellett Jezidet is ott találta, úgy cselekedett, miként neki parancsolva volt. Szuleimán tette magát, mintha mi sem történt volna, a hírnököt kegyelemben elbocsátotta, ki még jóformán vissza sem térhetett urához, amidőn ez, a küldetés kimenetelét előre sejtve vagy pedig arról hihetőleg jó eleve hírt véve, már a lázadás lobogóját kitűzte. De Kuteibe hadseregében, melyet ő oly sok fényes győzelemre és oly roppant gazdagságra segített, keservesen csalódott. Ha fivérének, Abdurrahmannak tanácsát követi vala, t. j. hogy Transoxaniába húzódjék vissza és ott független birodalmat alapítson, akkor az a lázongó szellem és kalandoszmj, mely ama vidékeken uralkodott, bizonyára könnyebben céljához segíthette volna őt. De ő ragaszkodott

ama határozatához, hogy Mervben marad^{VII}, mert emberei megbízhatóságában erősen hitt. Az elhatározó pillanatban ezekhez egy beszédet intézett, melyben Khorászán tartománynak ő általa történt szerencsés kormányzására s ama nyomorra és rendetlenségre célozgatott, mely az ő tehetetlen és kicsapongó utódának uralkodásából származhatnék. Hiába veté szemükre, hogy őket mint koldusokat vette föl seregébe és most a török és perzsa fejedelmek kincseiből meggazdagodtak. Süket füleknek prédikált. Szavai az ellen összeesküdteket, kiknek élén Veki' bin Ebul Eszvad és Haszan bin Ijasz álltak, csak annál gyorsabb tevékenységre tüzelték, s mikor ő az összeesküvést fölfedezve, az utóbbi pártütőt kézre akarta keríteni, ezek rátámadtak és megölték őt egy elkeseredett harc után, melyben fivérei közül többen ama csekélyszámú hívek élén, kik a vár védelmére elősiettek, életüket áldozták föl érte.²¹⁾

Így végzé be a 96-ik és (714) Zilhidse hónapjában, alig 47 éves korában tette dús életét az az ember, ki a mohamedán hit számára a távol Keleten egy nagy és hatalmas birodalmat alkotott, ki a Zoroaszter tanának, ama halálos seb után, melyet az Kadesziánál és Nahrevannál kapott, a kegyelemdőfést megadta és az iszlámot oly földre ültette át, mely a fanatizmus és rajongás számára eleitől fogva legtermékenyebb volt.

JEGYZETEK

¹⁾ Tabari szerint Abdullah egészen Taskendig nyomult volna elő.

²⁾ A diremnek Johnson perzsa szótára szerint két penny értéke van, tehát a mi pénzünk szerint nyolc krajcár osztr. értékben.

³⁾ Khatun királynőről azt híresztelik az arab, vagy jobban mondva mohamedán mende-monda, hogy ő még férje életében tiltott viszonyban élt az utóbbinak egyik szolgájával, és hogy Tugsade is e viszonyból származott volna. Férje halála után némelyek a főhadvezért akarták a trónra ültetni, de ő (a királynő fattyú-gyermekeit (Tugsade-t) erőszakolta nyakukra, mi aztán csakhamar lázadást idézett elő.

⁴⁾ Khatunnak Szaiddal való első találkozása alkalmából Narsakhi a következő figyelemre méltó adomát beszéli el. Hogy Bokhara fejedelmnéjének valami borzasztóan impozáns látványt nyújthassanak, bizonyos Abdullah bin Hazimnak megparancsolták, hogy egy tűzzel körülvett sátor közepében álljon föl. Ez izmos kinézésű férfinak feltűnően vörös hajfűrtjei és vörös szemei voltak, s minthogy a lángok fénye arcának az ó-iráni Bokharában akkor még szokatlan és ismeretlen színét még inkább emelte, a királynő, mikor e rémalakot megpillantotta, elannyira megijedt, hogy futásnak eredt és csak sok fáradsággal bírhatták a visszatérésre.

⁵⁾ Tabari a nyomtatott török fordításban őt Iszlimnek nevezi, de Narsakhi elnevezése, melyet mi használunk, helyesebbnek látszik.

⁶⁾ A perzsa szöveg zászlót említ.

⁷⁾ Miként Narsakhi beszéli, mialatt Mohallab segélykiáltása az egész tábornot megrémítette, Abdullah bin Ziad éppen ebédjét parancsolta elő, mire Abdullah Dsudan következőleg támadta meg őt: „Az isten lakasson jól; te, úgy látszik, nem is gyanítod, hogy mi a hadi veszedelem!” Valóban jellemző buzdítás egy alárendelt tiszttól uralkodójához.

⁸⁾ Tabari szerint Kuteibe, Mervbe visszatérő útjában Kumszek és Veramise helységeket meghódította, de később Szogd és Fergána egyesült török csapatai keményen megverték őt.

⁹⁾ Kuteibenék saját kéme, egy Tender nevű perzsa volt az, kit a beikendiek e ravaszságra rá tudtak bírni. Ő hozta meg Kuteibenék az állhírt, de ennek parancsából azonnal meg is ölték.

¹⁰⁾ Ama kérdésre, hogy honnan kerültek hozzájuk e nagymértékű gyöngyök, a beikendiek azt felelték, hogy két madár hozta ide azokat idegen országból.

¹¹⁾ Tabari szerint Kuteibe idejében az arab haderők imígyen álltak Khorászán földjén: A Beni Alie-törzs 9000 emberrel, a Bekri-törzs Hazim Elmunzir vezérlete alatt 7000 emb., a Beni Temim-törzs 10 000 emb., az Abdul Kaisz-törzs Abdullah bin Dsudán vezérlete alatt 4000 emberrel; ezeken kívül még a kufaiak 7000-en és az Abdul Kaisz törzsnek egy ága 4000 emberrel és így összesen 41 000 ember.

¹²⁾ Tabari Kutiganun-nak nevezi őt, de úgy látszik, hogy mind a két írásmód hibás, mert a kínai császár vélt rokona alatt valamely mongolt vagy ujgúrt kell érteni, akinek neve bizonyára nem hangzanék oly idegenszerűleg.

¹³⁾ Narsakhi e helyet Vardannak és Vardunnak nevezi, Tabari ellenben Vardandszat-nak mondja; mai neve Vardanzi.

¹⁴⁾ Tabari ide vonatkozó helyéből látható, hogy az arab nomádok minden törzsében két főnök volt. Egyik a tulajdonképpeni seikh vagy reisz és ismét egy másik, aki harcképes férfiak élén állt. Itt a Veki' bin Ebul Eszvad törzsnél az első értendő.

¹⁵⁾ Terkhun, miként Narsakhi éppen úgy, mint Tabari, abban a hiedelemben, hogy ez tulajdonnév, nevezni szokták. Terkhun, tárkhán (magyarul tarkhán), a turáni népeknél bizonyos rangnak a neve. Lásd 1. jegyzet 21-ik lapon.

¹⁶⁾ Egy másik verzió így adja elő a dolgot: „Az évenként fizetendő adó gyalázata későbbben saját alattvalói közt lázadást idézett elő, melyben őt letették, de székelyét nem tudta túlélni és saját kardjába rohant.

¹⁷⁾ E rejtett kultusz emlékéül még ma is megvan Bokharában egy földalatti mecset, melyet Meszdsidi Mogán-nak (a tűzimádók mecsetének) neveznek.^{viii.}

¹⁸⁾ Mostanáig csak Bombay-ban jelent meg egy könyomátú korán a sorok közé szúrt perzsa fordítással ellátva, melyet a nyugati mohamedánok ugyan elvetnek és kárhozhatnak, de a tapasztalatlan turkesztániak nagyban vesznek.

¹⁹⁾ Der-i-Attárán, miként az eredeti szöveg mondja, mint látszik délnyugatra feküdhetett, mert ez irányban, t. i. a karaköli kapu közelében ma is létezik egy Mahalle-i Attárán (Fűszerkeskedők városrésze).

²⁰⁾ Lásd: Weil: „Geschichte der Khalifen.” Mannheim 1856. I. k. 556. lap.

²¹⁾ Tabari éppen oly érdekes, mint megindító módon beszéli el ama szerencsétlen vég egyes részleteit, melyet Kuteibe ért. A harcosoktól, kik a hosszú háborúban vele oly sok veszélyt és viszontagságot megosztottak, azoktól az emberektől, kiket ő gazdaggá tett, sőt még saját rokonaitól is elhagyatva, kik természetesen a khalifa ellen való föllázadásnak még a gondolatától is visszaretentek – életének végső óráiban csak igen kevesen maradtak oldalánál. Kastélyát ellenség vette körül, istállóit lángok emésztették föl, s a küzdelem utolsó órájában ló nélkül hagyatva, gyalog kellett elleneivel szembe szállnia. Mikor hozzátartozóit a legelső megtámadók közt vette észre, állítólag a következő verset mondotta volna:

Fájdalom! a népkegy olyan mostanában,
Mindig arra fordul, hol a napsugár van.

Először valami Dsehm nevű ember találta őt nyíllal, ezután karjával egy másik darabokra vágta őt.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: Vámbéry leírása az egész fejezetben nagyjórészt Narsakhít, kisebbrészt Tabarít követi.

^{II.}: Haddsads: Haddzsádsz b. Júsuf (meghalt 714) az omajjád kor befolyásos és kegyetlenségéről elhíresült személyisége, az Omajjád Birodalom keleti tartományainak teljhatalmú ura, aki számos adminisztrációs reformot hajtott végre a 7–8. század fordulóján a kalifátusban. Jelentős szerepet játszott Közép-Ázsia arab hódításának irányításában.

^{III.}: Vámbéry itt helytelenül ad meg egy dátumot. A Hidzsra szerinti 89 ugyanis nem 698-nak, hanem 707-nek felel meg a nyugati Gergely-naptár szerinti kalendáriumban. Lásd: http://www.phys.uu.nl/~vgent/islam/islam_tabcal.htm

^{IV.}: nabathaei: nabateus nemzetiségű, a mai Izrael, Palesztina, Jordánia, Észak-Arábia területén élt ókori és középkori sémi népcsoport elnevezése.

^{V.}: Jezdedsird: III. Jazdgird szászánida, közép-perzsa uralkodó (632–651), az utolsó közép-perzsa király, akit a terjeszkedő arab kalifátus kétszer is legyőzött Qádiszfjénél és Nehávendnél. Jazdgird családja és udvara előbb Közép-Ázsiába, majd Kínába menekült az arabok elől. Leszármazottai közel száz évig követhetőek szórványosan nyomon. Vámbéry itt Narsakhí közlését veszi át.

^{vi}: „a Koránt perzsául olvasták föl”. Az arab hódítás korában Bukhara lakossága vélhetőleg inkább szogd lehetett, és bizonyosan nem volt muszlim. Így ez a közlés, hogy a Koránt perzsául olvassák fel, inkább vonatkozhat a hódító és már az arab helyett perzsa anyanyelvű muszlimokra.

^{vii}: „Mervben marad”: Merv városa (mai Mary, Dél-Tükmenisztán), a 7–8. századi, arab kézen levő kisebbik Khorászán tartomány központja volt (megkülönböztetve a Közép-Ázsiát is magába foglaló nagyobbik Khorászántól). A Merv-oázis fontos megállója volt már századok óta a Selyemútnak, egyben a kora iszlám korban fontos arab katonai bázis is lett, mely kiindulópontul szolgált Közép-Ázsia meghódításához. Mervet a mongolok pusztították el 1221-ben, innentől fogva elvesztette korábbi jelentőségét.

^{viii}: A Vámbéry által említett föld alatti fekvésű, tehát mélyen a 19. századi bukhari talajszint alatt fekvő bukhari 'Meszdzsíd-i Mogán' talán azonos a mai is ismert bukhari Magok-e cAttárí mecsettel. Ez a 11–12. századi, máig álló mecset bizonyíthatóan egy zoroasztriánus tűzszentély falaira épült. Az épület feltárása és restaurációja csak a második világháborút követően történt meg. A mai bukhari belvárosban álló mecsetben a látogató megtekintheti a zoroasztriánus tűzszentély falait. A Magok-e cAttárí mecset ma is mélyen a bukhari talajszint alatt áll, és ez is régiségére utal.

III. POLITIKAI ÉS VALLÁSOS ZA- VARGÁSOK AZ ARAB URALOM ALATT

96 (714 – 261 (874))

Az arab foglalás folytán Bokhara és egész Turkesztán Khorászán tartomány kiegészítő részévé süllyedt alá, a büszke főváros a Zerefsán partján, a gazdag Beikend és ipardús Fergána ama parancsszótól függték, mely Mervi-Sáh-Dsihánból (Merv, a világ királynője) hangzott feléjük. Bokharának éppen úgy, mint Szamarkandnak saját emírei voltak ugyan, de ezek csak a Khorászáni helytartó szolgálai valának és hatalmi körül igen korlátolt volt. – Ezért hát Transoxania története ez időtől kezdve csakis azon arab főurak üzelmeivel áll

szorosabb összefüggésben, kiket a bagdadi és damaszkuszi khalifák birodalmuk eme keleti határtartományába¹⁾ küldözgettek s állami függetlensége csak abban az időben veszi újból kezdetét, mikor a Számánidák az Oxuson túl trónjukat fölállították, s a vazallcímeket a Tigris partjairól csakis vallási okokból fogadták el. Az arab kormányzás e több mint 150 évig tartott korszaka folytonos villongások, belső pártharcok és lázongások szakadatlan láncolatát képezi, melyeket vagy maguk a khorászáni helytartók, vagy pedig eme tartományok örökösen nyugtalan népelemei idézték elő. A határtalan kapzsiság, részint hogy maguk meggazdagodhassanak, részint pedig, hogy gazdag ajándékok által a khalifák udvaránál kegyben maradhassanak, az igazhívók fejedelmeinek képviselőit rövid időn megmérhetetlen kincsek birtokába juttatá²⁾ s minthogy a központtól való nagy távolság a teljes függetlenség utáni vágyat bennük csakhamar fölébreszté, másfelől meg a harckedvelő transoxaniaiak mindig kész zsoldosokként sorakoztak a lázongók oldala mellé, igen könnyű befogni, hogy Khorászán⁴⁾ mindjárt kezdetben miért adott annyi dolgot a khalifáknak s miért volt itt oly ritkán lehetséges a nyugalom helyreállítása.

Kuteibe helyére, kit amint láttuk, csak fényes győzelmei juttattak végromásra, 97-ben (715) Szuleimán Khalifa Jezid bin Mohallabot nevezte ki. Ennek legelső teendője természetesen az volt, hogy a Kuteibe által kinevezett összes hivatalnokokat hivataluktól, sőt későbbben vagyonuktól és szabadságuktól is megfosztotta. Szuleimán uralkodása alatt senki se mert önkényének határt szabni, de mikor ez utóbbi meghalt, Omar bin Abdul Aziz, ki őt a kalifaságban követte, kénytelen volt épen úgy bánni el vele, miként Szuleimán Kuteibe-vel cselekedett. A hatalom és gazdagság, melyre Jezid bin Mohallab két év leforgása alatt eljutott, a khalifát gyanakodóvá tette, s minthogy félelme egy netaláni lázadástól meglehetősen igazolt vala, megakarta őt előzni és Jezid letételének tisztjét Moszlemára bízta, ki épen akkor a görögök ellen viselt háborút. – Később azonban őt magát hívta meg magához³⁾). Jezid

engedelmeskedett a parancsnak, de mikor Baszránál kikötött, elfogatott és börtönbe vettetett, amelyből csak 101-ben (719) Omar halála után szabadult ki, s csak hosszas harcok után, melyeket Jezid bin Abdul Melik khalifasága alatt Moszlema vívott ellene, tudták őt legyőzni és megölni. Helyébe most már Moszlema lépett, ki Bokhara és Szamarkand kormányzását Szalid bin Amru ul Dsarsira bízta, s minthogy az utóbbi zavargások alatt Fergána az arab uralomtól elszakadt, Szaid egy hadsereggel annak fejedelme ellen vonult, kit Khilidsnek⁴⁾ neveztek, váltakozó szerencse után legyőzte őt s gazdag zsákmánnyal terhelve tért vissza Bokharába. Ezalatt azonban alig telt el néhány év, midőn Hisam Khalifa uralkodása idejében 106-ban (724) a nyugtalan törökök Transoxaniában ismét mozogni kezdtek, Szamarkandot magukhoz ragadták s egy nagyobb arab hadsereg megjelenését tették szükségesé. Khalib bin Abdullah, Khorászán akkori helytartója, fivérét Eszedet, egy inkább szelíd lelkületű, mint harcias férfit, küldé oda, ki három teljes évig fáradozott abban, hogy a nyugalmat helyre állítsa, de mind hiába, sőt utoljára tetemes veszteséggel kellett visszahúzódnia. A szerencsétlenségek miatt, melyeket Eszednek szenvednie kellett, fölbosszankodva, Hisám letette őt és helyére Eszres bin Abdullah-t küldé, akinek azonban a dolog semmivel sem akart jobban sikerülni.⁵⁾ Szamarkand törökjei, valószínűleg Ferghána és keleti Turkesztán khakánjai által is támogatva, több mint 100 000 emberből álló haderőt szereztek össze és Dsendebnek, az újonnan kinevezett khorászáni kormányzónak, személyesen kellett síkra szállnia ellenük. Hadseregének előőrsét Ebu Bahr el Darimi képezte, ki 10 000 emberrel Beikenden át Szamarkand felé küldetett, míg maga Dsendeb Belkhen keresztül vette útját. A szamarkandi Khakan, kinek zászlói alatt Tabari állítása szerint 120 000 ember állott, mindamellett is mégse mert az arab sereg zömével megmérkőzni; Dsendebet kikerülte, de annál nagyobb dühvel támadta meg Szevretet, aki útjába vetődött s kinek borzasztó vereséget készített. A 20 000 mohamedán közül, kiknek élén maga Szevret is elesett, egyetlen lélek sem tudott megmenekülni. Dsendeb keserű könnyeket sírt, mikor

e katasztrófáról hírt vett, s ámbár hogy a koránnak eme tételével vigasztalá magát: „Istentől származtak és istenhez kellett visszatérniök”, azonközben mégse mulasztá el Khorászn és Tokharesztán legnagyobb városaihoz egy fölhívást meneszteni, melynek következtében azonnal 43 000 embert gyűjtött zászlói alá, kikkel a törököket újból megtámadta, keményen megverte⁶⁾ és Naszr bin Szejjárt Szamarkandban hátrahagyva, győzelmesen tért vissza Mervbe, hol nemsokára meg is halt. Utána Eszed bin Abdullah lett Khorászn kormányzójává, de előbb még vetélytársát Harith bin Serih-et kellett volna láb alól eltennie, hanem az ellene vezetett hadmenet alatt Belkhben a halál elérte.

A törökök hatalma ez utóbbi arab hadjárat alatt némileg ugyan megtört, de azért a belső pártvillonságok Transoxaniában egészen addig tartottak, míg a hatalom gyeplőit Khorásznban Naszr bin Szejjar vas kezeire bízattak. E ritka erélyű és óvatosságú férfit, ki, amint láttuk, már előbb is parancsnokolt Szamarkandban. Hisám kevéssel halála előtt, mely 125-ben (742) következett be, nevezte ki s nagy tehetségeinek legjobb bizonyítéka már csak ama körülményből is eléggé kitűnik, hogy őt Khalifának, u. m. Hisámnak, Velidnek, Jezidnek, Ibrahimnak és Mervan bin Mehemednek, mely utóbbi 132-ben (749) halt meg, uralkodása alatt képes volt hivatalában megmaradni s utoljára is csak az Omejjadok bukásával, kiknek ő legbuzgóbb híve volt, buktatta meg 129-ben (746) őt magát is Ebu Muszlim. Az első lépés, melyet Naszr új hivatalában tett, Transoxania és Fergána török hordáinak teljes alávetése volt, melyek eleitől fogva legharciasabb elemei voltak e vidékeknek s az araboknak legtöbb dolgot adtak. Hadjáratát, mely Fergána keleti határáiig, sőt egész Kasgárig kiterjedt⁷⁾, a legjobb eredmény kísérte; nemcsak fegyverhatalommal győzött, hanem emberiségével és igazságérzetével is, és talán éppen eme tulajdonságainak lehet tulajdonítani, hogy egyszerű szíjgyártó-inasból⁸⁾ magát uralkodóház-alapítónak felküzdeni tudó Ebu Muszlimnak nem sikerülhetett azonnal egész Transoxaniát a maga részére megnyerni. Hogy éppen úgy Transoxania, mint Khahrezm tö-

rököket könnyű volt megnyerni az Abbászidák fekete lobogójának, sőt hogy ők azt lelkesültséggel állták körül, ama nagy tiszteletből is látható, mellyel az özbégek és turkománok Ebu Muszlim nevét mai napig is emlegetik⁹⁾, de hogy az ország iráni őslakossága, t. i. a tadsik¹⁰⁾ Naszr zászlói alatt harcolva, az Omejjádok ügyének sokáig hívei maradtak, azt a meglevő történelmi forrásokból eléggé be lehet bizonyítani. Az ellenállás, melyet Naszr bin Szejjárnak éppen úgy túlnyomó hatalmával, mint kecsgetéseivel szemben tanúsított, teljes tiszteletünket érdemli meg, mert halála által, mely őt futása közben érte el, az Omejjádok hatalma Khorászánban tönkre jutott; de másfelől Ebu Muszlim ügyessége is megérdemli csodálkozásunkat, ki bámulatosan rövid idő alatt Transoxania összes törököit a maga részére tudta nyerni, akik aztán annyira ragaszkodtak hozzá, hogy benne valami emberfölötti lényt láttak, sőt a mai özbégek és turkománok ajkán igen sok rege csodálatokban és vitézségben őt Ali Khalifához hasonlítja. – Annyi bizonyos, hogy Ebu Muszlim volt az, kinek befolyásos egyénisége által a török nép hadászati felsősége Nyugat-Ázsiában, habár csak közvetve is, legelőször is érezhetővé vált¹⁰⁾. Sőt amint látszik, a végzet úgy akarta, hogy az Abbászidák fekete zászlója, melyet a turániak¹¹⁾ emeltek föl, ismét ugyancsak a turániak által tiportassék porba.

Ha tehát oly férfiak, mint Naszr bin Szejjár és Ebu Muszlim Transoxaniát teljesen sakkban tartották is, azért részint a síták és kharidsiták felekezeti harcai, részint pedig a vallásos alapon nyugvó dinasztia-változás a khalifaságban, melyek akkor az egész iszlamita világot alapjaiban megrendítették, Turkesztán lakóinak lobbanékony kedélyére mégsem lehettek minden hatás nélkül. Valamint Perzsiában az elnyomott nemzeti érzület a síta felekezeti buzgóság leple alá rejtőzve szállt síkra az arab uralom ellen, éppen úgy Transoxaniában is a vallást használták azon emeltűnek, mellyel az arabok zsarnokságát s önkényét sarkaiból kibillenteni megkísérelték. Ez érzelem első nyilvánulása Bokharában mutatkozott, s mégpedig éppen úgy, mint a törzsrokon irániaknál, egy, a síta felekezet érdekében kitört forradalomban. Ebu Muszlim

Khorászáni uralkodása alatt történt, hogy bizonyos *Serik bin Seikh ul Mehdi*, egy vakbuzgó síita, a lázadás lobogóját kitűzte; oly khalifát akart, ki egyenes ágon Alitól származék s kiáltásaiban ezeket hirdette: „Elég szenvedést okoztak már nekünk a mervániaiak; most hála istennek megszabadultunk tőlük, miért vennők hát most megint az Abbászidák igáját a nyakunkba? Most már a prófétának egy valódi utódát akarjuk uralkodónk!” – Nevezetes, hogy nemcsak a Zerefsán melletti főváros népességének legnagyobb része csatlakozott hozzá, de sőt még az akkori prefektus Abdul Dsebbbar bin Saib és a khahrezmi emír is párthívei voltak s föllépését, miként könnyen elgondolható, jelentékeny haderő támogatta. Mikor Ebu Muszlim ez eseményről értesült, Ziád bin Szalih tábornokot 10 000 emberrel azonnal Bokharába küldötte, ki a felkelőket a város előtt találta s egy 37 napig tartó csatában Seriknek az övé fölött számra nézve túlnyomó hadseregétől nem egy súlyos veszteséget szenvedett. A síita pártütők éhségtől kényszerítve végre kénytelenek voltak erős állásukat odahagyni s Nukendébe üzettek, amely helység gyümölcsgazdagságáról volt nevezetes és itt egy nagy csatában tökéletesen tönkre tétettek. Nukende a lángok martalékává lett és Ziád, ahelyett, hogy Bokharába tért vissza, útját Szamarkand felé folytatta, hihetőleg, hogy az ott is elharapózni kezdő síita pártüzelmeket gyökerestől kiirtsa.

Habár tehát a síiták felekezete Turkesztánban mindjárt csírájában elfojtatott s a moszlim államtest távol keleti részében nem volt képes szakadást előidézni, mindamellet is alig 25 év leforgása után ismét oly nagy zivatar támadt, melynek majdnem sikerült, az iszlámnak a turkesztáni sivatagtartományok laza homoktalajába csak száz év előtt vérrel átültetett palántját anélkül is gyöngye gyökereivel együtt kitépni. E vihar Mokanna hamis prófétának, az úgynevezett Khorászáni „elfátyolozott prófétának” megjelenése volt, ki 150-ben (767) tanáival Transoxaniában lépett föl és oly háborút idézett elő, mely 15 évnél tovább tartott és oly rázkódást vont maga után, amilyet még a későbbi századokban sem tapasztaltak.

Mokanna, vagy tulajdonképpen nevén Hasim bin Hekim¹¹⁾ Geze-ből a mervi kerület egy helységéből származott s éles elméje által már korán kitűnt s a titkos tudományokban és művészetekben a tudományosság hírének örvendett. Valamint atyja Ebu Dsafar Revaneki Belkhi alatt Szerheng (tábornok) volt, éppen úgy Mokanna is előbb hason minőségben¹²⁾ szolgált Ebu Muszlim alatt s már akár azért, hogy a khalifaság e hatalmas vazalljának szolgálatában nyugati Ázsiában szerzett tapasztalatai képzelőtehetségét fölizgatták, mert akkortáiban a szélsőségek kora teljes virágzásnak örvendett az iszlámban¹³⁾, akár pedig, hogy amaz izgalmas idők által, melyekben élt, eljapartva, úgy teremte magának emberfölötti tehetségeinek agyrémét, elég az hozzá, hogy Mokanna már Ebu Muszlim alatt föllépett prófétikus állításával; de jól tudta, hogy ez még egy második nagyságot nem fog megtűrni maga mellett s éppen ezért eleinte meglehetősen csendesen viselte magát. De mikor Ebu Muszlim meghalt, és a rend Khorászában mind jobban-jobban lazulni kezdett, ekkor Mokanna úgy hitte, hogy a kedvező pillanat elérkezett. Vallását egészen szabadon kezdé hirdetni, de mindamellett csakhamar elfogták és Bagdadban bezárták. Hogy meddig maradt ott, arról biztos tudósításaink nincsenek, csak annyit tudunk, hogy Bagdadból éppen úgy, mint Báb¹⁴⁾ az újabb időkben, prófétikus küldetésének hiedelme által erőt nyerve, Mervbe visszajött és itt előbbi titkos pártjának romjait összeszedve, tanait annál nagyobb buzgalommal kezdé hirdetni. Mikor először, körülbelül 150-ben (770), az emberek közt megmutatta magát, azt kérdezé: „Vajjon tudjátok-e ki vagyok én?” Mondották neki, hogy hát Hasim bin Hakim; erre ő így felelt: „Nagyon tévedtek! Én a ti istenetek és a világok istene vagyok. Úgy nevezem magamat, ahogy éppen akarom. E világon régebben Ádám, Ibrahim, Musza, Jézus, Mohamed és Ebu Muszlim alakjában, most pedig abban az alakban jelentem meg, amelyben láttok.” „De honnan van az,” – kérdezték tőle, – „hogy amazok csak prófétáknak hirdették magukat, te pedig isten akarsz lenni?” – „Azok csak érzékiek voltak”, – felelé ő – „de én teljesen és tökéletesen szellemi vagyok s

mindig hatalmamban állott bárminemű alakban is mutatnom magamat.” Kezdetben Merv közelében tartózkodott s innen küldötte szét apostolait Turkesztán minden részébe következőleg hangzó térítési levelekkel: „A könyörülő és legkegyelmesebb isten nevében. Én Hasim, Hakim fia, minden urak ura. Dicsértesség az egyedüli isten, ő ki régebben Ádámban, Noahban, Ibrahimban, Muszában, Krisztusban, Mohamedben és Ebu Muszlimban jelenté ki magát. Tudniillik én Mokanna, a hatalomnak, fénynek és igazságnak ura. Sorakozzatok körülöttem és tudjátok meg, hogy enyém a világ feletti uralkodás, enyém a hatalom és a dicsőség. Kívülem nincs más isten. Aki velem jár, a paradicsomba jut, aki engem került, a pokolba jut.^{V.7}”

Az ellenséges felekezeti szellem, amely akkor az iszlámot általában véve átlengé, különösen pedig az a nagy izgalom, amelyet a dinasztia-változás előidézett, igen sokat tehettek arra, hogy a turkesztáni népességnek, melynek kebelében a régi nemzeti tűzimádásnak néhány szikrája még mindig csillogott, főleg a legalsóbb rétegei könnyen elpártoltak az iszlámtól s csapatonként álltak át a Mokanna tanához, és amikor Hamid, Khorászán akkori helytartója, Mokannát el akarta fogatni, akkor már egész falvak léteztek, amelyek a menekülő prófétának biztos menhelyül szolgálhattak. De követőinek legnagyobb száma, kiket a fehér öltözetről, melyet viseltek, Szefidsámegánoknak” vagyis „fehérruhásoknak” neveztek, az Oxuson túl volt található, különösen Bokharában, Szamarkandban, Kesben és Nakhsebben¹⁵⁾ Mokanna, ki Merv környékén nem érezte magát eléggé biztonságban, az említett helyek valamelyikét igyekezett elérnie s dacára, hogy szándéka fölfedeztetvén, a folyó több ponton szigorú őrizet alá vétetett, mégis sikerült neki 36 hívével a túlsó partot elérnie és egy Kes-hez tartozó s a Szam (?) hegyen fekvő igen erős várba menekülnie¹⁶⁾. Tehát, amint beszélük, az ál-próféta, ki arcát mindig egy zöld fátyollal, mások szerint arany álcával burkolta el, s kit ezért Mokannának¹⁷⁾ vagyis „elfátyolozott”-nak neveztek, e jól elrejtett helyen tartózkodott a vallás-háborúk egész ideje alatt 14 éven át, anélkül,

hogy rejtekhelyét avagy csak egyszer is elhagyta volna. Magát a nyilvánosság elől elvonva, leginkább hatalmas helyettesei által működött, kik egyszersmind tábornokok is voltak. A mozgalmat, mely először Bokharától nem messze egy faluban tört ki nyílt lázadásban, egy Hakim nevű bokharai arab vezette három hadparancsnokkal együtt, kiknek nevei Hasri, Bagi és Kirdek voltak¹⁸). A szefidsámegiánok itt egy mecsetet megtámadtak, a muezzint 15 igazhívóval együtt legyilkolták, s a muzulmánokkal szemben gyakorolt erőszakoskodásaik által csakhamar félelmet és rettegést terjesztettek szét egész Turkesztánban. A folytonosan növekvő veszély által nyugtalanítva Huszein bin Mu'az, Bokhara emíre megtette az első kísérletet annak elnyomására; a keze ügyében levő csapatokkal, s ezen kívül Bokhara lakóitól is kísértetve, kiket Amir bin Omrán Kázi vezérelt, Narsakh falu ellen indult, hol Mokanna hívei főerejüket összpontosították. A Kázi eleinte fegyverek helyett rábeszéléssel és intésekkel akart élni, de mikor kísérletei hajótörést szenvedtek, a harc megkezdődött. Miként Narsakhi beszéli, az első összecsapás az arabok javára ütött ki s 700 szefidsámegián maradt volna a csatatéren. E kivívott előny azonban keveset változtatott a helyzeten, mert csakhamar kitűnt, hogy Transoxania helyhatóságai a felkelőkkel nem képesek megbírkózni és hogy a Khorászáni helytartó erélyes föllépésére ugyancsak nagy szükség lenne.

Míg egyfelől Mokannának titokszerű, a szentség fényébe, sokaknál meg épen az istenség bűvkörébe burkolt egyénisége híveit nagy vitézségre, sőt a halálnak is vad megvetésére ösztönözte, addig másfelől az elfátyolozott próféta ügye a törökökkel kötött szövetségben is nem kevésbé erős támaszt nyert. Egy Khulukh¹⁹) vagy Kuluk nevű török főnök több ezer emberével vett részt a fölkelésben. Egy az, hogy akkor még a törökök iszlámja nem állott a legerősebb lábon, másodszor meg hogy Mokanna igen jó alkalmat nyújtott nekik a rablásra és pusztításra és csakis az ő féktelen hordáik voltak azok, melyek az arab csapatoknak oly kétséssé tették a diadalt. Mehdi khalifa sürgős parancsára Abdul Melik, Khorászán akkori helytartója, először Dsebrail bin Jahjá tábornokot

küldötte Bokharába, ki változó szerencsével csatározott a szamarkandi²⁰⁾ szeffidsámegiánok zömével s végül oly kemény vereséget szenvedett, hogy Ukbe bin Muszlim vezetése alatt Belkhből 7000 embert kellett utána küldeni. Ez utóbbi egy szerencsésen intézett csel²¹⁾ által megfélemlítve, miként Tabari mondja, fele úttjáról visszatért s habár a khorászáni helytartó még további 14 000 embert küldött utána és az arab haderők Termezben összpontosultak, Mokannanak, aki mint-ha csak a földből teremtetett volna elő csapatokat, vakbuzgó követői előtt még így sem tudtak megállni s mielőtt az Oxust átléphetnék volna, roppant vereséget szenvedtek. Most már Dsebráil bin Jahjá helyzete, miután a szükséges segédcsapatoktól megfosztva s mind a Belkh-kel, mind a Merv-vel való összeköttetésből teljesen el volt vágva, mind veszélyesebbé kezdett válni Szamarkand előtt. Nagy erőfeszítés után is csak a jól megerősített Narsakhot sikerült kezére kerítenie. Négy hónapi ostrom után, mely alatt ostromgépek, aknák, tűz és mindenféle kigondolható eszközök alkalmazásba jöttek²²⁾ végre sikerült a falakon egy nagyobb rést törni. Az arabok benyomultak és a szeffidsámegiánoknak kíméletet ígértek, ha ismét az iszlám kebelébe térnek vissza s vezérüket és fegyvereiket a khalifának kiadják. Erre a „fehérruhásoknak”, kik, amint beszélük, öltönyeik alatt fegyvereket rejtettek, egész hosszú sora vonult Hekim vezérlete alatt az arab táborba. Az utóbbit követőinek szemei előtt Dsebráil sátorába vezették, s minthogy hosszas kimaradása gyanút gerjesztett, és Hasrit²³⁾, ki annak következtében Dsebráil fiától fölvilágosítást kért, minden egyéb ok nélkül legyilkolták, a megsértett vakbuzgók²⁴⁾ vad bosszúszomjukban kezükbe ragadták rejtett fegyvereiket. A harcot elkeseredetten ismét megkezdették s a vége az lett, hogy amár félig fogva levő Mokannaisták ismét kiszabadították magukat és Dsebráil győzelmét teljesen meghiúsították. Narsakhi ugyan azt beszéli, hogy e harcban Bagi elesett s csak Kirdek menekülhetett el Mokannához, de a szívós ellenállás és hatalom, melyet a „fehérruhások” egész Transoxaniában folytonosan kifejtettek, ellentmond a mohamedán történetírók minden bombasztikus győzelmi tudósítá-

sainak. Semmi kétség, hogy Mokanna hatalma növekedőben s az iszlám fennállása veszélyeztetve volt.

Nem csoda tehát, ha Mehdi Khalifa rémülten jött Nisaburba, hogy a khorászáni helytartóságban személyváltoztatás által vegye elejét a bajnak. Ez okból Abdul Melik 161-ben (777) letétetett és helyére Mu'az bin Muszlim lépett, ki erélyesebb rendszabályokhoz nyúlt, a sivatagon Merv és Bokhara közt és Oxus partján azonnal nagy sereget vont össze s mintegy 3000 fegyverkovácsot (?) bízott meg a szükséges fegyverek előállításával; ezután egyesült Szaid ul Hariszi-va (Dsarsi?), a vitézségéről híres heráti emírrrel s a Szamarkandtól erősen szorongatott araboknak segítségére sietett. Oda menő útjában a beikendi téren a lesben álló szefidsámegiánok megtámadják s habár Tabari állítása szerint a mohamedánok győztek is, úgy látszik, hogy tulajdonképpen éppen az ellenkező történt, mert Mu'az ahelyett, hogy útját Szamarkand felé folytatta volna, nagy sietve Bokharába vonult vissza, s szándéka megghiúsulását Herát emírijének tulajdonította, ki, dacára minden intésének néhány ezer juhat vitt magával, melyek a törökök kapzsiságát fölkellették s őket a legmerészebb tetekre is képesekké tették. Így tehát az arab vezérnek nem maradt egyéb hátra, mint a kedvezőbb pillanatot Bokharában bevárni. Miként már említve volt, a szántóvetők, tehát a legalsóbb néposztály, legszámosabban sorakoztak Mokanna zászlói alá! ezekhez csatlakoztak a rablástkedvelő nomád törökök, s minthogy a vad fejetlenség, mely harcaikat előidézte, a békés iráni lakosokat borzalommal tölté el, Mokanna ügye a Zerefsán partjain, hol a letelepült lakosság az iszlám polgárosultsággal is már meglehetősen megbarátkozott, nem igen számíthatott valami hosszú életre. A szefidsámegiánokat csakhamar mindenfelé üldözni és nyomni kezdték s mint-hogy táboruk Szamarkand körül a leggyengébb volt, Mu'az másodszor megkísérlette Szamarkand elfoglalását, mi neki ezúttal sikerült is. Miután a „fehérruhások” vezére a harcban elesett, hívei szétszóródtak, Mu'az beöltette Szamarkandba Dsebráil bin Jahját és hadserege zömével ama vár ellen vonult, melyben, miként már említettük, Mokanna tartózkodott

s mégpedig annak is a legbelsőbb citadellájában, míg a külsőben lelkesült harcosai laktak. Mokanna visszavonultságáról beszélve, Narsakhi a következő érdekes epizódot említi föl. A várkapu előtt valami 50 000 híve táborozott s esdekelve kérték őt, hogy isteni fényességét legalább egyetlen egyszer engedje lántiuk. Ő vonakodott és apródját következő üzenettel küldötte hozzájuk: „Mondd meg szolgálóimnak, hogy Musza (Mózes) is szeretne volna látni istenségemet, de fényességem sugarait nem volt képes kiállani. Tekintetem a föld szülötét azonnal megölné.” A lelkesült hívek bizonykodtak, hogy szívesen áldozatul hozzák életüket, csak e magas élvezet engedtesék meg nekik. Minthogy tehát őket elutasítani többé nem lehetett, Mokanna beleegyezett kérelmükbe, s bizonyos meghatározott időre a vár kapuja elé rendelte őket, hol magát megmutatni megígérte. A meghatározott nap estéjén valamennyi feleségét, kezükben tükrökkel a vár udvarán egymás mellé sorba fölállította; természetesen a lemenő nap sugarai a tükrökben visszaverődtek, s mikor e visszfény mindent elárasztott, a kapukat kinyitattá. A fény elvakítá a buzgó hívók szemeit, akik aztán megilletődésökben földre borultak és így kiáltottak föl: „Oh isten, elég már nekünk e nagy fényességből, ha többet látunk, mindnyájan elveszünk.” Sokáig feküdtek ott a porban, őt imádva, míg végre apródját nem küldé azzal az üzenettel, hogy most már fölkelhetnek, isten meg van velük elégedve és e világ minden javait nekik adta.

Mu'az Mokannának e rejtekhelyét jelentékeny haderővel fogta körül, mely legtöbbször arabokból állott. Először békés úton szólította fel őt megadásra. A várba egy hírnököt küldött. Mokanna kérdezte őt, hogy kicsoda és mit akar. – „Mint-hogy te istennek tartod magadat”, – felelt a hírnök, – „mindent tudnod kellene. Miért kérdész hát?” Egy mohamedánnak Mokanna főtáborában, Tabari elbeszélése szerint, tanúsított ilyen merész magaviseletét könnyen kétségbe vonhatók, de elég az hozzá, hogy az utóbbi feleletében elég határozottan értésükre adta, miszerint a pártja által eddigelé szenvedett balesemények dacára is, ő szerepében a legutolsó pillanatig szándékozik megmaradni s a legvégső ellenállásra is készen

áll. – Így tehát most már a várat kellett minden áron bevenni; Mu'az hozzá is fogott az ostromláshoz, de a zordon évszak²⁵⁾ csakhamar beállott, mely Sehri Szebz környékén különösen érezhető szokott lenni s minthogy az arab csapatokat, a hideg és fagy ellen megvédendő a délebbre fekvő Belkhbe kellett áthelyezni, az ostromműveletek csak igen lassan haladhattak elő; Medhi khalifa, aggódva és türelmetlenkedve e komoly ügy mikénti kimenetele fölött, Mu'az bin Muszlimot két évi működése után letette s helyébe 163-ban (779) a helyi viszonyokkal nem kevésbé ismerős Szaid ul Hariszit nevezte ki Khorászán helytartójává. Ez, ki erélyesebb volt, mint előde, azzal kezdé, hogy az arab csapatoknak házakat épített, hogy az ostromlás művét szakadatlanul folytathassa, s mindamellett még neki is két évek kellett ez erős vár falai előtt eltölteni. Elsőben Kizum, Mokannanak egyik fivére²⁶⁾ adta meg magát 30 000 emberével, miáltal Mokanna hívei mind szűkebb körre szorultak össze s amellet az éhség által is annyira gyötörtettek, hogy végre a külső erősség is 3800 fanatikussal Kesből, kiket a moszlimok legelkeseredettebb ellenségeinek tartották, feltétlenül megadta magát s még csak egyedül Mokanna ált ellen a belső citadellában, mely sziklacsúcson feküdvén, bevehetetlennek tartott.

Beszélik, hogy Mokanna az utolsó napokban, mikor híveitől elhagyatva a szabadulás minden további reményétől megfosztva látta magát, nejeit nagy dorbézolásra gyűjtötte össze maga körül. Mindnyáját felszólította, hogy vele az ő egészségére egy poharat ürítsenek és maga töltötte a bort, melybe még előbb titokban mérget vegyített. Mindnyájan ittak az egy Banuka nevűt kivéve, ki a bort keblébe öntve, minthogy az istentelen tettet észrevette, mint tetszhalott az álprófeta utolsó perceiről tudósítást adhatott. Miként tőle bizonyos Ebu Ali Mohamed Kesből hallotta, Mokanna, miután nejei mind halva voltak, hú apródjának is, legközelebbi környezete egyetlen férfitagjának, levágta fejét s akkor maga is egy három nap óta fűtött kemencébe rohant, melyből sohasem jött ki többé. Ez elhatározását, mint mondják, még életében tudtul adta nejeinek. Mondá, hogy az utolsó percben

azért fogja e lépést megtenni, hogy hűtlenekké lett követőit a legfőbb istennél bepanaszolhassa, s hogy az angyalok segítségével, kiket az égből magával hozand, utoljára mégis győzedelmeskedhessenek. Banuka azt mondá: „Én sokáig őriztem a kemencét, de ő nem jött ki abból többé!” E Banuka volt az, ki a citadellát Szaid ul Hariszi tábornoknak csak akkor adta át, miután neki a Mokanna kincses kamrájából 10 000 akcse-t ígértek. Az arabok tehát a citadellát minden abban található kincsekkel együtt birtokukba vették s egy hosszú évig folytatt makacs küzdelem után az iszlám keleti határát egy nagy veszedelemtől megszabadították.

Hogy Mokanna mit hirdetett az ő tanában s hogy egyáltalában állított-e föl vagy akart-e fölláttani bizonyos hitelveket, eziránt bizonytalanságban kell maradnunk. Nyilatkozataiból annyit sejtethetünk, hogy vallásában a megtestesülés (Inkarnáció) tanát akarta terjeszteni és hogy belőle általában nem csupán indiai, hanem egyszersmind óperzsa vallási fogalmak is beszéltek. De valami bizonyost bajos volna állítani. Narsakhi, ki 300 évvel később e szektáról, mely saját szülővárosában oly vadul gazdálkodott, a legkimerítőbbel szól, Mokanna követőit ugyanazokkal a bűnökkel vádolja, melyeket a mai mohamedánok a libanoni drúzoknak és a perzsiai bábiknak vetnek szemére. Ő ugyanis azt állítja, hogy minden imádságtól és jámbor cselekedettől visszatarták magukat, nőközösségben éltek s egy mohamedán meggyilkolását isten előtt legkedvesebb dolognak tekintették. Azonban mindez, valamint a moszlim történetírók által az elfátyolozott próféta szájába adott beszédek is csupán hiú költeményeken alapulnak s e bizonytalanság Mokanna vallásos iránya fölött annyival inkább sajnálandó, minthogy tanai őt századokkal túléltek, mert, miként Ahmed bin Naszr, Narsakhi fordítója beszéli, Mokannának Kes és Nakhseb környékén, sőt Bokhara körül is néhány faluban, mint például Kuski Bumar-ban még 512-ben (1128) léteznek titkos követői s csak félelemből vallották magukat nyilvánosan az iszlám híveinek.

Mokanna eleste után Turkesztánban a vallási zavarok véget értek, a fanatizmus felkorbácsolt hullámai lassanként

lecsillapultak, de a politikai forrongásokra való hajlamot Transoxania harcias lakóinál az első Abbászidák vas keze s a Bermekidák sokat magasztalt kormányzási kora dacára is csak rövid időre lehetett elnyomni. Herun er Rasid uralkodásának vége felé Rafi' bin Leith-et, Naszr bin Szejjár unokáját, nyílt lázadásban találjuk a khalifa ellen; ő nem akarta az Omejjadokért harcolva elesett nagyatyja vérért megbosszulni, s mégis ő volt az oka, hogy a legnagyobb Abbászida korai halállal múlt ki²⁸⁾ Rafi' egy kitűnő szépségű ifjú harcos, miként mondják, azért emelte volna fel a lázadás lobogóját, mert a khalifa őt egy nővel való tiltott viszonya²⁹⁾ miatt igen szigorúan akarta megbüntetteni. Ugyanis Harun er Rasid megparancsolta Ali bin Iszának, a Khorászáni helytartónak, s ez ismét Szulejmánnak, a szamarkandi prefektusnak, hogy Rafit egy számaon, arcát az állat hátulja felé fordítva, a városban hordoztassa meg³⁰⁾, őt az asszonytól válassza el és vesse börtönbe. E szégyenletes büntetés elől Rafi' futásban keresett menekülést, de titokban csakhamar visszatért, s mint-hogy Ali bin Isza hallatlan zsarolásai és zsarnokoskodása által mindenfelé gyűlöltté tette magát, Rafi'-nak nem nagy fáradtságába került a szamarkandiakat először csak Ali bin Isza s későbbben maga Harun er Rasid ellen is engedetlenségre bírni. A turkesztániak ugyan már régen és több ízben keserű panaszokat emeltek a khalifa előtt Ali bin Isza ellen, de ennek igen könnyen sikerült roppant gazdagsága³¹⁾ folytán a kapzsi Harun er Rasid haragját lecsillapítani s minthogy ez őt végre mégis le akarta tenni, nagyon félt vazallusa hatalmától s megparancsolta Horthuma bin Aján nevű afrikai tábornokának, hogy a legnagyobb óvatossággal és csellel járjon el a dologban. Horthuma egy hadsereggel közeledett, mely, miként ő híresztelé, segécsapatokat hoz a lázongó Rafi' ellen s mikor Ali semmi rosszat sem gyanítva elébe jött, átadá neki a letevési iratot³²⁾ őt elfogta és a khalifához küldötte. Eközben Rafi' bin Leith Szamarkandban mind jobban-jobban erősödött, annyira, hogy egész Transoxaniát a maga részére nyerte, s táborát Bokharában ütötte fel, úgy hogy Horthuma, mikor ellene az Oxuson átkelt, egészen magára hagyatva látta

ott magát; Rafi' túlnyomó hatalmától mindenki úgy megijedt, hogy senki se merte Horthumát követni.

Ily körülmények közt történt meg az, hogy Mámun, Rafit legyőzendő, a Számánidák családjához fordult. Khozeima ibn Khazim tábornok abbeli kísérleteiben, hogy a lázadókat engedelmességre bírja, nem boldogult és ez az eredménytelen-ség okozta, hogy a turkesztáni földön ama dinasztia kapott lábra, mely az oxusi tartományok fénykora s főleg pedig Bokhara önálló története körül a legnagyobb érdemeket szerezte magának.

JEGYZETEK

¹⁾ Amaz elterjedés dacára is, melyet az iszlám mindjárt kezdetben egészen a Thien-San völgyvidékéig talált, a khalifák hatalma csupán Khokandra terjedt ki és itt is csak a nyugati részre. A khalifaság keleti határául voltaképpen csak a Jaxartes, vagy miként az arabok nevezték, Szihun tekinthető.

²⁾ Ama kolosszális gazdaság példájául, melyekhez az arab hivatalnokok Khorászában jutottak, Tabari állítását idézhetjük, aki azt mondja, hogy mikor a felkelők Rafi bin Leith lázadásakor a szamarkandi kormányzó házát kirabolták, abban körülbelül *bárom millió drachmát* találtak.

³⁾ A levél, mellyel őt magához hívta, következőleg hangzott: „A könyörülő és kegyelmes isten nevében. Én, istennek szolgája, Omar, az igazhívók fejedelme, Jezid bin Mohallabhoz Oh Jezid, tudd meg, hogy Szuleimán (t. i. az ő előde), egy szolga isten szolgái között, kinek a mindenható kegyet és uralkodást ajándékozott, e mulandó viszonyból az örök életbe költözött. Ez utódjául engem rendelt s utánam Jezid bin Abdul Meliket, ha ő életben találna maradni. A kötelességek, melyek reám hármoztak, nem csekélységek, mert a muszelmánok összes ügyei fölött kell őrködnöm. Íme, még eddig meg is hódolt nekem valamennyi moszlim. Hódolj meg te is, és a rád bízott népet szólítsd fel a nekem való meghódolásra. Tégy Khorászában hivatalodba egy helyettest és jőj hozzám.” Mily nagy a különbség a hatalom zenitjén álló mohamedán uralkodók emez egyszerű és szabatos iratai és a későbbi fejedelmeknek a nevetségessel határos bombasztjai között!

⁴⁾ Lásd 2-ik jegyzet 13-ik oldal, az első fejezetben. Az arab írók a török törzs nevét itt is saját fejedelmükének tartják.

⁵⁾ Tabari szerint Eszres mindjárt kezdetben 1000 embert veszített, kik a Bokharában letelepült Beni Temim törzshöz tartoztak. Később állítólag megverte a törököket s mégis Belkhbe húzódott vissza; oly ellentmondás, mely legjobban bizonyít föltett céljának meghiúsulta mellett.

⁶⁾ A török Khakán éppen Szamarkand körülzárolásával volt elfoglalva, hova a mohamedánok nejei és gyermekei menekültek volt. Dsendeb tehát a legjobb időben érkezett s győzelme következtében roppant zsákmányt szedett el a törököktől.

⁷⁾ Narsakhi beszéli, hogy Naszri Szejjár Khokand elleni hadmenetében Bokharán vonult keresztül s ottan Tugsade leányával összekelt. Mikor a ramazán alatt Tugsadeval sátra előtt ült, Bokhara két előkelő lakója járult elébe, hogy mind Tugsade, mind pedig Fazil bin Omar, akkori bokharai emír igazságtalanságai ellen panaszt emeljenek. Minthogy Naszr éppen e kettőt térítette át az iszlámra, s rájuk kiváló gondja volt, Tugsadetől titokban a tényállás felől tudakozódott. A panaszosok úgy vélték, hogy Tugsade őket csak rágalmazza és romlásukat óhajtja. Ezért bosszút forraltak s Tugsadet és Fazilt Naszr sátora előtt meg is támadták. Tugsade halálosan megsebesítve a földre rogyott. Naszr saját vánkösát adta át neki támaszul s házi orvosát is, Karadset előhívatta; de Tugsade meghalt és Narsakhi azt a bizarr megjegyzést toldja még hozzá, hogy halála után szolgái a húst csontjairól leszedték

⁸⁾ Ebu Muszlim, tulajdonképpen nevén Abdurrahman bin Muszlim, Khorászánból a Beni Adsel törzsből származik és fiatal korában szíjjártó mesterséggel foglalkozott. Mikor néhány hirdetett sífta Khorászánból Mekkába zarándokolt, ő is hozzájuk csatlakozott s már az említett városban úgy mutatott rá az Abbászidák főnöke, Mehemmed Ali ben Abdullah, mint azon emberre, ki esze és bátorsága által családját uralkodásra fogja segíteni s buzdította Ebu Muszlim társait, hogy szükség esetén segítségére legyenek. Khorászámba visszatérve, Ebu Muszlim várt addig, míg Kermani, egy hatalmas fejedelem Perzsia déli részén, Naszr-ral nyílt ellenségeskedésbe bocsátkozott s minthogy jól tudta, hogy a győzelem az előbbinek részére fog hajlani csakhamar hozzácsatlakozott s nemcsak Naszr bin Szejjárnak, hanem az omejjadoknak is hadat üzenve, Khorászáni lakóit fölhívta, hogy az Abbászidáknak hódoljanak. Először valami 1000 ember csatlakozott hozzá, de pártja csakhamar oly hatalmassá nőtte ki magát, hogy Naszr bin Szejjár képtelen volt vele megküzdenni és minthogy segítségért bármerre is hiába fordult, végre is félre kellett vonulnia, és a mai Teherán közelében meghalt. Igen de-

rék segítő társra lelt Ebu Muszlim Kahtaba, iszfaháni emír személyében, ki neki Görgen, Kum, Kásán, és Iszfahán tartományokat, sőt majdnem az egész Perzsiát is meghódította, az Omejjádok híveit mindenütt megsemmisítette és Ebu Muszlimot az abbászidák jogszerű emírjéül kikiáltotta. Később Kahtaba egészen Kufáig nyomult előre s az Eufrátesz partján közte és az omejjádok közt döntő csatára került a dolog, melyben ő ugyan életét veszíté, de csapatainak fényes győzelme által az Abbászidákat a khalifaság trónjára juttatá.

⁹⁾ Én Ebu Muszlim életéről és működéséről egy terjedelmes történeti kéziratot láttam Közép-Ázsiában (lásd kagatai nyelvtanulmányaimat, 37. l.), s még csak azt akarom még hozzátenni, hogy a turkománok őt törzsrokonuknak tartják, ki látnoki tulajdonokkal lévén felruházva, egy végpusztulással fenyegető korban az iszlámot a megsemmisüléstől megmentette. A balladákban, melyekben őt a török dalnokok dicsőítik, Rusztemhez hasonló hősnek van feltüntetve, ki leginkább a hitetlen perzsákkal bíbelődött.

¹⁰⁾ Az előbbi jegyzetben említett és Ebu Muszlimról írott munka szerint, ama hadsereg legnagyobb része, mely Kahtaba vezetése alatt az omejjádokat megverte, törökökből állott, ami ama hatalmas befolyás mellett, melyet Ebu Muszlim Khorászában és Transoxaniában gyakorolt, könnyen kimagyarázható.

¹¹⁾ Weil: „A khalifák története”, II. kötet, 101. oldal, így szól: Egy Kalló Mervből, kit Attának neveztek.

¹²⁾ Weil azt állítja, hogy Ebu Muszlim titkára lett volna.

¹³⁾ Mehdi khalifa uralkodási ideje, miként Tabari helyesen megjegyzi, oly idő volt, melyben az úgynevezett, iszlamita eretnek-üzelmek teljes virágzásban álltak. Tabari borzadva beszéli, hogy voltak emberek, kik Mohamedben és a Koránban nem hittek s az imádkozásból és böjtölésből gúnyt űztek. Mondja, hogy ezek az eretnekek gonoszabbak, mint a zsidók, bálvány- és tűzimádók, akiknek utoljára is van hitük, míg az előbbieket azt állítják, hogy: „A világnak sem kezdete, sem vége nincs és nem is lesz soha. Az emberek és állatok úgy állnak elő, mint a növények, úgy növekednek, mint a növények és senki sem tudja: honnan jöttek, hova mennek? Halál után többé senki sem lesz élővé s ezen a világon kívül nincsenek más világok.”

¹⁴⁾ Báb, ki a legújabb időben új vallásával egész Perzsiát fölzavarta, szintén Bagdadból való visszatérése után lépett föl. Valamint Mokanna az ő sziklafészkeből 15 éven át fanatizálta híveit, anélkül, hogy ezekkel valaha személyes érintkezésbe jött volna,

éppen úgy a bábik is, mialatt főnökük Cserig várába évekig volt bezárva, a legvakmerőbb tettekre hagyták magukat ragadtatni.

¹⁵⁾ Itt történt, hogy csodát óhajtó hívei kérelmére egy kútból egy hold alakú világító testet húzott ki, és a Máh-i-Nakhseb (a nakhsebi hold a perzsa költőnél ma is kedvelt metafora) Narsakhinál, ki Mokanna életét elég kimerítőleg elbeszéli, csodálatosképpen ez epizódról nincsen említés téve.

¹⁶⁾ Tabari ezt a várat Nevakid-nak nevezi s minthogy Kes-től északra feküdt, mert miként meg van írva, Daud arab tábornok, aki e várból Belkhbe akart menni, elébb Kes-en haladt át, akkor a mai Sehri-Szebz-től északra fekvő Jemini vagy Kitáb lehetett, melyeknek mindegyikét erős várnak tartják. (Weil: „A khalifák története”, II. kötet 103. lapon, e helyet Szanam-nak nevezi).

¹⁷⁾ Narsakhi éppen úgy mint Tabari azt beszéli, hogy a fátyolt rút, egyszemű arcának elrejtésére használta. Ha e magyarázatot nem akarjuk a mohamedán gyűlöletnek tulajdonítani, ami pedig lehetséges, azt hihetnők, hogy Ali Khalifát akarta utánozni, ki többnyire szintén fátyolozottan járt, s a síták is képpen úgy szokták feltüntetni.

¹⁸⁾ Tabari Mokanna legbizalmasabb emberét Tokhardse-nak nevezi, míg a három tábornoknak a Szerkhume, Habubi és Gejek vagy Kijek neveket adja. Én a szövegben azért használom a Narsakhi által említett neveket, mivel ő, Mokannát illetőleg, megbízhatóbb.

¹⁹⁾ Khulukh vagy Kuluk, miként a szónak meglevő helyesírása feltünteteti. De lehetséges, hogy a hibás pontozás következtében ő török vagy ujjár khilids, mai kiejtéssel kilids = kard-ból származott. Hasonló török neve van ama khokandi Khakannak is, kit Szaid bin Amru ul Dsarsi 101-ben (719) legyőzött.

²⁰⁾ A meglevő forrásokból nem lehet tesztán kiszelni, hogy vajjon Szamarkand a szefidsamegiának avagy a moszlimok által volt-e megszállva. Narsakhi az utóbbit engedi sejtetnünk amennyiben Dsebrail bin Jahjat Szamarkand előtt táboroztatja. Ellenben Tabari az ellenkezőre utal és azt állítja, hogy az arabok harcai Szamarkand előtt a „fehérruhások” ostromló seregei ellen voltak intézve.

²¹⁾ E csel a következő volt: Mokannához egy hírnököt küldtek azzal az utasítással, hogy szándékosan Ukbe seregének a kezei közé kerüljön. Az embert el is fogták, s midőn átmotozták, egy írást találtak nála, mely szerencsekívánatot tartalmazott ama győzelemhez, melyet Mokanna tábornoka Dsebráil fölött vívott ki, azzal a további értesítéssel, hogy (Mokanna) hadserege

Szamarkand feldúlása után most már délfele Ukbe ellen indul. Ukbe, ki az iratot valódinak vette, az ellenség túlnyomó erejétől tartva, gyorsan visszatért.

²²⁾ Narsakhi *arade*-t szekeret, említ. Vajon ezek a bibliai hajdankorban ismert vívószekerek voltak-e, melyek mindkét felől egy-egy sor éles kaszát hordoztak? –

²³⁾ Narsakhi beszél. Hogy Hasri, lábain *arany csizmákkal* lovagolt Dsebráil fia felé. Khatun Királynőről is azt mondják, hogy ilyen lábbeliket hordott, mely oly fényűzés volt, melyet a későbbi, t. i. iszlamita korszak alatt Ázsiában sehol sem találunk.

²⁴⁾ A Mokanna híveinek vakbuzgóságára s egyszersmind az arabok kegyetlenségére is elég bizonyítékul szolgálhat Narsakhi következő epizódja: A harc után a foglyok közül egy Szeru nevű harcos özvegyét Dsebril elébe vezették, ki azt kérdezte tőle: „Nemde, te elismered Ebu Muszlimet a moszlimok atyjának?” – „Nem”, – felelé az asszony – „ő nem az, mert férjemet megölte” – testét kettőbe vágták s fiát, ki vele volt, lefejezték.

²⁵⁾ Sehri Szebzben és környékén ugyanolyan hőmérsékleti viszonyok vannak, mint Szamarkandban. Mindkét hely a Karatan-hegység lejtőin fekszik és szigorú, hosszan tartó telük van.

²⁶⁾ Tabari *Kardas*-t mond, de nem szabad felednünk, hogy a szó a régibb török iratokban, valamint Közép-Ázsiában is „rokon” jelentésben fordul elő.

²⁷⁾ Így nevezi Tabari e nőt, de ez nem tulajdonnév, sőt inkább a perzsa bánu = asszony-ból származik.

²⁸⁾ A betegséget, melyben Harun er Rasid Tuszban meghalt, Bagdadból Khorászánba vivő útjában kaphatta, hova a Rafi'-tól szítt lázadás elnyomása végett utazott.

²⁹⁾ Szerelme tárgya bizonyos Jahja bin Asáth neje volt, ki az iszlámtól elpártolt s így férje őt elűzte magától. Későbbben Rafi' őt ismét az iszlámra térítette s a mohamedánok nagy bosszúságára és megbotránkozására nőül vette.

³⁰⁾ A magasabb tiszteknek illetén megbüntetési módja sokáig szokásban volt az iszlamita népeknél. Így például II. Murad, a várnai csata után egy pasának, akit gyávaság bűnében találtak, fél szakállát leborotváltatta, női ruhába öltöztette s hátrafordított arccal egy számárra ültetve, a táborban körülhordoztatta.

³¹⁾ Lásd 1. jegyzet 39. lap

³²⁾ Harun er Rasid levele következőleg hangzott: „A könyörülő és kegyelmes isten nevében! O Ali bin Isza, o semmirekellő bastard! Az-e az én kegyelmességem jutalma, ki téged kapusból fejedelmi méltóságra emeltelek, hogy most minden vezértől csak

a te képtelenségedről kell hallanom? Eleinte nem adtam hitelt szavaiknak, és íme most azzal hálálok meg, hogy a moszlimokat minden módon sanyargatod, s tőlem elpártoltál. Elküldöttem tehát Horthumát, hogy téged kötözzön meg és tegyen fogjává s mindenkinek szolgáltatson igazságot. Add át az uralkodást Horthumának s engedelmeskedjél parancsainak.”

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^I: Khorászán: Vámbéry itt Khorászánt a kora iszlám kori nagyobbik Khorászán értelemben használja, beleértve Közép-Ázsiát. A jól ismert elnevezés jelentése eredetileg 'Kelet' volt a szászánida korban. A 8. század elején bekövetkező közép-ázsiai arab hódításokat követően a 'Khorászán' fogalom földrajzilag magában egyesítette Közép-Ázsiát és a mai Északkelet-Iránt is. Idővel azonban a Khorászán fogalom egyre csökkenő térséget jelölt, a folyamatosan zsugorodó területi elnevezés mára csak Északkelet-Iránt jelöli.

^{II}: tadsik: A tadsik/tádzsik kifejezés itt tűnik fel először Vámbéry művében. Az elnevezés alatt nyilvánvalóan Közép-Ázsia perzsa nyelvű muszlimjait kell érteni Vámbéry interpretációjában. A tádzsik kifejezés eredetileg egy mezopotámiai arab törzs önelnevezése volt. A szászánida korban (Kr. u. 3–7. század) a kifejezést általában az arabokra alkalmazták. Az iszlám hódítás korában eme 'arab' jelentés megmaradt, de Közép-Ázsiában az oda érkező, döntően perzsa anyanyelvű vagy elperzsásodott arabok esetében a tádzsik kifejezés a perzsául beszélő muszlim szinonimája lett a 8-9. századtól kezdve. S az ma is, hiszen az egyetlen nagyobb nem török nyelvű, hanem a perzsával szoros rokonságban álló iráni etnikum által lakott ország neve Közép-Ázsiában Tádzsikisztán.

^{III}: Turán, turániak: a kifejezés szintén iráni eredetű. Turán vagy Tugrán vagy Tugrisztán a szászánida korban a mai Pakisztán déli részét jelölte. Az iszlám periódusban különböző irodalmi alkotások hatására az Oxuson (Amú Darján) túli, ekkorra már zömében a törökség által lakott terület neve lett (véltetően a klasszikus perzsa turk, 'török' és a Turán hangalakok hasonlósága miatt). Irán és Turán innentől fogva egymással rivalizáló félként jelenik meg irodalmi művekben (például Firdauszi Sáh-náméjében). A Turán kifejezés minden későbbi alakjának használata innét, ebből a második formából vezethető le.

^{IV}: Báb: Szajjed ʿAlí Mohammad Sírází (1819–1850) iráni vallási vezető, aki 1844-ben proklamálta magát a 12. rejtőzködő síita imám és evilág közti kapunak, arabul Bábnak, később pedig magának a 12. imámnak. Mozgalma nagy izgalmat váltott ki Dél-Iránban, később a síita hatóságok kivégezték a Bábót. Mozgalma továbbfejlődésével jött létre a bahái vallás.

^V: A lap alján levő második bekezdés: Vámbéry helyesen sejtí meg azt a később Czeglédy Károly által is kifejtett vallási szinkretizmust a Muqannaʿ lázadás esetében, amelyben iráni zoroasztrianus messianisztikus elemek is szép számmal találhatók. Lásd a témához: Czeglédy K., 'Bahrām Čōbīn and the Persian Apocalyptic Literature' *Acta Orientalia Hungarica* 8, 1958, 40–41.

Muqannaʿ mozgalmaához hasonló messianisztikus kultusz egyébként a mai napig fennmaradt Szamarkandban, a Sáh-i zinda nekropolisz kultuszában. A hagyomány szerint Quszám (Qászim) b. ʿAbbász Mohamed próféta unokafivéréként próbálta a helyi szogdokat az iszlámra megtéríteni, de ők kivégezték Quszámot. Ám a legendák szerint Quszám nem halt meg, hanem egy barlang mélyén várakozik a visszatérésre. A preiszlám messianisztikus elemeket tükröző kultusz központja, Quszám b. ʿAbbász sírja a kora középkortól máig élő népszerű helyi muszlim zarándokhely Szamarkandban.

IV. A SZÁMÁNIDÁK ÉS ISZMÁIL EMIR

261 (874) – 295 (907)

Abban az időben, mikor Eszed bin Abdullah, kit „Jószívűnek” és „az elnyomottak barátjának” neveztek, volt Khorászáni helytartója, Számán¹⁾, egy előkelő ember Belkhiből, ki a Zoroaszter-kultuszhoz még hű maradt, hozzáment és ellenségei ellen, kik őt az emített városból elűzték, segítséget kért tőle. Eszed a legmelegebben pártját fogta, visszasegíté őt előbbi helyzetébe, miért Számán²⁾ háládatságból az iszlámra tért²⁾ s elsőszülött fiát segítője nevére „Eszed”-nek nevezte. Ennek az Eszednek négy fia volt: Nuh, Ahmed, Jahja és Iliász (Ilyés), kik atyja érzelmeihez híven rendületlen hűséggel ragaszkodtak az arabokhoz, úgyhogy Mámun Khalifa joggal ajánlhatta őket a Khorászáni helytartónak³⁾ mint oly férfiakat, „kik magas származásúak s kik a legmagasabb hivatalokkal is megbízhatók.” Miként már említve volt, szolgálataik a Rafi'bin Leith ellen folytatott háborúban különösen igénybe vétettek s minthogy erélyes közreműködésük következtében

Rafi't csakhamar békekötésre kényszeríthették. Mámun Eszed fiait egyenként megjutalmazá, és pedig úgy, hogy Nuhnak Szamarkandot, Ahmednek Ferganát, Jahjának Dsadsot (Taskend) s Oszrusznát és Iliásznak Herátot adta hűbérül. E méltóságukban őket a későbbi Khalifák is megerősítették, mert mikor Nuh halála után fivére Ahmed s ez után ennek fia Naszr következett a Szamarkand fölötti uralkodásban, Vathik Khalifa egy diplomával hagyta helyben a kinevezést. Ha tehát ez osztatlan kedvezés, melyet az arabok a Számánidákkal szemben tanúsítottak, az emelkedő dinasztíának mint több és több erőt kölcsönzött, másfelől a viszony által maga Transoxania is nem keveset nyert. Az Oxus és Jaxartes mellékén fekvő, egykor annyira megviselt tartományokban kezdett a rend lassacskán megszilárdulni s már kezdetben mindjárt észre lehetett venni, hogy Transoxania Számánidái alatt új korszakra fog az ország felriadni.

Szemben ama bonyodalmakkal, melyeket akkor egyfelől a Táhiridáknak már ugyan süllyedő félben levő hatalma, másfelől pedig Jakub bin Leith lázadása Khorászánban előidézett, az oly sok erényben ékeskedő, de alapjában véve gyanakvó és gyöngye jellemű Naszr bin Ahmednek mégis aligha sikerült volna neki trónját megszilárdítani, ha ifjabb fivére Iszmail oly szíves készséggel segítségére nem jön. Iszmáil a 234-ik év (848) sevváljában Ferganában született s csak 15 éves volt, mikor atyja meghalt. Ez okból fivéréhez Naszrhoz szeretettel és tisztelettel ragaszkodott. Oly érzelmek voltak ezek nála, melyeket még akkor sem dobott el magától, mikor Naszr, gyanakvó természete által ösztönöztetve, őt haddal támadta meg. Az első szolgálat, melyben Iszmail magát mint még alig 25 éves ifjú kitüntette, Bokharában történt, hol a lakosok az akkor az iszlám keleti részén uralkodott pártok szerint apró párttöredékekre voltak szakadozva, és belvillongások által önmagukat a legnagyobb veszélyeknek tették ki. Mikor 259-ben (872) Huszein bin Táhir Khahrezmből oda beütött s pusztítva és rabolva Bokharát igen kegyetlenül megsanyargatta⁴⁾,

néhány előkelő a nagy tudományú Obeidullah el Fikih tanácsára Szamarkandban a Számánida Naszrhoz fordult védelemért és segítségért. Ennek következtében ez (Naszr) fivérét Iszmáilt ajánlotta nekik, aki azonnal el is indult Bokhara felé. Közeledésének hírére ellensége rögtön a békés kiegyenlítés terére lépett; Bokharát a Számánida főparancsnoksága alá helyezték s Jakub bin Leith helyett a Naszr nevét írták be a Khutbe-ba. A 260-ik év ramazánjának 1. napján tartá Iszmáil mint Naszr helytartója, bevonulását az ünnepiesen földíszített városba s ámbár a pártok mereven álltak szemben egymással, a fogadtatás mégis meleg volt. A bevonulónak, kit érényeinek híre jóval megelőzött, aranyat és drágaságokat hintettek útjára. Bokhara méltán ült akkor ünnepet, mert ezáltal egész Transoxania, sőt egész Turkesztán egyesülése ment végbe s mikor Mutemid Khalifa ugyanez évben a transoxaniai helytartóságra vonatkozó beiktatási diplomát Naszrnak megküldötte, az volt benne írva, hogy *ő az Oxus partjaitól egészen a legtávolabb keletig*⁵⁾, valamennyi tartományt neki engedi át.

Ama válságos viszonyok dacára is, melyek közt Iszmáil Bokharában fellépett, sikerült neki magát rövid idő alatt általánosan megkedveltetni. Legnehezebben tudta természetesen fivérét Naszr-ot kielégíteni, ki rá mindjárt kezdetben megharagudott, mivel rövid távolléte alatt Bokharából maga helyett egy oly hivatalnokot hagyott, ki Naszrnak sehogy sem tetszett⁶⁾. Már épen le akarta őt tenni s csakis a mások közbenjárására békült is ismét. Félő aggodalmak közt küldötte őt vissza Bokharába, hol Iszmáilt újból nagy kitüntetésekkel fogadták. Már megszokták rendszeretét és igazságosságát s minthogy távolléte alatt a rablók garázdálkodása igen elharapózott, sőt Rametin és Barket között valami 4000 tanyázott, minden kedvező volt ránézve. Iszmáil rögtön csapatokat küldött ellenük, melyek őket majdnem teljesen tönkre tették s csak igen csekély számú foglyokat küldhettek Szamarkandba. Ez a veszély alig volt elhárítva, midőn híre futamodott, hogy Huszein bin Tábir

2000 khahrezmival az Oxuson átlépett és induló félben van Bokhara ellen. Iszmáil gyorsan ellene sietett és megverte őt. Ez az első ütközet volt, melyben ő személyes vitézségéről fényes tanúbizonyságokat nyújtott és katonái szeretetét ajándékokkal⁷⁾ nyerte meg. Bokharába visszatérve Iszmail a kormány gyeplőit kezébe akarta ragadni, de mindjárt eleinte akadályokra talált. A Zerefsán melletti főváros előkelői, kik a korábbi zavargásokból hasznot húztak, míg a mostani rend csak hátrányokra volt, föltámadtak ellene. Így tehát el kellett őket tenni láb alól. Az előkelők követség színe alatt Szamarkandba Naszrhoz küldettek, ki aztán titkos megegyezés folytán kézre kerítette és börtönbe vetette őket. S még ekkor sem szentelheté magát Iszmail egész nyugodtan kormányzási teendőinek! Fivére Naszr, kit Iszmáilnak minden sikerültebb tette minden igaz ok nélkül gyanakvóvá tett s a huzavonásra mindig kész volt, az adó befizetések állítólagos pontatlanságából újabb civakodásra keresett ürügyet. Bokharának akkortájban 500 000 diremnyi évi adójövedelme volt, melyből Iszmáilnak csak igen csekély rész jutott s minthogy a maradékot többszörös felszólításra sem küldötte el s még egyéb viszálykodások is jöttek közbe, a szóváltás a két fitestvér közt csakhamar ellenségeskedéssé fajult és a 272-ik (885) évben a könnyen ingerelhető Naszr-t már egy hadsereg élén Bokhara ellen látjuk vonulni. Iszmáil, ki nem volt eléggé elkészülve, kitért előtte és Tarabon át Beikendbe menekült, honnan barátjához és szövetséges társához, Rafi'bin Leithhez, ki lázongó vazallusból Khorászán helytartójává lett, egy Hamuje nevű hírnököt küldött segítségért. Rafi' azonnal átsietett az Oxuson s mikor Iszmaillal egyesülten készülöben voltak Naszr-t megtámadni, ez már elejükbe került és Tavaisznál Bokhara lakottabb részétől elvágván őket, a sivatagba űzte. Az élelmiszerek hiánya – mert ebben az évben igen rossz aratás volt – az egyesültek csapatait csakhamar a legvégső szükségre juttatá s minthogy Rafit még ama válságos körülményre is figyelmessé tettek, melybe okvetetlenül jutnia kellend, ha a két testvér ki találna bé-

külni, nagy hirtelenséggel fordított egyet a dolgok rendjén, amennyiben maga lépett fel béke közvetítőül⁸⁾ s valóban sikerült is a békét Naszr és Iszmáil közt azon föltétel alatt helyreállítani, hogy ez időtől fogva Iszmáil Bokharában csak Muhaszib (adószedő) legyen s a város tulajdonképeni igazgatása másra bízassék. Ez 273-ban (886) történt, de alig telt el 15 hónap s íme a villongás, éppen az adófizetés miatt, ismét kitört. Szokás szerint most is Naszr volt az első, ki fegyvert fogott. Serege, melyhez Khokandból még igen erős pótcsapat csatlakozott, Ebul Asath tábornok vezetése alatt állott. De Iszmáil ezúttal jobban el volt készítülve, Khahrezmből segédsereget kapott s 275 (888) vége felé sikerült neki Ebul Asathot egy csatában majdnem teljesen tönkretenni. Egy előrohanó khahrezmi csapat magát Naszrot is majdhogy meg nem ölte, de még ideje korán érkezett meg a „megállj!” parancs-szó s így Naszr lováról gyorsan leugrott és megadta magát.

Mikor Iszmáil az eseményről tudósítást kapott, elősietett, fogoly fivére iránt a legnagyobb tiszteletet mutató és a vánkost, melyen Naszr ült, megcsókolva, így szólt hozzá: „Ó, emír, isten akarata volt, hogy szemeim tégedet ma mint foglyot kénytelenek látni.” – „A te akaratod volt az Iszmáil,” – felelé Naszr. „Te föllázdaltál előljáród ellen s vétkeztél isten ellen.” – „Elismerem, igazad van,” – felelé erre Iszmáil, – „de légy most nagylelkű és bocsáss meg nekem.” – E szóváltás alatt, mely a nagy Számánida nemes lelkét legjobban jellemzi, megjelent a hely színen az ifjabbik fivér Iszhák is, ki szintén harcolt Naszr ellen s egy darab időig mint néző lóháton maradt. Iszmáil haraggal utasítá őt rendre abbéli udvariatlanságáért, hogy a legidősebb fivér és családfő iránti tiszteletből még lováról sem szállt le. Iszhák azzal mentegetőzik, hogy féktelen harci méne azt nem engedé. Erre nyergéből kiemelték s miután a legyőzöttnek lábait megcsókolá, mély tisztelettel állva maradt előtte. Iszmáil pedig így folytatá: „Ó emír, jól tennéd, ha minál (minél) gyorsabban magas székhelyedre térnél vissza, mielőtt a történetek híre oda érkezhetnék s

tekintélyed Maverá un nehr-ben^{II} megsértetnék.” – „Mit, Iszmáil,” – mondá Naszr elcsodálkozva, – „te akarsz engemet saját városomba visszaküldeni?” – „De hát mi más kell tennem?” – szakítá félbe őt Iszmáil. – „Amit te kívánsz, meg fog történni.” E szavak által egészen a könnyekig megindulva, Naszr a megtörtént vérontás miatt érzett mély bánatát nem volt képes eltitkolni. Lóra ült s két fivére által egy mérföldig elkísértetve Szamarkandba indult, hol ettől fogva csendesesen viselte magát s néhány évvel azután a 279-ik év (892–3) dsemazi ul evvel-ének 22-ik napján meghalt.

Fivérének halála után Iszmáil 280-ban (893–4) az egyeduralmat egész Transoxania és Khahrezm fölött kezébe vette; Naszr fiára Szamarkand kormányzását bízta, maga pedig Bokharát választá székhelyül, hova neki Mu'taszid Billah khalifa a beiktatási diplomát a szokásos zászlóval és tisztelet-öltönnyel el is küldötte. Ha egyfelől Iszmáil a meghódoltatás e cselekvényét az igazhívók fejedelmével szemben csupán istennek tetsző dolognak tekintve, tulajdonképpen a bagdadi udvar részéről leendő elismertetésével nem sokat törődött, addig másfelől a khalifa maga sem helyezett valami túlságos bizalmat Iszmáilnak azon iratába, mellyel a „Khutbe^{III} és pénzverés” jogát ő reá ruházza át. A khalifaság, melynek létoszlopai minden kigondolható bűn által alá voltak ásva, már csak a cselfogások gyöngé szövedékében találhatott némi kevés erőt. Nevezetesen a birodalom keletén fölmerülő dinasztiaák okoztak komoly félelmet Mohamed elfajult utódainak s így láthatjuk azt is, hogy míg Mu'taszid khalifa Iszmáil emírt Maverá un nehrban saját jogszerű helytartójává s a hit és khalifaság elleneinek leküzdőjévé nevezte ki, addig másfelől a kalifa maga sem helyezett valami túlságos bizalmat Iszmáilnak azon iratába, mellyel a „Khutbe és pénzverés” jogát őreá ruházza át. A khalifaság, melynek létoszlopai minden kigondolható bűn által alá voltak ásva, már csak a cselfogások gyöngé szövedékében találhatott némi kevés erőt. Nevezetesen a birodalom keletén fölmerülő

dinasztiák okoztak komoly félelmet.¹⁷ Mohamed elfajult utódainak s így láthatjuk ezt is, hogy míg Mu'taszid khalifa Iszmáil emírt Maverá un nehrban saját jogszerű helytartójává s a hit és khalifaság elleneinek leküzdőjévé nevezte ki, addig másfelől Amru bin Leithnek, az egykori pártütőnek s jelengel Khorászán helytartójának azt a titkos parancsot adták, hogy Iszmáilra haddal támadjon és őt bukassa meg⁹). Az utóbbi természetesen tette magát, mintha az egész dologról sejtelve se volna. Mindjárt trónra lépte után, hogy háláját a nyert hivatalba izgatásáért (investitúráért) bebizonyítsa, a keresztyén *Taraz* ellen, mely birodalmának északi részén, a mai Hazreti Turkesztán vidékén a hitetlenek birtokában vala, egy *gázát* (vallásháborút) vezetett, azokat legyőzte, nagy templomukat¹⁰) mecsetté változtatta s oly gazdag zsákmánnyal megrakodva tért haza, hogy minden lovasra 1000 direm rész jutott. Bokharába érkezve Iszmáil a kormányzási ügyeknek akarta szentelni magát, de közte és Amru, kit, miként megjegyeztük, titkon a khalifa ingerelt háborúra Iszmáil ellen, Rafi' bin Horthuma legyőzése után a hatalomban és tekintélyben mind inkább gyarapodó Számánida személyében oly vetélytársra talált, kit ő minden áron el akart tenni láb alól. Ama benső viszonyból, mely Rafi és Iszmáil közt fenállott, Amru egész biztossággal következtethet, hogy az utóbbi őiránta nem valami nagy barátsággal viseltetik, s minthogy éppen utat és módot keresett, mely nyílt kenyértörésre vezethessen, egy Bokharába menekült hivatalnoknak Iszmáil által történt védelembe vétele igen alkalmas okot szolgáltatott a meg hasonlításra. Eleinte csak tollharcot kísérelt meg Amru, mivel hihetőleg még nem eléggé elkészülve, de Iszmáil durván felelt vissza¹¹), mire Amru békülékenységet színlelt és ezt írta: „Miért e cívódás? Ezt az országot a khalifa kettőnkre bízta, te az én társam vagy s ezentúl barátommá és meghittemmé kell lenned. Jövőben semmiféle szóbeszéd ne zavarja köztünk a jó egyességet. Előbbi nyilatkozataim kissé talán merészek voltak, de most már minden elmúlt s ezentúl háborítatlanul maradhatsz uralko-

dásod élvezetében.” – Iszmáil már az Oxusnál táborozott, mikor Amru küldöttsége, élén a híres nisaburi seikh-kel, ez iratot neki áthozta s minthogy ő a csejt átlátva, rövid és hideg feleletet írt a ravasz Szaffárida hadvezérének, Ali bin Servinnek azt a parancsot adta, hogy azonnal Bokhara ellen induljon¹²⁾ azzal az utasítással, hogy magukat a bokharaiakat lehetőleg kímélje s inkább jóssággal igyekezzék őket megnyerni, mint erőszakkal meghódítani. Ez eseményről hírt véve, Ismail rögtön átkelt az Oxuson. Ali bin Servin számos gyalogságával támadó állásba helyezte magát és bárha mindkét részről dühösen harcoltak, mégis az Iszmáil lovassága vívta ki a győzelmet. Amon hadseregét e sivataglakók, kik fakengyelekben ültek lovaikon, rémítően megverték, Besr tábornokot s magát Ali bin Servint is elfogták. Ismail, mint rendesen, úgy itt is ritka nagylelkűséget tanúsított legyőzött elleneivel szemben. Ahelyett, hogy a legyőzötteket elfogatta volna, miként ez szokásos volt, gazdagon megajándékozta és szabadon haza bocsátotta őket s mikor saját emberei e különös bánásmód fölött csodálkozásukat nyilváníták, így felelt; „De hát mit akarnátok e szegény emberekkel? Hadd menjenek haza békével s bizonyára sohasem fognak többé ellenünk harcolni.”

Mikor a vereség híre Nisáburba Amru bin Leithhez érkezett, kétszeres dühre lobbant és bosszún törte a fejét. Először – színből – elfogott tábornokait követelte vissza s mikor ezt neki megtagadták, tetemes haderővel rögtön Bokharába indult. Iszmáil, ki őt jól felkészülten várta és időközben a szomszéd fejedelmeket is megnyerte ügyének, azonnal átkelt az Oxuson s a megerősített Belkhet, melyben Amru akkor tartózkodott megtámadta. De csakis azután határozta el magát az erődtési művek megrohanására, mikor abbeli békés kísérletei, hogy a belkhieket Amru kiszolgáltatására bírja, meghiúsultak. Amru azonban egy kirohanással megelőzte őt, melyből aztán heves csata fejlődött ki. Amru serege teljesen tönkre veretett s maga is két szolga kíséretében csak nagy nehezen tudott elillanni a csataterről, de azután csakhamar kézre került s egy szer-

dán, a 288-ik (900) év Dsemaziül Akhír-jának 9-ik napján Iszmail elébe vitetett¹³). Fogoly ellenének láttára Iszmail mélyen megindult; Amru tiszteletből le akart szállni lováról, de a nemes Számánida ezt nem engedte s így szólt; „Ma az *én kötelességem* irántad tiszteletet tanúsítani.” S valóban őt egy közelfekvő kéjlakba helyezteté el, négy nap múlva látogatást tett nála s mindenképpen azon igyekezett, hogy egykori ellenségének szerencsétlenségét enyhíthesse. Iszmáil kérdezte tőle, hogy miként jutott fogságba, mit Amru így adott elő: „Futás közben lovam lerogyott alattam, én leszálltam s a rendkívüli fáradalmaktól kimerülten lefeküdtem. Egyszerre csak két lovast veszek észre, kik hajító dárdákkal céloztak rám; kértem tőlük, hogy mit akarnak velem, egy ilyen öregemberrel s kértem őket, hogy életemet kíméljék meg. Erre közelebb jöttek, védelmükbe vettek, sőt az egyik lovára is ültetett. Eközben más emberek is gyűltek körülöttünk, s kérdezték tőlem, hogy mi értékes van nálam s mikor néhány gyöngyöt mutattam nekik, melyek megérhettek vagy 80 000 díremet, mind elszedték tőlem pecsét-gyűrűmmel együtt, sőt gazdagon díszített csizmáimat is lehúzták.” Elbeszélte továbbá, hogy miként halmozták el később Iszmáil parancsára kitüntetésekkel s mint kapta vissza a tőle elvett tárgyak nagy részét. S Amru valóban mélyen meg volt hatva Iszmáil nagylelkűsége által, mert kijelenté, hogy Belkhben 10 számártehernyi aranya van elrejtve, melyet ő hálából az Iszmáil rendelkezésére akar bocsátani. Ez el is hozatá a kincset, de Amrunak visszaadta¹⁴).

A nemes Számánida talán még tovább is folytonosan jótéteményekkel halmozta volna el korábbi ellenségét, de Mu'taszid Billah khalifa alig hogy fényes győzelméről hírt vett, egy iratával rögtön Amru kiadatását követelte s egyzersmind megjegyzé, hogy ezt a bűnöst, kit pedig ő maga ösztönzött a háborúra, egyedül csak neki, t. i. az igaz hívók fejedelmének, áll jogában érdeme szerint megbüntetni, képzelhetjük, mily fájdalmasan érinté e parancs Iszmáilt. Noha eléggé ismerte a khalifa gonosz cselszövényeit, de

kegyes érzülete még sem engedé meg, hogy az igaz hívők fejedelmének az engedelmisséget fölmondja. Engedelmeskedett tehát és Amrut gyaloghintóban Bokharába vitette; hanem e szomorú intézkedést nem volt képes vele személyesen közölni. A keserű kényszerűsége hivatkozva bocsánatot kért tőle Iszmáil s kérdezte, hogy mit tehet érte. Amru fiait és hű szolgálait jótevője védelmébe ajánlotta s fejedelmi kényelemmel indult el Bagdad felé. Ide érkezve a khalifa őt Safi eunuchnak adta át, i őt börtönbe vetteté, hol két évi fogság után a 290. év (903) Dsemaziül evvelében Muktafi vezir parancsára megöletett.

Amrunak Bagdadba érkezével egyidejűleg megküldé Mu'taszid khalifa a felruházási diplomát az uralkodhatásra Khorászn fölött, amely tartomány akkor kelet felé Besztámtól (ma Sáhруд) egészen Belkhen tulig, észak felé Kaintól egészen az Oxusig terjedt, úgyszintén Szisztán, Irak és Mázendrán fölött is. Iszmail a hírnököt, ki egyszersmind nagy értékű tisztelet-öltönyöket is hozott, kitüntetéssel fogadta és gazdagon megajándékozta¹⁵⁾ s már éppen birtokába akarta venni az említett tartományokat, amidőn meghallotta, hogy az Alida Mohamed bin Zeid, Tabaresztán fejedelme, haddal szándékozik ellene támadni. Eleinte békés úton kísérlé meg őt a támadástól visszatartani, de minthogy ez nem sikerült, Mohamed bin Harunt küldé ellene. Egy csatában, mely egyelőre az Alidára nézve látszott kedvezőnek, de későbbben (későbbben) a vélt győzelem elhamarkodott élvezete folytán annál végzetesebbé vált, a tabaresztáni fejedelem trónját és életét veszté el; Iszmáil a tartományt a győztes tábornoknak adta át, s noha ez fekete hálátlansággal fizetve saját védura ellen csakhamar föllázadt, Iszmáilnak mégis nemsokára sikerült Tabaresztánt ismét elfoglalni, hova kormányzóul unokaöccsét, Ebu Szalih Manszurt helyezte be, míg a lázadó vétkéért halálával lakolt meg. Irakból visszatérve Iszmáilnak 291-ben (903) a birodalma északi határán, t. i. a mai Hazreti Turkesztán körül, becsapással fenyegető törökök ellen kellett vonulnia; ezek eleitől fogva Transoxania ostorai valának, s ez-

úttal egy arab szerző tanúsítása szerint hihetetlen számban léptek föl¹⁶). Ez azonban mégsem gátolá meg, hogy legyőzve vad futásban szét ne űzzék őket. Iszmáil serege kincsekkel megrakodva tért vissza Bokharába, ez egyszer bezárván ama hadmenetek sorozatát, melyek által a nagy Számánida trónra lépte óta Oxus melléki örökölt országához annyi nagy és gazdag tartományt csatolt és az arab uralom alatt Khorászán tartományhoz tartozó Mávera un nehr-ből egy hatalmas birodalmat teremtett. Bokhara akkor először is valóban a politikai Közép-Ázsia központja volt, mert a Zerefsán partján székelő uralkodó hatalomszava északon egészen a nagy sivatag széléig, keleten a Thien-San hegység völgyvidékéig, délen a perzsa öböl és India északi határáig¹⁷), s végre nyugaton Irakon át a Khalifa székhelyén túl még néhány napi járó földre hatott el. Oly városokban mint Merv, Nisábur, Rei, Ámol Kazvin, Iszfahán, Siráz, Herát és Belkh, az Iszmáil helytartói uralkodtak. Ő volt az első, kinek a kelet- és nyugat-irániai egy és ugyanazon uralkodói pálca alatt egyesíteni sikerült és az államtest, melyet uralkodói talentuma és hadászati ügyessége teremtett, sokkal erősebb alapokkal bírt, mint az arabok birodalma, melyet csak az első vallásháborúk vérragasza tartott össze igen rövid időre. Hogy e politikai sikert némileg fölfoghassuk, azt az észrevételt kell előre bocsátanunk, hogy ama 250 év alatt, melyek az arabok beütése óta lefolytak, Iránban éppen úgy mint Transoxaniában a régi perzsa műveltség helyét egy mohamedán-perzsa világnézet foglalta el. A vallás, noha ez átalakulás főtényezője volt, még eddigelé az iráni nép nemzetiségi érzületét nem nyomta el egészen, mert a khalifák arab tisztviselőit azon mértékben gyűlölték, amilyenben a bennszülött hivatalnokokat minden módon támogatták és szerették. Ez volt az oka, hogy egyes szerencsés harcosok, mihelyt a kalifaságtól elszakadni kedvük kerekedett, azonnal föllázadhattak és dinasztiákat alapíthattak s e körülménynek tulajdonítható, hogy Iszmáil, kinek ama látszólagos alávetettsége dacára is, melyet a khalifával szemben tanúsított,

egy önálló birodalom alapítása lebegett szemei előtt, céljait oly könnyen elérhette. – Másodszor Bokhara, Iszmáilnak e város iránt mutatott előszeretete által, nemcsak fővárossá, hanem egyszersmind ama szellemi törekvés és működés központjává s lőn, mely akkor az iszlám-világ keleti részét áthatotta. Mikor a Kadeszia melletti szerencsétlen ütközet után az iráni nemzeti élet utolsó lehelletétől is megfosztott és az arab sivatag meztelen barbárjai vad romlásai dühükben Perzsiára rontottak, keleti Iránban s nevezetesen Belkhben és Transoxaniában a perzsa műveltség nem egy szikrája rejtőzhetett el a halomra döntött oltárok alatt. E szikrák voltak azok, melyeket a Számánidák jótékony lánggá és világossággá élesztettek; az irány ugyan tesztán iszlamita volt, de forrása Zoroaszter tanának tűztemplomából eredett. Bokhara, a „tudományoknak e székhelye” már a parszizmus idejében, az iszlám alatt is fenn akarta tartani korábbi hírnevét s „a nemes és istenfélő Bokhara”^v nevet, melyre ma teljesen érdemetlen, jó eleve meg is nyerte. Minthogy e korszak szellemi törekvése csak az isteni (vallásos) tudományok terén nyilvánult, kezdetben csakis egyházi nevezetességek voltak azok, akikkel a Zerefsán melletti főváros büszkélkedett s kiknek sírjai még manapság is nagy tisztelet tárgyai. Ilyenek voltak például a híres Khodsa Ebu Hifz el Bokhari¹⁸), ki 150-ben (767) született és tudományossága által hosszú időn át Bokhara város szellemi vezetője volt. Mohamed Sejbáni imám tanítványa vala, ki őt hallgatói legkitűnőbbikének nevezte. Ebu Hifz 227-ben (841) halt meg és szellemi tevékenységének fényes emlékét hagyta fenn tanítványa, a legnagyobb mohamedán jogtudós *Abdullahul Fikib* személyében, kit *Al Bokbárinak* neveztek, mert 194-ben (809) Bokhara városában pillantá meg a napvilágot s kinek főművét: Dsámi esz Szahih-t = az „Igaznak gyűjteményét” az iszlám összes irodalmában legtöbbször értelmezett könyvnek tartják. Ibu Khallikán beszéli, hogy a nevezett könyvből magától a szerzőtől valami 70 000 növendék nyert oktatást. 600 000 szájhagyomány szolgált a műnek alapjául s a kidolgozása 16 évig

tartott. Szamarkand közelében halt meg 256-ban (869). Továbbá *Mohamed el Szebdemuni*, a nagy tudományú főbíró Iszmail kormányzása alatt, ki 304-ben (916) halt meg; *Mohamed bin ul Fazl*, korának legnagyobb exegetája és teológusa s több mások, akikért Bokhara már akkor irigység tárgya volt az iszlám többi fővárosai szemében¹⁹). Miként Iszmáil panegyrikusái beszélnek, éppen e szentség híre volt az, melynek következtében a nagy Számánida Bokharának adá az elsőséget Szamarkand fölött. Minthogy ő maga is szigorúan vallásos és istenfélő fejedelem vala²⁰), ki a tudósokat pártfogásába vette, és fejedelmileg jutalmazá²¹), még a legtávolabb eső vidékekről is sokan özönlöttek fővárosába, hogy vagy a fejedelmileg fölszerelt medressze-kben tanulmányaikat folytassák, vagy pedig hogy a jól gondozott olvasóházakban (kira't Kháne) szemlélődő életet élhessenek. Így például a történelem bizonyos Hasid Szofiról emlékezik meg, egy damaszkuszi volt előkelő hivatalnokról és emírről, ki hogy életét jámbor magányban tölthesse²²), Bokharában telepedett le s ott is halt meg 246-ban (860). De mellőzve e testtán theisztikus (vallásos) irányt, a perzsanyelv és irodalom újjászületésére is a Számánidák iráni nemzeties törekvése adta meg az első ösztönt. Az arab uralkodók által több mint két század óta háttérbe szorítatva, Irán széphangzású nyelve Naszr és Iszmáil alatt új fénnel kezdett fölvirulni.¹⁷ Ellentétben Ázsia későbbi iszlámita népeivel, melyek a mohamedán műveltséggel egy rakás arab szót és szólásformát is vettek át saját nyelvükbe, az első perzsa költők szigorúan purisztikus irányt követtek, mely Ebul Haszan Rudeki műveinek annyi bájt kölcsönöz és a halhatatlan Firduszi remek hőskölteményének főekessége. Fájdalom! később e nemzeti iránytól csakhamar eltértek, mert a Szeldsukidák alatt az irodalmi termékek már csak úgy a szükség nélkül átkölcsönzött idegen nyelvkincsektől – és csak az első Számánidákat illeti az a dicséret, hogy Irán nyelve körül több érdemet szereztek maguknak, mint a több fejedelmek valamennyien, kik Ázsia perzsául beszélő népei fölött máig uralkodtak.

És Iszmáil, vagy helyesebben *Emir Iszmáil*, miként őt a keleti történetírók Bagdadtól való, de csakis látszólagos függetlenségének jeléül nevezni szokták, valóban az az ember volt, ki e nevezetes korszakot Közép-Ázsia történetében megteremteni képes vala. Nem lévén kevésbé vitéz, mint a Szaffáridák, Deilemiták és Bujidák dinasztiáinak megalapítói, ezenfölül még szigorú igazságszeretetet, jámborság, jótékonyosság és a tudományok iránti érzék képeztek jellemének kiválóbb vonásait. Mikor egyszer meghalotta, hogy Rei-ben az adók beszédésénél nagyobb súlyt használnak, rögtön hírnököket küldött oda, ki a mértékeket lepecsételve Bokharába vitte s az adóhivatal Rei-ben addig zárva maradt, míg Iszmáil a mértékekből a fölösleges ércet le nem vágatá s azokat így vissza nem küldeté. Igen jellemző a következő adoma is: Fiának, Ahmednek, volt egy tanítója, ki egyszer növendékére nagyon megharagudván, haragját az atya jelenlétében következő szavakban nyilvánítá: „Isten soha se áldjon meg sem téged, sem azt, aki téged nemzett!” Amint mondják, Iszmáil elhagyta a termet és a tanítót gazdag ajándékokkal engesztelte ki. Ha Emir Iszmáil hasonló történetek folytán, melyeknek földíszítésében a keletiek eleitől fogva nagy mesterek voltak, még a későbbi századok alatt is Khorászában, sőt egész Iránban is emlegették, lehet-e csodálnunk, ha Bokhara tadsikjai az ő nevét máig is egy szenté gyanánt tisztelik? Különös előszeretetről a Zerefsán melletti város iránt már szoltunk, s habár nem tehetett is érte annyit, amennyit például Timur tett a Szamarkandért az ő emléke, mint egyetlen valóban nagy fejedelmé az iráni származásúak közül, Bokhara őslakói előtt mégis örökké feledhetetlen marad. Az épületek közül, melyek körül Emir Iszmáilnak érdemei vannak, első helyen a Rigesztán melletti palota említendő, melyet, noha még az iszlám előtti korból származott, ő tetemesen kibővített és földíszített, úgyhogy az uralkodónak és főbb hivatalnokainak²³⁾ VII. lakhelyül szolgálhatott. Továbbá a Szerai Molián, melyet Iszmáil a hasonló nevű csatorna partján különös fénnnyel és fejedelmi

pompával építtetett föl. Ezt szerfölött kellemes lakhelyként írják le, mely a legbujább kertek, a legszebb rétek és virágágyak, csermelyek és szökőkutak által volt körülvéve. Nagy gondot fordított a vízvezeték fenntartására is²⁴⁾, mely a vizet a magasabban fekvő folyóból jól kifalazott csatornában vezette a városba; a város falait, melyeket Mehdi khalifa idejében Ebul Abbász Tuszi kormányzó építtetett, szintén megerősítette és kiszélesítette²⁵⁾. Állítólag Bokhara főiskoláinak száma is nagyobb vala Iszmáil emír alatt, mint Kelet-Ázsia, többi városaiban, mert Belkh, melyet Kubbet ul Iszlám-nak, az Iszlám kupolájának neveztek, csak későbbben lépett föl vetélytársul. A Zerefsán melletti város, a mohamedán Ázsia majdnem egyik felének központja, mint a gazdagság, tudományok és világhírű selyempipar székhelye, mind jobban-jobban kezdett fölvirágozni. Iszmáil, évekig tartott harcai után, eléggé megjutalmazva látta magát, de a gyönyör és kényelem élvezete nem sokáig volt neki megengedve, mert a Molián-csatorna melletti palotájában megbetegedett. Az orvosok úgy vélekedtek, hogy a lakás nedvessége ártalmára van és tartózkodási helyül Zermán nevű vadászkastélyát ajánlották neki; el is ment oda, de azután csakhamar meghalt 61 éves korában a 295-ik év (907) Szefer hónapjának egy kedd estéjén, miután, részint mint testvérének helytartója Bokharában, részint pedig mint önálló uralkodó az iszlámita Ázsia keleti része fölött 34 évig uralkodott²⁶⁾.

JEGYZETEK

¹⁾ Számán eredetét a szászánida Behrák Csubintól származtatá le; innen az ő előkelő származásának híre az araboknál.

²⁾ Ama körülmény, hogy Számán Belkhnek az arabok által történt meghódítása után mint nem mohamedán oly sokáig megtarthatá főnöki állását, világos bizonyítékul szolgálhat ama gyöngye előmenetelre, melyet eleinte az iszlám tett Zoroaszter hívei közt.

³⁾ Ez Gaszan bin Abbad, a híres Fazl bin Szahl unokaöccse volt, ki Meemum vezír-je vala, e címmel: Zulriaszetein = mindkét igazgatás (t. i. a katonai és polgári) birtokosa. Defréremy „Számánidák története” című munkájához írt első jegyzetében. Páris 1845.

⁴⁾ Egyszer például adószedés ürügye alatt a város valamenyi Eszrefi-pénzét összeszedette, hogy azokat ezüsttel beváltsa. Azonban éjjel hirtelen menekülnie kellett. A kincs a városban tartózkodó szegényeknek maradt, kik abból annyira meggazdagodtak, hogy a nagyon gazdag embereket példabeszédszerűleg később is még sokáig a „Huszein bin Táhir kincsében részesülteknek” nevezték.

⁵⁾ A szövegben így áll: „Ez abi Dseihun ta akza Biladi Mesrik.”

⁶⁾ Mirkhond „Számánidák története” című munkájában a Naszr részéről nyilvánult bizalmatlanság kezdetét ama benső baráti viszonynak tulajdonítja, mely Iszmáil és Rafi' bin Horthuma közt fennállott s nem hiányoztak rosszakaró emberek, kik Naszrral elhitették, hogy Iszmail Rafi' segélyével őt a tróntól meg akarja fosztani.

⁷⁾ Az ajándék, melyet Iszmáil a tiszteknek adatott, egy-egy *vászonzrubából* állott, melyet akkor Közép-Ázsiában többre becsültek, mint a selymet.

⁸⁾ Mirkhond a békés kiegyenlítés létrejöttét más oknak tulajdonítja, mert ide vonatkozólag Defréremy fordításában, a 115. lapon következő olvashatunk: „Lorsque Hamouieh fut arrivé au terme de son ambassade, Rafi se dirigea en personne vers le Mavérannahr. Quand il eut passé le fleuve Oxus Hamouich conçut quelques craintes et se dit: „Rafi avec cette armée qui l'accompagne, pourra reduire dans sa puissance la totalité de Mavérannahr. Il est à présumer que, tandis qu'il repoussera Nasr, il s'emparera d'Ismail; et, de la manière dont il lui donnera la principauté il faudra désormais gu' Ismail lui soit soumis, et ce sera une grande honte.” Hamouich ayant consacré sa prudence à prévenir cet événement facheux, dit a Rafi: „O emir, ce que convient, est que tu fasses des efforts afin que la paix soit conclue entre les frères; car, si tu persistes à combattre, il est possible que les deux frères fassent ensemble un accord, et que tu éprouves un sujet d'affiction sur la terre étrangère.” La conseil d'Hamouieh se trouvant conforme aux dispositions de Rafi celui-ci envoya des députés auprès de Nasr et d'Ismail, et leur fit dire: „L'avantage de chacun se trouve dans la paix.” Il montra tout d'insistance à ce

sujet que les deux frères conclurent un accommodement; et Rafi retourna dans le Khoracán.

⁹⁾ A khalifa teljesítette kérését s Iszmáil ellen háborúra tüzelte őt, mialatt ezt, hihetőleg éppen abban az időben, mint Transoxania helytartóját megerősítette s Amru ellen ellentállásra buzdította. (Weil, „A khalifák története”, II. kötet, 485. l.)

¹⁰⁾ Narsakhinál világosan Kilisza-i-Buzurk = nagy templom áll, s minthogy ez a szerző a Parszik imaházait mindig ateskhanoknak = tűztemplomoknak nevezi, bátran föltehetjük, hogy az Iszmáil által legyőzött török fejedelem keresztyén s a mecsetté változtatott templom keresztyén – nesztóriánus templom vala. Másfelől meg természetesen az a gyanítás is könnyen fölmerülhet, hogy itt, a törökség közepette egy buddhaisztikus pagódáról is lehet szó. Csakhogy ebben az esetben a szöveg minden bizonynyal putkhánet (*báhvány* templomot) említett volna.

¹¹⁾ Más források szerint Iszmáil tett volna először békeajánlatokat és Amrunak kövткеző üzenetet küldött: „Te egy széles világ ura vagy, az enyém pedig csak annyi, amennyi e folyó (az Oxus) mögött fekszik s ott is hitetlenektől vagyok körülkerítve. Elégedjél meg azzal amid van és hadd nekem ezt a határ-tartományt.” Weil szerint: „A khalifák története”, II. k. 485. l.

¹²⁾ E tábornokon kívül Narsakhi még egy másodikat is említ, t. i. Mohamed bin Leithet, kit 5000 emberrel más irányba küldött. A Zinet et tevárikh szerint Amrunak 70 000, Iszmáilnak csak 20 000 embere volt.

¹³⁾ A Zinet et tevárikh Amru szerencsésének hirtelen változását illetőleg egy adomát beszél el, mely igen jól jellemzi a keletiek fatalisztikus nézeteit. Fogságának első estéjén Amru a földön ült s egyik őre által igen sovány ebédet készíttetett magának, melyet jobb konyha edény hiányában oly edényben főztek meg, melyet vízkancsónak használtak. Éppen mikor az ételt a tűzhöz akarták tenni, jött egy kutya s fejét a fazékba dugta, de minthogy az edény szája igen szűk volt, nem tudta onnan többé kihúzni és így fazekastól, ételestől elfutott. E furcsa esemény láttára Amru hangosan fölkacagott s mikor őre kérdezte: hogy képes szerencsétlenségében még nevetni is? így felelt: „Ma reggel még azért panaszkodott udvarmesterem, hogy 300 teve nem elég *konyha-eszközeim* elszállítására s íme most egy kutya összes edényemet elviheti ételestől együtt.”

¹⁴⁾ Más keleti történetírók állítása szerint Iszmáil a neki ajánlott kincseket haraggal utasította volna vissza és Amrunak ezt üzenté: „Honnan kerültek e kincsek hozzád és testvéredhez?

Egész világ tudja, hogy mindketten egy rézműves gyermekei vagytok. Néhány nap szerencséje, mely alapján véve inkább szerencsétlenségek volt, uralomra segített benneteket s ti zsarnokság és jogtalanúság által kincseket gyűjtöttetek. Már most azt akarjátok, hogy e jogtalanul szerzett kincsek terhe, mely rajtatok nehezül, az én vállaimra háruljon? Nem, én nem vagyok az az ember, kit a szavak oly könnyen félre vezethetnének.” Oly nyelv ez, melyet Iszmáil ellenével szemben bizonyára sohasem használt s éppen úgy a keleti történetírók találmánya, mint az a mese, mely szerint Amru kincseit Herát környékén egy ragadozó madár fedezte volna föl s mely Defrémery-nek előbb már említve volt művében a 121-ik lapon olvasható.

¹⁵⁾ Iszmáil a diploma és díszöltöny átadójának 100 000 diremnyi ajándékot adott, s azt a kegyes tiszteletet, melyet a Khalifa iránt tanúsított, legjobban jellemzi az a körülmény, hogy minden egyes tisztelet-öltöny felvétele előtt két rikaat (egy rikaa két térdhajtásból s a földnek a megfelelő imádságnál való egyseri érintéséből áll) imádságot mondott el.

¹⁶⁾ Defrémery a 228-ik lapon a 22-ik jegyzetben Ibn el Athirböl egy helyet idéz, mely szerint a törökök táborában 700 *nagy sátor* volt volna, oly sátrak, melyeket csak az illető törzsek főnökei használhattak, minek folytán az arab írók a törökök számára szerfölött nagyoknak mondja.

¹⁷⁾ Narsakhi Hind-et és Szind-et is fölhozza, de ezt inkább csak pusztá frázisnak tekinthetjük, mert csak a Gaznevida Mahmud szultánnak volt módjában hatalmi szavát a Szuleimán-hegyláncon túl is hallatni.

¹⁸⁾ Lásd a Tárikhi Narsakhi végén található füzetet a híres búcsúhelyekről, melyeket a Bokhara környékén fekvő szent sírok képeznek. Ebu Hifz el Bokhari sírja a Tel Khodsa név alatt ismeretes temetőben van. Ugyane-e temetőben fekszik Bidar sejk sírja is, kiről a monda azt beszéli, hogy negyven éven át nem aludott, csakhogy az éjszakákat is isteni tiszteletre fordíthassa.

¹⁹⁾ A Zikr-i – Ulemai Bokhará-ban, melyből a föntemplített füzet csak kivonatot képez, több száz szent van megnevezve, kik Bokharában és környékén nyugosznak, s ezeknek több mint fele része állítólag a Számánidák alatt élt.

²⁰⁾ Iszmáil kegyességének különös bizonyítékául azt a körülményt hozzák föl, hogy ő, mikor az utcán lovagolt, az imárahívásoknál lováról mindig leszállt s csak akkor ült fel ismét, mikor a muezzin elhallgatott.

²¹⁾ Ama jólétről, melynek a Mollák Iszmáil nagylelkűségéből örvendezhettek, legyen elég csak egy példát fölhoznunk: Mikor Mohamed bin el Fazl el Bokhari meghalt, végrendeletileg 400 000 aranyat hagyott hátra.

²²⁾ E Hasidról beszélük, hogy mikor az Oxuson átkelt, minen vagyonát a folyamba vetette s csak egy fésűt (ma is földolog egy dervis „necessaire”-jében) tartott meg magánál, melynek egyik oldalán egy korán-vers volt bevésve, a másikon a következő mondat: „Könnyebb vétkezni, mint vezekelni.”

²³⁾ Az akkori magasabb hivatalnokok száma és elnevezése iránt lásd „Közép-Ázsia vázlatomat”, 219. l.

²⁴⁾ Míg a mai Bokhara vizét csak néhány szegényes csatorna által, melyek inkább pocsolya nevet érdemelnének, az egészségnak szerfölött ártalmas módon nyeri az északon folyó Zerefsánból, addig Maverá un nehr régi fővárosának, főleg a Számánidák alatt, tizenegy nagy széles csatornája volt következő nevekkal: 1) Dsuj Molián, mely Bokhara legszebb részén folyt keresztül s mindkét partján a legpompásabb paloták emelkedtek gyönyörű kertekkel. Molián vagy Maulián nevét azért viselt e városrész, mert Iszmáil azt mint Vakf-ot, azaz kegyes alapítványt, a molláknak hagyományozta. 2) *Rudi-i-Sápur*, a nép nyelvén safirgiam-, a Meszálik- u memálikban Kiafirgiamnak nevezve, eredetét egy fejedelemnek (hercegnek?) köszönheti a Számán családból, ki nagy vadászat-kedvelő volt és Bokhara közelében lakván, e csatornát ásátá. 3) Furkan ul Aja. 4) Furkanrud. 5) Gar Gaferrud, mely igen nagy volt. 6) Szamcsin, szintén nagy. 7) Peikánrud. 8) Feraviz*) ul ulja, melyet a környék öntözésére nagyon használtak. 9. Feraviz ul Szipfli, itt-ott Zimun-nak is nevezve. 10) Keif vagy Kif. 11) Rudizer. Minde csatornák, mondja Narsakhi, kitől e fölsorolást kölcsönöztük, mesterségesen voltak építve s csak az ötödik vala természetes.

*) A Meszálik u Memálik kéziratban Feravan el Szipfli és Feravan ul ulja nevek alatt Bokhara falvai értetődnek.

²⁵⁾ A város első falának építésére a szomszéd törökök gyakori berontásai és pusztításai szolgáltatnak okot. 215-ben (830) építettek az első falat. Nagyobbszerű kijavításokat Iszmáil előtt 235-ben (849) nyert és Iszmáil után 560-ban (1164) Kilics tamgántól, míg végre 610-ben (1213) Dsengiz teljesen szétrombolta.

²⁶⁾ Bokharában, mint testvérének Naszrnek helytartója, 20 évig kormányzott, Maverá un nehr fölött 7 s Khorászán fölött hasonlóan 7 évig uralkodott, melyek összesen 34 évet tesznek.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: Számán: A Számán neve mellett szereplő khudat titulus arra enged következtetni, hogy a Számánidák ősei a mai Észak-Afganisztán területén élt helyi iráni (szogd vagy baktirai háttérű) preislám kisdinasztia voltak, mielőtt az iszlámra áttértek volna.

^{II.}: Maverá un-nehr: vagy Má vará' an-nahr, arabul 'ami a folyón túl van' (perzsául Farárúd), Közép-Ázsia arab elnevezése a középkorban. A 'folyó' nyilvánvalóan az Amú-Darjára utal, amely Közép-Ázsia tradicionális déli határának számított ekkor.

^{III.}: Khotbe (Khutba) A mecsetekben péntekenként felhangzó muszlim prédikáció elnevezése.

^{IV.}: Vámbéry egészen pontos analízist ad itt meg a kalifátus bomlására, és a Közép-Ázsiában szívósan tovább élő iráni hagyományok igen fontos szerepére az első jelentős muszlim és iráni állam, a Számánida Emirátus esetében.

^{V.}: „Nemes Bokhara”: Bukhara állandósult jelzője lesz a középkorban és az újkorban; a 'Bukhára-i saríf', a 'Nemes Bukhara' a város vallási jelentőségére, medreszéinek sokaságára utal inkább, mint világi hatalmára.

^{VI.}: Vámbéry tökéletesen rátapint a klasszikus perzsa nyelv újjászületésének pillanatára a számánida korszakban, melyben valóban szerepet játszott a relatíve korlátozott arab nyelvi hatás és a helyi iráni tradíciók fontossága az erőteljesebb arabizáció alá vetett nyugat-iráni területekhez képest.

^{VII.}: Vámbéry Bukhara számánida kori műemlékeinek leírásakor nem említi az ún. számánida mauzóleumot, mely talán Iszmá'il b. Ahmadnak és családtagjainak nyughelye lehetett a 10. század első feléből. De ez nem is véletlen, hiszen a páratlan módon épségben maradt mauzóleum a 20. századig nagyjából a talajszint alá került, és csak a szovjet periódusban tisztították meg és tették látogathatóvá. Mulián kertjei és a régi számánida paloták ellenben nem maradtak fent mára.

V. A SZÁMÁNIDÁK BUKÁSA ÉS A TÖRÖKÖK FELÜLKEREKEDÉSE

295 (907) – 395 (1004)

Akár keleten, akár nyugaton a birodalmak és dinasztiák csak addig tudták magukat a nagyság polcán fenntartani, ameddig azokat eléjük tűzött pályákon egyetértés és közös művelődés lelkesíté. – Ahol ez hiányzik, még egyes kíváló tehetségek is csak ritkán és csak rövid időre érvényesíthetik erőiket s így Számán uralkodó házát is folytonosan aláfelé látjuk sietni ama pillanattól kezdve, melyben a család egyes tagjai éppen úgy, mint a főbb hivatalnokok is az államfővel szemben a tiszteletről és engedelmességről megfélemlkezve, a kormány gyeplőit magukhoz ragadni törekedtek. A dolgok ilyenén ingadozó állapotában, melyet a kalifáknak Ázsia e részében düledezni kezdő hatalma

idézett elő, egy erőteljes fejedelmikar Transoxaniában a rendelkezésére álló török hordákkal óriásit vihetett volna véghez; de a Számánidák Iszmáil emír után csekély kivétellel csak tehetetlen bábuk valának hivatalnokaik kezében s így történt az, hogy a törökök ahelyett, hogy eszközül szolgáltak volna, csakhamar mint hangadók léptek föl, és oly hatalommá fejlődtek, mely nemcsak a Számánidákat Transoxaniában, hanem mindenütt mindent halomra döntve, annyi trónt tudott elfoglalni s még ma is mindenfelé az „uralkodó faj” nevét viselheti.¹

Iszmáil emír után a trónra fia *Abmed* következett, egy féktelen jellemű s fáradhatatlan harckedvelő fejedelem, de atyja békeszerető erényeinek minden legkisebb nyoma nélkül. Mikor a kormányra lépett, első teendője volt, hogy nagybátyját, ki Szamarkandban kormányzó volt, kézre kerítette. Titkos vetélytársnak tartotta őt és így Bokharában elzáratta. Ezután Tabaresztánba vonult, hogy az ottani kormányzót, a zsarolási által szerfölött meggazdagodott Parisz Kebírt megfenyítse. Ez azonban Bagdadba menekült előle, mire Muktafi khalifától már előbb engedélyt eszközölt ki¹), és Ahmed, kit nem annyira hivatalnokának ellillanása bosszantott, mint inkább az, hogy egyúttal ennek tetemes kincsei is kisiklottak kezei közül, helyébe Tabaresztáni² kormányzónak a derék Ebul Abbász bin Abdullah-t tette, ki ott csakhamar oly általános kedveltségre tett szert, hogy az alida Naszir el Utrus (a néma győző)²) a Számánidák hatalma ellen semmire sem tudott menni. Ahmed most fővárosába tért vissza, de hódítási vágya nemsokáig hagyta őt pihenni. Tekintete most már Szesztán felé irányult. 298-ban (910–11) jelentékeny hadsereggel, melyet első tábornokai vezéreltek, a Szoffarida Muádil, Szesztán akkori uralkodója ellen vonult, kit legyőzve, foglyul Bokharába hurcolt, miután a meghódított tartományt unokaöccsére, Ebu Szalih Manszurra bízta, kinek atyja előbb fogságából kibocsáttatván, korábbi hivatalába visszahelyeztetett. 301-ben (913), mikor Ahmed az Oxus partjain éppen a vadászat gyönyöreit élvezte, azt a hírt hozták neki, hogy

az alida Utrus Tabaresztánt hatalmába kerítette, s annak kormányzóját, Szalukot, elűzte. Mélyen megszorodva, állítólag így kiáltott volna föl:³⁾ „Oh Isten, ha valóban az lenne a te akaratod, hogy a birodalom kezeim közül kiragadtassék, akkor inkább vedd el életemet!” Ebbeli óhajta nemsokáig maradt teljesítlennül. Már rég idő óta veszélytől tartva közvetlen környezetében, hálósobájába ajtóit két oroszlán által őrizteté s mikor itt a táborban ez elővigyázati rendszabályokról egyszer megfeleltettek, saját szolgálói reá rohantak és 914-ben⁴⁾ január 23- és 24-ike közti éjszakáján megölték, miután hat évig, négy hónapig s hét napig uralkodott. E szerencsétlen végének köszönheti, hogy őt halála után emír Sehíd Ahmed-nek, a vértanú Ahmednek nevezték el.

Most már tíz éves fia, *Ebul Haszan Naszr*, kit a bol-dog *Szaidnak* neveztek, lépett a trónra. Mikor a gyermeket Bokhara előkelőinek meghódolás végett bemutatták, sírni kezdett és felkiáltott: „Engem is meg akartok ölni, mint atyámat?” Valahogy elhallgattatták, az ifjú nekibátorodott s habár eleinte csak gyámság mellett vette is át a kormányzást, a későbbi években szerencse-csillaga mégis oly eredményekre segítette őt, melyeknek következtében a keleti történetírók uralkodása idejét nem győzik eléggé magasztalni. Emir Szaid, miként őt nevezni fogjuk, valóban nem tehetségtelen és igen szerencsés fejedelem volt, de uralkodásának fénye inkább hasonlít ahhoz a világosság-hoz, melyet egy kialvó félben lévő láng időnkénti fellobbanása terjeszt maga körül, mert habár a nagyatyjától bírt valamennyi tartománynak zavartalan birtokába jutott, sőt még új hódításokat is tett⁵⁾, a Számánidák további fennállása érdekében mégis édeskeveset tehetett. Mindenekelőtt nagybátyját Iszhákot, kellett legyőznie, ki mint a család legidősebb tagja, s egy jelentékeny pártra támaszkodva, rá nézve a trónt kétségessé tette, Hamuje, emír Szaid vezére, kétszer szállt síkra ellene, míg végre elfoghatá és Bokharába hozhatá őt, hol aztán meg is halt. Azután Manszurral, Iszhák fiával, gyűlt meg a baja, ki az elégyetlen Huszein

által fölbujtogatva 302-ben (914–15) Nisáburban a lázadás lobogóját kitűzte. Ő ellene is Hamuje küldetett, de minthogy Manszur időközben meghalt, a háborút magával Huszeinnal kellett megkezdeni. Ahmed bin Szahl, a Számánidák hűséges párthíve, ki ekkor Herát emíreje volt, felajánlotta szolgálatait a lázadó legyőzésére. Huszeint fogva vitték Bokharába, de később megkegyelmeztek neki, sőt valami udvari hivatallal is fölruházták⁶⁾. Naszr, ki gyakran esett a hálátlanság bűnébe, Ahmed bin Szahlal szemben sem tartotta meg ígéretét, miért ez 370-ben (919 –20) föllázadt ellene. Azonban Hamuje Herát ostroma után kézre kerítette és Bokharába küldötte őt, hol börtönben halt el. – A legjelentékenyebb kétségtelenül az a háború volt, melyet emír Naszrnak az Alidák ellen Tabaresztánban kellett folytatnia. Ezek Ahmed halála óta nemcsak hogy vereségeiket kiheverték, hanem uralmukat még Khorászán egy részére is kiterjesztették, amire őket főképpen a jeles hadvezér Leile bin Numan segítette, ki Dámgánon át egész Nisáburig előnyomult. Hamuje, ki ellene indult, megverte ugyan és Leile futásközben 309-ben (921) megöletett, de azért a rend Tabaresztánban még korántsem állott helyre, mert az Alidáknak hol egyik, hol másik párthívét kellett lábalól eltenni, hol ismét a khalifa kívánatára ennek nyakas hivatalnokait kellett megfenyíteni, mint például Fatikot, az egykori rabszolgát, ki Rei-t hatalmába kerítette. Szaid emír az ő vizsga figyelme által, mellyel általán véve birodalmának messze kiterjedő határait kísérte, úgyszintén ama tekintély és vak engeldemesség által is⁷⁾, melyben a Számánidák uralkodóháza még akkortájtban részesült, a különféle viszontagságoknak még teljesen ura tudott lenni. 28 évig tartott uralkodása a dicséretreméltó fejedelmi erénynek sok szép vonásával volt tele, s ama bőkezűség, melyben korának költőjét, Ebul Hasszán Rudekit részesíté⁸⁾ örökké híres leend. Csak 38 éve volt, mikor a 331-ik év (934) Szabanjában az aszkór elragadta.

Minthogy a Naszrtól utódul kiszemelt ifjabb fiú elhalt, a kormányzásra ennek idősebb fivére, Nuh következett,

kit szép tulajdonságaiért *Emir Hamidnak*, azaz dicséretreméltó fejedelemnek nevezték el. Uralkodását azzal a széptettel kezdé meg, hogy Ebul Fazl Mohamednek, aki elhált vetélytársainak legfőbb párthíve volt, megbocsátott s őt szamarkandi helytartóvá nevezte ki. A háborúk és lázadások hosszú sora, mely az ő uralkodását is jellemezte, a 332-ik (943) év vége felé vette kezdetét, a dilemita Rukn-ed-dovleh ellen vívott harccal, ki Rei-t elfoglalta volt. A Számánida fejedelem jardját akkor Ebu Ali, Muhtads tábornok fia, egy éppen oly bátor, mint uralkodni vágyó férfiú kezelte. Első kísérlete Rukn-ed-dovleh ellen a Rei környékén vívott csatában nem sikerült ugyan, mert azt Kurd csapatainak⁹⁾ árulása következtében elveszté, de a következő évben másodszor is oda küldetett s minthogy ellenfele futásnak eredt, e tartományban a rendet csakhamar ismét helyreállította. E szolgálata és talán az is, hogy Nuh parancsára Vasmegirt Tabaresztánban uralomra segítette, Ebu Aliban különös nagyravágyást ébresztett s a Nuh hálája iránt is a lehető legtúlzottabb igényeket támasztotta, és mikor a Khorászáni helytartóság, melyet ő jutalmul remélt, másra ruháztatott, nyílt lázadásba tört ki ura ellen. A Számánida Ibrahimmal, Nuh nagybátyjával és vetélytársával szövetekezve, úrrá lett Irakban s később Khorászán is kezükre került. Ibrahim a Khutbe-t mindenütt saját nevére szedette föl és Nuh, kinek még Bokharát is el kellett hagynia és Szamarkandba menekülnie, bizonyára elveszti vala trónját, ha időközben az ellenségei közt kitört meghasonlás segítségére nem jött volna. Ennek következtében közte és nagybátyja Ibrahim közt kibékülésre került a dolog, Nuh ismét nagy tisztességgel vonul be Bokharába, melynek lakói szemmel láthatólag az ő hívei voltak. Később ugyan Ebu Ali is az önmegadás útjára lépett, sőt Nuh szolgálatába Rukn-ed-dovleh ellen egy háborút is végig harcolt, de a jó viszony e két utóbbi közt mégis elanynyira meg volt zavarva, hogy Ebu Ali Rukn-ed-dovleh-hel szövetekezve, ismét föllázadt Nuh ellen, és szövetségesétől támogatva, a khalifánál önálló uralkodásának elismeré-

sét Khorászában kieszközölte. 343-ban történt, hogy Ebu Ali a Khutbet Khorászán mecseteiben Muthi-lillah khalifa nevére szedetét s ezáltal, a Deilemitákkal egyesülten, kik hatalmukat Sírázig kiterjesztették, a Számánidák birodalmát Transoxania régi barátai közé visszaszorította.

Eközben Nuh vagy emír Hamid, tizenhárom évi uralkodás után 343-ban (954) meghalt. Tíz éves fia, *Abdul Melik*, akit rendesen emír Resid-nek, bátor fejedelemnek neveztek, s aki őt az uralkodásban követé, minden lehetőt elkövetett ugyan, hogy a Számánidák tekintélyét a birodalom nyugati felében ismét helyreállíthassa, de mind hiába! Tábornoka Asáth bin Mohamed, korának egyik leg-híresebb hadvezére, minden erőlködése dacára is csak tisztességes békét, de nem meghódolást tudott kivívni a deilemita Rukn-ed-dovleh ellenében. Abdul Melik, aki a vadászatot és lovagjátékokat szenvedélyesen kedvelé, miért sokan Ebul Fevarisz-nak, azaz a lovagok atyjának nevezték, lováról történt szerencsétlen leesése¹⁰), következtében a 350. év (961) sevvaljának 8-án meghalt, miután hét évig uralkodott volna. A trónra utána fivére, *Manszur bin Nub* következett, kinek mellékneve emír Sedid, az igazságos fejedelem vala, és hogy a Számánidák tekintélye már akkor mennyire alá volt süllyedve, bizonyítja az a körülmény, hogy trónraléptekor Alptekinnek¹¹), ki rabszolgából vezérségi rangra küzdötte fel magát és akkortájtban nisaburi, hadparancsnok vala, elég befolyása volt arra, hogy e választást semmisnek nyilvánítsa és tetemes hadsereggel a megkoronázott fejedelem ellen síkra szálljon. Természetesen az Oxust Manszur emberei által elannyira megszállva találta, hogy az előnyomulás teljesen lehetetlenné volt téve ránézve, s csak nehezen sikerült neki Gazniba¹²) visszavonulni; de második kísérletével szerencsésebb volt Manszur kénytelen volt vele alkudozásba bocsátkozni és Alptekin, ki kötelezte magát, hogy Nisáburnak évenként 50 000 dínárt fizet, előbbi méltóságában megerősítettet. Hasonló kimenetele volt annak a háborúnak is, melyet Mauszur Rukn-ed-dovleh ellen foly-

tatott. A Deilemiták uralkodó háza, mely Iránnak majdnem fele fölött úrrá lön, oly hatalom vala, mellyel a Számánidák roskadozó háza nem mérkőzhetett meg. Manszurnak tehát utoljára engedni kellett, békét kötött Rukn-ed-dovleh-hel s annak unokáját, t. i. Azed-ed-dovleh leányát nőül vette. Ez 361-ben (971–72) történt. Manszur ez időtől fogva békében élhetett s tizenöt évi uralkodás után a 365-ik év (976) Sevváljának ¹³⁾ 4-éb Bokharában meghalt. Fia, *Nub bin Manszur*, ki Bokharában emír Szeid Elbukászim név alatt volt ismeretes, még viharosabb napokat élt át, s az örökölt trónért még keményebb harcokat kellett vívnia. Mi volt már akkor a nagy Számánidák hatalmi állása? Dsordsán és Tabaresztán Vasmegir utódai alatt majdnem függetleneknek nyilvánítá magukat, a két Irak-ot. Azed-ed-dovleh bírta s míg e hatalmas pártosok fölfuvalkodottságukban vagy illető hűbéruraik vagy egymás ellen folytattak háborút, addig Ebul-Kászim uralmát az ő tulajdon vezérei irigységtől szított harcaik által a legvégső pusztulás szélére ragadták. Legdühösebben folyt a dolog Ebul Abbász Tas, kit Husszam-ed-dovleh-nek (a birodalom kardjának neveztek) és Ebul Huszein Szimdsuri közt. Az előbbi, kinek 371-ben (980–81) Ebulkászim és Khorászáni helytartóságot hűbérül adta, nemes szívé és igen barátságos érzületű ember vala, míg ellenfele kapzsiságáról és alávaló cselszövényeiről volt ismeretes. Nem csoda tehát, ha ez utóbbinak sikerült a gyenge fejedelmet félrevezetni és az érdemtelen Tas megbuktatni. A rajta elkövetett jogtalanság tudatában Tas fegyvert ragadott, hogy magát vetélytársa ellen védelmezze, mi neki, ama támogatás következtében, melyet a deilemita Fakhr-ed dovleh¹⁴⁾ nyújtott, némileg sikerült is. Ebul Huszein rövid időre Khorászánból elűzetett, de mikor Kermánból segédcsapatokat nyerve, a háborút ismét megkezdé, Tas nem volt képes többé ellentállani. Vereséget szenvedett s érdemes barátjához, Fakhr-ed-dovleh-hez menekült Dsordsánba, hol általánosan tiszteltetve, 379-ben (989–90) megis halt. A baráti viszony Tas és Fakhr-ed-dovleh között valóban ritka melegségű és bensőségű

vala. Ha már az a látvány is lélekemelő, hogy miként vette Tas a menekülő Fakhr-ed-dovleh-t, mikor ez szerencsétlenségben volt, annyi önfeláldozással védelme alá, nem kevésbé megindító hallani, hogy miként igyekezett az utóbbi szerencsétlen barátját saját tönkrementesége veszélyével is megmenteni, s mint tartá őt későbbi fejedelmi kényelemben magánál. – De Ebul Huszeinnak sem lehetett gonoszsggal és csalással szerzett méltóságában sokáig megmaradni. Egyik ágyasának karjai közt szélhűdés érvén őt, egy évvel korábban halt meg, mint szerencsétlen ellenfele, a Khorászán fölötti uralkodást fiára, Ebu Alira hagyván. Ez, ki jellemének aljasságára nézve még atyját is felülmúlta, alighogy erősen érezte magát fejedelmi székén s Nuh ellen máris a legszemtelenebb magaviseletet tanúsította. Mindjárt kezdetben elárulta, hogy ellenségeskedésével a Számánidák felsőségétől való végleges elszakadásra törekszik, s tervének keresztülvitelére még a legtávolabbeső eszközökhöz sem ártallotta folyamodni.

A távolkeleten, t. i. a mai keleti Turkesztánban, ez időtájt az ujjúrok¹⁵⁾ laktak, egy török néptörzs, az első, mely a nagy turk-család nomádzömétől elszakadt, hogy a Thien-San-hegység déli lejtőin állandó hazát alapítson magának. Náluk lehetett föltalálni az első igazi színezetű állami és társadalmi intézményeket s noha már a keresztény időszámítás kezdetén alapítottak egyes apróbb államcsoportokat a mai Kanszu nevű kínai tartománytól kezdve egészen Khokand keleti határáig, mégis egy nagyobb ujjúr birodalom létrejötte csak a Számánidák uralmának vége felére esik. Miként gyanítható, Ilík kán¹⁶⁾ volt az első, ki az egyesítés művét végrehajtotta; utána Boghra¹⁷⁾ vagy Kara Boghra kán volt eredménydús vallásháborúi folytán a legnevezetesebb. Ő valamennyi turktörzset egyesített uralkodó pálcája alá a legszélsőbb keleten, s minthogy hódításait nyugat felé is kiterjesztve, a Számánidák birodalmának romjaiból akart meggazdagodni, a Bokharában székelő árnyék-fejedelmekkel csakhamar összetűzött és Ebu Alival, Ebulkászim lázongó hűbéresével szövetségre

lépett. Míg Ebu Ali Khorászánban, titkosan fondorkodva Nuh ellen, magát csendesen viselte, addig Boghra kán egy nagy sereggel, melyhez Khokand törökei is csatlakoztak, Kasgárból a Zerefsán partjai ellen nyomult. – Inands¹⁸⁾ Hadsibot, az első hadvezért, ki ellene küldöttek, megverte s őt magát is elfogva, Turkesztánba szállította. Ezután Faik állt a sereg élére, ki ura kegyét rút árulással fizette vissza, s mikor Boghra kán Szamarkandot hatalmába kerítette, a szerencsétlen Számánida fejedelemnek nem maradt egyéb hátra, mint átöltözetben, s csak néhány szolgától kísértetve, futással menekülni meg. Mindenfelé segély után kémlelődve, Ebulkászim elsőben is Ebu Alihoz folyamodott, de a nyomorult egészen ártatlannak tette magát s nagyon sajnálta, hogy saját tartományának kényes helyzeténél fogva mit sem tehet érte. E közben Ebulkaszim szerencséjére Boghra kán egy betegség következtében, melyet Bokhara egészségtelen égalja okozott neki, hirtelen meghalt. Visszatért tehát a hozzá híven ragaszkodó fővárosba, de minthogy az elhalt ujjúr fejedelem által megindított háborút lázongó vazallusai Ebu Ali és Faik folytatni szándékoztak, hatalmának megszilárdítása végett erőteljes szövetség után kellett látnia, melyet a Gaznevidák uralkodó házának megalapítójában meg is talált. Szebuktekin, aki akkor a Gaznitól az Indus partjáig terjedő egész terület fölött uralkodott s Indiába¹⁹⁾ tett gyakori berohanásai által roppant gazdagság és tekintély birtokába jutott, a Számán-ház iránti kegyelettől annyira meg volt hatva, hogy Ebulkászim kérésének azonnal engedett, s egy roppant sereg élén, melyben 200 elefánt volt, az Oxus ellen indult, hogy Ebu Ali és Faik szemtelen magukviselését méltóan megbüntesse. Mikor Kesben, hova Ebulkászim elébe sietett volt, a szerencsétlen fejedelemmel először találkozott, tiszteletből megcsókolta kengyelvasát, dacára, hogy félénnyivel idősebb vala, mint az utóbbi. Szerencsés szövetség volt ez a Számánida fejedelemre nézve, mert dacára, hogy Ebu Alit Dsordsán és Irak fejedelmei hatalmasan támogatták, Ebulkászim és Szebuktekin egyesült seregei,

mely utóbbit fia Mahmud is segítette, mégis legyőzték őt. Herát síkján a dolog ütközetre került, melyben a lázadók megveretve, Nisáburba voltak kénytelenek menekülni. Ebulkaszim diadallal vonult be Bokharába. Az öreg Szebuktekin Naszir-ed-dovleh (a birodalom segítője), fia pedig Szeif-ed-dovleh (a birodalom kardja) címmel ruházta fel; de alig vonultak ezek vissza Ghaznibe, mikor a Deilemiták^{III}. udvarához menekült Ebu Ali újból előtört s abban a reményben, hogy Szebuktekin visszavonulása most már szabad tért hagyott számára, Nisáburt ismét megtámadta. Hanem ez egyszer rútul elszámította magát. A visszahódított tartománynak Mahmud volt az őre, ki később kifejlett nagyságának már korábban is félreismerhetetlen jeleit mutatá, s mielőtt még atyját a beütésről tudósíthatta volna, megtámadta Ebu Alit, futásra kényszeríté őt s kincseit elvette. Nemsokára ezután Szebuktekin is elősietett s Ebu Alival Tusznál találkozott, ahol aztán olyan-nyira megverte őt, hogy végül kénytelen volt Khahrezmbe menekülni. Csodálatraméltó az Ebulkászim nagylelkűsége, ki még ily körülmények között is megkönyörült a szerencsétlen Ebu Alin s Ebu Abdallahnál, a Khahrezmi Sáhnál a menekülő számára barátságos fogadtatást kért. E közvetítés természetesen keveset használt, mert Ebu Alit a khahrezmi fejedelem láncokra vereté, amely megsértése a vendégszeretetnek Mámun bin Mohamed alkirályt annyira fölbosszantotta, hogy a Sáht megtámadta, s miután őt legyőzte, ugyanazon láncokba vetteté, melyekből Ebu Alit csak most szabadítá ki. A győzelem után Mámun Ebu Alival Dsordsánba visszatért s egy multság mámorában²⁰) a fogoly Sáht elővezették és megölték. De azért Ebu Alinak sem volt jobb vége. Mámun közbenjárására Ebulkászim látszólag megbocsátott ugyan neki, de többeknek ingerlése folytán később ismét elfogatta s minthogy Szebuktekin kiadatását követelte, ő nála halt meg a fogságban 387-ben (997). A lázadó Faik által Kasgárból segítségre hívott török fejedelem Ilik²¹) Transoxaniába tett berohanása által Ebulkászim uralkodását még egy kevés időre megzavarta,

de Szebuktekin ezúttal is eltünteté a veszélyt és Nuh bin Manszur vagy Ebulkászim, miként őt neveztük, 22 évi kormányzás után 387-ben meghalt.^{IV}

Ebul Harith Manszur, Nuh fia, ki mint tapasztalatlan ifjú lépett a trónra, azt a nagy hibát követte el, hogy Mahmuddal, a hatalmas Szebuktekin utódával összetűzött s noha ez utóbbi a Számánidák iránti tiszteletből a kihívások elől kitért, s inkább visszavonult. Ebul Harith mégis nemsokára egy Bektözün nevű elégiületlen udvaroncnak esett áldozatul, ki őt magához hívta saját házába és ott megvakította. Helyére most *Abdul Melik*, egy egészen fiatalgyermek tétetett. Igaz ugyan, hogy Faik és Bektözün²²⁾ az országban a hatalom tulajdonképpeni birtokosai, az ő részén voltak s habár sikerült is neki a mélyen megsértett Mahmudnak, akinek szerencsecsillaga ekkor kezdett igazán ragyogni, haragja elől kitérni²³⁾, annál könnyebben áldozatul esett Ilik kán csalárd védnökségének. Ez anélkül, hogy erre fölszólították volna, seregével Kasgárból Bokhara ellen indult, hogy, miként mondá, kedves szomszédjának ellenségeit megfenyítse; de szándékát csakhamar azzal árulta el, hogy a fogadtatására elébe sietett bokharaiakat elfogatta és láncokba verette s után 389-ben (999) Bokharába bevonult, Abdul Meliket is börtönre vetteté, hol meg is halt²⁴⁾ *Muntaszir*,²⁵ Ebulkászim harmadik fia, miután a börtönből szerencsésen kimenekült, melybe Ilik a család összes tagjait vetteté, utoljára kísérté meg, dinasztíája bukott hatalmát helyreállítani. – Egy fiatal rabszolganő áldottönyében Khahreznbe menekülve, néhány hívével meg akarta kezdeni a harcot trónjának bitorlója ellen. Családjának néhány korábbi hűbéresén él, nevezetesen Semsz el Maáli Kábusznál, Vusmgír fiánál, meleg részvétre talált ugyan, hanem ez édeskeveset lendített az ő ügyén. Két ízben sikerült neki a Guzzturkománok segítségével Ilik csapatait megverni, de e győzelmek csak halvány sugarak voltak, melyeket a Számánidák lehunyó csillaga mintegy búcsúképpen lövelte feléje. Ilik kán, kinek hatalma Bokhara bevétele után Kína belsejétől a Kaspitóig terjedett, oly

ellen volt, kivel hiába próbált megmérkőzni. Muntaszír, családjának csak néhány régi barátja által támogatva, sokáig bolyongott Tabaresztánban, Szesztánban és Khorásztánban. Sőt 391-ben (1001) még Nisaburt is sikerült hatalmába keríteni, de Naszr, Mahmud fia és Szebuktekin unokája, megverte őt, mire hosszas bolyongás után saját emberei által Iliknek elárultatván, ez által teljesen tönkretétetett. Míg családja és hozzátartozói börtönbe hurcoltatnak, addig ő maga csak nagy nehezen tudott futással elmenekülni, de az Ibn Behids törzs sátor-táborában bizonyos Mehruí által meggyilkoltatott, aki ez aljas tettéért később életével lakolt meg.

Ilyen véget ért a 395-ik év (1004-ik) Rebiat évvel havában az utolsó Számánida.^{IV} Vele oly család halt ki, mely Transoxania és Fergána egyes részeiben már korábban is uralkodott, későbbben pedig, Naszrtól kezdve, tehát 145 éven át korlátlan hatalommal kormányozta Közép-Ázsiát s joggal tekinthető amaz állami és vallásos élet megalapítójának, mely már az elmúlt századokban is a három világrész mohamedánjainak szemében az iszlám aranykorának legkevésbé meghamisított képe gyanánt tündökölt és amelynek egészen a legújabb időkig a legnagyobb tisztelettel adóztak. Míg az Abbászidák székvárosa, éppen úgy mint Nyugat-Ázsia többi városai is minden kigondolható felekezetnek és szabadgondolkozóknak megtámadhatatlan tartózkodási helyül szolgáltak, addig Bokhara, Belkh és Szamarkand a Számánidák uralkodása alatt, úgyszólván, menhelyei voltak ama mohamedán tudósoknak és vakbuzgóknak, kik a Seriat (vallási törvény) és a Szunna (hagyomány) legaprólékosabb semmiségeihez is görcsösen ragaszkodtak s ez által az iszlámita felsőség pálmáját egész Nyugat-Ázsia, sőt maga Mekka és Medina fölött is magasan lobogtatták. Éppen így áll a dolog az állami felsőséget illetőleg is, melyet Bokhara Közép-Ázsia különböző népei fölött minden időben gyakorolt s melyet a Zerefsán melletti uralkodók egészen a legújabb időkig fenn tudtak tartani. A tisztelet érzelmei, melyek a hatalmas Szebuktekin Bokha-

rával szemben lelkesíték s melyek a későbbi századokban is az afgánoknál, indiaiaknál és özbégeknek sokáig épségben maradtak, a Számánidák fénykorában származtak. Az utolsó iráni eredetű dinasztia volt ez az ó-iráni műveltség földjén s azt az örökséget, melyet a Transoxania uralkodói székeiben őt követő török-tatár utódra hagyott, természetesen kár volna túlbecsülni.

Hogy a Számánidák bukása után Transoxaniában a legvadabb anarchia harapózott el, azon senki sem csodálkozhatik. Az országban eleitől fogva két nemzeti elem volt hangadó. Az irániak, a régi műveltség ápolói és terjesztői, miként már megjegyeztük, az iszlámítás polgárosultság elfogadása által nem sokat változtattak nemzeti jellemükön. Ők most is a kereskedés, tudományok és a békés foglalkozások emberei voltak, úgyhogy a hadakozásnak és az azzal összekötött uralkodásnak szükségképpen a népesség második felére t. i. a törökökre kellett maradnia. A törökök, kik minden időben a hadsereg élén álltak, sőt legtöbbször a legmagasabb méltóságokkal voltak felruházva, már az utolsó Számánidák alatt magukhoz ragadták a főhatalmat s mikor e dinasztia végképpen kihalt, csak annyiban cseréltek szerepet, hogy azontúl egészen saját kezükre folytattak politikát s független uralkodók gyanánt kezdték hányini-vetni magukat. Bokharát a kormánynak e tulajdonképpeni székhelyét, Ilik kán birto-
kában tartotta ugyan Kasgárból, de parancsszava a kesi, szamarkandi és khokandi kerületekben kevés visszhangra talált; mindenki azt cselekedte ott, ami neki tetszett. Majd összeszövetkeztek néhányan, hogy Iliket megbuktassák, majd ismét a hatalmas Mahmud szultán segítségéhez folyamodtak. Oly korszak volt ez, mely egy elhatározott és bátor harcos fölléptét minden körülmények közt elősegítette, s minthogy ez még a válság beállta előtt megjelent az események színterén, a hatásnak, melyet Transoxania politikai ügyeibe való beavatkozása előidézett, csakhamar érezhetővé is kellett válnia.

JEGYZETEK

¹⁾ Miként Mirkhond beszéli, Parisz 4000 lovassal és roppant kincscsel menekült volna Bagdadba. Azonban utazása alatt Muktafi khalifa meghalt, s minthogy ennek utóda Muktadir Pariszt kincseivel együtt szerencsés fogásnak tekintette, méreg által az örök életbe küldé őt és az elhunytak mulandó kincseit szépen zsebre rakta.

²⁾ Tulajdonképpen neve Haszan ibn Ali volt, Huszein ibn Ali-nak egyik sarjadéka, ki 287 (900) óta a Deilemiták között barangolt és többeket tértett át az iszlámra. Egyébiránt ez utóbbi nála, mint minden alidánál, csak mellékcél volt, mellyel világi uralkodás utáni vágyát igyekezett elpalástolni. (Weil: „A khalifák története”, II. k., 613. lap.)

³⁾ Defrémerý: „Histoire des Samanides”, p. 130.

⁴⁾ Weil, említett munkája 614-ik lapján.

⁵⁾ Nevezetesen Rei, Iszfahan és Kum városokat, miként Malcolm „Persia történetében” írja.

⁶⁾ Mikor egy napon emír Szaid vizet kért, s azt neki egy közönséges korsóban hozták, Huszein Hamuje fiának s következő szavakban fejezte ki csodálkozását: „Hisz’ atyád Nisaburban kormányzó, ahol oly szép korsókat készítenek (Nisabur agyagkészítményei valóban még ma is híresek), miért nem küld ide azokból néhányat?” Mire a híres tábornok fia élcesen így felelt: „Ha atyám Khorászánból ajándékokat küld, azoknak legalábbis hozzád kellene hasonlónak lenniök.”

⁷⁾ A rendkívüli tisztelet és engedelmesség példájául Mirkhond a következő adomát hozza föl: „Mikor Mákán bin Káki Khorászánt erőszakkal magához akarta ragadni, emír Ali Muhtáds főhadvezér küldetett ellene. Míg a fejedelem a búcsúkihallgatáson a szükséges parancsokat neki átadta, a körülállók úgy vették észre, hogy a hadvezér arcát félrehúzza és nagy nyugtalanságot áruul el. Mikor a fogadtatás véget ért s a fejedelem is eltávozott, Ali emír ümege alól egy skorpiót húzott elő, mely öt hét különböző helyen marta meg. Ezt később elbeszélték a fejedelemnek s mikor ez a tábornoktól kérdezte, hogy miért nem távozott el mindjárt, ahogy a fereg első csípését megérezte? – a vezér így felelt: „Ha a szolgál urának jelenlétében egy skorpió-csípést sem képes kiállani, hogyan tudná később elviselni a fényes kardok csapásait a te távollétedben?”

⁸⁾ Ebul Haszan Rudeki, a legrégebb perzsa nyelvű költő, kit Közép-Ázsiában ma is ismernek és szeretnek, tollának termékenysége s minden idegen elemtől tesztán tartott nyelvezete által tűnik ki. Miként Hammer a Jemini magyarázója után a „Persa költészet története” című munkájának 40-ik lapján mondja, 1 millió 300 distichont (pár-

verset írt volna, melyek 100 könyvben voltak összegyűjtve. Ellátása fejedelmi volt. 200 fiú gyermek lépett elébe, mint rabszolga, s 400 teve követé őt gazdagon megrakodva.

⁹⁾ Ebből kitűnik, hogy a kurdokat, kik ma is Khorászában laknak, Nisáburtól kezdve, majdnem Asztrabádig, Irán északi határainál, nem a Szezevidák teleítették ide a tulajdonképpeni Kurdesztánból, miként ezt a mai perzsák rendszerint állítani szokták, sőt inkább jóval azelőtt is már ezen a vidéken laktak s a Khorászáni haderőknek mindig jelentékeny részét képezték.

¹⁰⁾ Ez dsukán vagyis lovas labdajáték alkalmával történt, melynél a nyeregben ülő lovagnak a labdát a földről bottal magasra kell ütni, s két egymásmögé fölállított oszlop nyílásán keresztül kell verni, mégpedig egyszerű *két* ütéssel, mialatt a ló teljes vágtatásban van. Ez sokkal több gimnasztikai ügyességet igényel, mint a török dsiridjáték. Ma már mindkettő kiment a divatból.

¹¹⁾ Alptekin az Alp-ból (hős) és Tekinből (nevezett) van összetéve. Az utóbbi szót, mely helesebben tiken, tigen, tijen, a turkománok ma is valamely név vagy tulajdonnév megjelölésére használják s ha valakitől saját nevét kérdezik, azt mondja például: *Oraz tegegen*, az vagyok, akit Oraznak neveznek. *Tekin*-nel sok török szó fordul elő, mint: Karatekin, Nustekin, Ainaltekin, Szebuktekin (helyesebben Szevüktekin) stb.

¹²⁾ Mirhond azt állítja, hogy Manszur seregeit Belkhnél megverte volna s később *mégis* Gaznibe vonult vissza.

¹³⁾ E részben Narsakhit követem. Mirkhond Manszur halála napját Redseb 11-ére teszi.

¹⁴⁾ Tas Fakhr-ed-dovleh előtt azáltal tette magát érdemessé, hogy régebben Muvejed-ed-dovleh elleni harcában őt segítette.

¹⁵⁾ Az uigúrok felől az egyetlen és megbízható tudósítást egy uigúr kéziratból nyerjük, mely a bécsi csász. Könyvtár birtokában van. Címe: „Kudatku Bilik”, azaz: boldog tudás, és az akkori török társadalomnak úgy etnikai, mint politikai társadalmi viszonyait tárgyalja. E kézirat nagy fontossága e két ponton alapul: 1. 462-ből (1069) kelt és ennél fogva a legrégebb török irat, melyet máig bírunk. A szerző, ki művének első részét a törökség legszélső keleti határán, t. i. Komul környékén, második részét meg Kasgárban írta, határozottan kijelenti, *hogy ez az első könyv, mely török nyelven van írva*. E szerint e műben oly nyelvemléket bírunk, amelyből a ma már szerteszét szórva élő török törzsek legrégebb viszonyaira nem egy következtetést vonhatunk s azoknak kölcsönös történelmi fejlődésre nézve a legfontosabb bizonyítékul szolgál. 2. A Kudatku Bilikből megtudhatjuk, hogy az uigúrok már jó régóta nem éppen megvetendő fokú műveltséggel dicsekedtek, melyet a keresztyén és

mohamedán befolyás meglehetősen átalakított ugyan, de létrejöttét korántsem annak köszönheté, ami annál érdekesebb, minthogy az új iráni műveltség is a perzsa nyelv új életrekelésével éppen akkor lépett életbe. Az ujgúrokról kimerítőbben lásd: „Ujgúr nyelvemlékek és a Kudatku Bilik, Innsbruck 1870.” című munkámat.

¹⁶⁾ Ilik vagy Ilek, miként elődeim olvasták, ujgúr szó és fejedelmet, herceget, uralkodót jelent, következőleg éppen úgy nem tulajdonnév, mint turkan vagy tarkhán, khatun, és mások, melyekkel az arab-perzsa írók ama kor török kitűnősegeit elnevezni szokták. Biztosabb tudomás hiányában mi az „Ilik” szót tulajdonnév gyanánt fogjuk használni.

¹⁷⁾ Boghra, helesebben Bokra- vagy Bokhrá-nak keleti török nyelven a hím tevét nevezik. – Abban az időben, mikor az iszlám nem vert még nagyon mély gyökereket a törököknél, az i'y állatneveknek használata a vitézebb és kiválóbb egyéniségeknél igen kedvelt vala.

¹⁸⁾ Nem Inanedj, mint Defrémerly olvassa. Inands török szó s hitet, hitelest jelent.

¹⁹⁾ Itt a Narsakhi állítását fogadtam el. Más történeti források az India ellen intézett beütéseket fiának Mahmudnak tulajdonítják.

²⁰⁾ Mirkhoud (Mirkhond) beszéli, hogy Ebu Ali, aki ez ideig a szeszies italok élvezetétől visszatartotta magát, ez alkalommal „az önmegtartóztatás kőkeménynek látszó épületét” először zúzta szét a boros pohár gyöngye üvegén.

²¹⁾ Lásd 97 l. 1. jegyzet.

²²⁾ Bektözün ujgúr szó, e jelentésben: *igen becsületes, igen egyenes lelkű*.

²³⁾ Abdul Melik Faikkal Bokharába futott, miután Mahmud a Számánidák seregét, mely Transoxania minden részéből volt összeszedve, Merv környékén megverte.

²⁴⁾ Mirkhond szerint Özkendbe (nem Uzkend, mint Defrémerly olvassa) záratta őt. Özkend egy város volt s jelenleg falu Mergolan környékén Khokandban.

²⁵⁾ Tulajdonképpeni neve Ebu Ibrahim volt.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

¹: Vámbéry érdekesen világítja meg a Számánidák hanyatlásának okait. Igen nagy figyelmet szentel ebben a fejezetben a törökség fel-emelkedésének, hiszen a Számánidák hanyatlása egyben a törökség közép-ázsiai dominanciája kezdetének is periódusa. Innentől fogva Közép-Ázsiát a cári Oroszország megjelenéséig, a 19. század utolsó harmadáig kizárólag török és mongol dinasztiák uralják.

^{II.}: Tabaresztán: észak-iráni tartomány, a Kaszpi-tengertől délre, mely az Elburz hegység központi részét és a Kaszpi-tenger partját övezte. Nagyjából a mai Mázandarán tartomány területét fedte le. A nehezen megközelíthető terület a Számánidák terjeszkedésének nyugati végpontja volt. A területet az iszlám korában is nagyjából helyi autonóm fejedelmek kormányozták, akik kulturálisan számos archaikus preiszlám hagyományt őriztek meg.

^{III.}: Deilemiták: vagy dailamiták: a Kaszpi-tengertől délnyugatra, a mai Gilán tartomány hegyvidéki részét lakó harcias törzs, mely eredetileg nem iráni nyelven beszélt. A 9–12. század között a Közel- és Közép-Kelet legkiválóbb gyalogoskatonái lettek, akiknek egyes klánjai, így a Zijáridák és a Bújidák a 10–11. században Nyugat-Írán uralkodó dinasztiáit is adták.

^{IV.}: A Számánidák nem haltak ki politikai bukásukat követően sem. Miután tényleges hatalmuk megszűnt, több száz évig éltek leszármazottaik Bukharában mint helyi városi előkelők.

VI. A SZELDSUKIDÁK

395 (1004) – 528 (1133)

Ama beláthatatlan sivatag-területen, mely Közép-Ázsia lakott részétől észak felé a kínai határnál kezdődve, egészen a Kaspi-tenger keleti partjáig terjed, miként már említettük, ama török nomád népek éltek, melyek az arabok és perzsák által „Guzz” gyűjtőnévvel megjelölve, Közép-Ázsia történetére már régtől fogva a legnagyobb befolyást gyakorolták. Jóval az arab hódítás előtt és után, sőt a Számánidák uralkodása alatt is szakadatlanul folyt a török elemek beözönlése az Oxus partjaira *észak-keletről*, különösen pedig Khokandból és a mai keleti Turkesztánból. Mikor a Számánidák hatalma megtört, a törökök *északon* is megmozdultak s számtalan nyájaik legelő helyeit lassanként a bokharai kánság lakott részeiig terjesztették ki. A szeldsukidáknak mesékkel gazdagon fölcicomázott származási története azt mondja, hogy Szeldsuk, helyesebben Szeldsik¹⁾, Tokmak fia és Szubasi, egy Pigu, helyesebben Bogu²⁾ nevű fejedelem hadseregarancsnoka valami kihágásért kénytelenek voltak a hazai pusztaságot elhagyni és távol idegen világba költözni. Száz (?) lovassal, ezer tevével

és ötvenezer darab birkával fölkerekedve Szeldsuk a sivatag déli részén egy Dsend³⁾ nevű hely közelében telepedett le. Itt övéinél együtt az iszlámra tért át⁴⁾ és vallásos buzgalmat csakhamar azzal bizonyította be, hogy a környék békés lakóit saját pogány törzsfeleinek berohanásai ellen a leghatékosabban védelmezte. Hatalma és tekintélye napról-napra növekedett, udvara nemsokára menhelyévé lőn az elnyomottaknak s így történt az, hogy Muntaszir is, az utolsó Számánida nála keresett segítséget Ilik kán ellen. Szeldsuk hajlott az erősen szorongatott Számánida kérelmére és Ilik kánnal háborúba bocsátkozott, melynek beveződése után a kánság lakott részében egy egész terület birtokába jutott s helyét Transoxania független fejedelmeinek sorában elfoglalván, az utóbbiaknál minden irigykedését s ellenségeskedését maga ellen zúdította. Hogy Szeldsuk, aki szerfölött magas életkort ért el, mennyire terjesztette ki hatalmát Bokharában, erről nincsenek biztos tudósításaink. Csak annyi bizonyos, hogy két unokája Togrul és Csakar⁵⁾, kiknek harcias kiképeztetésére a legnagyobb gondot fordított, nagyatyjuk halála után Közép-Ázsia főbb hatalmasaival, t. i. Ilik kánnal Bokharában és Bogra kánnal Kasgárban folytonos villongásban éltek. Úgy látszik, mintha Szeldsuk dinasztiajának e két fiatal csemetéjéről előre észrevehető lett volna, hogy egykor ama hatalmas törzsekké fognak növekedni, melyeknek ágai később Kína belsejétől a Földközi-tenger partjáig, s az Aral-tótól a Perzsa tengeröbölíig terjedtek szét, s melyeknek árnyában a hajdankor annyi híres népe, sőt maga az egész moszlim világ egyházi feje is védelemre talált. A két fivérnek, kiket közös cél s a legbensőbb szeretet fűzött egymáshoz, majd elleneik gonosz csalfasága vagy túlnyomó ereje elől kellett futással menekülniük, majd ismét harcban kellett megkísérelniük szerencséjüket. Az állandóan letelepült lakosság közepette a nomád élethez hívek maradván, könnyű volt nekik házastól és udvarostól egyik vidékről a másikra költözni s veszély idején gyermekeiket és nejüket s minden vagyonukat a sivatag titkos-zigzugaiban elrejtteni, hogy azután könnyű lovaik hátán a hadi

szerencsét megkísértsek⁶⁾). Csak ily módon sikerülhetett nekik a jövő hatalom alapköveinek lerakásával foglalkozniuk, még pedig olyan hódítónak szeme láttára, mint amilyen Mahmud, a Gaznevida volt, ki, ámbár hogy a természet eme hatalmas, erőteljes fiainak száma és alakja félelemmel tölté el őt⁷⁾, mégsem tudta többé őket, az események színteréről végképp leszorítani. Ugyanis Alitekin, Szamarkand uralkodója és Ilik kán szövetségese, hódítási vágya folytán Kadr kánnal, a kasgari Bogra kán fiával és utódával meghasonlott s minthogy Mahmud szultán, mint Kadr kán szövetségese egy hadsereggel az Oxuson átkelt s Ilik elűzése után szövetségeseit a Szeldsukidák ellen is biztosítani akarta, a két fivérnek Khorászánban lakhelyet ajánlott föl, természetesen azért, hogy törzsrokonaitól elkülönítván, annál könnyebben legyőzhesse őket. Togrul és Csakar eleinte hallgatott a nagy Gaznevida barátságos rábeszéléseire s nagybátyjukat, Iszráilt, kit Bogunak is neveztek, udvarához küldötték; de mikor meghallották, hogy az utóbbival ott méltatlanul bántak, sőt miként mások tudósítanak, éppen fogságban is halt volna meg, a szomszédos fejedelmek, főleg az időközben Szamarkandba visszatért Alitekin ellenségeskedései dacára is kénytelenek voltak Transoxaniában előbbi helyzetükben megmaradni. Ilik most ismét megkísérlé cselszövénnyel hálózni körül őket, az által, hogy az egyenetlenség magvait a Szeldsukidák kebelében igyekezett széthinteni. De ez is éppen annyit használt, mint azon ellenséges megtámadás, melyet csapatai Alpkara vezérlete alatt ellene intéztek. Eleinte megveretve, a két fivér csakhamar ismét összeszedte magát, megsemmisítették Alpkara seregét s őt magát is megölték, de fényes győzelmük által új ellenséget, t. i. Khahrezm uralkodóját zúdították maguk ellen, ki őket tetemesen túlnyomóbb erővel a Bokhara és Khiva közt elterülő sivatagon az Oxus jobb partján megtámadta, borzasztóan tönkre verte és gyors futásnak indította⁸⁾.

Ily körülmények közt történt, hogy Szeldsuk vitéz unokái az Oxus és Jaxartes közt elterülő földnek, családjuk örökös tartományának búcsút mondtak, hogy a hirkániai

sivatag keleti végén át Khorászánba jussanak s ott Irán régi klasszikus földjén tettdús ifjúságuknak, oly sok kemény harcnak és bámulatra méltó kitartásnak gyümölcsseit szedhessék. S ez valóban sikerült is nekik a legteljesebb mérvben. 422-ben (1040), tehát Mahmud Szebuktekin szultán halála után egy évvel, a Szeldsukidákat már Mervtől nyugatra a mai Tekke-turkománok helyén találjuk, a dél felé fekvő Nisza és Abuverd⁹⁾ városok közelében, amely pontokból kiindulva Khorászán gazdag tartományát, éppen úgy, mint ahogy a turkománok ma is tenni szokták, becsapásaik által kegyetlenül megviselgették¹⁰⁾. Beszéli, hogy ama vidék elfoglalásakor elébb Mesz'ud szultánhoz, Mahmud fia- és utódához, követséget küldöttek s amaz engedély fejében, hogy Khorászánban letelepülhessenek, barátságukat és szolgálatkészségüket ajánlották föl. Hanem a legtöbb történeti forrás adatai szerint Mesz'ud egy gombaságokkal terhelt tagadó válasszal felelt volna nekik, mely Togrul beg és Csakár beg büszkeségét elannyira megsértette, hogy családjaikat és nyájaikat a Karakum nevű nagy homok-usztaság belsejébe küldötték, hogy azután harcra kész bajnokaikkal erőszak útján szerezték meg maguknak azt, amit szép szóval kérve a kevély Gaznevida tőlük megtagadott. Hogy valljon a sivatag zsákmányszomjas fiai Khorászán gazdag városainak láttára más körülmények között békén tudták volna viselni magukat – nagyon valószínűtlen. Nemcsak Irán északi széle, hanem ama föld is, melyet pusztaságok és nomádok vesznek körül, eleitől fogva ki volt téve az ilyen csapásoknak. Khorászánt most először látogatták meg e nyugtalan szomszédok és hogy mily borzasztók lehettek a pusztítások, ama keserves panaszból is eléggé kitetszik, melyekkel a Khorászániak Mesz'ud udvarát ostromolták.¹ Már az első tudósításra vad haragban kezdett forni a büszke Gaznevida vére. Először Begtogni¹¹⁾ nevű tábornokát küldötte egy hadsereggel, mely ezer tevetehernyi fegyvert, száz tevetehernyi pénzt s néhány elefántot vitt magával, a puszták nyugtalan harcosai ellen. De mit tehettek a Hilmend és Indus mellől elő-

szedett, elpuhult délvidékiek a harcedzett nomádok ellen? Begtogdi már az első csatában vereséget szenvedett. Most már Mesz'ud maga vette át a vezényletet. Egy Nisáburban tartott haditanácsban elhatározták, hogy a Szeldsukidákkal a békés kiegyenlítést megkísérlik¹²); de ezek azt üzenték vissza Mesz'udnak: ha barátságukat először nem méltányolta, most már ők sem akarnak tudni az övéről semmit. 423 telén (1031) csendesen viselték magukat, de már tavasszal még nagyobb mérvekben kezdték meg rablójárataikat és noha Mesz'ud, hadvezéri talentomában önmaga se bízván, csapatainak vezetését ismét a Szubasira¹³) (főhadvezér) bízta, ez még annyira se mehetett a pusztákról előrohanó s hirtelen ismét visszavonuló turkománok ellen. Három éven át volt kitéve Khorászn az ő rablásaiknak és pusztításaiknak, míg végre 427-ben (1035) a szubasi északi Khorászánból elűzetvén s Csakar beg, a gazdag és virágzó Merv birtokába jutván, most már mint északi Khorászn ura s következőleg védője lépett föl.

Miként Mirkhond beszéli, maguk Merv lakói voltak azok, akik a Gaznevidák tehetetlenségét átlátva, városuk kapuit a török főnököknek megnyitották s azok védelmét a maguk számára kikérték. A két fivér ünnepélyes bevonulást tartott Khorászn régi fővárosába és a hatalmat egyformán osztották meg egymás között, hogy Togrul bég a kormánygyeplőit, Csakar bég pedig a védelmezés kardját vette kezébe. Igaz ugyan, hogy e kivívott előnyöket ama roppant erőlködés következtében, melyet Mesz'ud szultán tekintélyének helyreállítása kifejtett, kevés időre ismét föl kellett adniok, mert mikor az utóbbi 429-ben (1037) 70 000 lovasból és 30 000 gyalogból álló hadsereggel Belkhtől Merv ellen indult, – a Szeldsukidák okosan cselekedtek, hogy az igen is túlnyomó erő elől kitértek. Mesz'ud szultán ismét visszafoglalá Merv és Nisábur városokat, de csak rövid időre; mert alig szedték össze némileg magukat a szétszórta működő fivérek, mikor Csakar bég, Damgannál a sivatagból előtörve, az ellenségeskedést ismét a legerélyesebben megkezdé.

Az említett hely közelében a 431. év (1039)¹⁴ Ramazánjában elhatározó csatára került a dolog. Mesz'ud teljesen tökre veretett és Gazniba menekült, hol nemsokára meg is halt. Khorászannak, az iszlamita Ázsia minden fontosabb működése központjának háborítatlan birtokába jutva, most már a két fivér akadálytalanul föllállítható jövőendőbeli hatalmának oszlopait. Keleten Belkh, nyugaton Nisábur lettek a Szeldsukidák főtámaszai s e pontokból kezdett hatalmuk köre lassanként mind jobban-jobban kiterjedni. Először Khahrezmet¹⁴), hol a fejedelem és a legfőbb hadparancsnok közt kiütött egyenetlenség csalta be őket az országba, hódította meg, és kebelezte be birtokaik szövetségébe. Innen a Bujidák hatalmának romjain keresztül Azerbajdánra került a sor. 446-ban (1054) a török hadsereg cirkáló csapatai Togrul bég vezérlete alatt a kelet-római birodalom¹⁵) belsejébe hatoltak s habár puszták merész lakói a Caesarok birodalmában nem annyira a hódítást, mint inkább a rablást hordozák szívéükön, mindamellett még e kisszerű eredmény is, melyet az ős Ázsiában hatalma miatt híres Rómával szemben kivívtak, szerteszét hordá a Szeldsukidák győzelmének hírért. Togrul bég, ki, – miként beszél, – Mekkába szándékozott zarándokolni s a bagdadi anarchia következtében bátorságtalanná lett zarándok-utat meg akarta tisztítani, a régi khalifa-városban egy idejűleg mint hódító és alázatos hódoló¹⁶) jelent meg. Miután a deilemita Melik Rehim hatalmát megtörte és El-Kaim-bi-emri Allah-t a khalifa-székre segítette, 450-ben (1058) lázongó nagybátyja, Ibrahim Ainal¹⁷) ellen vonult, amely fegyvertényében őt Alp Arsztan, az időközben meghalt Csakar bég fia is segítette. Az egyenetlenség Ibrahimmal csakhamar kiegyenlített. Togrul bég ismét Bagdadba tért vissza, hogy az időközben elűzött Kaim-ot a börtönből a khalifák trónjára ültesse. 451-ben (1059) történt, hogy a török hordák merész hadvezére, az igazhívók fejedelme, „istennek földi árnyéka” által ünnepélyes kihallgatáson fogadtatott. Az első találkozásnál a khalifa, hogy személyének szentségét megőrizze, a burkát (fátyolt) nem akarta fölleb-

benteni s Togrul kénytelen volt egy tiszteletteljes kézcsókkal megelégedni. De csupán koldus büszkeség volt az, amit Kaim fitogtatott, mert később Togrul nőül erőszakolta ki tőle leányát s a Szeldsukida éppen a lakodalmi előkészületekkel foglalkozott, mikor 70 évig tartott izgalmas élet és 26 évi uralkodás után 455-ben (1063) Rei-ben meghalt.

Utóda *Alp Arszlán* impozáns alakú és kitűnő szellemi tehetségekkel megáldott harcos vala, ki nagybátyja hódításait még nagyobb buzgósággal és szerencsével folytatta. Míg keleti magasztalói közül némelyek kiemelik, hogy feje kucsmája tetejétől szakálla végéig két egész rőf hosszú volt¹⁸⁾, mások Nagy Sándor és Ali hős tettei iránt tanúsított élénk lelkesedését dicsőítik, mint amelyeknek leírása kedvenc olvasmánya volt. Alp Arszlán az első török fejedelem volt, kinek vezetése alatt az Eufráteszen túlra is elkalandoztak a török lovasok¹⁹⁾ s Nyugat-Ázsia klasszikus földjét ama törzs uralkodó pálcája alá hajtotta, mely azt jelenleg is birtokában tartja. Keleti történetírók azt beszélik, hogy az akkori Kaiszar i Rum, t. i. Romanus Diogenes, fölfuvalkodottsága és büszkesége által ösztönöztetve, arra határozta magát, hogy az Iszlám szent városában a kalifa helyére egy kettős keresztet fog fölállítani, hogy minden koránt eléget s hódítási útjában Szamarkandig meg sem áll. Hanem e hiú ürüggyen könnyű volt átlátni. Miután a puszták vad fiai erejüket Irán és Arabesztán korhadtt épületén megpróbálták, nem tudtak ellenállni ama kísértésnek, hogy a hatalmasnak és gazdagnak tartott Rummal megmérkőzzenek. Amit Togrul beg megkezdett, azt Alp Arszlán^{III.} szerencsésen bevégezte. A bizánci hadsereg, melynek soraiban annyiféle keresztény nemzet, sőt még a frankok és normandiak is képviselve voltak, a turkesztáni csapatok heves rohamának nem volt képes ellenállni, s borzasztólag megveretett²⁰⁾. Romanus maga is fogságba esett²¹⁾ s habár Alp Arszlán őt később oly híressé vált nagylelkűségével²²⁾ környezé is, a római fegyverek e szerencsétlensége mégis kiinduló pontját képezé a kelet-római birodalom felett kivívott török győzelmek ama hosszú sorozatának, mely csak 500 évvel később-

ben Konstantinápoly elfoglalásával végződött be. A győzelmes török fejedelem, ki a büszke Bizáncot adófizetőjévé tette, vad pusztításokat szórva maga körül, Kermánon és Tebbeszen át a sivatagon²³⁾ keresztül tért vissza fővárosába Nisáburba, hol éppen elég jókor érkezett meg arra, hogy fiának Melik Sáh-nak mennyasszonyát, a szamarkandi nagy kakán²⁴⁾ leányát ünnepélyesen fogadhassa és nászünnpet a szokott fénnel megülhesse²⁵⁾. De nem sokáig engedett magának pihenést. Miután Meliksáht utódává nevezte ki s nagy birodalma különböző tartományainak kormányzását többi fiaira és rokonaira bízta, 458-ban (1065) Khahrezmbe ment, hogy egy lázongó vazallusát megfenyítse s mikor néhány évvel ezután, hasonló eset által kényszerítette nagy sereggel Semsz ul Mulk, Bokhara híres uralkodója ellen vonult, 465. évben Moharrem 2-ik napján (1072) az Oxus partján sértett hadi becsületének s túlságos önbizalmának²⁶⁾ áldozatul esett. Életének 44-ik, és dicsőséges uralkodásának 12-ik évében halt meg. Alp Arszlán a második fejedelem volt Szeldsuk családjából, ki mint harcos és uralkodó egyaránt kitüntette magát s az iszlámита népek évkönyveiben valóban páratlan, hogy a trónon a harmadik utód is, miként ez *Meliksáh*-nál történt, uralkodó háza fényét oly buzgalommal és eredménnyel tudta légyen emelni. Meliksáh kormányzása kétségtelenül tetőpontja volt a Szeldsukida uralomnak. Majdnem öt évre volt szüksége ahhoz, hogy öröklött trónját nagybátyja Kurd ellen biztosíthassa s mikor ez őt legyőzte, 470-ben (1077) Szamarkandba vonult, hogy uralkodóházának hatalmas ellenségét, saját ipa személyében leküzdje. Különben is Meliksáh főleg arra törekedett, hogy óriási birodalmában hatalmát megszilárdíthassa, mely munka híres vezirének, Nizam ul Mulk-nak bölcs tanácsai által sikerült is neki oly nagy mérvben, hogy a nyugalom és rend s a virágzó műveltség 20 éves uralkodása alatt az iszlámита népek történetében a legfényesebb lapot képezi. E nagy török fejedelem Irán tudományossága, költészete, ipara és építésze körül oly nagy érdemeket szerzett magának, milyeket utódai közül egy sem. Állítólag tizenkét-

szer utazta be birtokait Jementől a távol Oxusig, fejedelmek vetélkedtek a szerencséért, hogy szolgálinak csoportja közé sorakozhassanak és Muktadi kalifa, ki az ő teremtménye vala, már azt is elég nagy kitüntetésnek tekinthette, hogy szabad volt leánya kezét megkérnie²⁷⁾. Megemlékezvén ama török példabeszédről, hogy: „Tökély és pusztulás karöltve járnak” – még életében elejét akarta venni minden utódai közt netalán kitörhető egyenetlenkedésnek és a birodalmat különböző rokonai közt felosztotta. Anatoliát Szulejmán Sáhnak adta, kinek nemzetsége egészen Gázán idejéig uralkodott; Szíriát fivére Tutus kapta, kinek a kereszties vitézek ellen kellett küzdenie; Nustekin Garcsát, ki rabszolgából főhadparancsnokká küzdötte fel magát s később a Khahrezmidák uralkodóházának alapítójává lett, Khahrezmmel adományozta meg; Akszongár²⁸⁾ Aleppót, Csekermis Moszult, Kubulmis Damaszkuszt, Khumartekin Fársz-ot kapta s fiát Szandsárt Khorászán és Transoxania kormányzatával bízta meg. Azonban ez óvó rendszabályok sem tudták megmenteni a Szeldsukidák uralkodócsaládját a keleti uralkodóházak közössorsától, mert mikor Meliksáh halála után, mely 485-ben (1092) következett be, fia Berkjaruk (a nagyon fénylő) trónra lépett, azonnal vad féktelenségben lobbant föl a veszekedés lángja a család számos tagjai közt, s a birodalom csakhamar az elhalt fejedelem hadvezéreinek és rokonainak ragadmányává lőn. Ami e korszaktól kezdve Szandsár szultán haláláig 552-ig (1060), tehát több félszázadnyi időköz alatt történt, Bokhara történetére nézve igen kevés, vagy éppen semmi érdekléssel bír, mert csak az utóbb nevezett Szeldsukida volt az, ki 40 és egynéhány évig tartott szokatlan hosszú uralkodása alatt Transoxania történetére némi befolyást gyakorolt, sőt aki valamennyi Szeldsukida közt egyedül mondható olyan, akinek tekintélyének süllyedése családjá régi örökös tartományában szíven feküdt s ki annak helyreállítására komoly lépéseket is tett.

Hogy e török uralkodócsalád, melynek parancsszava oly hosszú időig visszhangzott az Iszlámita Kelet minden

részében, sőt még Afrikában is, mely oly sok régi trónust halomra döntött s annyi új uralkodóházat alapított, éppen az Oxuson túl az ősi hazában sohasem tudott lábra kapni, valóban csodálatra méltó! Azon pillanattól kezdve, hogy Szeldsuk vitéz unokái, vetélytársaiktól elúztatva, nyájaikkal Irán északi szélén, letelepültek, hatalmi befolyásuknak Transoxaniában kellett apadnia, mint amily mérvben hódítási politikájuk Iránon és Arabesztánon túl nyugati Ázsia felé terjeszkedni kezdett. A Szeldsukidák történetírói, többnyire perzsák és arabok, hogy egy Alp Arslán és Meliksáh uralkodását annál jobban dicsőíthessék, a Szeldsukida birodalom keleti határait Khokandnál is jóval tovább tolták; a többek közt azt állítják, hogy Meliksáh neve Kasgár pénzein pompázott. – De úgy látszik, hogy ez állítás igazsága nem a legkifogástalanabb, Bokhara speciális történetében (Narsakhi) a korábban említett Szemsz ul Mulk mindig mint nagy és hatalmas padiSáh, azaz nagy fejedelem van említve, kinek hatalma Khodsenden is túl terjedett, kinek közhasznú építményeit, kervanszerailjait, iskoláit, fürdőit stb, még a későbbi századokban is emlegették s kinek sírját – körülbelül 480-ban (1087) halt meg – Bokharában ájtatos zarándokok máig is látogatják. Utóda Arslán kán, Szandsár szultán apósa, ugyan e tiszteletben részesült, ugyan e címet viselte és hasonlóan jó hangzású nevet hagyott hátra Bokhara népénél. 525-ben (1130) halt meg és Mervben temették el. A Szeldsukidák hatalma tehát Bokhara, Szamarkand és Fergána fölött mindig csak *névéleges* vala, mert a tényleges hatalom vagy a bennszülött fejedelmek kezei közt vagy a Kelet-Turkesztán fölött uralkodó nigur fejedelmek birtokában volt²⁹⁾. Az első Szeldsukidáknak, t. i. Csakarbegnek és Togrul begnek, kik győzelmes zászlóikat keleten Belkhig, nyugaton Arménia közepéig hordozták meg, még csak eszükbe se jutott, hogy tekintetüket az Oxuson túlra is irányozzák; csak Alp Arslán volt az, ki a kelet-római birodalom leverése után először békés úton akarta uralmát Transoxaniában megalapítani az által, hogy Szulejmán szamarkandi Khakán-nal összesőgorosodott.

Azonban e kísérlet eredmény nélkül maradt, mert néhány évvel későbben kényszerítve látta magát egy nagy hadsereggel az Oxuson átkelni, mely alkalommal életét veszíté. MelikSáh tovább folytatá a harcot ipa ellen, kit csakugyan le is győzött, de hogy hatalmát Fergána fölé, vagy éppen talán azon túl is kiterjesztette volna, igen kétséges; mert ha így történik vala, a történet nem a Khidr kán nevét hagyta volna fenn, kiről az mondatik, hogy Meliksáhhal egy időben élt. Turkesztánban uralkodott és uralkodásának hatalmában és nagyszerűségében ez utóbbival versengzett³⁰⁾. Bármily magasan lengett is a Szeldsukidák zászlaja nyugati Ázsiában mindenkor, azért keleten a legnagyobb erőlködések is, minőt pl. Szandsár szultánéi, csak igen kevés vagy éppen semmi eredményre sem vezethettek. Igaz ugyan, hogy Bokhara a kánság nyugati részével együtt mindig Szeldsuk szuverenitás alatt állott, azonban Transoxania keleti része ama fejedelmi ház felsőségét, mely hatalmának központját Perzsiában bírta, sohasem akarta elismerni – és Szandsár, ki Khorászánt és az Iszlámvilág keleti részét olyannyira szerette, ezt leginkább megérezhette.^{IV.} E szerencsétlen fejedelem 524-ben (1129) Mohamed, Szamarkand uralkodója³¹⁾ s az említett Szulejmán kán egyik fia ellen vonult, hogy őt vazallusi kötelezettségei megtartására kényszerítse. Szamarkand, az akkori időben híres erősség, körülfalazott s utoljára éhség és dögvészes betegségek által kényszerítve, kénytelen volt magát megadni. Mohamedet foglyul vitték Khorászádba, de később Szandsár megbocsátott neki s előbbi méltóságába visszahelyezte. Ez volt az első hadjárat Transoxania ellen. Annál szerencsétlenebbül ütött ki a második 535-ben (1140). Szamarkand ismét fellázadt s bár Szandsár a lázongó fejedelmet, Ahmedet, kit köszvénye az ágyhoz szegezve tartott, míg 12 000 rabszolgája a várost védelmezé, utoljára legyőzte és Szamarkand kormányzását Naszr-ra, Ahmed fiára bízta, mégis éppen ez a hadmenet volt az, mely őt egy végzettelmes háborúba bonyolítá, mely aztán a Szeldsukidák hatalmát Transoxaniában majdnem teljesen megtörte.

Az ujjúrok, kikről az előbbi fejezetben már szóltunk, ez időtájban egy hatalmas fejedelem uralkodása alatt, ki Kurkhán³²⁾V. név alatt ismeretes, egyesülten éltek. A „Dsihánkusa”^{V.} című történeti mű állítása szerint, melyből a későbbi történetírók adataikat merítették, KurKhán khatai (Kína északi része) belejéből származik, honnan számtalan hozzátartozóival fölkerelkedve, először a Kirgíz sivatag keleti határain telepedett le, hol azonban az ottani nomádok által háborgattatva, délibb irányba vonult vissza s Imil várost alapította. De itt se maradhatott sokáig. Belaszagunban³³⁾ telepedett le, a Kanglik, Kipcsakok és Karlik hatalmas törzsei ellen jó eredménnyel harcolt s miután hatalmát az úgynevezett Katai egy része, továbbá Bisbalik és Almalik városok fölé kiterjesztette, a kasgári és khoteni, egymásközt folytonos civódásban élő fejedelemségeket egyenként megtámadta és legyőzte, s hódításait lassanként nyugat, nevezetesen Fergána és Transoxania felé is kezdé kiterjeszteni. Ha tehát Szandsár, keleti szomszédjának szakadatlanul növekvő hatalma által nyugtalanítva, ennek határt igyekezett szabni, Kurkhán szintén mindent elkövetett arra nézve, hogy az ellenségeskedésre valami okot találhasson. S ez nemis váratott sokáig magára. A mai Khokand észak-keleti részében, a kipcsakok és kara-kirgizek hazájában akkor a kara khitai nomádok egyes csoportjai tartózkodtak nyájaikkal, kikre Szandsár adó alakjában roppant pénzbírságot vetett ki. A kara khitaiak vénei hajlandók voltak ugyan a szultán parancsának 5000 tevével és 10 000 juhval eleget tenni, de minthogy ez nem fogadhatott el, Kurkhan segélyéhez folyamodott, ki aztán nemsokára, 536-ban (1141) egy hadsereggel Transoxaniába beütött és Szandsár szultánt egy csatában elannyira megverte, hogy ez poggyászának és háremének visszahagyása mellett, 300 lovas kíséretében, kik azonban 15-re olvadtak le, csak nagynehezen tudott az Oxuson keresztül elmenekülni. A Szeldsukok seregéből, mint mondják, 30 000 ember esett volna el és Szandsár fegyvereinek hírével, kit korábban második Nagy Sándornak neveztek, Transoxania is örökre

elveszett a Szeldsukidákra nézve. Szandsárnak, akit e vereség után a szerencsétlenség nyomról nyomra követett, később még azt a gyalázatot is meg kellett érnie, hogy ama turkomán nomádoknál, kik a mai Andkhai környékén tanyáztak, három nyomorúságteljes évet töltsön el fogságban. Később ugyan sikerült neki megmenekülni, de a leg súlyosabb sorscsapások sokasága elméjét megzavarta és az 522-ik (1128.) év Rebiul-evvel-jének 26-án meghalt. Utána még hat évig unokaöccse, Mahmud kán uralkodott, ki atyai ágon a kasgári Bogra kánnal rokonságban állott, hanem ezt egy lázongó főember szemévilágától megfosztotta, s míg maga Khorászán részint a Khahrezmieeknek, részint Ghur (a mai Afganisztán északi része) urainak esett zsákmányul, addig Kurkhán hatalmát Fergána és Transoxania legnagyobb része fölött szilárdította meg.

Így végződött be a törökszármazású első dinasztia hatalma.^{vii} Transoxaniában, mely csodálatosképpen sem az ősi haza politikai jelentőségének emelését, sem pedig a törzsrokonok művelődését a legkisebb mértékben sem mozdította elő. A Szeldsukidák, noha ők is törökök voltak, nyugat-ázsiai birtokaik uralkodói fényében az Oxus mellett elterülő kis országot alig találták méltónak némi különösebb figyelemre. Legnagyobb uralkodóik ama művelődési korszakban éltek, melyben a perzsa nyelv Iránban éppen úgy, mint Turánban az írásilag már erősen elterjedt arab nyelvvel versenyezni kezdett s minthogy a Szeldsukidák, mint a költészet és tudományok pártfogói nagy érdemeket szereztek maguknak, egy Togrul beget, Meliksáht és Szandsárt Irán szép és gyöngéd nyelvének új életre ébresztésében látunk fáradozni, s a török, mely akkortájt Ázsiának egy másik részében már irodalmi virágzásnak indult³⁴), az uralkodó család szűkebb körében csak mint társalgási nyelv volt használatban. Éppen így volt ez Khahrezmi török fejedelmeinél s Transoxania egyes városainak hatalmas vazallusainál is, mert ámbár hogy az uralom már akkor kizárólag török kezekben volt, mégis a letelepült török népesség száma még szerfölött csekély vala.

JEGYZETEK

¹⁾ A „Szeldsuk” szó, nyílt ellentmondásban áll a török hangtan szabályaival. Vagy Szeldsiknek, vagy Szaldsuknak kellene lennie, mert a dsik vagy dsuk kicsinyítő ragok, melyek közül az első oly szavak után tétetik, melyeknek végszótagjukban e, i magánhangzók vannak, míg az utóbbi csak a, o, u után következhetik. Egyébiránt a török szavak átírása, miként azok az arab és perzsa írók által hozzánk jutottak, majdnem általán véve hibás, minthogy azok legtöbbször nem ismerték a török nyelvet és a török hangok különféleségei sem akkor nem voltak, sem pedig most, nem képesek helyesen kifejezni.

²⁾ Bogu hímszarvast jelent. Hogy a törökök a szép és erős állatok neveit férfinevekül használták, már említettük.

³⁾ Ibn Khallikán szerint Dsend 20 ferszakhnyi távolságra volt Bokharától. Hasonló nevű helyet én a legrégebb földrajzi szótárban sem találtam.

⁴⁾ Ha tekintetbe vesszük, hogy az első szeldsukidák nevei, mint Musza, Junisz, Mikáil és Iszráil feltűnő bibliai hangzással bírnak, továbbá, hogy a keresztyénség ez idő tájt Közép-Ázsiában sokkal nagyobb elterjedésnek örvendett, mint ahogy a mohamedán történelmi munkákból gyanítható, úgy az a vélelem, hogy a török nomádok, akiktől Szeldsuk elszakadt, legalább látszólag nem a Sámánizmus vagy buddhizmus, hanem a nesztorianus keresztyén egyház hívei voltak, már azért is igazolható volna, mivel a törökök egyes törzsei, mint például Naiman és Kangli, miként ezt Dsuveini Dsihánkusájában olvassuk, a keresztyén valláshoz tartoztak. E védelem mellett szól amaz alán tisztek névosra is, akik a nagy-Khán udvarából 739-ben (1338) mint hű keresztyének a pápához Avignonba hódolatukat küldötték meg, amely követségről a tudós Yule H. ezredes „Cathay and the way thither” c. munkájának II. k. 318. lapján kimerítőbben beszél.

⁵⁾ Togrul és Csakar két török szó, a Tograul szó rövidítése, mely utóbbi mérszárólót jelent, ez igétől származva: togramak, le-mérszárólni; a másik szó fényest, csillogót jelent, e szótól: csakmak = cillogni. Orientalistáink tograult tévesen togru-val = egyenes – azonosították, s minthogy a csakár szó jelentése ismeretlen volt előttük, írási hibának nézték azt és Dsaafarnak tartották.

⁶⁾ Éppen a hadviselés eme módjából következtetve, mely a mai turkománoknál is föltalálható, tartották sokan a szeldsukokat turkománoknak.

7) Ide vonatkozólag azt beszéljük, hogy Mahmud szultán, mikor Iszraillal, ki a szeldsukok részéről mint hírnök nála megjelent, India elleni terveiről beszélt s a harc képes Szeldsukidák száma felől tudakozódott, az utóbbi tegezéből egy nyílvesztőt vonva elő, imígyen felelt volna neki: „Küldd e nyilat törzsfeleimhez és azonnal 10 000 lovas fog segítségére jöni.” „És ha nekem többre lenne szükségem?” – kérde Mahmud. „Akkor küldd el ezt a második nyilat,” – mondá Iszráil, – „s akkor 50 000 ember fog jöni.” – „De tegyük fel, hogy még ennyi sem lenne elég” – tudakozá tovább a Gaznevida; „ám küld el akkor ívemet s 200 000 ember fogja felhívásodat követni.” E monda, mert csakis annak nevezhetjük, mert a nyílnak és ívnek követségi szereplése a törökök szokásaiban sehol sem található föl, a kelet és nyugat csaknem minden történetírójánál megtette körútját.

8) A szeldsukidák inkább a Khahrezmiek ravaszsága következtében, mint saját fegyvereik gyengesége miatt szenvedtek vereséget, Khahrezmida fejedelme ugyanis eleinte barátságot színlott s a két ívérnek – kíséretükkel együtt saját országában ajánlott fel új hazát, természetesen azért, hogy őket nomád törzsfeleiktől, kik a Jaxartes balpartján laktak, elkülöníthesse. A Szeldsukidák mi rosszszat sem gyanítottak. Tudták, hogy Khahrezm fejedelme Mesz'ud szultánnal, a Gaznevida Mahmud utódával ellenséges lábon áll s úgy gondolák, hogy az előbbinek az ő szövetségükre éppen az utóbbi legyőzhetéseért van szüksége.

9) Abiverd és Nisza most is léteznek Irán északi szélén, természetesen, mint szegényes telepek, melyek a Tekke-turkománok berohanásainak leginkább ki vannak téve. Az előbbin vonul keresztül a karaván-út Deregozból Khiva felé.

10) Tudvalevőleg a Szeldsukidák voltak az első törökök, kik Irán északkeleti szélén letelepültek. Az arab foglalás alatt éppen úgy, mint a Számánidák idejében Merv körül nomádok éltek, de nem törökök. Hasonlóan volt ez Irán észak-nyugatán is, hol a Guzz-törökök a Kaspi tenger északi partjairól csak a keresztyén időszámítás 10-ik századának kezdete felé ereszkedtek alá a Balkánig (a hyrkániai pusztaságba).

11) Begtogdi török szó és hercegi, fejedelmi születésű jelent.

12) Az előbb nagyralátó és büszke Gaznevida végre annyira ment, hogy a puszták durva harcosaival sógorságba is kész volt keveredni, mert a három Szeldsukida fejedelemnek uralkodó házából három hercegnőt ajánlott nőül, mit az előbbieket természetesen visszautasítottak.

13) Szubasi uigor szó a *badserég fővezérét* jelenti; Vullers, ki e szót szövegkiadásában: Mirchondi Historia Seldschukidarum, 28 1,

Siaschi-nak olvassa, jegyzetében azt mondja: subaschi *mendose* uti videtur pro quod proprie significat *dux exertins*. E szó ellemzése „Ujgúr nyelvemlékek” c. munkámban található.

¹⁴⁾ Ugyanis Khahrezmben a hadsereg főparancsnoka az ország fejedelme ellen föllázadt s az utóbbit kényszeríté a Szeldsukok segítségéhez folyamodni. Csak a bég a trónjáról előzöttet vissza is helyezte korábbi állásába, miért azonban a Szeldsukidák vazallsává kellett lennie.

¹⁵⁾ Gibbon (Murray 1862. VIII. k. 154. l.) görög források után azt írja, hogy Togrul Konstantinápolyba követet küldött, ki évi adót és meghódolást követeljen.

¹⁶⁾ A török fejedelemnek a khalifához történt első találkozáskor az utóbbi fátyolozottan jelent meg, az Abbászidák fekete köpenyével vállain, míg jobb kezében Mohamed botját tartotta. Togrul béget mélyen meghatotta a minden igazhívók fejedelmének méltóságteljes megjelenése, mert csak gyalog mert hozzá közeledni s csak akkor mert ismét lóra ülni, mikor a khalifa így szólt hozzá: „Ülj fel Togrul!”

¹⁷⁾ Helyesebben talán *Inal*, minthogy e név Közép-Ázsiában ma is szokásos.

¹⁸⁾ Mirkhond: „A Szeldsukidák története.” Wullers-féle kiadás 46. l.

¹⁹⁾ Ibn Khallikán (Konstantinápolyban a Hidsra 128-ik évében nyomtatott török fordítás), Gibbon mondja: „He passed the Euphrates at the head of the turkish cavallery, and entered Caesarea, the metropolis of Cappadocia, to which he had been attracted by the fame and wealth of the temple of St. Basil.”

²⁰⁾ Alp Arslán eleinte békés úton akarta elintézni az egyenetlenkedést, mi azonban természetesen célhoz nem vezetett. Igen jellemző az illető kölcsönös üzenetek hangja, mert azokban a keresztyén-bizánci műveltség nem emelkedik valami nagyon magasra a tatár csordáké fölött. Alp Arslán üzenete Romanushoz Mirkhond szerint következőleg hangzott: „Ámbár hadsereged számos, de azért fontold meg jól, hogy oly fejedelemmel állsz szemben, kinek győzelmes harcai általánosan ismeretesek. Ha merész szándékodtól elállsz, adófizetővé leszel és az ellenségeskedést abba hagyod, a szultán téged összes birtokaidban meg fog erősíteni s egyetlen hajszálad sem fog meggörbülni. Ha pedig nem így cselekszel, tudd meg, hogy saját rombolásodat fogod előidézni.” Romanus felelete pedig Gibbon szerint a következő volt: „If the barbarian wishes for peace, let him evacuate the ground which he occupies for the encampment of the Romans, and surrender his city and palace of Reï as a pledge of his security.”

²¹⁾ Először egy katona vágott hozzá a szultán testőrségi csapattól s a második vágásnál Romanus állítólag így kiáltott volna fel: „Megállj, én a rómaiak császára vagyok!” – mire aztán elfogták.

²²⁾ Alp Arszlán foglyát maga mellé a trónra ülteté s nagy tisztelettel bánt vele. Később fiát, Melik Arszlánt Romanus egyik leányával házastá össze s a mohamedán török herceg nászán egy keresztén hercegnővel nagy ünnepélyességek közt tartották meg.

²³⁾ Alp Arszlán e kerülő utat azért csinálta, hogy fivérét Kurdót (kit Vullers és Malcolm a hibás perzsa lemasolások miatt Kaverdnek és Kudert-nek neveznek), Kermán helytartóját, kiról az volt a hír, hogy fellázadt, megfenyítse.

²⁴⁾ Minthogy a khakan cím feltétlenül csak önálló fejedelemnek adatik, biztosan föltehető, hogy Szamarkand és Kelet-Ázsia többi része nem ment át az első Szeldsukidák birtokába.

²⁵⁾ A menyasszony bevonulásakor Nisáburba eze rabszolga és ezer rab nő lépdelt a szép szamarkandi nő gyaloghintaja előtt, akik mindnyájan, férfiak és nők egyaránt, ritka és drága tárgyakat hoztak ajándékkul. A városon keresztül vivő útjukban mindenféle pézsmát ámbrát és aloe-fát hintettek szét.

²⁶⁾ Mikor Zemországbán (helyesebben mondva Zem tartományban), hol Alp Arszlán az Oxuson át akart kelni, egy kis várat, mely a kevély harcost hosszabb ideig feltartóztatta, bevettek s annak Juszuf Khahrezmi nevű parancsnokát elébe vezették, a szultán ezt szidalmakkal halmozta el s megparancsolá, hogy őt szegezzék keresztre. Életéért való küzdelmében Juszuf meg akarta bosszulni magát gyilkosán s törrel kezében Alp Arszlánra rohant. A szultán szolgálai már le akarták mészárolni a dühöngőt, mit azonban a szultán megakadályozott, mert bízván nyíllövési ügyességében, ívére egy nyílvesszőt illesztett, hogy a merénylet leterítse. A lövés ez egyszer eltévesztette célját s a meghökkent Alp Arszlánnak alig volt annyi ideje, hogy második nyílvesszőt is tegyen föl, midőn Juszuf rárohant s őt halálosan megsebesítette.

²⁷⁾ Meliksáh leányának hozománya kellő fogalmat nyújthat nekünk a Szeldsuk fejedelmek gazdagságáról és fényűzéséről. A hercegnőt Bagdadba való bevonulásakor 130 csapat teve kísérté (egy csapat 10–15 tevéből áll), a legnehezebb rumi selyemkelmékkel megrakodva, továbbá 74 öszvér arany nyakláncokkal és arany csengettyűkkel, melyek 12 ezüst ládát vittek tele drágakövekkel s más ékszertárgyakkal; ezekhez csatlakozott még 38 egyenként vezetett nemes fajú teve arany nyeregzserszámmal s különböző ékszerekkel megrakva.

²⁸⁾ Aksongar, helyesebben Aksongar (és nem Akszangár, miként e szót hibásan olvasni szokták és általam is „Csagatái Nyelv-

tanulmányai”-ban helytelenül értelmezve van) török szó s egyszerűs mind tulajdonnév e jelentéssel: „Fehér sólyom.”

²⁹⁾ A keleti történetírók ama fejedelmeket, kik ez időtájt keleti Turkesztánban uralkodtak, *Kara-Khitai*-ból, azaz Senszi és Kanszu mai kínai tartományokból származtatják s általában e nevet a leg-szélsőbb keleten lakó törökökre szokták ruházni. Mi e nézetet már csak azért sem fogadhatnók el, mert az imént említett ujgúr nyelv- emlékekből eléggé kitetszik, hogy ama törökök, kik Fergánától keletre messze egész Kínáig laktak, egy közös és a távol északon és nyugaton tartózkodó testvérektől egészen különböző törzset képeztek. Közös török tájbeszédjük volt, t. i. a *Kudatku Biliké*, melyet az Ujgúr-föld keletén és nyugatán egyaránt értettek s csak később, nevezetesen a Hidsra 7. századában fajult el, mikor az ujgúrok más török törzsekkel vegyültek össze. A keleti történetírók adatai a mieinkkel természetesen nem egyeznek meg. Nevezetesen Dsuveini, kit a későbbi történetírók mindnyájan lemásoltak, az ujgúrok vagyis *Etraki Ujgúr* – „ujgúr törökök” alatt azt a török törzset érti, melynek főszékhelye Almalikban és Bisbalikban volt, fejedelmét „Idi Kut”-nak (a szerencse urának), papjait „Kam”-nak nevezte. Nemcsak ez a két szó, hanem a Dsuveini és követői által ujgúrnak mondott többi szavak is mind megtalálhatók „Ujgúr nyelvenlékeim”-ben, melynek szövege a kasgari ujgúrok számára 150 évvel korábban íratott, és abbeli állításomat, hogy Bisbalik nyelve kasgáréval ugyanegy volt, megerősítőleg támogatják. Dsuveini speciális ujgúrjai csak annyiban különböznek nyugati törzseleiktől, hogy ők a mohamedánok szemeiben „Kafir”, azaz hitetlenek voltak, kik a kereszténységhez vagy a sámániz-mushoz tartoztak, míg az előbbieket szigorú mohamedánok valának, az Iszlámot vallották és eretnek rokonaikkal semmi közük sem volt. Ha tehát a keleti turkok egy részét „Ujgúrok”-nak nevezzük, e név alatt az egész törzs értendő, mely a kínaiak és perzsák közt Ferghanában etnográfikus láncot képezett.

³⁰⁾ Khidr Khán viszonya Meliksáhhhoz már Gibbonnak is feltűnt, ki méltán kérdezi, hogy ez utóbbi Ázsia nyugatán elfoglalt óriási hatalmi állása mellett miként tűrhette meg keleten egy ily nagyhírű vetélytársat.

³¹⁾ Dsihánkusá szerint bizonyos Tamgacs khán vezérlete alatt Bokhara is fellázadt Szandsár ellen, ki csak azután indulhatott Szamarkand ellen, mikor ita a lázadást elnyomta.

³²⁾ Nem Kórkhán, miként őt Dsuveini után a többi keleti történetírók nevezik. Dsuveini azt állítja, hogy e szó a kara-khitaiak nyelvén „Khánok khánját” jelent, mi azonban az ujgúr kurakán szóból, mely védnököt jelent, még nem következethető egészen

biztosan. Klaprothnak ide vonatkozó nézete a „Journal Asiatique”-ban, 1828. évf. 293. lapon, még nem elég erős alap.

³³⁾ Belaszagun a mongolok *GuBalik*-nak, azaz szép városnak nevezték, miként Mirkhond helyesen fordítja. Ázsiának a 14. század első feléből való földképén, melyet Yule H. ezredes „Cathay and the way thither, London 1866” c. kitűnő művéhez szintén mellékel, Belaszagun a mai Urumszi-től észak-keletre van téve.

³⁴⁾ Főleg Kelet-Turkesztánban, hol a „Kudatku Bilik” című erkölcs-politikai költemény 462-ben (1096), tehát majdnem száz évvel Szandsár halála előtt íratott.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: A khorászáni városok valójában az igen súlyos ghaznavida adóztatás miatt nyitották meg kapuikat a szeldzsukok előtt az 1030-as évek végén.

^{II.}: A szeldzsukok és a ghaznavidák közötti döntő ütközet valójában 1040-ben zajlott le a Merv melletti Dandánqánnál, fényes szeldzsuk győzelemmel.

^{III.}: Alp Arszlán és IV. Rómanosz Diogenész bizánci császár között a döntő ütközet 1071-ben volt a kelet-anatóliai Manzikertnél; ez a szeldzsuk győzelem nyitotta meg az utat a szeldzsukoknak és tágabb értelemben a törökségnek az iszlám világtól addig elzárt Anatóliába.

^{IV.}: A szeldzsuk korban Bukhara környéke, Közép-Ázsia szíve valóban nem volt a szeldzsukok központi területe. Itt főleg a nekik alávetett Karakhánidák kormányoztak továbbra is a 12. század elejéig.

^{V.}: Kurkhán: Vámbéry itt a korabeli Közép-Ázsia keleti részét a 12. század derekán meghódító mongol eredetű kara-kitájok (a korábbiakban Észak-Kínát uraló Nyugati Liao birodalom leszármazottai) uralkodójának titulására, a gurkánra utal („egyetemes kán”).

^{VI.}: Dsihánkusa: Vámbéry itt Dzsuvaini (Dzsoveiní) perzsa történetíró Táríkh-e Dzsahángosá (A világhódító története) című mongol kori munkájára utal, amely a dzsingiszida Hülegü hódításairól szól.

^{VII.}: A szeldzsukok előtt már a szintén török eredetű Ghaznavidák is kiterjedt területeket uraltak Közép-Ázsiában, ha Bukharát nem is, de Khvárezmet meghódították.

VII. UJGUROK ÉS KHAHREZMI FEJEDELMEK^I.

528 (1133) – 615 (1218)

Bokhara, a tudományoknak és békés művészeteknek ez ősi székhelye és Szamarkand, melynek természeti szépségei oly messze terjedő hírnek örvendettek, minden időben ki voltak ugyan téve keleti és nyugati harcias szomszédaiak hódítási vágyának, de mégis azon ötven évig tartott időközben, mely az Szeldsuk-uralom bukásától a mongolok beütéséig lefolyt, különösen két uralkodásra vágyó szomszédnak szolgáltak Eris-almául, t. i. keleten az ujjúr Kurkhánnak és nyugaton a Khahrezmieknak. Az előbbinek fölbukkanásáról már szólottunk, most tehát, amennyire történetünk keretébe illenek, az utóbbiakról fogunk megemlékezni s főleg ama mozzanatokot szándékozunk kiemelni, mely Transoxaniát illető politikájukkal összefüggésben áll. Khahrezm, a mai

Khivai-khánság, a Szeldsukidák alatt a kannatartó vagy *Tastdar*¹⁾ udvari szolgálatának volt hűbére és Meliksáh *Nustekin Garcsa* tábornoknak adományozá azt. E méltóság az utóbbiról annak fiára *Mohamed Kutbeddin-re* szállt.

Ő 30 évig uralkodott, s minthogy a Szeldsukidák csilaga már akkor lemenőfélben volt, ezt az óriási birodalom többi vazallusaival együtt ő is megérezte. Khahrezm-Sáh (Khahrezm fejedelme) címet vett ugyan föl, de ő éppen úgy nem volt Khorászán Szeldsuk fejedelmének kannatartója, mint ahogy a mostani Kívai khán nem az a konstantinápolyi szultánnal szemben, ámbár ez utóbbiról ő is ugyanazt a címet nyeri²⁾. Kutbeddinre fia *Atsziz*, egy igen szép szellemi tulajdonokkal megáldott, de határtalan nagyravágyású fejedelem következett, ki ama pártfogás által, melyben az irodalmat részesíté³⁾, uralkodóházának különös fényt kölcsönzött, másfelől pedig növekvő hatalmát arra fordította, hogy Szandsártól, illető véd- és hűbér-urától teljesen elszakadhasson. Ameddig az utóbbi szerencséjének tetőpontján állt, Atsziz abban a mértékben tünteté ki magát⁴⁾ iránta hűsége és ragaszkodása által, amilyen mértékben később, mikor Szandsárt a szerencsétlenség üldözni kezdte, kérlelhetetlen ellenévé vált és ellene haddal támadott. Háromszor lázadt fel és ütött be Khorászánba, de a nemesszívű Szandsár mindannyiszor megbocsátott neki, dacára, hogy a fészkelődés a Khahrezmiektől részéről annál büntetésreméltóbb volt, ha fontolóra vesszük, hogy e háborúk leginkább egy harmadik, közös ellenség céljait mozdították elő. Ugyanis Kurkhán Szandsár fölött kivívott első sikere után egész Transoxaniát hatalmába kerítette, sőt seregének egy részét Otuznak, legjobb tábornokai egyikének vezérlette alatt Khahrezmbe is küldötte, ki ott nagy pusztításokat vitt végbe és zsákmánnyal megrakodva vonult vissza Szamarkandba. Atsziz minden lehető megtett, hogy e gyalázatot megbosszulhassa. 546-ban (1151) Dsendbe ment, hogy Kemal eddin-nel⁵⁾ e tartomány helytartójával, kivel titkos összeköttetésben állott, egyesülve, a hitetlen ujugrok⁶⁾ ellen a kesztyűt fölvegye, de fáradozásai hiában valók voltak s így kénytelen volt magát

30 000 dinárnyi évi adó fizetésére kötelezni s e kötelezettséget határtalan nagyravágyása dacára örökösének is áthagyományozni. Fia, II. *Arszlán*, ki Atsziznak 551-ben (1156) Kabusánban bekövetkezett halála után lépett a kormányra, úgy látszik, még egyszer megkísérlette a Khahrezmiekek családját e gyaláztatól megmenteni, mi azonban neki éppen úgy nem sikerült, mint atyjának, 553-ban, – miként beszélünk – II. Arszlánt egy követség Transoxaniából a szamarkandi uralkodónak, Kurkhán hűbéresének túlkapásai ellen segítségül hívta. Ő jelentékeny haderővel sietett oda és habár Bokhara békésen tárta ki előtte kapuit, ellenfelének Szamarkand előtt összevont seregével szemben, melyben a Karaköltől Dsendig lakó összes turkománok egyesülve voltak, még sem volt képes boldogulni, s eredmény nélkül kellett visszavonulnia. Az ujugrok, miként előbb Transoxania és Fergána legnagyobb részének birtokában maradtak, míg a khahrezmiekeknek meg kellett elégedniük Bokhara nyugati határvidékeivel⁷⁾. Ezután hat év múlt el békében a két határ-tartomány közt, mely idő alatt II. Arszlán uralkodását Khorászánban megszilárdította, miután Mahmudot, az utolsó Szeldsukidát Khorászánban trónjától és szemevilágától megfosztotta. De 560-ban (1164) újból kitört az ellenségeskedések. Az ujugrokat azzal vádolták, hogy a Khahrezmiekek fejedelmének birtokaiba betörték és II. Arszlán hadvezérét, Ajar béget azonnal Amujeh-be küldötte, azzal a szándékkal, hogy majd ő is követni fogja személyesen, de még utól sem érhetette őt, mikor az ujugrok Ajar bég hadseregét tönkre verték, őt magát elfogták s a hódításra vágyó II. Arszlánt gyors menekülésre kényszerítették, mely alatt megbetegedett s még abban az évben meg is halt.

Utódjául legifjabb fiát, a szellemdús és tudós *Szultán Sáb*-ot jelölte ki, de az idősebb fiú, *Tekis*⁸⁾, nem akart lemondani örökösödési jogáról s miután az ujugrok támogatását a korábban megállapított adó pontos fizetésének megígérése által magának megszerezte, tíz évig tartott polgárháború után fivérét a trónról elűzte, hogy azon, mint dinasztiajából a legnagyobb és mint oly fejedelem foglaljon helyet, ki az Oxus

alsó futása mellett fekvő kis, jelentéktelen országocska körül egy oly tartománycsoportot hozott össze, melynek határai délen Indiához és a perzsa öbölhöz, nyugaton az Eufráteszhez s északon a Volgához támaszkodtak. A Transoxaniában ujjurokkal szemben Tekis a barátság politikáját követé, nemannyira ígéretei folytán, mint inkább önnön tehetetlensége tudatában. Úgy látszik, mintha elsőben trónját akarta volna megszilárdítani és hatalmát nyugat felé kiterjeszteni, hogy aztán a kelet iránti terveivel annál szabadabban léphessen föl. Ami az elsőt illeti, célját csakis fivérével Szultán Sáh-hal nyolc évig folytatott harcok után érheté el; ellenben utóbbi célzatait illetőleg ama válságos körülmények, melyek Togrul bin Arszlánnak, Perzsiában az utolsó Szeldsukidának udvaránál uralkodtak, nagyban elősegítették őt. Kutlug Inands-tól⁹⁾, az utóbbinak egy főemberétől, segítségül hívva, nemcsak hogy egy merész ugrással Perzsia trónján termett és az Aszaszinok¹⁰⁾ vakmerő fanatikusait Arszlán Kusá (orosz-lánfékező) nevű várukban legyőzte, hanem még Nasziredin kalifát is kényszeríté, hogy, miután neki néhány vereséget okozott, vele oly barátságos viszonyba lépjen, amely ellen azelőtt a kevély Abbászida határozottan tiltakozott. Tekis szultánnak ily módon, ama lázongó szellem dacára is, mely hűbéreseit, sőt saját gyermekeit is át-meg-áthatva tartotta, oly birodalmat sikerült alapítania, mely nagyságára nézve az első Szeldsukidákénál és Számánidákénál nem igen állott hátrább. Azonban keleti szomszédainak mégis adófizetője maradt, mert mikor 28 évig tartott uralkodása után az 596-ik év (1199) Ramazánjának 10-én Khahrezmben meghalt, örökösének ama megbízást hagyta hátra, *hogy Kurkbánnal semmiféle cívódásba ne bocsátkozzék, s őt egy szilárd gáttöltésnek tekintse, mely mögött egy hatalmas ellenség áll készen az előrohadásra.*

Hogy vajon e látnoki szavak, melyek a mongolok beütésére vonatkoztak, a hatalmas Khahrezmitől származtak-e, vagy csak a későbbi történetírók adták azt szájába, bajos lenne kipuhatolni. Fia és utóda *Mohamed Kutbeddin* semmiesetre sem volt az az ember, ki a haldokló atya aka-

ratának eleget akart volna tenni. Bátor és határozott jellemű, de amelyet kielégíthetetlen nagyravágyású ember lévén, Mohamed sehogy sem tudta elviselni az alávetettség gyalázatát egy oly szomszédal szemben, ki az ő szemeiben barbár¹⁰⁾ volt, s türelmetlenül várt a kedvező pillanatra, mely közte és Kurkhán közt a rég óhajtott szakadást elő fogja idézni. Kormányra léptekor szándékának megvalósításával nem léphetett föl azonnal. Vetélytársa Sehábbeddin, Gur fejedelme, gyakori beütései által Tuszban és környékén kegyetlen pusztításokat vitt véghez. Mohamed síkra szállt ellene, s ezáltal igen hosszadalmas háborúba bonyolította magát, melyben az ujugrok az ő részén állottak, míg Sehábbeddin Szamarkand lázongó fejedelmeivel szövetségelt. Az előbbi 600-ban (1203) több mint 70 000 emberből álló sereggel az Oxuson átkelt s noha Mohamed csak valami 10 000 főből álló s nagy sietséggel innen-onnan összeszedett lovascsapatot állíthatott ellene, az ujugur segédcsapatok vitézsége mégis fényes győzelemre segítette őt. Sehábbeddin, kincseinek¹¹⁾ hátrahagyásával, csak pusztá életét menthette meg és e csapásból sohasem tudott felocsúdni többé. Végre 602-ben (1205) meghalt. Mohamed most már hatalmába kerítette Herátot és az egész Gur tartományt, s mikor még néhány fölkelés elnyomása folytán Khorászánban hatalma egész Irán fölött megszilárdult, elérkezettnek vélte az időt, hogy tekintetét Turán felé is fordíthassa. A hála és köszönet helyett, mellyel Kurkhánnak a Sehábbeddin ellen nyújtott segítségért tartozott volna, egészen fenhéjazólag lépett föl s mikor 606-ban (1209) az ujugur követek udvaránál az évi adóért megjelentek, az esküszegő Khahrezmi azzal állt elő, hogy ő e gyalázatot nem tudja tovább tűrni, s az adómegtagadás elhatároztatott. Minthogy haldokló atyja tanácsainak ő maga nem akart személyesen ellenszegülni, az ujugur követek megérkezésekor eltávozott a fővárosból, miután a teljhatalmat színleg anyjára bízta, ellenben az ellenküldöttséggel megbízott Mohamed Mait (?) titkos utasításokkal látta el. Turkán Khatun, így nevezték Mohamed anyját, elhalt férje politikájához híven Kurkhán követeit a legbarátságosabb

módon fogadta és bocsátotta el, de alig hogy Khahrezmi követség az uigúr udvarához megérkezett és ura tulajdonképpeni szándékát előadta, midőn Kurkhán, meghökkenve ugyan, de már jó előre készen állt Mohamed szultán támadására. S ez valósággal nem is váratott sokáig magára.

Az uigur járom által kegyetlenül megviselt transoxaniaiak részéről egy állítólagos fölszólításnak engedve, még abban az évben beütött Bokharába, mely az ő részére állott s fővárosa kapuit önkényt megnyitotta számára. Szamarkanddal se ment a dolog nehezebben. Itt akkor Oszmán szultán uralkodott, kit testi szépsége miatt a keleti történetírók annyira magasztaltak s ki Kurkhánnal amiatt jött ellenségeskedésbe, hogy ez tőle leánya kezét megtagadta. Tehát Mohamed szultán barátságos ajánlata, ki leányát is nőül adta neki, éppen a legjobbkor jött s azonnal vazallusává nyilvánítá magát az utóbbinak és követte őt további hadmenetében észak felé, miután ez Tartabát, a Khahrezmieket egy előkelő tábornokát, Szamarkand őrizetére visszahagyta. Mikor Kurkhán ez eseményekről hírt vett, generalissimusának (főfőhadvezérének) Tajankunak, ki Tarazban, Dsads fővárosában tartózkodott, azonnal erőteljes ellenállást parancsolt, de a hadi szerencse most az egyszer az uiguroknak nem kedvezett, mert seregük teljesen tönkre veretett s maga Tajanku is súlyosan megsebesülve az ellenség kezei közé került.¹²⁾ Képzelnünk lehet, hogy e győzelem mennyire fokozta Mohamed szultán fölfuvalkodottságát! Iszkender-i-szani-nak, második Nagy Sándornak nevezette magát, „Zil allahi fil arzi” (Isten árnyéka a földön) címet vette föl s elég kegyetlen volt, mikor Otrar bevétele után győzelemittasan Khahrezmbé visszatért, Tajankut, súlyosan megsebesült foglyát, a vízbe dobni.¹³⁾

Azonban e győzelme által Mohamed szultán abbéli óhaját, hogy egész Turkesztán birtokába juthasson, még korántsem érhetette el. Alig hagyta el a Jaxartes partjait, midőn Kurkhán, 90 éves kora dacára is egy hadsereg élén személyesen jelent meg Otrár előtt, elvesztett birtokait visszavette s kevés idővel azután seregének egy szakasza által Szamarkandot is ostrom alá fogatta. Mohamed szultán gyors-

san Transoxaniába sietett, Ezenkívül időközben még egy Dsendsben kitört lázadást is el kellett fojtania és az uigurok alig értesültek megérkezéséről s az ostrommal azonnal fölhagytak s észak felé visszavonultak¹³). A Khahrezmieknél sarkukban követték őket és 610-ben (1213) Benáket-től nem messze ütközetre került a dolog, melyben mindkét ellenfél személyes vezetése alatt keményen harcoltak, anélkül, hogy egyik vagy a másik elhatározó előnyt vívhatott volna ki. Eképpen tudósít a „Dsihánkusá” című történeti mű. Míg egyrészt abból a körülményből, hogy a Khahrezmieknél két főhadvezére, úgy mint Tartaba és Iszfahbad, az ellenséghez ment át, és hogy Mohamed maga is a csata után táborából több napig kimaradt, mert az ellenséges hadsereg közé vetődött s csak azáltal menekülhetett meg, hogy rendes szokása szerint háborúban mindig ellensége öltözetét viselte, a Khahrezmieknél vereségét lehet következtetnünk, addig másrészt Kurkhán gyors visszavonulásából éppen az ellenkezőt gyaníthatjuk s ez utóbbi vélelem valóban annál is több valószínűséggel, ha tekintetbe vesszük, hogy ez időtájt az események mezején már egy harmadik bajnok is állt elő, ki az öreg uigur fejedelmre nézve éppen oly mértékben vált veszélyessé, amily mérvben Mohamed szultán szándékait a leghathatósabban támogatta.

E férfi Kücslük khán¹⁴) Tajang khánnak, a Náiman török törzs fejedelmének fia volt, ki Osengiz növekvő hatalma elől Bisbalik környékéről nyugat felé vonult vissza, Kurkhánnál eleinte segílyt keresett, sőt vele sógorságba is lépett, de később az utóbbinak lázongó vazallusaival összeelegyedett s nyílt lázadásban tört ki ellene. Hogy tehát Kurkhánt haderőinek szétforgácsolása által Keleten annál könnyebben szoríthassa, Kücslük Mohameddel szövetségre lépett, mikor aztán összebeszéltek, hogy az utóbbi nyugat, az előbbi kelet felől fogja Kurkhánt megtámadni. Ha Mohamed verné le hamarabb az ellenséget, akkor Kasgárt és Khotent birodalmába kebelezheti be, ellenben az esetre, ha Kücslük őt ebben megelőzné, akkor ez birtokainak határait egészen a Jaxartes patrjáig terjesztheti ki. Mohamed szultán Kücslük

követeit Szamarkandban fogadta s ezért második hadmenetére Kurkhán ellen a biztos eredmény előérzetében indult ki. Aszerint, ahogy az ügyek a Benáketi csatában mutatkoztak, Mohamed szultánnak elég oka lett volna arra, hogy hódítási hadjáratát keleti Turkesztán ellen tovább folytassa, de ő megelégedett a korábbi otrári határvonallal s kevélyen és megelégedetten tért vissza Khahrezmbe. Bezzeg másképpen érezte magát az öreg Kurkhán! Ama kiterjedés által, melyet a Kücslük lázadása öltött magára, gyors visszavonulásra kényszerítette, még az a szerencsétlensége is megvolt, hogy hazamenő útjában saját csapatai összecivakodtak egymás közt és saját alattvalóit kezdték pusztítani és rabolni, és amikor Belaszagunba¹⁵⁾ érkezett, a lakosok bezárták előtte a kapukat s abban a reményben, hogy Mohamed szultán, kinek védnökségét keresték, Kurkhánt nyomon fogja követni. 16 napig a legnagyobb elkeseredéssel védték magukat, végre mégis legyőzettek, s az erre következő mészárlásban 75 000 ember lelte halálát. Nem csoda tehát, ha az ilyféle előzmények a Kurkhán elleneinek számát megapasztották s mikor Kücslük a kedvező pillanatot fölhasználva, őt megtámadta, buknia kellett okvetetlenül. Korábbi védencének védnöksége alá helyeztetve, Kurkhán valamely hivatalviselhetésének kedvezményét kérte magának, de Kücslük őt nagy tiszteltben tartotta¹⁶⁾ és az utolsó hatalmas török fejedelem a távol keleten 92 éves korában halt meg, miután 81 éven át uralkodott ama török népek fölött, melyek Kína belsejétől egészen az Oxusig laktak.

Kurkhán halála után Mohamed szultánnak nem volt több ellensége, ki őt félelemmel tölthette volna el, sem Turánban, sem Iránban s mégsem tudott nyugodni s nagyravágyása mégis új hódításokra sarkalá őt. Székvárosába visszatérve, azt a szerencsétlenséget követte el dorbézolás közben, mikor éppen a bortól fel volt hevülve, hogy Medsid eddin Bagdadira egy ünnepelt aszkétára, kit ellenei befeketítettek előtte¹⁷⁾, a halálos ítéletet kimondotta, melyet rajta csakhamar végre is hajtottak. Józan állapotában mély megbánás érzete fogván el őt, a zárdának, melyben a sejk tartózko-

dott, egy aranydarabokkal s ékszerekkel telt tálat küldött, hogy annak tartalmát engesztelésül a megsértett szerzetes testvérek közt osszák szét, de Nedsmeddin Kubera¹⁸⁾¹⁷⁾ a zárda főnöke az ajándékot visszaküldötte s azt üzenve neki: „Nem arany drágaköveket, hanem fájdalom! a szultán, saját magam és sok ezer igazhívó életét kellend majd vérdíjúl az elhalt szentért lefizetni.” Mirkhond, ki e szavakban a mongol pusztításra vél jósló célzást fölfedezni, határozottan megjegyzi, hogy a szultánnak e vétkes eljárása volt bukásának első és fő oka s második megbocsáthatatlan bűnül Naszireddin khalifa letételét idézi, mint oly tettet, melyet minden mohamedán történész a leghatározottabban rosszal és elítél. Miként tudva van, a viszony a Khahrezmi fejedelmek és a bagdadi khalifa közt mindig nagyon feszült vala, mert az előbbieket az iszlám egyházi fejével szemben a Szeldsukidák szerepét akarták magukra vállalni, s minthogy az utóbbiak a rájuk erőszakolt gyámkodást visszautasították, időnként nyílt kitörésekre került a dolog közöttük, mint Tekis alatt, míg máskor meg ismét Bagdadból tettek mozgásba minden kigondolható cselszövényt igen kétséges színezetű barátság örve alatt. Mikor ugyanis 611-ben (1214) Sehábbeddin, Gur fejedelme meghalt és Mohamed szultán e tartomány meghódítása végett Gazniba ment, az ottani kincstárban oly leveleket talált, melyekben a khalifa az elhaltat a Khahrezmiekek elleni háborúra sarkallta, sőt egy investitúrában (felavatási leél) a szultáni méltóság diplomáját is megküldötte neki. Emiatt iszonyú haragra lobbanva, Mohamed egy ünnepélyes gyülekezetben letétette és helyére a tudós Molla Alá el Mulkot nevezte ki Termezből s azonnal útnak indult Bagdad felé, hogy a megbuktatott Abbászida helyébe saját teremtményét ültesse. Már Hamadánon is túlra hatolt, mikor a szigorú tél és a mély hó az ottani hegyszakadékokban gátlólag állta el útját¹⁹⁾. Az elemek nem akarták engedni, hogy egy mohamedán a buddhista Holágut megelőzhesse, s mikor a kevély Khahrezmi szándékának meghiúsulta miatt elkedvetlenedve, visszatérő útjára indult, Kair Khánnak, az ő otrári helytartójának hírnökével találkozott szembe, ki azt a

tudósítást hozta, hogy neki (Kair khánnak) sikerült Dsengiz kán mongol fejedelem 490 kémét, kik békés kereskedőknek öltözve²⁰ érkeztek Otrarba, elfogatni s most már a szultán parancsait várja. Mohamed, ki magát Dsengiznek egy küldöttsége²¹ által sértve érezte s talán éppen akkor nem is a legjobb hangulat befolyása alatt állt, a foglyok megöletését rendelte el. A hírnök Otrarba visszatért s Kair khán azonnal végrehajtotta ura parancsát, dacára, hogy a foglyok mindnyájan mohamedánok voltak, s kiterjedt kereskedelmi összeköttetések folytán Dsengiz országaiban ennek különös védelme alatt állottak. – Méltán mondja Dsuveini: „Vérük elfolyt, de minden cseppjét hatalmas vérözön bosszulta meg; fejük lehullott, de minden hajszáért százezer ember esett áldozatul.”

Csak egy menekült meg, hogy a rémtudósítást a mongol fejedelemnek megvigye, ki méltó haragja gyepelőit még most sem ereszté meg, hanem előbb egy küldötte által felvilágosítást kívánt; de mikor ez is börtönbe vetetett és kivégeztetett, akkor kétszeres dühre lobbant Dsengiz és elhatározá, hogy kardját, mely keleten diadalt aratott, most már nyugattal is fogja éreztetni. És így Mohamed Kutbeddin szultán volt ama nagy szerencsétlenségnek, – mondhatnák amaz örökre kipótolhatatlan kárnak, indító oka, mely a mongolok beütése folytán Transoxaniát, az egész iszlámita keletet és Európa egy részét érte, mert miként nemsokára látni fogjuk, a mongolok előtt a Jaxartesnél kivívott első eredmények után villant fel a reménynek ama fénysugára, mely őket további diadalpályájukon vezette és bátorította.

JEGYZETEK

¹⁾ Tastdarnak nevezik még ma is azt a szolgát, ki urának a kegyes mosakodásoknál a szertartásszerű vízi kannával fölszolgál. Tehát nem *pobárnok*, mint Malcolm „Persia történetében” megjegyzi, mert a perzsák ez utóbbi fogalom megjelölésére a *Csasnegir* szót használják.

²⁾ Khiva mai uralkodói a konstantinápolyi szultánoknak címetes pohárnokai. Nem nevezetes-e, hogy a Szeldsukidák egykori

szolgáinak utódai, uraik családjának kiváltságait, a több század óta félbeszakított érintkezés dacára is oly sokáig fenn tudták tartani!

³⁾ Resideddin Vatvát (azaz fecske), a költő, kit Hammer-Purgstall „A persa szónoklat története” című munkájában említ, nagy tiszteletben állott udvaránál, és egy gúnyverse által (lásd Hammer említett művének 121. lapján) Szandsár szultánt anynyira megsértette, hogy ez megesküdt, hogy az esetben, ha Hezareszp bevételénél őt kézrekerítheti, hét darabba fogja szétvágnatni. Mikor Hezareszp bevétetett és Vatvat aggódó rejtőzködésben élt, Muntahab-eddin, Szandsár titkára ura haragját következő ötlettel igyekezett lecsillapítani. Ugyanis kérte őt, hogy Vatvatot, a költőt, aki nagyon sovány és kicsi énekes madár, ne hét, hanem csak *két* darabra vágassa. A szultán elnevette magát és a poétának megkegyelmezett.

⁴⁾ Mikor Szandsár a Tamgacs lázadás elnyomása végett Bokharában időzött, néhány összeesküvő elhatározta, hogy őt vadászaton megtámadják és megölik. Atsziz e cselvetést megálmodta, hirtelen fölébredett, lóra ült s még elég korán érkezett meg arra, hogy a gonosztevők tervét megghiúsíthassa. Szandsárt az álom végzetszerűsége éppen úgy meglepte, mint ahogy Atsziz hűsége meghatotta.

⁵⁾ Kemaleddin, Vatvát költő kebelbarátja, később Atszizt a legaljasabb módon elárulta, miért a költő is, mint vélt bűntárs, egy időre kegyvesztetté lőn.

⁶⁾ Hogy a „hitetlen” jelző, a szónak még mohamedán értelmében sem alkalmazható minden ujjurra, már előbb megjegyeztük. Az ujjúrok túlnyomó száma s maga Kushán is mohamedán volt, a többiek pedig többnyire a keresztyén hitet vallották s különösen a Naiman török törzsről azt állítják, hogy mindnyájan keresztyének (tersza) valának.

⁷⁾ Dsuveini, kinek részrehajlása a Khahrezmiekről íránt oly gyakran szembetűnik, azt állítja, hogy Ilik Turkomán II. Arszlán megérkezése miatt megrémülve, azonnal alázatosságot tanúsított és hogy a Szamarkandiaiak kegyelemért esdekeltek. De amint látszik, ez aligha így történt, mert Szamarkand és Bokhara csak addig ismerte el a Khahrezmiekről főhatalmát, ameddig a khahrezmi csapatok megszállva tartották. Csakis Bokhara nyugati részei, névszerint Amuje, Karaköl és Dserud az északnyugati részben voltak azok, melyek II. Arszlán és Tekis uralkodása alatt, a Khahrezmiekeknek megmaradtak.

⁸⁾ És nem Takas, miként őt maga a tudós Quatremé is a Rasideddin „Mongolok történeté”-nek nevezetes fordításához

írott egyik megjegyzésében nevezi. Tekis ó-török szó és csatát, ütközetet jelent. Így tekismak = harcolni, megütközni.

⁹⁾ Kutlug Inands (a boldog hívő), Atabeg Ildeköz (kinek tekintete a népen nyugszik) fia, a szerencsétlen, de nemeslelkű Togrul szultán ellen a legfeketébb hálátlanságot követé el. Egy gonosz merénylet következtében, melyet fejedelmének személye ellen intézett, börtönbe jutván, innen őt az utóbbi nagylelkűleg kiszabadította s jótéteményének az lett a jutalma, hogy azonnal Khorászámba ment, hogy Tekistől fegyveres segítséget hívjon jóltevője ellen. Beszéli, hogy Togrul az utolsó csatában, melyet ellenfelével vívott, részegen ült fel harci ménére s fényes fegyverzetében seregei élén lovagolva és súlyos buzogányával ide s tova hadonászva, a Sáhnámehből idézett lelkesítő versek szavalása közben kézmozdulatokkal mutogatá, hogy fogja elleneit szétzúzni. E hadonászások alatt szerencsétlenségére buzogánya saját lovának térdére esett, mely rögtön lerogyott s őt magával rántotta. Kutlug Inands, ki ezt észrevette, odasietett, és őt megölte. Tekis pedig fejét törzsétől elvágtatván, azt azonnal a khalifának küldé, ki Togrulnak elkeseredett ellensége volt. Mikor másnap egy költő a fejnélküli hullát meglátta, következő emlékezetes verseket mondotta rá:

A gőgös fej még tegnap égbe nyult.

S ma már törzsétől messze földre hullt.

¹⁰⁾ Itt megint csak a bevezetésben már elmondott ama megjegyzést kell ismételtnem, hogy Khahrezm lakói még akkor általán véve csak perzsák voltak és hogy a Khahrezmidák, noha török eredetűek, mindamellett is perzsa műveltségtől voltak áthatva és így a törököket barbároknak tartották.

¹¹⁾ Sehábbeddin megveretése után gyorsan egy erősségbe vette magát, azonban ezt az ujúrok csakhamar körülkerítették s már rést is ütöttek rajta, mikor a szamarkandi fejedelem, Kusán párt-híve, vallási buzgalmától ösztönöztetve, Sehábbeddinnek titokban megüzente, hogy csak életét igyekezzék minél előbb megmenteni s kincseit inkább hagyja ott a hitetleneknek (valószínűleg keresztyén ujúrok voltak, akik a várba behatolni készültek).

¹²⁾ Mikor Tajanki (nem Taniku, mint d'Herbelot olvasta) a csatatéren megsebesülve feküdt s egyik rabnője által ápoltatá magát, egy ellenséges lovas vágatott arra felé s kardjával fejét ketté akarta hasítani, mikor a rabnő elkiáltotta magát s a sebesült nevét kimondotta, mire ez elfogatott s a szultán elébe vitetett.

¹³⁾ Dsuveini az ujúrok gyors visszavonulását ama körülménynek tulajdonítja, hogy Kurkhán Kücslük fölkelése által Almalikban

nyugtalanítatva, hadi erőinek összpontosítására volt kényszerítve. E vélelem meglehetősen helyes lehet ugyan, de nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy Dsuveini Mohamednek Kücslükkel való egyetértése tekintetében nincs egészen tisztában. Míg egy helyen a szövetségről azt mondja, hogy az Mohamed első hadjáratakor jött létre, egy másik helyen már a második hadjáratnál tesz arról említést.

¹⁴⁾ Kücslük ujgúr szó s erőt, hatalmast jelent.

¹⁵⁾ Ama körülményből, hogy Kurkhán a Jaxartes partjairól való visszatérő útjában anélkül, hogy lázongó vazallusának Kücslüknek területét érintenie kellett volna, Belaszagunt még Kasgárba érkezése előtt elérte, biztosan következtethetjük, hogy e város nem északra Komulon túl, miként Yule H. tábornok véli, hanem sokkal nyugatabbra, mégpedig Almalik mögött feketett.

¹⁶⁾ Miként Dsuveini mondja, nőül vette Kurkhán szép leányát, ki atyját ennek távolléte alatt a kormányon helyettesíté.

¹⁷⁾ Mirkhond szerint az anya-szultánnővel folytatott bizalmas viszonyral vádolták őt.

¹⁸⁾ Nedsmeddin Kubrát, ki a mongoloknak Khahrezmbe törént beütése alkalmával megöletett, Khivában nagy szent gyanánt tisztelik s a régi Ürgendsben levő sírjához évenként ezrével zarándokolnak az igazhívők.

¹⁹⁾ Az út Hamadánon és Kermansáhon keresztül télen át máig is réme az utasoknak s Perzsiában létem alatt gyakran hallottam, hogy ott karavánok pusztulnak el, s egyes utasok fagytak meg.

²⁰⁾ Hogy ezek valóban békés kereskedők voltak, mondanunk is fölösleges, Dsuveini megjegyzi, hogy mivel a mongoloknak városaik nem voltak és földművelést nem folytattak, nagyon rá voltak szorulva a kereskedőkre, kik nekik, mindent készen vittek s azokat védelmezték is mindig és mindenütt. Még korábban alakult Khodsendben egy kereskedelmi társulat, mely karavánjaival Mongolországba ment s a khán számára arany szövetekből, vászonból s más értékes tárgyakból álló alkalmas ajándékokat vitt. Mikor ezeket Dsengiz khánnak bemutatták, mindent felíratott s igen jó árt fizetett érettük, dacára, hogy a kereskedők nem akarták azt elfogadni. Sőt gyakori látogatásra is bátorította s teljes védelméről biztosította őket.

²¹⁾ Mirkhond egy követségről tesz említést, mely Malmud Jalvadsból (az utóbbi szó tévesen van tulajdonnév gyanánt használva, mert így kell állnia: jolaucs = uig. Követ, küldött), Ali Khodsából (Bokharából) és Juszuból (Otrárból) állott, kiket Dsengiz sok ajándékkal: mint tatár és tibeti pénzével telt ezüst edényekkel,

agátkövekkel, brokátszövetekkel, s ritka öltönydarabokkal, melyek zöld és fehér gyapjúból (Szof) készültek, küldött Mohamed szultánhoz. Ezek mély alázattal jelentették, hogy Dsengiz khán, a kelet ura, Mohamed szultánnal, Nyugat urával békében és egyetértésben óhajt élni, hogy őt úgy szereti, mint saját fiát, és csak jólétét kívánja. Ámbár hogy ez az atyáskodó hang nem igen tetszett a Khahrezminek, azért mégis csak sikerült békés egyetértésre jutniuk, melyhez Dsengiz hű is maradt. – Egyébiránt Mirkhondnak ezt az egész elbeszélését legalább én költeménynek tartom.^V

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^I: Vámbéry e fejezetben folyamatosan ujuguroknak nevezi a karakitájokat, akikről ma már tudjuk, hogy inkább mongol származásúak voltak, mintsem ujugrok. A karakitájok riválisai a 12. századi Közép-Ázsiában a nyugatabbi, Khvárezmi területeket uráló khvárezmsáhok dinasztiája volt. Eseménytörténetüket Vámbéry igen bőszégesen dolgozza fel e fejezetben.

^{II}: Aszaszinok: A ma is aszaszinoknak nevezett csoport az iszmácliták egy különvált része volt, mely a 11. század végétől 1257-ig önálló államot alkotott a mai Észak-Iránban, Szíriában és Libanonban. Aszaszin 'hasistszívó' nevüket a róluk kerengő, máig bizonyítatlan legendák miatt kapták, melyek szerint a vezetőjük, az alAmúti dá'í mákonnyal itatta le híveit, hogy a paradicsom illúzióját keltse bennük, ezáltal abszolutizálva hatalmát felettük.

^{III}: A karakitájok állama tipikus nomád állam volt, mely nagyjából érintetlenül hagyta Közép-Ázsia városi civilizációjának struktúráját, és Bukhara sem szenvedett nagy kárt általuk mai tudásunk szerint – szemben a mongolok pusztításaival.

^{IV}: Nedzsmuddin Kubera: Nadzsm al-Dín Kobra (1145–1221) jelentős közép-ázsiai misztikus, a máig létező Kubravíja dervisrend alapítója, Gurgandzsban, a khvárezmsáhok fővárosában élt és ott is vesztette életét 1221-ban a mongolok támadásakor. Sírja az egykori Gurgandzsban, a mai Konja Ürgencsben máig híres zarándokhely.

^V: Az úgynevezett utrári incidens, a mongol kereskedők kém-mé nyilvánításának és meggyilkolásának, okai máig nem világosak. Kétségtelenül szerepet játszott benne a Vámbéry által 'költeménynek' tartott mongol követjárás, amikor is Dzsingisz fiának nevezte, azaz rangon alulinak téve a khvárezmi fejedelmet.

VIII. A MONGOLOK BEÜTÉSEI

615 (1218) – 624 (1223)

Keleti Ázsiának ama részén, hol a török népcsaládnak a Sarktenger jeges partjaitól délfelé s az Adria partvidékeitől Kelet felé hajló ágai az úgynevezett Góbi-sivatagba¹⁾ nyúlnak be, ott lakoztak emberemlékezetet meghaladó idők óta a mongolok, mely nép a törökkel mind nyelvben, mind arcvonásaiban rokon²⁾ s mely az őt környező vad és sivár természet közepette a legszegényesebb nomád életet élte és – a külvilágtól nem háborgattatva – nevérol még akkor is alig volt ismeretes, mikor már a törzsrokon törökök Nyugat-Ázsia sorsára oly hatalmas befolyást gyakoroltak. E népből támadott 549-ben (1154)³⁾ egy Temurdsi⁴⁾ nevű hős, ki éppen oly elhatározott és bátor, mint amily dicsszomjas és vaserélyű ember vala és aki éppen az előnyei folytán hivatva volt arra, hogy földijeinek kőkemény és őseredeti természetéből azt a hatalmat kovácsolja magának, mellyel honi legelőinek határain

messze túl a világba ronthasson s egész Ázsiát úgyszólván sarkaiból kiemelhesse. Ifjúkori éveiből csak a rege őrzött meg néhány tarka epizódot. Csakis negyvenéves korában lépteti fel őt a történelem az események színpadán, még pedig ama harcok elbeszélése alkalmával, melyeket ő saját törzsfelei és a szomszédos török fejedelmek ellen folytatott s a melyekben ő volt a győztes, és később mint uralkodó Dsengiz, helyesebben Dsingiz^{II}, azaz erős, hatalmas⁵) nevet vett föl.

Az első jelentékenyebb ellenség, a kín Dsengiz 599-ben (1202) diadalmaskodott, Ong⁶) kán, a szomszéd Kerait⁷) törzs fejedelme vala. Ezután az Ojratok, Kungratok és Naimanok egyes török törzseinek bukása következett, kik mindnyájan nyugatra laktak a mongoloktól, s ami a műveltségnek némi csekély árnyalatait illeti, részint a buddhista vagy keresztény^{III}, részint pedig a mohamedán elemekkel való érintkezés következtében, a mongoloknál valamicskével talán előbb haladtak, de harcias szellem tekintetében Dsengiznek drákói törvényekkel fegyelmezett csapatait meg sem közelítették. A mongol világháborgatónak az volt a politikája, hogy az eredmény teréről csak akkor induljon ki újabb vállalatokra, miután az imént meghódított törzseket a már meglevő mongol hadsereg magvába tökéletesen bekebelezte és a Jaszáu (törvénykönyv) segítségével további terveihez alkalmas eszközökké alakította át. Lassú, de biztos léptekkel haladva előre, a 603-ik (1206) évig a Góbi-sivatagnak majdnem valamennyi nomád népét hatalma alá hajtotta s székhelyét az erős Karakorum várban ültette fel. Ekkor tájban az ujugúrokkal is érintkezésbe jött. E nép keleti ága volt az, melyről Dsengiz a maga nomádjai számára vallást s nyelvük számára írásjegyeket^V kölcsönzött és amelynek soraiból Dsengiznek és legközelebbi utódainak számvevői, titkárai s többi politikai hivatalnokai újoncoztattak. E keleti ujugurok fejedelme, kit ujugur nyelven Idikut-nak, azaz „a szerencse urának” neveztek, népével együtt, melynek nagyobb része nem volt mohamedán, önként alávetette magát a mongolok-

nak s Dsengiz öt nagy kitüntetésekkel halmozta el, s mint hű szövetségest, Kína és Transoxania ellen intézett hadjárataiban sikeresen használta fel. Egészen másképpen állt a dolog a nyugati ujgurokkal, főleg Kasgárnak és Khotennek nagyobbára mohamedán hitű törökjeivel. Ameddig ezek a Kurkhán hatalmas uralkodó pálcája alatt egyesülve voltak. Dsengiz nem merte őket megtámadni, de mikor az előbbinek halála után Kücslük lépett a trónra s iszlám-ellenes érzelmei által az ottani moszlimok gyűlöletét magára vonta⁸⁾, Dsengiz, ki éppen akkor tért vissza győzelmesen Kína elleni hadjáratából, elérkezettnek vélte az időt arra, hogy tekintetét nyugat felé is fordítsa. Egy mongol hadsereg Csepe tábornok vezérlete alatt megtámadta Kücslüköt, ki szövetségeseitől a veszély percében magára hagyatva, mindenütt megveretett és Bedakhsán hegyei közé menekült, hol később elfogott és a mongoloknak kiadatott. Almalik északon, melynek fejedelme Arszlán kán Kücslükkel ellenségeskedésben élt, önként megadta magát a mongoloknak, és Dsengiz, ki most már a Góbi-sivatag keleti határától kezdve a Thien-Sán hegység nyugati lejtőig oly sok város, békés földművelő népség és vad harcias törzs felett hallatá parancsszavát, bizonyára még akkor sem állhat vala meg többé győzelmes pályáján, ha a Mohamed szultánnal, Khahrezm fejedelmével való ellenségeskedésre az előbbi szakaszban érintett fontos ok fent nem forgott volna. Ott állott egy birodalom kapuinál, melynek terjedelméről, gazdaságáról és műveltségi állapotról neki csodákat beszéltek s a mellett oly fejedelemmel állott szemben, ki dicsőségének fénypontján vala, s kinek személyében Dsengiz egészen hozzá illő vetélytársat s méltó ellenséget látott.

615-ben (1218) történt, hogy a mongol világrendítő fiainak Csagatáinak és Oktáinak s főhadvezérének Dsüdsinek⁹⁾ kíséretében egy hatalmas szemenszedett hadsereggel, melyet 600 000 emberre becsülnek, és amelyhez az ujgurok és sziginak-tekinek Iditkut-ja, Almalik ura is csatlakozott, a khahrezmi fejedelem ellen fölkerekedett. Hadi útját

az Ilivölgyön és Fergána északi részén átvette Otrar ellen, mely erősség előtt haderejét összpontosította s következő irányokban küldötte szét; egyrészt fiai Csagatái és Oktai parancsnoksága alatt, a nevezett hely megvívására hagyott vissza; a második hadtest, melyet Dsüdsi vezényelt, jobbra indult a Kizil-Kum sivatagon keresztül Dsend felé; a harmadik, 5000 főből álló Alak Nojan és Szintu¹⁰⁾ Boka tábornokok alatt a Jaxartes jobbpartján Binaketbe ment, míg ő maga, csapatai színével, hogy a legfőbb haditettet ő hajthassa végre, Közép-Ázsia központja: t. i. Bokhara ellen indult. E négy hadosztálynak, melyek a rombolás megannyi áradataként egyszerre özönlék el Közép-Ázsiát, külön működéseit egyenként fogjuk előadni s ennél fogva Otrárnál kell kezdenünk.

E határerősségnek a már említett Kair kán vezérlete alatt 50 000 lovasból álló őrsége volt, kikhez Karadsának, Mohamed szultán titkár-vezirének parancsnoksága alatt még 10 000 ember csatlakozott és így a várnak meglehetősen jelentékeny haderő állt rendelkezésére s mégis azt beszéli a történetíró, hogy a mohamedánokat a helyet körülzáró mongol csapatok láttára mély borzalom fogta el. Különben ha ezt az első benyomást figyelembe vesszük, méltán csodálhatjuk, hogy a várőrizet öt hónapon át mégis a lehető legerélyesebben ellen tudott állni, sőt még tovább is tartotta volna magát, ha a két parancsnok között villongás nem üt vala ki. Ugyanis Kair khán, annak tudatában, hogy a Dsengiz alattvalóinak meggyilkoltatásánál ő volt a főbűnös, az élethalál harcot választá, míg Karadsa, az ellenállás reménytelensége miatt kétségbeesve, mindjárt eleinte kedvet mutatott az alkudozásra, sőt később másképpen vélekedő társaitól külön vált s egy sötét éjen övével együtt a mongolokhoz szökött. Másnap reggel a Dsengiz fiai elé vezetette, amint beszélnek, ezek kötelességéről való megfélemlítését rosszalva, így szóltak volna hozzá: „Miként várhassunk tőled hűséget, ki uradat és jótevődöt oly gyalázatos módon rászédted?” – és őt kíséretével együtt megölték. E közben Kair kán az ellenállást kétségbeesett

oroszlánként folytatá. Miután emberei 50-enként megkísérlett kirohanásokban éltüket a lehető legdrágábban adták el, s az utolsó két harcos Kair kán oldalánál esett el, ez a falakról a házak fedelére vonult vissza s bosszútól lihegő ellenei ellen, kik őt minden áron élve akarták kézre keríteni, téglákkal védelmezte magát, melyeket rabnői hordottak keze ügyébe. Végül e hajító lövegei is elfogyván, körülvették s elfogták őt s később a Kökszerai-ban (zöld palota) Szamarkandban, hova őt Oktai diadaljeléül vitte, megölték, oly módon, hogy füleibe olvasztott ezüstöt öntöttek büntetésül pénzszomjáért, melynek a szerencsétlen kereskedők áldozatul estek. – Így Otrar, Turkesztán kulcsa északkelet felől, a mongolok kezébe került, kik az erősséget földdel egyenlővé tettek, a lakosokat megölték s déli irányban Szamarkand ellen vonultak.

Hasonló eredménnyel működött Dsüdsi Dsend ellen. Elsőben Szignakot támadta meg, mely a sivatag szélén feküdt s egy Dsendből jövő csatornából nyert vizet. A mongoloktól eleinte külön pártolt Haszan Hadsi által föladásra szólítatva, Szignak lakói ez utóbbira rontottak és megölték őt. Ez erőszakosságon Dsüdsi fölbosszankodva, rögtön ostrommal vétette be a helyet s bosszúból egyetlen embert sem hagyott életben. Miután a meggyilkolt Haszan Hadsi fiát Szignak romjaiban hátrahagyta, Özkenden és Asnaszon át, melyek közül az előbbi megadta magát, az utóbbit pedig be kellett venni, tovább vonult Dsend felé, mely előtt a 616-ik év Szefer-jének 4-én tábort ütött. Itt azonban megérkezésének híre a legvadabb zűrzavart és fejetlenséget idézte elő. Kutluk khán, a hely parancsnoka, ki rémületében hirtelen Khahrezmbe menekült, a várost a legnagyobb fegyelmetlenségben hagyta hátra s mikor Dsintimur, Dsüdsi követe, a város falai előtt megjelent, hogy az embereket a fenyegető veszélyre figyelmeztesse s az úgy is hasztalan ellenállásról lebeszélje, kevésbé múlt, hogy a szignaki Haszan Hadsi sorsára nem jutott. Csak nagy óvatossággal sikerült életét megmenteni. Alig távozott el s a mongol hadsereg azonnal megjelent a város

falai előtt s dobó gépekkel és ostromló létrákkal ellátva, a hely megostromlására készülleteket tett. Beszélük, hogy az őrizet elannyira nem értett a hadakozás mesterségéhez, miszerint kíváncsiak lévén, hogy miként fognak a mongolok az egyenes kőfalakon felmászni, az ellenség működésén mint tétlen nézők egész nyugodtan addig bámészkodtak, míg a benyomuló ellenséges csapatok tudnivágyukat ki-elégítették, a várost kirabolták és elpusztították, a lakosság fegyveres részét lekasabolták s a békés kézműveseknek, miután kilenc napig a városon kívül őrizet alatt tartották, csupán pusztá életüket adták vissza.

Mialatt Dsüdsi Transoxania nyugati részének elfoglalása által a két folyó gazdag partvidékeit, hol nagyobbára békeszerető népesség lakott, a harcban és háborúban gyakorlottabb Khahrezmmel való minden összeköttetésből elvágta, addig a két tábornok Alak Nojan és Szintu Boka egy 5000 emberből álló kis csapattal Binaketre és Khodsendre rontott. Az előbbi, melynek helytartója Ilerkü a Kangli törzsből álló őrséggel négy napi védelem után magát föltétlenül megadta, Dsend sorsára jutott. Ugyanis a fölfegyverkezetteket részint kard élére hányták, részint nyíllal lelődözték, míg a többiek rabszolgaságba estek vagy erőszakkal a mongol hadseregbe soroztattak. Most már Khodsendre került a sor. E hely erőssége, oly ponton építve, hol a Jaxartes két ágra szakad, a mongolokat nem remélt ellenállással fogadta, részint természeti fekvésénél fogva, részint parancsnokának, Timur Meliknek hősie magatartása folytán, kiról a keleti történetírók méltán elmondhatták: „Ha Rusztem még életben volna, ő fegyvernöke¹¹⁾ lehetne.” Mindazáltal 50 000 rabszolga és 20 000 mongol által körülvéetve, kik közül az előbbieknél, tízével egy-egy mongol őrizetére bízva, a három mérföldnyi távolra fekvő hegységéből köveket kellett hordaniuk, Alanku, ki az ostrom-műveleteket vezette, még se mehetett semmire. Timur, kinek csak csekély őrség állt rendelkezésére, tizenkét hajót készítettett magának, melyek nedves nemeztakarókkal s ecetből és agyagból ké-

szült ragasszal (?) a mongolok tüze ellen védve lévén, a partokhoz bántatlanul közeledhettek s a hajók oldalfala-in hagyott nyílásokon át az ellenségre pusztító nyílzáport szórtak. Timur sokáig védte magát ily módon s mikor végre a további ellenállás haszontalanságát belátta, hetven hajót az elszállítható drágaságokkal megrakatott és a folyón lefelé menekült, hogy Dsenden át a sivatagot és onnan Khahrezmet elérhesse. Kalandos víziútját, a mongoloktól mindkét parton üldöztetve, folytatta tovább. Binaketben, mint mondják, egy láncot, mely a folyón keresztbe volt kifeszítve, buzogányának egyetlen csapásával zúzott szét s mikor végre Barklik Ket-nél partra szállt, még futtában is egy ütközetet kellett kiállnia, melynek leírása csodákkal határos. Mindazáltal szerencsésen eljutott Khahrezmbe¹²⁾, mialatt a mongol hadvezérek Khodsendet foglalták el s hadseregükkel Szamarkand ellen indultak, hol legfőbb hadurukkal akartak találkozni, hogy a további vállalatokra nézve parancsot vegyenek.

Eközben Dsengiz khán is Tuli nevű fia kíséretében nem kevésbé nagyszerű fegyvertényeket vitt végbe. Az út, melyet Otrartól déli Bokhara felé követett, nincsen pontosan meghatározva; csak annyit tudunk, hogy az első hely, mely előtt megjelent, Szertak¹³⁾ vala Bokhara északi részében. E barátságos kinézésű város lakói előtt s sivatag pusztaságból előbukkanó mongolok úgy tűntek föl, mintha csak az égből cseppentek volna le s a fenyegető veszélyt alig sejtve, azonnal ellenállásra készültek. De mikor a hírnökök, kit a mongolok mindig előre szoktak küldeni, megérkezett s őket a lobogó fényes lángra és a tajtékzó vérpatakra, mellyel játszanak, figyelmeztette, csakhamar a meghódolós útjára tértek. Kiket kezükben fegyverrel találtak, a hadseregbe sorozták, míg a lakosság békésebb részének, kik szamarakon és öszvéreken a városból kijöttek, ismét szabad visszatérhetést engedtek lakásaikba. Szertak után, mely a mongoloktól Kutluk Balik, azaz boldog városnevet kapott, Nur volt a második város, melyet Dsengiz Bokhara területén elfoglalt. Az út, melyen

turkomán kalauzok segélyével ide jutott, új vala s még jóval azután is „Khán útja” nevet viselt. Az előcsapat, melyet Táhir Bahádir vezényelt, éjjel a Nurral határos szép erdőben mindjárt ostromlétrákat készített s ezeket lovaik hátán maguk előtt tartva, úgy közeledtek Nur falaihoz, melynek lakói a kapukat bezárták s részint kételkedtek a Dsengiz megérkezésében, részint pedig a Mohamed szultán segítségével bíztak. Mikor azonban Táhir megüzente nekik, hogy a hatalmas mongol fejedelem csakugyan közeledik, hanem náluk csak éppen meg akar pihenni, az esetben, ha nem fognak ellenállást megkísérteni. Nur főlnyitá kapuit. Miután a lakosok a kapott parancs szerint a földművelés folytatásához szükséges tárgyakat, mint gabonát, juhokat, igavonó és teherhordó állatokat a városból kihordták, a mongolok benyomultak, hogy házaikat kirabolják, anélkül azonban, hogy a nuriaknak személyükben csak legkisebb bántódásuk is lett volna, sőt egy küldöttség, mely Dsengizhez a táborba ment, ettől kegyesen fogadtatott. Ama kérdésre, hogy mennyi adót fizettek előbb, azt felelték: 1500 dinárt. Erre megparancsolta nekik, hogy ezt az összeget előőrsének fizessék le s az embereket a legjobb hangulatban bocsátotta el magától.

Nur-ból *Dsengiz* Bokharába sietett, melynek falai előtt a 617-ik év (1220) Moharrem havának három első napjain tábort ütött s a külső védműveket hatalmas hadseregének tomboló hullámai máris csapkodni kezdték, Bokharát, mely a véres előjátékról bizonyosan hírt kapott, a borzasztó szerencsétlenség, mely föléje viharzott, nem találta egészen készületlenül. Falai között 20 000 harcost rejtett, kiknek élén Kók khán, egy mongol, vagy tán helyesebben uigur szökevény állt Szevinds kánnal és Kesli kánnal együtt. Hogy mi bírhatta ezeket a náluk százszorta nagyobb számú mongolokkal szemben ellenállásra, valóban rejtélynek marad; elég az hozzá, hogy támadást intéztek, de majdnem teljesen tönkre tétették s csak kevésnek sikerült a városba visszamenekülni, melynek megrémült lakói az előkelőbbeket Dsengizhez küldötték kegyelemért

könyörögni¹⁷. Ezeknek kíséretében tartotta meg bevonulását s minthogy a péntek-mecset pompás épülete, melyet a nagy Számánida oly nagyszerű fényűzéssel állíttatott ki, leginkább szemébe ötlött, legegélyebb is ebbe lépett be fiával Tulival együtt lóháton és főszószék előtt állt meg. Tuli fölment a szószékre. Dsengiz kérdezte, hogy ez-e a szultán palotája s mikor azt felelték neki, hogy ez épület az „isten háza”, leszállt lováról, néhány lépcsőfokon a szószékre hágott s a mögötte álló mongoloknak így kiáltott: „A rét le van kaszálva, most már adjatok enni lovaitoknak!” – Hogy e felszólításra mily mohó kapzsisággal fogtak a szerencsétlen Bokhara kirablásához a vad, Közép-Ázsia fővárosának roppant fényétől majdnem elvakított mongolok, könnyen elképzelhetjük. Nemcsak hogy minden házba és szekrénybe betörtek s a legnagyobb kincseket zsákmányul ejtették, hanem még a különben értéktelennek látszó ereklék se maradhattak megkímélve a rablók dühétől. A Koránokat szétérték s takarmányul a teherhordó állatok lábaihoz vették, míg a ládákból, melyekben a szent könyvek őriztetek, lovaik számára etető teknőket rögtönöztek. Nagy tekintélyű seikh-ek és mollah-k, kik a tudományosság fénylő csillagai valának, kénytelenek voltak a dorbézoló katonáknak pohárnokokul szolgálni vagy nekik mongol dalokat énekelni és nagy tiszteletű papoknak az öszvérek mellett kelle kocsiskodniok. Így beszéli ezt a mohamedán történetíró. Ami a megsértett vallásos érzületet illeti, lehet hogy a leírás színei kissé igen is élénkek, de hogy ez esemény Bokharát igen keményen megviselte, sőt, hogy az első roham alkalmával borzasztót kellett kiállnia, kétséget nem szenved.

Dsengiz khán néhány óráig maradt a városban, ezután a falakon kívül fekvő Moszallát (nyílt imázó hely) látogatta meg, hol az egész lakosságot összegyűjtötte, s kérdezte, hogy közülük kik az előkelőbbek, azaz gazdagabbak? Mikor neki 280 embert jelöltek ki, kik közül 190 bennszülött és 90 idegen vala s többnyire mind kereskedők voltak, ezekhez fordult és Mohamed sultán zsarnokságát

rosszalva, így szólt: „Oh emberek, tudjátok meg, hogy ti nagy bűnöket követtetek el; oly bűnöket, melyekben a ti fejedelmeitek főbűnösök voltak. Kérdeitek: ki vagyok én, hogy ily módon beszélek hozzátok? No hát tudjátok meg, hogy én *isten ostora* vagyok. Ha nem vétettetek volna, isten bizonyára nem küld vala ide a ti büntetéstekekre. Most már”, – folytatá, – „ami a ti javaitokból és kincseitekből a *földön* van, arról mi nem kívánunk tőletek tudósítást, de azt mondjátok meg, hogy mitek van *a föld alatt*, és mindent mutassatok elő.” E mellett nem mulasztá el a város főemberei mellé egy részint mongolokból, részint törökökből álló érsereget rendelni, mely őket valóban meg is védte mindennemű sérelem és bántalmazás ellen. Így álltak a dolgok, míg végre Dsengiz, Mohamed szultánnak a városban rejtve tartott harcosaitól háborgattatva, ezeknek végleges kiadatását követelte mikor a bokharaiak, ahelyett, hogy a győző kívánságának eleget tettek volna, a rejtett harcosokat titkos terveikben s éjjeli kirohásaikban elősegítették, lángra lobbant Dsengiz méltó haragja, a várost felgyújtatta és a nagyobbára faépületekből álló Bokhara néhány nap alatt teljesen hamuvá égett. Csak néhány mecset és palota, melyek téglából voltak építve, emelkedett ki az elégett házhelyek izzó tengeréből. A virágzó város a Zerefsán mellett romhalommá lőn, de a citadella őrsége Kök khán vezérlete alatt még mindig oly vitézséggel védte magát, mely méltán megérdemli bámulatunkat. A mongolok minden kigondolható eszközt alkalmazásba vettek e fészek leküzdhetésére, magukat a bokharaikat kényszerítették az ostromlétrákra, de minden hiába volt, s csak mikor az árkok az elesett állatok és emberek hulláival egészen megteltek, csak akkor vehették be ezt az utolsó bűvőhelyet s hányhatták kard élére merész védelmezőit. Hanem e hőstettért a lakosság békésebb részének is lakolnia kellett. Miután több mint 30 000 ember halt el hóhérsége alatt, a többieket, az öregek kivételével mindnyájat minden rangkülönbség nélkül rabszolgákká tették s Bokharának művészetükről, tudományukról és erkölceikről

híres lakói nyomorba és gyalázatba süllyedtek s a szélrózsa minden irányában szerte széledtek. Csak kevesen kerülhették ki a végpusztulást s mikor egy a menekvők közül Khorásznba érkezett s ott szülővárosa sorsa felől kérdezősködtek tőle, a következő találó, s később annyira híressé lett perzsa verssel felelt:

Amedend u kendend u szukbtend u kustend u burdend u refiend. (Jöttek, romboltak, égettek, gyilkoltak, raboltak és elmentek). „Bizony, iszonyú nap volt az”, – mondja Ibn ul Athir történétíró, – „nem lehetett hallani egyebet, mint a férfiak, nők és gyermekek zokogását és jajgatását, kiket örökre elszakítottak egymástól. A barbárok a nőket és leányokat saját hozzátartozóik szemei előtt becstelenítették meg, akiknek tehetetlenségükben egyetlen fegyverük csak a könnyek maradtak. Sokan inkább a halált választották, minthogy e lázító látványnak szemtanúi legyenek, így esett el például Bedreddin, a khadi, Rukn eddin imam fiával együtt, kik e sok gyalázat láttára felbőszülve, az egyenlőtlen harcban biztos halálukat lelték.”

Bokhara után Szamarkandra került a sor, Transoxániának terjedeleme nézve nagyobb s a khahrezmiektől a legfontosabb városára, melynek védelmére a menekülő khahrezmi fejedelem 110 000 embert, t. i. 60 000 törököt 50 000 tadzsikot 20 elefánttal hagyott hátra. Dsengiz khán, ki mindenről jó előre tudósítva volt, már Otrár előtt el volt készülve a nehéz küzdelemre, melybe ellenségének egykori fővárosa neki kerülni fog. Ennélfogva Szamarkandot jelölte ki különböző hadosztályainak gyűlhelyéül s annak környékét is azért igyekezett előbb meghódítani, hogy elszigetelés által a félelmes ellenség hatalmát annál könnyebben megtörhesse. És valóban e hadi tervének a legjobb eredménye is lett. Bokharai foglyainak kíséretében, kiket Szamarkand ostromára hozott magával s kik közül a fáradság miatt visszamaradtakat könyörtelenül legyilkolták, gyors menetekben nyomult a Khahrezmi fejedelem pompás fővárosa ellen. Itt már oly nagy haderőt látott maga körül összpontosulva, hogy abból 30 000 embert

Csepe és Szuntaj vezénylete alatt Mohamed szultán gyors üldözésére kiküldhetett s az erősség, melyet előbb csak évekig tartó erőfeszítés után volt bevehetőnek, három napi küzdelem után kezei közé jutott. Igaz, hogy a vitéz őrség tábornokainak, Alp Khánnak, Seikh khánnak és Berbalaz (?) khánnak vezetése alatt egy szerencsés kirohanást tett, s a mongolok sorait észrevehetőleg megritkította, de mikor a harmadik napon Dsengiz maga vezette csapatait ostromra, a mongoloknak csakhamar sikerült a kapukat elfoglalniuk. A khahrezmieket e körülmény dacára is egész napon át a halál megvetésével folytatták a reménytelen harcot, míg végre estefelé egyenletlenség tört ki köztük. Némelyek, kik a megadás mellett voltak, a város Seikh ul Iszlámját a mollahk nagy kísérete mellett Dsengizhez küldötték kegyelemért könyörögni, míg a többiek a citadellába vonultak vissza és a harcot még másnap is folytatták, mialatt a mongolok a Namazgiah-kapun át a városba nyomultak, a lakosokat kiűzték, hogy a rablást és pusztítást annál háborítatlanul űzhessék. Ez első rohamban csak a Seikh ul Iszlám maradt megkímélve és 50 000 polgár, kik közvetlen védelmének örvendettek. A citadella még erősen tartá magát s az ostromlóknak sok nehéz küzdelmet szerzett. Mikor Alp khán a dolgot végefelé közeledni látta, ezer hőssel merész kirohanást tett s az egész mongol seregen szerencsésen keresztül vágta magát. Csak a kanglik és más törökök adták meg magukat, kikkel a mongolok elhitték, hogy úgy fognak velük bánni, mint törzsrokonokkal. Egyelőre való megnyugtatóul hajukat mongol szokás szerint lenyírták, de a nap lementével életük csillaga is letűnt s valami 30 000-en Uluk Barisznasz, Bagan és Szarszig Khán¹⁴⁾ nevű fejedelmeikkel és 20 tábornokukkal egy éj alatt. Miután a virágzó Szamarkand várával együtt s földdel egyenlővé tétetett, a mindenükből kifosztott lakosok bokharai testvéreik sorsára jutottak. A félelemből elmenekülteket csalfa ígérekkel a városba visszacsalogatták s ekkor a fegyvert viselhetőnek a mongol zászlók alá kellett állniuk és a műértő kertészeket a távol keletre szállították,

hol a nagy-khánok későbbi kínai-mongol fővárosát kellett szamarkandi ízléssel berendezett mulatókertekkel földíszíteniük, míg a híres kézműveseket, kik között a vászon- és selyemszövők különösen kitűntek, mint ügyes rabszolgákat részint Dsengiz Khorászában vitte őket magával s néhányat Khahrezm ellen vonuló fiainak Csagatáinak és Oktainak is küldött belőlük. Így pusztult el 618-ban (1221) Szamarkand, melyet az arab földrajzírók a világ legbájosabb és legvirágzóbb pontjának mondtak.

Transoxania most már teljesen le volt igázva és csak néhány helység maradt még hátra Szamarkand déli részén, melyeknek bevételeire Dsengiz khán maga indult el, miután harcosainak némi nyugalmat engedett s kiknek lovai a Zerefsán-völgy buja rétjein a hosszas fáradozások után jól kipihenték magukat. Legelőbb is Nakhsebbe (Karsi) ment, mely önként nyitotta fel kapuit s a nyár folytában tartózkodási helyül szolgált neki. Onnan Termezbe vonult, mely akkortájt főútjáró hely volt az Oxuson a délre fekvő Belkhbe és Indiába, s mely az Oxus által védett erődítési műveibe bízva, ellenállást kísérelt meg. Ez a győzelemittas mongolokkal szemben, kik erejüket már nem egy hatalmas kőfalon próbálták meg, természetesen csak rövid ideig volt lehetséges. A várost rohammal bevették, a lakókat összeszámlálták s legyilkolás végett a csapatok közt kiosztották. Dsueini beszéli, hogy egy nő, midőn megakarták ölni, gyilkosától kegyelmet kért s azt ígérte, hogy váltságdíjúl egy igen értékes gyöngyöt fog adni, melyet elnyelt volt. A mongol azonnal fölmetsette a hasát s minthogy a gyöngyöt valóban meg is találta, parancsot adtak ki, hogy minden holttestnek a hasát föl kell vágni és meg kell vizsgálni. Termez után még csak a künkürti és számáni¹⁵⁾ kerületeket kellett rablással, gyilkolással és tűzzel elpusztítani s az Oxus és Jaxartes melletti tartományok, melyek az akkori Ázsia moszlim műveltségének legkülsőbb védműveiként voltak tekinthetők, teljesen tönkreválnak téve. A vad, zsákmány- és vérszomjas ellenség a pusztítások fekete hullámain most már akadálytalanul

hömpölyögtethető tovább. z iszonyú kegyetlenségek, melyeket a mongolok Belkh-ben, a parszizmus ősi Mekkájában, melyet később az „iszlám kupolájának” neveztek s melynek 1200 mecsetje volt, elkövettek, hogy miként gazdálkodtak Talkanban, Herátban, a nagy kereskedő városban: Merv el rudban, továbbá az iskolákkal bővelkedő Mervben s a kevély Nisáburban, vagy miként dühöngtek az óriási Reiben, Sirázban és Iszfahánban, mindez nem tartozik Bokhara történetéhez, és így ahelyett inkább az utolsó khahrezmi fejedelem pusztulását fogjuk elbeszélni s a Dsengiz föllépésének következményeiről s győzelmeinek főokairól fogunk elmélkedni.

Mohamed Kutbeddin szultán, miután végzetes parancsát a mongol védelem alatt álló kereskedők megöletésére kiadta, lassú menetekben Khorászán felé kezdett visszavonulni. Hosszas uralkodói pályája sikereitől elkábultan, kevélységében és gondatlanságában csak az élet örömeivel foglalkozott s víg társaságban és dobzódásban töltve idejét, a 612-ik év (1215) Saabanjának 9-ik napján Bokharába érkezett, hol a zöld mezők közepette sátorát felütvén, gondatlanul engedte át magát az évszak örömeinek.

Szív! ne gondolj szenvedésre, bajra,
A lélek a testet majd itt hagyja.
Ülj a zöldben, örvendj a tavasznak,
Míg porodból füvek nem sarjznak¹⁶).

Bokharából Szamarkandba ment, hol az első hírt vevé az ellenség mozdulatairól, nevezetesen a mongolok azon hadszakaszának közeledéséről, mely Dsüdsi vezérlete alatt Otrárból Dsend ellen éppen útban vala. Már éppen ő is útban volt Dsend felé, előleges kémszemlére, midőn hallotta, hogy e hely mögött maga Dsengiz khán, a mongolok fejedelme van egy nagy sereggel közeledőben, mindazáltal mégis harcba bocsátkozott az előbbivel s már az első összecsapásnál bőséges alkalmá nyílt arra, hogy a vele szemben álló ellen ritka vitézségéről alapo-

san meggyőződjk. Noha serege számra nézve nagyobb volt, a vereségtől mégis csak fiának Dseláledinnnek¹⁷⁾ hősiessége által tudott megmenekedni és Szamarkand felé visszavonulni¹⁸⁾. A közelgő veszély miatti zavarában és ijedségében korábbi felfuvalkodott önbizalma csakhamar kétségbeesésbe és csüggetegségbe ment át. Az Oxuson keresztül gyorsan Khorászába menekült. Táborában a sokszor dicsőített nisáburi síkságon pár napi nyugalmat akart engedni magának, hogy az élet örömeinek, melyekhez szerencsétlenségére éppen a veszély pillanatában oly nagyon ragaszkodott, „isten hozzád”-ot mondjon; de halotta, hogy Szuntaj és Csepe éppen a sarkában van; így hát fölkerekedett s a mongoloktól üldöztetve sikerül neki Rein és Mázendrán úttalan hegységein Abeszkunba, a mai Asztrábád közelében s onnan a Káspi tenger¹⁹⁾ egyik szigetére (valószínűleg Ogurcsali-ra) menekülni, hol vad elenségének bosszuló kezét kikerülte ugyan, de mongol rabságra jutott családja sorsa fölött mélyen lszomorodva, a 617-ik év (1220) Zil hidse nevű hónapjának 22-én elhalt, mégpedig oly szegényen és elhagyatott állapotban, hogy halotti takaró hiányában azon egyetlen öltözetben kelett őt eltemetni, melyet magán hordott. Utódául a régebben kiszemelt Eflaksáh helyett, ki Khahrezmet kormányozta, hős fiát Dseláledint nevezte ugyan ki, de ennek az uralkodó pálca helyett mindjárt a kétségbeesett önvédelem kardjához kellett nyúlania. Khahrezmen keresztül Herátba és Gazniba menekült, itt új haderőt gyűjtött s két győzelmes ütközetben a mongoloknak jelentékeny kárt okozott. Dsengiz, kit eközben Talkun ostroma visszatartott, emiatt magánkvül volt dühében. Bamianon és Kabulon át Gazniba rohant oly nagy sietséggel, hogy a mongoloknak még az ételkészítést sem engedte meg s mégis, mikor Gazniba érkezett, azt kellett hallania, hogy Dseláleddin onnan már 15 nappal előbb az Indus partjához húzódott. A mongolok ismét meggyorsították meneteiket, míg végre a futó fejedelmet utolérték s elkeseredett dühvel rontottak rá. Dseláleddin szokott vitézségével védte magát.

Felbőszült oroszlán gyanánt rohanta meg a mongoloknak majd a jobb-, majd a balszárnyát, majd pedig a zömét, míg végre sarokba szoríttatva, miután már két lovat öltek meg alatta, hirtelen a harmadikra ugrott föl s a tíz rőf magas partról az Indus hullámaiba ugrott és szerencséje a túlsó partra menekült. E vakmerő tett láttára a mongolok utána akartak rohanni, de Dsengiz, elbámulva és megindulva Dseláleddin bátorságán, a további üldözést megtiltotta s fiaihoz fordulva, így szólt: „Lássátok, egy oly atyának (t. i. Mohamed szultánnak, akiről Dsengiz igen jól vélekedett) csakis ilyen fia lehetett.” Dseláleddin kíséretét legyilkolták, kincseit, melyeket korábban az Indusba dobott, bűvárok a víz fenekéről felhozták; családját elővezették, s annak minden férfi tagját, még a csecsemőt sem véve ki, dajkája karjai közt hóhér-bárd alá juttatá a kegyetlen győző. Így végződött be az utolsó khahrezmi uralkodása²⁰⁾ VII. 618-ban (1221) s azzal együtt az uralkodó család is, mely 140 évig tartott kormányzása alatt fényben és hatalomban a Szeldsuk-családtól nem állott igen távol. Dsengiz ezután visszatért Transoxaniába, honnan – rövid tartózkodása után Szamarkandban – eredeti hazájába utazott vissza s egy 621-ben (1224) tartott Kuriltai-n óriási birodalmát fiai közt oly módon osztotta föl, hogy Kína Mongóliával együtt Oktainak jutott, kit utódául nevezett ki; Csagatái az uigur szorosoktól Khahrezmig terjedő részt kapta Turkesztánnal és Transoxaniával egyetemben; Matu, minthogy Dsüdsi eközben meghalt, Khahrezm és Dest-i-Kipcsak fölött lett úrrá egészen a Derbendi szoros-útig, míg Tulit Khorászn, Perzsia és India urává tette. Már hetven éves volt s mégis maga indult Tangut (déli Kína) ellen, mely ő ellene föllázadt; e hadmenete alatt 624-ben (1226) meghalt, miután tűzzel és vassal egész Ázsiában kitörölhetetlen nyomait hagyta hátra vad harci szenvedélyének, Transoxaniát pedig különösen több százados műveltséggel bíró népének kipusztítása által a barbárság azon örvényébe süllyesztette, mely múltjának dicsőségét s jövőjét is örökre elnyelte.^{VIII.}

S valóban Ázsiának egyetlen országa sem érezte meg oly irtóztató módon a mongol csordák pusztító viharát, mint éppen az Oxus és Jaxartes partvidékei. Az oly városokra nézve, mint Benáket, Khodsend, Dsend, Bokhara és Szamarkand, a Góbi-puszták durva sivataglakóinak első támadása annál végzetesebb volt, mert ezek a tulajdonképpen Transoxaniában mindjárt legelébb is ipar, kereskedés és földművelés által teremtetten megállapodott, sőt virágzó állami és társadalmi viszonyokra találtak s legelébb ott elégítették ki éhes rablási szenvedélyüket. Ezen felül Transoxania volt a fő-útvonal, melyen a későbbi évtizedekben is a mongol utócsoporthoz áramlata a Volga, Eufrátesz, Indus és a perzsa-öböl ellen hömpölygött. Nem csoda tehát, ha már öt év lefolyása után is Közép-Ázsia virágzó kereskedelmi utai, melyeken Kína és India termékei részint Európába, részint nyugati Ázsiába vándoroltak, el voltak hagyatva; ha a termékenységük miatt általánosan ismert vázartományok pusztán és elhagyatva heverték s ha végre a fegyvereknek és ékszertárgyaknak, a nehéz selyemszöveteknek és zománcáruknak az egész iszlámban keresett és magasztalt ipara örökre eltűnt. A városok romban heverték, a földművelőket vagy megölték vagy erőszakkal a mongol hadsereg keretébe szorították s a kézműveseket ezrével küldötték a távol-keletre, hogy a hódítók sivatag hazáját földíszítsék s fölékesítsék. Nem kevésbé tátongó volt a seb, melyet a tudomány Közép-Ázsia elpusztítása által kapott. Egy középkorbeli arab példabeszéd ezt mondá: „A tudomány oly élőfa, melynek gyökerei Mekkában vannak, de gyümölcsei Khorászánban tenyésznek”²⁰). Az ó-világ ama részeinek mai állapotát tekintve e fölfogás kissé furcsának tűnhetik föl előttünk, de nem szabad felednünk, hogy az iszlámita Ázsia tulajdonképpen műveltségi korszakában, mely éppen a mongol világháborgató századába esik, Transoxania igen jelentékeny szerepet játszott. Nisáburrall, Irán akkori szép szellemeinek kedvenc tartózkodási helyével és Mervvel, melynek főtámadóit a legtávolabbi országokból is látogatták, Bokhara,

Szamarkand és Görgencs már régóta vívták a nemes verseny harcát s ami a szónoklat, grammatika, költészet és orvostan mezején feltűnt nagyokat illeti, olykor-olykor az elsőség pálmáját is kivívták. A mongolok beütése után Közép-Ázsia szellemi élete, fájdalom, kialudott, mert míg Irán s a Nyugat többi része a kemény csapásokat lassanként kiheverte, sőt a Dsengizidák védelme alatt új műveltségre virágzott fel, Bokhara és Szamarkand előbbi szellemi tevékenységét sohase nyerhette többé vissza és a szellemi törekvés csakis a casuistika, miszticizmus és a túlfeszített vallásos buzgóság mezején nyilvánult. E szerencsétlenség fő oka természetesen ama körülményben keresendő, hogy a mongolok az iráni ősnépességnek a városokban történt megsemmisítése által a műveltség és békés élet tulajdonképpen főtényezőit oly nagy mérvben megapasztották, amily mérvben a török elemek túlsúlyra vergődtek. A tőszyköres török tartományokban, mint pl. a mai Khiva és Khokand és Szeldsukidák országos nyelve még a tiszta perzsa nyelv volt, s noha talán az elnemzetietlenedés a sivatagból a lakottabb helyekre húzódó műveltségellenes törökök által fokozatosan amúgy is megtörtént volna, a mongolok ezt az átalakulást beütésük által erőszakosan gyorsították és Transoxania elirániatlanítására legtöbbet tettek. És ez a legnagyobb kár, melyet Dsengiz az Oxusi tartományoknak okozott.^{IX}

Ami pedig a mongol világháborító sikereinek okait illeti, könnyű észrevenni, hogy ezek éppen úgy keresendők a Dsengiz személyes tulajdonságaiban s népének társadalmi helyzetében, mint az akkori iszlamita Ázsia s különösen Transoxania politikai és néprajzi viszonyaiban. Ami az előbbieket illeti, nehéz el nem ismerni, hogy Dsengiz ama szükségtelen kegyetlenségek és pusztítási düh élénk ecsetelése dacára is, melyekkel őt mohamedán kortársai elhalmozzák, egyéniségében nemcsak egy ügyes hadvezér, hanem egy hódító, alapító és törvényhozó kellékeit is a szó szoros értelmében egyesíté. Míg egyfelől Jaszauja (törvénykönyv) alkalmazása által oly szigorúan katonai

alkotmányt teremtett, melyet az iszlamita Ázsia azelőtt sohasem ismert s a khahrezmi fejedelem laza alkotmányos viszonyai mellett határozott előnyt vívott ki számára – addig másfelől a vallások és társadalmi rendek egyenjóságát bizonyára sokkal többek jóindulatát nyerte meg számára, miként ezt történetíróinak adataiból sejtethetők. Hiába mondja Dsuveini, hogy Dsengiz egy muzulmán életét 40 000 miszkal aranyra, egy kínaiét pedig csak egy számarra becsülte; más forrásokból merített adatok éppen az ellenkezőt bizonyítják, t. i. azt, hogy sem ő, sem pedig a legtöbb utóda keresztyének, mohamedánok és buddhisták közt *éppen semmi* különbséget nem tett, mert míg Transoxaniában és Khorászában annyi mohamedán helytartó volt alkalmazva és ujgúr (buddhista) számvevők álltak szolgálatban, addig az idegen keresztyén Marco Polót Kubilai, Dsengiz unokája által igen kényes megbízással Kína belsejéből Kermánba látjuk kiküldve. – A mongolok társadalmi helyzetét illetőleg a keleti történeti művek olvasójának bizonyára fel fog tűnni, hogy azok mind különösen kiemelik, hogy a mongolok a legnagyobb mártékban durvák, vadak és harciasak voltak. „Egy nép, mely dorbézolva sír, harcolva nevet, vakon követi vezetőjét, hideget és éhséget könnyen tűr, féktelen, heves a harcban és türelmes a szenvedésekben, mely a nyugalmat és kedvet nem ismeri s még nevén sem nevezi soha. Önmaguk készítik és hordják fegyvereiket, egy szívvel és lélekkel vannak mindnyájan, élelemben és ruházkodásban nem válogatósak, a száanalom érzetét nem ismerik s a terhes nőknek a hasából a gyermekeket kivágják. Folyókhoz érve, felfújt tömlőkön ússzák keresztül azokat, vagy pedig úszó lovaik farkához és sörényéhez kapaszkodnak stb.” – Ha elfogadjuk is, hogy Transoxania akkori viszonyai az említettekkel nem a legélesebb ellentétben álltak, annyi bizonyos, hogy nemcsak a városok iráni népessége, hanem még a lakosság hadviselő része is gyöngye és elpusztult volt a berohanó mongolokkal szemben s bárminő rohamnak is ellenállani képtelen lett volna. Ehhez járult még a szerencsétlenség is, hogy a törö-

kök, akik az irániakkal sohasem tudtak bensőleg összeformí-
s akkor a Mohamed szultán seregének legnagyobb részét
képezték, részint elégedetlenek lévén, az utolsó khahrezmi
zsarnoki kormányával, részint pedig a velük született rablási
és pusztítási szenvedélyből s talán a törzsrokonság folytán
is, sok helyen önként sorakoztak a Dsengiz lobogói alá s a
benyomuló ellenséget ellenállás helyett, baráti szolgálatok-
kal fogadták.

Csodálkozhatunk-e tehát, ha ilyen viszonyok között a
nagy világostromló diadalai a magában megoszlott és megha-
sonlott Transoxania fölött oly fényesek és teljesekek valának?

JEGYZETEK

¹⁾ *Gobi* mongol nyelven ürest, pusztát, sivárt jelent s éppen
úgy nem földrajzi tulajdonnév, mint az általunk használt Szahara,
mely arabul nyílt, szabad tért jelent.

²⁾ A mongolok etnográfiai (néprajzi) rokonsága a törökökkel
azon mértékben válik mind szembetűnőbbé, amelyben a nyugati
törököktől, azaz oszmanliktól kelet felé közeledünk. Rumélia,
Anatólia és Azerbajdzsán lakói iráni és sémita elemekkel annyi-
ra össze vannak vegyülve, hogy testi jellegükben az ősi török
nemzeti típusnak még csak legcsekélyebb nyomait sem tartották
meg. A turkománok, özbegek, nogaiok és kirgizek már sokkal
inkább közelednek a mongolokhoz, míg a burutok és kipszakok
csak arcszínükben különböznek tőlük némileg. Ami a mongol
nyelvet illeti, a nyelvtani alak a török tájbeszédhez nem sokat
hasonlít; de szókincsüknek majd három negyedrésze a törökök-
ben is föltalálható.

³⁾ Éppen az az év volt ez, melyre a mohamedán csillagászok
egy borzasztó vihar megjelenését jósolták meg, amely kelet felől
vala előtörendő. Minthogy pedig az orkán az említett évben el-
maradt, a csillagvizsgálókat kigúnyolták s csak később teljese-
dett be a jövendölés, mert Dsengizt a megjósolt viharral azonosítot-
ták.

⁴⁾ Itt Dsuveinit követem, ki őt Temurdsi-nak és nem
Temudsinnak nevezi.

⁵⁾ Noha a Dsengiz szó olvasás módját illetőleg én is a többi
orientalistához csatlakozom, mégsem mulaszthatom el megje-
gyezni, hogy Csengiz vagy Csingiz, miként a keletiek, s külö-

nösen a törökök és perzsák olvassák, nyelvészeti szempontból ítélve meg a dolgot, helyesebb. – Ugyanis e szó tesztán ujgúr és cseng-ből vagy csing-ből = egyenes, valódi, szilárd és kiz – vagy ghiz-ből = heves, hatalmas áll. A szó valódi jelentése tehát „az *igen hatalmas*.”

6) Ong szintén ujgur szó és jogot vagy jogokat jelent.

7) Kerait Abulgazi szerint forgószelet jelentene, de szóelemzése teljesen ismeretlen s nekem úgy tetszik, hogy az inkább a helyesebb kirit-nek = szürke kutya – perzsa átírás folytán elrontott alakja. Így Mangit is, egy török törzs neve, *mang*-tól = hibás és *it*-tól = kutya. A török nép különböző törzseinek és ágainak elnevezése többnyire állatnevektől van kölcsönözve. Így például Ojurat (melyet mások oiratnak olvastak) = szürke ló, Kungrat, voltaképpen kongur at = sárga ló.

8) Míg Kücslük neje, ki keresztyén nő volt, Kasgar és Khoten mohamedánjait a maga hitére igyekezett téríteni, addig Kücslük erőszakkal kísérlette meg azoknak a maga (buddhista?) vallására való áttérítését. Azonban az Iszlám hívei makacs ellenállást tanúsítottak, mely alkalommal Dselaleddin imam Khotenből az állhatatos hívők élén mint vértanú esett el.

9) Nem Dsudszi Dsüdszi hanem Dsüdszin mongol-török szó és vendéget jelent.

10) Vagy Szudaj, Szuntaj és Szubutaj.

11) A Dsihánkusá szövegében: Gasie dari = egy lószerszám hordozó hivatala.

12) Khahrezmből, hol Timur a további ottmaradás lehetetlenségét belátta, a enekvő Mohamed szultán után sietett, kit ő utol is ért és végre elvált tőle s dervisnek öltözve Damaszkuszba ment, hol rövid tartózkodás után honvágy fogta el őt és számalan viszonagság közepette visszaindult Ferganába. Itt hallotta, hogy fiát, kit serdületlen gyermekkorában hagyott el s ki most már férfivá fejlődött, Batu kegyébe fogadta s atyjának korábbi birtokát neki adta. Így hát legelébb is hozzá ment Khodsendbe és így szólította őt meg: „Ha atyádat láthatnád, megismernéd-e őt?” „Nem”, felelé ez, „én csak csecsemő voltam, amikor elhagytott, de van egy rabszolgám, ki őt bizonyára megismerné.” A rabszolga eléjött s megismerte Timurt, de visszatérésének híre nem sokáig maradhatott titokban s egy mongol bosszuló nyílának esett áldozatul.

13) Nem Zernuk, miként Mirkhond e helyet nevezi. Dsuveini Zertuk-ot ír, melyben inkább a Szertak ismerhető fel.

¹⁴⁾ E nevek a meggyilkoltak névsorában maradtak fenn a történelem számára, melyet Dsengiz ahhoz a győzelmi tudósításhoz csatolt, melyet Rukneddinhez, Mohamed szultán fiához és Irak helytartójához küldött, hogy a mongol fegyverek sikere által őt előre is elémítse.

¹⁵⁾ Az utóbbi alatt a Sehvi Szebz vagy kesi terület értendő, melyben *Szam* nevű vár feküdt, hol egykor Mokanna folytatát üzelmeit.

¹⁶⁾ Hammer-Purgstall után, „Nagy moszlim uralkodók képgyűjteménye”, VI. k. 180 l.

¹⁷⁾ Ez Mengbirdi vagy Mengberdi melléknevet viselt, mely annyit jelent, mint: ég (meng) által ajándékozott. A mi orientalistáink tévesen olvasták e nevet Mankberni-nek, sőt Hammer-Purgstall e tévedést Fazl-Ullah-nak Indiában nyomtatott Csagatái szótára segélyével *piszeorrinak* akarja átfordítani. Ő mank burni-t olvas, de a török mank szó perzsa magyarázatát nem fogja föl helyesen, mert mank az említett könyvben orrbaj-jal van átfordítva, mi a szó szélesebb értelmében helyes is, de szorosabb értelemben véve mank szopornyicát vagy takonykört jelent (egy lóbetegség, mely orrfolyással jelentkezik) s a híres Khahrezmi fejedelem elődeim olvasási módja szerint a „Taknyos orrú” nem éppen költői epithetont viselt volna.

¹⁸⁾ Mikor Szamarkandl árkának széle mellett ellovagolt, a város erődítésével foglalkozó lakosoknak állítólag ezt kiáltotta volna: „Ha a tatárok csak korbácsaikat dobják is ebbe az árokba, könnyen betölthetik azt?” Hammer-Purgstall: „Nagy moszlim fejedelmek képgyűjteménye” 180 l.

¹⁹⁾ Dacára, hogy a sziget, melyre Mohamed szultán menekült, többek állítása szerint a Kaszpi-tenger balpartján létezett, én inkább a „Meszalik u Memalik” c. régi földrajzi kézirat adatát fogadom el, mely szerint Abeszkun a mellékelt földaboszon a mai Szamarkand közelében van följegyezve s így a kérdéses sziget *csak* Ogurdsali vagy az északi Csereken lehetett.

²⁰⁾ Jól értsük meg: az utolsó khahrezminek *Transoxabiában*, mert Dsələleddinre még dicsteljes pálya várakozott Iránban. Ő ugyanis Perzsia egész déli részét, továbbá Azerbajdzsánt is elfoglalá s a Szeldsukidáktól majdnem az egész Szíriát elvevé, de bámulatra méltó vitézsége végre – éppen mint atyjánál érzékiségé s buja élvhajhászatá változott s később ama mongolok lándzsái alatt hullott el, kik Mengü khán trónra léptekor Csermagun vezérlete alatt Irán visszahódítására küldettek.

²¹⁾ El imu sedsretun aszliha fil Mekke ve szemerihha fil Khuraszan. – (Dsuevini).

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^I: Dzsingisz eredeti neve Temüdzsin volt, és nagyjából 1160 táján született, a kutatás mai adatai szerint.

^{II}: A 'Dzsingisz' név etimológiája máig megoldatlan, a Vámbéry által javasolt ujjur eredet felettébb kérdéses.

^{III}: a kereszténység a mongolok között a nesztoriánus kereszténység formájában jelent meg, egész mongol törzsek követték a keleti kereszténység eme ágát a 13–14. században.

^{IV}: A mongolok valóban Dzsingisz korában vették át az ujjur írást, mely a szogd írásra megy vissza eredendően.

^V: a szöveg némileg félreérthető, Dzsocsi (Vámbérynél Dsüdsi) ugyanúgy Dzsingisz fia volt, mint Csagatái és Ögödej (Oktai). A közép-ázsiai hadjáratban részt vett Dzsingisz negyedik fia, Toluj is.

^{VI}: Bukhara feldúlásakor a mongolok valóban földig rombolták a számánida-karakhánida kori, a leírások szerint impozáns nagymecsetet, Dzsingisz csak a gigantikus, 47 méter magas, 1127-ben épült Kalán minaretet (tádzsik 'nagy minaret') hagyta épségben, a legendák szerint annak monumentalitása ragadta meg a mongol hódító figyelmét. A minaret máig áll Bukharában, a bukhari nagymecsetet a 15–16. században építették újjá.

^{VII}: Dzsálál al-Dín, az utolsó khvárezmsáh ezzel együtt csak 1231-ben esik el a mongolok elől menekülve a mai Kelet-Anatóliában, Diyarbakir környékén kurd parasztok ölik meg.

^{VIII}: Vámbéry ha kicsit romantikusan túloz is Közép-Ázsia és Afganisztán mongol pusztítása esetében, de az előbbi és ezt követő oldalakon valóban jól összegzi a városi civilizáció általános hanyatlását, mely Közép-Ázsia, Afganisztán és Észak-Írán területét sújtotta a 13. században, a beérkező mongol hullámoknak köszönhetően. Ezzel együtt figyelemre méltó Ibn Battúta egy megjegyzése az 1330-as évekből, aki Bukharát jól működő városnak jellemzi, minden korábbi pusztítás ellenére. Mindez azt sugallja, hogy a bizonyosan fennálló visszaesés dacára a városi élet lehanyatlása nem volt, nem lehetett a mongol korban teljesen általános, és egyes nagyobb központok, mint Bukhara is, relatíve gyorsan kiheverték a károkat.

^{IX}: Az iráni, perzsa nyelvű lakosság ezzel együtt nem tűnt el Közép-Ázsia városaiból, Vámbéry megállapítása erre nézve legfeljebb Khvárezmre igaz, de Bukhara, Szamarkand és környékük máig megőrizte tádzsikos, perzsás nyelvi-etnikai karakterét.

IX. A DSENGIZIDÁK

624 (1226) – 705 (1263)

Vértől csepegő, iszonyattal teljes kép az, mely a Dsengizidák több mint 200 éves uralkodásáról Transoxaniában az olvasó szemei elébe tárul. Vad fejtelenség, durva zsarnokok féktelen üzelmei, gyilkolások és pusztítások váltják fel kölcsönösen egymást, s még ezekről is csak gyér adatokat hagyott hátra a történelem¹⁾, mert nem lévén Transoxaniának²⁾ külön krónikája, ez időszakról csak a kínában és Perzsiában lakó mongolok évkönyveiből meríthetünk adatokat.

Bokharát és Szamarkandot, a kelet-iszlamita világ e két gyöngyét, még Dsengiz életében elszakították a vér, műveltség és vallás által rokon délnyugati szomszéd-tartományoktól s a mongol birodalomnak azon részébe kebelezték, mely a „Csagatái khánság” név alatt némelyek szerint az uigur szorosutaktól, mások szerint az Altaj-hegységtől az Oxus mellett fekvő Amijeig terjedett s éppen oly tarka, mint amilyen műveltségellenes népességből állott. *Csagatái* Dsengiz második fia, kinek családja kevés félbeszakítással egészen a Timurlenk föllépéséig megmaradott

Transoxania trónján, lelkiismeretes pontossággal ragaszkodott atyja kormányzási törvényeihez, s úgy tett, mintha a sokat szenvedett ország sebeit be akarta volna gyógyítani. Almalikban levő székhelyére, hol a vadászat elveinek élt, a hírnökök egy jó karban tartott postaúton hoztak tudósítást neki a reá bízott tartomány kormányzati ügyeiről, s figyelembe szákossága dacára is, melynek mind ő, mind a Dsengiz többi utódai rabjai valának, kiterjedt az igazgatás minden ágára. Uralkodása szigorú, de igazságos vala³⁾. Mert az összes vallások és nemzetiségek egyenjogúságának elvét követve, Transoxania legfőbb vezetését egy mohamedánra, t. i. Mesz'ud bégre, Mahmud Jolauds fiára bízta, ki előbb Kínában hasonló ranggal volt alkalmazva. Rendszeresített fejadót hozott be, mely a vagyoni viszonyok szerint egy és hét dínár⁴⁾ közt változott, mely alól azonban valamenynyire vallásfelekezet⁵⁾ papjai föl voltak mentve. A háború viszonyaita folytán elrejtőzve élő földműveseket és mesterembereket ígérekkel korábbi foglalkozásaikhoz édesgették s habár az egyes városok előjárói, kik többnyire mongolok voltak s kik közül az első Bokharában Buka Bosa, Szamarkandban Dsongszán Taifu nevet viselt, nem a legjobb eszközök lehettek a népesség megnyugtására, mégis azt írják, hogy magában Bokharában is nemsokára minden visszatért előbbi kerékvágásába, hogy a romok helyén új épületek emelkedtek, sőt hogy 632-ben (1234), tehát a feldúlás után 15 évvel, a Mesz'ud bég és Szerkuti bég által alapított kollégiumokban 1000 tanuló hallgatá a különböző tudományokat. Nem szenved kétséget, hogy Csagatái kormányzása, ki a mohamedán, de a mongol érdekeknek híven szolgáló Mesz'udot teljes bizalmával ajándékozta meg, s kinek azonfölül vezére is egy Hedsir nevű török vala, Transoxaniára nézve ha nem éppen jóltevő is, de mindenestre jóakaró vala. Utódai alatt szakadatlanul dühöngött a háború lángja, míg ő alatta csakis egy vallásos rajongó megjelenése zavarta meg rövid időre a nyugalmat, kit mi is meg fogunk említeni.¹⁾

630-ban (1232) történt, hogy Tarabban, egy – Bokharától három mérföldre fekvő faluban egy Mahmud nevű, foglalkozására nézve szitakötő, de különben ostoba, buta ember, azzal az állítással állott elő, hogy őt a perik és egyéb szellemek megszállván, emberfölötti hatalom birtokában van. Transoxaniában és Turkesztánban, miként Dsuveini beszéli, főleg az asszonyok, eleitől fogva szívesen bíbelődtek jövődőléssel, őket hívták a betegekhez, vendégségeket rendeztek, melyeken boszorkánytáncokat jártak s több efféle hókuszpókuszokat csináltak, melyekkel – miként mondották – a betegségeket el tudják űzni. Mahmud is efféle szellemlátó gyanánt lépett föl. Titkát először nővérel közölte, ki elterjesztette hírét s az egész világ özönlött hozzá a betegekkel s miként tudósítónk állítja, ő hallotta, hogy a vakoknak az által adta vissza szemük világát, hogy szemeikbe port fűjt. Tarabból természetesen csakhamar a fővárosba is eljutott a híre s minthogy ott egy különben nagy tiszteletben álló Semszeddin Mahbubi nevű molla a tarabít azzal segítette hírnévre, hogy azt beszélte, miszerint atyja (szintén tudós) írásban hagyta volna, hogy Tarabból egy világszabadító fog előállni, mi a rajongó képzelmet csak annál inkább fokozta, így a látnok szitakötő csakhamar oly párt élén látta magát, mely azon a környéken igen el vala terjedve s a mongolok elleni fölkelésre csakis az ő intését várta. Már a lázadás lassú forrongása rémületbe ejtő Bokhara főparancsnokát és többi tisztjeit. Mesz'ud béghez küldöttek tanácsért, ki Khodsendben tartózkodott, de másfelől az álprófétát is nagy tisztelettel Bokharába hívták, hogy, miként mondták, e város lakóit jelenlétével boldogítsa. Az volt a szándékuk, hogy útközben bizonyos helyen, mikor övéitől elválík, megöljék; de alig értek oda, midőn Mahmud, ki e szándékról bizonyosan előre értesítve volt, kíséretét erősen szemügyre vette, áruló eljárásukat szemükre lobbantá s varázserejével mindnyájukat vakká tenni fenyegetőzött. Képzeltető, hogy minő hatással volt e látnoki hetvenkedés a babonás mongolokra! Most már valóban nagy kitüntetések között vitték be

Bokharába, hol a szandsár palotájában rendeztek be neki szállást, hova a nép tömegesen özönlött és őt oly nagy tiszteletben részesíté, hogy nyelvüket lihegve nyújtogatták ki, ha ő a magasból rájuk pökdösött. A dolog végre mégis igen komollyá kezdett lenni. A molláknak és Bokhara előkelőinek rábeszélése folytán a mongolok elhatározták, hogy elteszik őt láb alól, de minthogy a nagy néptömeg miatt nem lehetett olyan könnyen lakásához férni egy közel eső dombra menekült. A nép csakhamar követte őt. Az a hír terjedt szét, hogy ő a levegőben jutott oda s most már a lelkesedés nem ismert határt és mikor este híveinek oda kiáltotta, hogy fegyverkezzenek föl, mert elérkezett az idő, midőn a hitetleneket meg kell ölni, a fanatizált sokaság élén csakhamar ezután nemcsak mint próféta, de mint próféta, de mint parancsoló úr vonulhatott be a városba. Az említett Semszeddin Mahbudit Szadr Dsihánná, azaz első egyházi méltósággá nevezte ki, a gazdagokat kiraboltatá s hozzá vakon ragaszkodó híveket hatalma és nagysága iránt fanatikus hitegetésekkel bolondítá. „Seregem el van rejtve”, mondá, „és a levegőben tartózkodik. Látjátok azokat a férfiakat zöld, amazokat meg fehér öltözetben, egy intésemre azonnal itt teremnek!” Csak egynek kellett azt mondania: „Igen, látjuk!” és mindnyájan igent mondottak rá. Azt is állította, hogy a levegőből kap fegyvereket, holott a sirázi kereskedőket fosztotta meg áruiktól, kik négy számartehernyi kardvassal érkeztek oda. A következő pénteken a nyilvános imádságot már a maga nevére olvastatta, a gazdagok vagyonát kénye-kedve szerint elkobozta s a zsákmány legnagyobb részét magának tartván, az időt dobzódással töltötte a legszebb nőekkel telt házában. Végre Bokharának az ő rablási vágya elől elmenekült gazdagjai Kerminéh-ban összegyűltek, egyesültek egy mongol csapatostállyal és Bokhara ellen indultak. – Mahmud és társa elejükbe sietett. – Mindketten fegyvertelenül és páncél nélkül álltak a fanatizált tömeg elére, hogy szent személyük sérthetlenségét bebizonyítsák. Már éppen kezdődnie kellett volna a támadásnak, midőn iszonyú

szélvihar kerekedik és a szakadárokat oly sűrű homokfellegbe burkolja, hogy elleneik úgy képzelték, mintha hirtelen eltűntek volna. Ez a babonás mongoloknak természetesen elég volt arra, hogy a legvadabb futásnak eredjenek. A bokhariaiak üldözték őket s iszonytató vérengzést vittek végbe közöttük, de mikor a győzelemből haza tértek, ropant rémületükre azt vették észre, hogy a próféta nincs sehol, a zűrzavarban oda veszett. Helyét fivérei foglalták el, de dicsőségük csak nyolc napig tartott, mert Ildir Nojan és Dsengin Kurdsi mongol tisztek nagyobb haderővel jelentek meg és a vakbuzgókat már az első ütközetben szétkergették. A fölingerült mongolok már másodszor akarták kiönteni dühüket Bokhara fölé, de Meszudnak sikerült őket lecsendesíteni. Kérte őket, hogy várják be előbb a császár parancsát s az ő közbenjárása folytán Bokhara ezúttal kegyelmet kapott.

Ez volt az egyetlen esemény, mely a mongol hódításra következő halotti csendet Transoxaniában némileg megzavarta. De mikor 639-ben (1241) ifjabb fivérének Oktainak, a mongol birodalom nagy-khánjának vagy császárának halála után Csagatái is elhunyt és Dsengiz utódai a trón fölé hajba kapnak egymással, éppen a Csagatáidák voltak azok, kik részint pártdühöngéseik, részint vad harci szenvedélyük által a rájuk bízott országnak legtöbb veszedelmet okoztak.^{II} Csagatái számos családot hagyott hátra, melyből Biszü^{III}, Büri, Baidár és Beszenbuka nevű fiait ismerjük, kik a Kuriltai-nál, Kujuk^{IV} trónralépténél jelen voltak, de ő, amint látszik ezek közül egyiket sem kedvelte valami túlságosan, mert utódaul unokáját, *Kara Hulagut*^V) szemelte ki 640-ben (1242), kinek, mint kiskorúnak, Ebüszkün, az elhunyt nagy befolyással bíró özvegye állt oldalánál. Az első tény, mellyel e nő kormányzását megbélyegezte, férje házi orvosának, Medsdeddinnek s kedvelt vezérének, Hedsirnek kivégeztetése vala. Mindkettőt azzal vádolták, hogy ők okozták a fejedelem halálát, voltaképpen pedig azért tették el láb alól, mert az özvegy fejedelemnő uralkodási vágyának gátlólág álltak

útjában. Vezérévé s meghitt barátjává Habes Amidot választotta, egy dicsszomjas és kegyetlen embert, de ezúttal csak az Oktai halála után bekövetkezett interregnum alatt maradhatott a trónon. Kujuk, aki erőszakkal jutott az utóbbi helyére s minden ellenesét, kik közt Ebüszkün elsősorban állt, letette és 645-ben (1247) *Biszüüf*⁷ nevezte ki a Csagatái-család fejévé, s nemcsak Almalikban, hanem a khánság minden részében széthinté az egyenetlenség magvait. Még Mesz'ud bégnek is menekülnie kellett haragja elől és Batuhoz ment, a Kipcsaki khánhoz. Biszü iszákos és kéjenc vala, ki mohamedán alattvalóinak szerencséjére, vezérévé s meghittjévé a kegyes és tudós Khodsa Bahaeddint választotta Mergulandból, oly férfiút, kinek emlékéről Dsuveini a legnagyobb tisztelettel beszél, ki azonban csakhamar ezután vetélytársa, Habes Amid által, kitől szeretetének annyi bizonyítéka által igyekezett lefegyverezni, szomorú véget ért. Ugyanis mikor Kujuk három évi uralkodása után Mengkü⁸) nagykhánná lett és Kara Hulagu éppen úgy, mint Ebüszkün korábbi helyzetükbe visszajutva, Habes Amid vezér-rangot kapott, ennek mi sem volt sürgősebb teendője, minthogy a tehetséges Bahaeddint börtönbe vesse s ékesen szóló versei dacára is, melyeket a fejedelemnőhöz intézett, Amid fondorkodásai következtében egy nemezlepedőbe varrták s a földön – mint ahogy a gyapjút szokták taposni – addig hengergették ide s tova, míg valamennyi tagja szétzúzódott⁹). Biszü tudvalevőleg azért veszíté el trónját, mivel sokáig vonakodott a Mengkü uralmát elismerni. Az utóbbi tehát a maga párthívével Kara Hulagut ismét beülteté a nagyanyjától neki hagyott fejedelmi székbe azzal a parancsolattal, hogy vetélytársát, Biszüt, azonnal ölesse meg, mit ő meg is tesz vala, ha őt eközben a halál utól nem érte volna. A kormány gyeplőit a Csagatái kánság fölött most már özvegye Organa vette kezeibe, ki férje vetélytársát rögtön megölette s tíz évig szerencsésen uralkodott. – Organa egyike volt ama három mongol gráciának, kikről Vasszaf azt mondja, hogy „a tetemes festészei a találékonyság ecsetvonásaival

annyi szépséggel, kellemmel, kedvességgel és méltósággal fölruházott három alakot a mongolok között még sohasem hoztak létre.” Ezek nővérek s egy időben a kipcsaki, perzsiai és transoxaniai mongol fejedelmek nejei voltak.

Miként már megjegyeztük, Transoxania jólléte vagy veszedelme a Csagatáidák idejében amaz átalakulásoktól függött, melyeket Kínában a császári széken a trónkövetkezés idézett elő. Ameddig Mengkü élt, a bölcs és erélyes Organa békésen uralkodhatott, de alighogy az 658-ban (1259) elhalt, máris azonnal kitört a háború Arik-Buga és Kubilai között, mely Transoxaniában – mint rendesen – ismét megtalálta káros visszhangját. Az előbbi *Algut* nevezte ki a Csagatái-család fejévé, ellenben az utóbbi *Apiskát*, Būri fiát óhajtotta; de Algu megelőzte vetélytársát s Organa elűzése után erősen bevette magát Almalikba, mialatt Apiskát Arik-Buga útközben Sen-Szi tartományban elfogta és bezáratta. E szíves szolgálatot azonban Algu fekete hálátlansággal viszonzotta védnökének, mert mikor Arik-Bugát Kubilai sarokba szorította és az végső szükségében hűbéreséhez fordult segítségért Algu, ki 150 ezer harcos fölött rendelkezett, nemcsak hogy minden segítséget kezen megtagadott tőle, hanem még azt a három biztost is elfogatta, kiket az adó beszédésére Arik-Buga oda küldött, elvette tőlük, amit már összegyűjtöttek, megölette őket s egész nyíltan a Kubilai pártjára állott. Arik-Buga természetesen iszonyú dühbe jött egykori védencének gyalázatos hűtlensége miatt és feledve keleti elleneit, Algu ellen vonult. Míg nyugaton működött, azalatt jött Kubilai s elvette tőle Karakorumot, de ő kárpótolta magát Algu fölött vívott győzelmeivel, kinek Almalikból Kasgárba és Khotenbe s onnan Szamarkandba kellett menekülnie. Arik-Buga 662. (1263) telén Almalikban maradt, hol Algu hívei közt kegyetlen tizedelést visz véghez, s hallatlan kegyetlenségével az egész vidéket annyira elpusztítja, hogy csakhamar ezután irtóztató éhhalál tört ki, melyben több ezren vesztel el, s minthogy annak kitörését csakis az Arik-Buga zsarnoki eljárásának lehetett tulajdonítani, emiatt legjobb tisztai

csakhamar cserben hagyták őt. Tudva, hogy illetén meggyengült állapotában Algu támadásának nem lenne képes ellentállani, békés kiegyezést ajánlott, melynek díjául az egész Csagatái-földet odaígérte. Az alkudozók Organa fedelemnő és Mesz'ud bég valának. Algu az ajánlatot elfogadja, s hogy minden ellenségeskedésnek elejét vegyék, nőül veszi a birtokától megfosztott Organát. A gyakran célszerűnek bizonyult kormányzási képesség a kiürült államkincstárt ismét segített megtölteni, mihez – mint rendszeren – Bokhara és Szamarkand ipargazdag és szorgalmas lakóinak kellett legtöbbször járulniuk; de a rendezett viszonyok folytán sikerült Algunak nemsokára másik ellenségét is lerázni nyakáról, t. i. Kaidu^V herceget, Oktai egyik unokáját, ki Batutól támogatva, igényeit Transoxania északi részére, nevezetesen Turkesztán tartományra érvényesíteni akarta, míg végre 662-ben (1263) meghalt, miután forrón szeretett neje halálával őt megelőzte.¹¹⁾

Kubilai most a Csagatái-ház fejévé *Mubárek-Sáh*-ot, Kara Hulagu fiát nevezte ki, ki – miként neve mutatja – mohamedán vala s kit szelíd lelkületű és igazságos fedelemnek írnak le. De úgy látszik, hogy a nagy-khán, kinek pedig türelmessége a vallási ügyekben általánosan ismert, az atyáinak ősi hitétől elpártolt hercegben nem bízott feltétlenül, mert titokban *Borak* herceget, Csagatái ősunkáját adlátussá rendelte mellé, ki alig jelent meg Mubárek Sáh udvaránál s máris el kezdett ellene cselszövényeskedni, katonáit hűtlenségre csábította, őt trónjáról elűzte, hogy Kaidu merész föllépésének a Jaxartes alsó folyásánál annál erősebben ellene állhasson. Kaidu, negyven fiú apja, hatalmában bízva, nemcsak Turkesztán és Transoxania uralmáért, hanem a Kubilai császári koronájáért is kezdé meg a háborút s mikor az utóbbi Borakot az almaliki trónon megerősítette, ezt abbéli reményében tette, hogy a Kaidu elleni küzdelemben rendíthetetlenül szilárd bajtársat nyerend. De most az egyszer hatalmasan elszámította magát. Borak mindjárt eleinte igen békésen viselte magát Kubilai vetélytársával szemben s Bokhara és Szamarkand

ügyes fegyverkovácsai megoszoltak egymás között.¹²⁾ Később, mikor Kaidu Mengkü Timurral, az arany csorda¹⁷⁾ urával, ellenségeskedésbe jutott, Borak föl akarta használni az alkalmat és az előbbi ellen síkra szállt, de Kaidu Mengkü Timurral nemsokára kibékült s hűtelen szövetségét egy dühös csatában a Jaxartes partján annyira megverte, hogy ennek Turkesztánból a legnagyobb sietséggel Transoxaniába kellett menekülni. Csapatai, melyek így a kilátásba helyezett rablást megghiúsulva látták s minden áron zsákmányért epekedtek, most már az ellenséges földön akarták magukat kárpótolni. Borak, a szívtelen zsarnok, Bokhara és Szamarkand lakóinak azt parancsolja, hogy minden vagyonukat hagyják oda s pusztá életükkel gyorsan meneküljenek a városból, mert csapatainak a rablást megígérte. Azonban sok kérés és könyörgés után sikerült a kegyetlen parancsot odaszеліdíteni, hogy a lakosok igen kemény hadi sarccal megválthatták magukat s hogy a fejedelem seregének új felszerelésére a fegyvergyárakban éjjel-nappal dolgoztak. Már Borak ismét harcra készen állt, midőn Kaidu mégis a béke útjára lépett és Kipszak Ogul herceget, Borak kebelbarátját, alkudozás végett Transoxaniába küldötte. Kipszakot az utóbbi a legszívélyesebben fogadja, mindketten kiűrtik a szokásos barátság poharat, melyben vér és arany volt vegyítve s *andá-vá*¹³⁾, azaz szövetségessé lesznek.

Így jött létre 667 tavaszán (1269) az egyezés Borak és Kaidu között. A Jaxartestól északra elterülő síkságon¹⁴⁾ hét napon át ülték meg a barátságünnepet. Borak Transoxania kétharmadát kapja, míg egy harmadrésze, nevezetesen Khodsend környékével együtt egészen Szamarkandig Oktai családjának jut. Azonban Borak még ennyivel sem elégszik meg. Panaszkodik, hogy valamennyi Dsengizida közt ő van a legmostohábban ellátva s minthogy különösen a nyájai számára szükséges legelőhelyekben mutatózó hiányt hozta fel, elhatározták, hogy ő menjen át az Oxuson Khorászámba és ott szerezzen kárpótlást magának, hogy így a sokat szenvedett s mindenféle módon kiszívott

Transoxania legalább addig megkímélve maradjon, míg a lakosok az aratást betakarították. Mesz'ud bég mindkét hercegtől megbízást nyert, hogy az országot utazza be s az elriasztott és elmenekült földműveseket és iparosokat békés foglalkozásuk folytatására bírja; de Borak türelmetlen ama babérok miatt, melyeket Abaka fölött remélt kivívatni, aki akkor Perzsiában uralkodott s az Oxus vidékek nyomorúságos állapota dacára is azonnal indulásra akart készülni. Mesz'ud e szándék ellen bátorodik felszólalni, miért aztán hét botütést kap és Borak noha e büntetést, melyet hirtelen haragjában hajtattott végre, csakhamar megbánta, mégis elhatározta, hogy az ellenségeskedést azonnal megkezdeti.

Legelőbb is Mesz'ud béget Abaka^{VII} udvarába küldötte, ki akkor a mazenderani téli szálláson tartózkodott, állítólag azért, hogy néhány számadást hozzon tisztába, voltaképpen pedig azért, hogy Perzsia mongol fejedelmének katonai viszonyai felől tudomást szerezzen. De Abaka későbbben észrevette, hogy miben mesterkedik a Csagatáidák vezére, utána lesetett és Mesz'ud csak különös szerencséjének köszönhetette, hogy az üldözőtől megmenekült. Nemskára ezután Borak második követséget is küldött, melynek Nigudar Csagatáida herceget, ki Perzsia mongoljainak udvaránál tartózkodott, kellett vala legközelebbi törzsfeleinek pártjára megnyerni, mi azonban ismét nem sikerült, mert Nigudar, ki Kaukázián és a Káspi-tengertől északra kerülő úton akarta magát az Oxus partjaira keresztül vágni, szándékában Abaka szemessége folytán meggátoltatott. Eközben Borak teljesen fölszerelte hadseregét s az Oktai-családból is több hercegtől támogatattva, kik Kaidu parancsára csatlakoztak hozzá, Amujehnél az Oxuson átkelt s Merv előtt táborot ütött. Az első támadás Abaka Butcsin nevű (kit Tebsinnek, Tusinnak és Tisinnek is neveztek) fivérének és tábornokának szolt, ki keleti Khorászánban, azaz Herát Bádghizban parancsnokolt s ellenének túlnyomó ereje elől visszavonult. Borak utána nyomult s még egész Khorászánt hatalma alá vetette, midőn seregében

egyenetlenség tört ki, mely által hadi erejének majdnem fele részét¹⁵⁾ elveszítette, úgy hogy Abakának egy ügyesen alkalmazott hadi csele elég volt arra, hogy a kedvező kezdetet szomorú véggé változtassa. Borakot ugyanis törbe csalta¹⁶⁾ s dacára tábornokai: Mergaul és Dselairti példátlan vitézségének, oly irtóztatóan megverte őt, hogy lováról történt leesése alkalmával sebet kapván, csak nagy nehezen tudott az Oxuson túlra átmenekülni. Lélekben és testben megtörve¹⁷⁾, gyaloghintóban vitetve tartá bevonulását Bokharába, hol a telet töltötte és sikertelenül fáradozván azon, hogy egy hozzá hűtelenné lett szövetségesén, kinek minden szerencsétlenségét tulajdonítá, bosszút állhasson, 669 tavaszán (1270) meghalt, mint némelyek állítani akarják, mérgezés következtében.

Transoxania egy éppen oly nyughatatlan, mint ártalmas zsarnoktól és pusztítótól szabadult meg, de szenvedéseinek poharát még felényire is alig ürítette ki, mert a testvérharc az Oktai-család és a Csagatái-ház között még mindig nem szűnt meg a háború minden iszonyatait és Zerefsán melletti városokra zúdítani s a tűzhelyeikhez ismét visszatért lakosok műveltségi fáradozásait meghíúsítani¹⁸⁾. Borak halála után Kaidu, ki most egy időben mind Turkesztán, mind Transoxania fölött rendelkezett, *Nikbait*, Szárbán fiát nevezte ki a Csagatái-család fejévé, mire Borak fiai fellázadtak és Algu fiaival egyesülve, bosszújuk fegyverét Transoxania felgyújtott városainak tűzénél kovácsolták. Maga Nikbai is nemsokára föllázadt védura ellen, de legyőzött és (1272-ben) megöletett. Utána *Tokatimur* következik s csak ezután emelték a trónra *Duát*¹⁹⁾, Borak fiát, ki Kaiduval kibékül s egy benső baráti viszony létrejötté által a szerencsétlen khánság némileg talán ismét föllelegezhet vala, ha időközben egy harmadik nem jelent volna meg, hogy a rombolás művét tovább folytassa. Ugyanis Abaka a Csagatáidáknak Khorászámba ütését nem tudta oly könnyen elfelejteni s vezérének, Semszeddin²⁰⁾ Dsuveininek, a többször említett Dsuveini történész fivérének, az Oxus tartományok szétzilált belviszonyaira mu-

tatva, csak éppen a visszatérési kedvező pillanatára kellett őt figyelmeztetnie, hogy serege csakhamar ezután 671-ben (1273) Bokharába rohamot, kénye-kedve szerint raboljon, gyilkoljon és tűzzel-vassal pusztítsa s miután 50 000 foglyot magukkal hurcoltak s az általános pusztításban a híres Mesz'udie kollégiumot is hamuvá perzselték, ismét visszavonultak. Csaba és Kaján tábornokok üldözték ugyan a hazatérőket, sőt néhány foglyot el is vettek tőlük, de éppen e főnökök voltak azok, akik három évvel később ugyane vidéket oly kegyetlen módon megsarcolták, hogy a szegény ország éveken át egészen pusztán hevert s csak Mesz'ud bég ismert kormányzata folytán tudott némileg a romokból új életre kelni. Fájdalom, Dua teljességgel nem volt az az ember, ki Transoxaniaának a forrón óhajtott békét megszerezhetette volna. Aránylag hosszú kormányzásának ideje, mert 671-től (1272) 706-ig (1306) uralkodott, terhes és véres háborúk közepette folyt le, melyek a Csagatáida-család e legdicsszomjasabb tagjának csak annyit használtak, hogy Oktai családjával a vetélkedési harcot végre bevégezte s az északi Jaxartesvidéket a Csagatáiház birtokaival ismét egyesítette, de Transoxaniát magát még nagyobb csapásokkal sújtotta. Miután az elkeseredett háború Kaidu és Kubilai között az Oxus és Jaxartes partvidékein teljes húsz évig dühöngött, most Kaidu, Duával egyesülve, a Kubilai után következő Temur nagykhán birodalmában akarta tovább folytatni azt. 701-ben (1301), kevéssel Duának Indiából visszatérése után, hová Lahore ellen rablókirándulást intézett, Kaidu és Dua egyesült hadserege, melyben az említett két házból negyven herceg harcolt, északi Kínába ütött. Karakorum és a Tamir folyó közt szembetalálkoztak a császár és Kaidu hadseregével, amely utóbbiról azt beszélnek, hogy negyvenegy csatát győzelmesen állt meg, de most a negyvenkettedikben vereséget szenvedett²¹⁾ s visszamenet betegség következtében meghalt. Dua javaslatára Csabárt, fiai közül a legidősebbiket nevezték ki az Oktai-család fejévé. Most Dua és Csabár Temur nagy-khánnal kibékülnek, de nemsokára köztük

került a dolog veszekedésre és háborúra s az első csatában, melyet 703-ban (1303) Szamarkand és Khodsend közt vívtak, Dua nyerte meg a győzelmet. Később Csabár némileg összeszedte ugyan magát, de minthogy a háború folyamában a nagy-khán ellenséges indulatát is maga ellen zúdítá, nem maradt egyéb hátra, mint magát Duának megadni, ki őt barátságosan fogadta, hogy ezáltal az Oktaidáktól erőszakkal elragadott Turkesztánt a Csagatái khánságba ismét bekebelezhesse.

Dua 706-ban (1306) halt meg. Utána fia *Köndsük* következett, de ez is nemsokára elhalt s a kormány gyeplői a Bamiánál elesett Moatugán^{viii} családjából való Csagatáida *Talikava*^x kezeibe jutottak. Ez a második mongol fejedelem volt Transoxania trónján, ki az iszlám hívének vallotta magát, de térítési buzgalma, úgy látszik, nagyon is nagy volt, mert udvarának mongol tisztjei összeesküdtek ellene s egy ünnepély alkalmával megölték őt. Helyére *Kebeket*, Dua fiát ültették, ki éppen oly vitéz, mint amily igazságos fejedelem volt. Csabár a küzdelmet, melyet az atyja ellen oly szerencsétlenül folytatott, most annak fia ellen kísérle meg, de ismét megveretett s ezzel Oktai utódainak utolsó reménysugára is elenyészett a Turkesztán feletti uralom elnyerhetésére. Hogy ezután a Csagatáidák miért választák meg *Eszenbukát*²²), Kebek idősebb fivérét a trónra, mire az utóbbi beleegyezését is adta, nem lehet világosan tudni; – annyi mindenesetre bizonyos, hogy Eszenbuka 709-ben (1309) előtérbe lépett s 716-ig, tehát hét éven át mint a Csagatái-ulusz főnöke működött, sőt mint olyan Oldsaitu, Perzsia mongol fejedelemé ellen Transoxaniára nézve meglehetősen végzetszerű háborút is folytatott. Eszenbuka ugyanis Tokadsival, Bajantu nagykhán hadvezérével apróbb harcokba bocsátkozott, melyek ránézve hátrányosan ütöttek ki; hogy tehát veszteségeiért keleten szerezzen kárpótlást, Khorászánt akarta magához ragadni. Ez okból serege, melyhez több herceg is csatlakozott, 715-ben (1315) az Oxuson átkelt, Murgábnál győzelmeskedik Jaszaul emír, Khorászán kormányzója felett

s őt egészen Herát folyójáig űzi. Khorászának e része így az Eszenbuka birtokába jutott, kinek emberei e tartományt négy hónapig a mongol uralom minden iszonyatával elárasztották s bizonyára még tovább is ott maradnak vala, ha eközben a nagy-khán előnyomulása az Iszikölnél Eszenbukát Khorászánból visszatérésre nem kényszerítette volna. Fájdalom, Transoxaniának nemsokára meg kellett lakolnia fejedelmének e rabló hadjáratáért. Valamint annak idején Abaka nem hagyta bosszúlatlanul a Borak beütését, hasonlóan tett most Oldsaitu, Perzsia mongol fejedelme is, aki később Khudabende²³⁾ (Isten szolgája) nevet vett föl. Jaszszaver, Eszenbuka fivére, ki az iszlámot vallá, s az utóbbi előtt bevádoltatott, Perzsia mongol fejedelmének udvaránál keresett menedéket. Éppen harcban volt fivére ellen, mikor két hadtest, melyeket Oldsaitu küldött segítségére, az Oxust átlépte s 716-ban (1316) a csata kimenetelét az ő javára döntötte el. Eszenbuka futással menekült meg s Transoxania ismét a legborzasztóbb pusztításoknak dobatott zsákmányul. Bokhara, Szamarkand és Termez lakói kénytelenek voltak a legszigorúbb tél közepette kivándorolni s a szerencsétlenek ezrével pusztultak el az úton. Időközben Eszenbuka visszavonul az események színpadáról; Kebek elfoglalja előbbi helyét, megbünteti lázongó fivérét, ki az országnak oly sok szerencsétlenséget okozott s 721-ben (1321) meghal.

De már ez idő tájban a mongolok szerencsecsillaga is óriási léptekkel kezdett letűnése felé sietni nyugati Ázsiában. Hiába igyekezett Ebuszaid Iránban és Arabesztánban egy dinasztia tekintélyét helyreállítani. A mongolok az iszlám és a nyugat-ázsiai műveltség elfogadása által régi sivataghazájuk durva erejével tekintélyüket is elveszítették s mint oly oroszlánok, melyek sörényüktől meg vannak fosztva, sehol sem tudták többé az egykori félelmet gerjesztteni maguk iránt. Miként a Szeldsukidák hanyatlási korában a tartományok kormányzatával megbízott emírek fejedelmeik gyöngeségében találták föl az erőt saját érdekeik előmozdítására, úgy Arpa khánnak^x, Ebuszaid utó-

dának vazalljai is egész merészen támadtak föl szuverén uruk ellen s már akkor megkezdették a Tuli és Hulagu véres fegyverei által alapított birodalom szétdarabolását. Transoxaniában és Turkesztánban, melynek talaján a durva militarizmus jobban gyökeret vert s eleitől fogva több tápot kapott, a Dsengizidák eredetük barbarizmusát s ezzel együtt első fellépésük rémbenyomását hosszabb ideig tudták érvényesíteni, de az uralkodó család itt is csakhamar elveszté egykori fényét s a fejedelmek, kik Kebek után KabilSáhig²⁴⁾, az utolsó Csagatáidáig a trónon ültek, vagy aránylag rövid ideig uralkodtak, vagy nem voltak egyebek, mint bábok uralkodni vágyó vezéreik kezei közt. Amit a krónikák e korszakból a Transoxaniában előfordult eseményekről tartalmaznak, csupán egy beütésre szorítkozik, mely *Aláeddin Tarma Sirin* alatt Khorászában ellen intéztett, ki azonban 726-ban (1325) Gazninnál megveretett s gyors futással kellett az Oxuson túlra menekülnie. Tarma Sirint Ibn Batutah arab utazó, ki Bokharában majdnem két hónapig az ő vendége volt, szerfölött kegyes mohamedánnak írja le, ki vallásos buzgalmában annyira ment, hogy egy mollah által nyilvános prédikáció alkalmával ugyancsak derekasan lepirongattatá magát, sőt hallgatva könnyeket is öntött s későbbben a mohamedán hithez való eme buzgó ragaszkodása miatt trónjával s életével is lakolt. Ugyanis *Bozannak*²⁵⁾, az ő utódának parancsára Szamarkand közelében megöletett²⁶⁾. Az utóbb nevezett, ki csak névleg volt muzulmán, Transoxania lakóival zsarnokságának egész súlyát éreztette s ezek segítségével (segítségével) a szomszéd mohamedán fejedelemhez fordultak és ama harcokat kezdték meg, melyekben a híres tadzsik, Huszein Kert, ki Khorászánt Arpa khán uralma alól kivonta, oly kiváló szerepet játszott. Huszein, kit fegyvereinek tartós szerencséje túl merésszé tett, beütött Andkhai-ba és Siburgánba, melyet Arlat és Aiberdi török törzsek laknak és Bokhara illetősége alá tartozott. A nevezett törökök magukat védendő, Huszein ellen vonultak, de megverettek és segítségért *Kazán khán*-jokhoz, vagy helyesebben mondva, vezérükhöz

Kazgán Emirhez^{XI} folyamodtak, kinek sikerült is Huszein Kertet meghódíttatni. Ez a Kazgán emír, a hatalmas hűbérúr és fejedelemsévk Transoxaniában annyival is inkább megérdemli, hogy megemlítsük, mert az ő tetteiből és üzemleiből az utolsó Csagatáidák tehetetlensége legjobban ki világlik. Kazán, Jaszaver fia, 733-ban (1332) lépett a trónra. Vérszopó zsarnok vala, kiról Mirkhond azt mondja, hogy a magasabb tisztek, kik az ő kuriltai-jára mentek, előbb ott-hon végrendeletet készítettek. Sokáig dühöngött a trónon, míg végre Kazgán lett vezérévé, ki azonnal elhatározta, hogy őt elteendi láb alól. Kazgán előbb a hadsereget csábította a maga részére, s akkor nyílt lázadásban tört ki ellene. Az első csatában, melyet a két viaskodó fél 744-ben (1343), vagy miként Mirkhond állítja, két évvel későbben vívott, a győzelem a Kazán részén maradt. Kazgán Emir egy nyíllövés által elveszté egyik szemét, azonban a Csagatáida nem tudta kizsákmányolni előnyös helyzetét s kénytelen volt Karsiba visszavonulni. Télen át itt maradt. A szigorú hideg megtizedelte háttas állatait s mikor a legközelebbi tavasszal a harcot ismét megkezdé, legyőzetett s tizennégy évi uralkodás után meghalt. Kazgán emír, távol attól, hogy a kormány gyeplőit maga vegye kezébe, mert sokkal inkább szerette tétlen gondtalanságban a vadászat gyönyöreit élvezni, a trónra *Dánismendse Oglan* herceget emelte, de két év múlva ezt is megöleté s *Baján Kulit*^{XII} tette fejedelmmé, sőt még tovább is gazdálkodik vala ilyen módon, ha őt sógora Kutluk Timur vadászaton meg nem ölte volna. Fia Abdallah, ki csak méltóságában, de nem egyszersmind tekintélyében is volt örököse, se magát, se illető fejedelmét nem tudta megvédeni a hatalomban egyre növekvő vazallusok ellen s későbben a Hadszi Szeifeddin Berlasz emírral vívott küzdelemben buknia kellett. Ez utóbbi ugyan a csagatáida *Tukluk Timur* elől, ki Almalikból elősietett, hogy a fejetlen állapotnak véget vessen, Khorászánba futott, de emír Timur nevű unokaöccsét az Oxuson innen hagyta és a végzettől ennek volt fenntartva nemcsak az, hogy Csagatái²⁷) utódait Transoxania trónjáról elűzze, ha-

nem az is, hogy a mongol uralom redves épületét egész Ázsiában halomra döntse s fájdalom, egyszersmind az is, hogy a világ tereit újból százezrek vérével áztassa meg.

Mielőtt Transoxania történetének e szomorú fejezetét bevégeznők, nem tehetjük, hogy egy pillantást ne vessünk ama műveltségi és társadalmi viszonyokra, melyek e korszakot jellemzik. A borzasztó pusztítások közepette, melyeket a mongolok véghez vittek, egyedül csak a valástudomány és annak ápolói voltak azok, akik boldogulni tudtak. Már az első Csagatáidák alatt, részint a vallási türelmesség elvéből²⁸⁾ kifolyólag, részint pedig ama buzgó tisztelet folytán is, melyet a nép, babonáságból mindennemű papi osztály iránt érezett, részesült a turkesztáni mollahvilág bizonyos védelemben s minden városban találkozott egy-egy istenfélő ember, kinél a moszlimok a szorongattatások idejében oltalmat kereshettek. Így a lelki vezetők csakhamar világi védelmezőkké váltak s e korból datálódik az, hogy a Szadr-i-Seriat-ok (egyházi előjárók) és főbírák, valamint más – kegyességükről híres férfiak is Transoxania városaiban oly határtalan befolyásra tettek szert, amilyen az iszlamita világban sehol sem volt föltalálható, oly befolyásra, mely még máig is, amikor már az országot századok óta muzulmán fejedelmek kormányozzák, fenn tudta magát tartani. A tudósok, mintha csak egy uralkodó-ház egyes tagjai lettek volna, dinasztikus rendben foglaltak helyet az egyházi felsőség szőnyegén. A sok többi között különösen a Szivadsi és a Khavend család örvendett kiváló hírnévnek. Az előbbinek alapítója, Dsemáleddin Sivadsi, exegeta (szentírás-magyarázó) és több szufi költemény szerzője 628-ban (1230) telepedett le Khodsendben és 640-ben (1242) Dsengiz beütésekor halt meg. A második Bokharában élt s ennek legkiválóbb tagjai voltak: Mevláná Kemaleddin, a híres tanár és mufti Semszeddin Khávend Emir fia. Ismeretes, mint a Minhads ul muzekkerin-nek, egy igen becses életrajzi műnek, továbbá több dívánnak szerzője, és 671-ben (1272) halt meg az első napon, mikor Abaka csapatai Bokharában pusztítani kezdtetek, mi-

ról már korábban tettünk említést. Továbbá Khavend Sáh Fakhrenddin és Molla Tadseddin, a Bosztán-i-Muzekkerin tudós szerzője, ki 730-ban (1329) halt meg, később mikor az utolsó Csagatáidák is az iszlámra tértek, és Tarma Sirin idejében állítólag tömeges megtérítés történt volna, e szellemi, illetőleg vallásos irányzat az újonnan áttért fejedelmek vallási buzgalmában még hatalmasabb előmozdítókra talált. Láthatunk a mongol világrázkódtatónak²⁹⁾ oly utódait, kik a mecsetben a nép jelenlétében rajongó molláktól nyilvános prédikációk alkalmával pirongatásokat fogadtak el és elpirulva, mi több: sírva kérne bocsánatot; és így könnyen kimagyarázható, hogy Kelet legnagyobb misztikus költője, ki a külső formaságokhoz való e merev ragaskodástól megundorodott, nagyszerű Mesznevi-jében ama korszak lelkesült Szufijához, ki hogy vallásszeretetből beteg szívét meggyógyítsa, Bokharába megy, miért kiáltott imígyen:

„Bokhara mirevi diváne,
Laik-il-zendsir-i-zindán Khánei.”
Bokharába készülsz, hol az eszed?
Lánczra ké'ne verni lábad', kezed'!

JEGYZETEK

¹⁾ Méltán mondja Remusat Abel „Observations sur l'Histoire des Mongoles orientaux de Sanang Setzen”, Paris, Impr.Roy. 1852 p. 12: „Il n'y a que la dynastie du Tschakhatai et des enfants de Djoutchi, qu'il nous reste peu d'espoir de connaitre, parce qu'autant que nous le pouvons savoir, elles n'ont pas eu d'historien particulier, et que traditions que les regarde ent en sont devenues plus décharnées et sujettes á plus de lacune.”

²⁾ Egy forrásidézésben az „Aranycsorda történetéhez” Hammer-Purgstall valami Tárikhi Turkesztánt említ, de az sohase jutott kezeim közé.

³⁾ Több európai tudós ama nézete tehát, melyet Csagatái nyelvtanulmányaiban én is követtem, hogy Közép-Ázsia lakói a Dsengiz fia iránti szeretetből vagy tiszteletből adták az országnak és a nemzeti nyelvnek a „Csagatái” nevet, kétszeresen téves.

Először is a közép-ázsiaiak maguk soha sem országukat, sem nyelvüket nem nevezték „Csagatái”-nak, mert ezt az elnevezést csak az Oxuson innen s nevezetesen Iránban lakó perzsák használták, s a bennszülöttek földjüket minden időben *Turkesztán*-nak s nyelvüket *turki*-nak nevezték. Másodszor pedig Csagatái a Jaszáuhoz való merev ragaszkodása s különösen pedig buddhista vallási fanatizmusa miatt a muzulmán előtt minden lehetett, csak szeretett és kedvelt nem. Az ő idejében az utóbbiaknak halálbüntetés terhe alatt tartózkodniuk kellett a házi állatok leölésétől, nappal nem volt szabad folyóvízben fürödniük s e rendeletek súlya annál nehezebb volt rájuk nézve, mert az által vallásuk parancsainak teljesítésében voltak megakadályozva.

⁴⁾ Hammer adatát követém. Dsuveini szerint a Jolauds Mahmud által Transoxaniában behozott adó 1 és 10, d’Ohsson szerint 1 és 15 dínár közt változott.

⁵⁾ Úgy látszik, hogy a zsidók e szabadalmak alól ki voltak véve, de én úgy hiszem, hogy az csak a mohamedán írók találmánya, kik tudvalevőleg a zsidókat mindennél jobban gyűlölték, mert hogy Kína és Perzsia mongol uralkodói a vallásos ügyekben teljes türelmességet gyakoroltak, eléggé ismeretes.

⁶⁾ Hammer-Purgstall Kara Oglának nevezi őt, míg a Dsihánkusának kezeim közt levő kéziratában Kara Ulagnak van nevezve. Hogy ez olvasás-módok közül melyik helyes, bajos lenne elhatározni, mert mongolul írott történeti források hiányában csupán perzsa-arab szerzőkre vagyunk utalva, kik először a mongol neveket saját (azaz arab) írásjegyeikkel csak nehezen tudták leírni, másodszor pedig a netalán sikerült átirások is a későbbi másolók hanyagsága miatt egészen a fölismerhetetlenségig eltorzultak.

⁷⁾ Így nevezi őt Dsuveini a rendelkezésem alatt levő kéziratban d’Ohsson Jissu-nak (Yissou) nevezi őt. Defreméry szintén (Histoire des Kham mongols de Turkestan. Journal asiatique, Tom. XX., p. 402.)

⁸⁾ Mangu, mint Hammer, d’Ohsson s a többi orientalisták olvasták, határozottan téves. Ujgur szó az e jelentéssel „örök, mennyei”, ebből: *meng* (magyarul menny), ég, örökkévalóság, ez melléknévi raggal kő

⁹⁾ Mikor látta, hogy Amid bosszújától nem fog megmenekülni, s a halálra készülni kezdett, ellenéhez egy quatraint (négy soros költeményt) írt, melyben ezt átkokkal halmozta el.

¹⁰⁾ Hammer: „Az aranycsorda története”, 162. 1., Vasszaf után.

¹¹⁾ Vasszáf szerint Algu úgy vélekedett, hogy Organa Transoxania muzulmánjai iránt tanúsított barátságával vétket

követett el s ezért kellett éltével fizetnie. Ez okból Bokhara és Szamarkand városokat ki akarta raboltatni, de Mesz'ud közbeleptére fölhagyott szándékával.

¹²⁾ Vasszáf szerint Bokhara ez idő tájban, t. i. 661-ben (1263) 16 000 lakost számlált, kik mint a juhok különböző mongol urak közt voltak kiosztva. 500 a Batu-törzsé, 300 Szüjürkükteni hercegnőé, Hulagu anyjáié volt: a többiek a nagy-khán jobbágyai valának. A Dsengiz családjából való hercegek egymásközi viszálykodásai folytán e szegényembereknek igen sokat kellett szenvedniük. Hallottuk például, hogy Hulagu a vereséget, melyet Berkétől, Kipcsak urától kapott, megbosszulandó, az utóbbinak sok alattvalóját ölette meg Bokharában.

¹³⁾ Anda mongolul szövetségest jelent, ki esküvel (andagha) kötelezte magát a barátságra. Jellemző, hogy miként a régi mongolok barátság-poharukban aranyat és vért vegyítettek össze, éppen így a régi magyaroknál is az volt a szokás, hogy áldomásnál (szövetségkötés) karjukon a vérereket kölcsönösen fölmetszették s a közös vért egy pohárból üritették ki. A törökök is gyakorolták az esküvés e módját a keresztyén magyarokkal, miként Pecsevi történeti művéből kitűnik.

¹⁴⁾ D'Ohsson e síkságot tévesen nevezi Talá-nak. Tala nem tulajdonnév, hanem régi török szó „síkság” jelentéssel s máig is ebben az értelemben használják Közép-Ázsia keletén.

¹⁵⁾ Az első, ki Borak seregétől elvált, Kipcsak volt, Boraknak már említett barátja. Dselairtinak bizonyos, valóban szemtelen eljárása következtében sértve érezte magát s dacára Borak abbeli ígéretének, hogy az utóbbit meg fogja büntetni, többé nem tért vissza. A második, ki zászlóját elhagyta, Csabat volt, Kujuk khán egyik unokája.

¹⁶⁾ A csel következő vala: Borak, nem ismerve az ellenséges hadsereg számát és állását, Abaka táborába három kémet küldött. Ezeket azonban elfogták. Abaka elébe vitetve, kínvallatással kicsikarták tőlük küldetésük titkát s míg ezek a sátor oszlopaihoz kötözve bizonyos halálnak néztek elébe, azalatt egy porral borított futár jött a táborába s következő jelentést tett: „Uram! birodalmadba számtalan ellenség tört be Derbendből, nyugati tartományaid tűzzel-vassal el vannak pusztítva stb!” Ez epizód által, melyet pedig maga Abaka hozott színre, a táborban a legnagyobb zűrzavar támadott, sőt még azon éjjel föl akartak kerekedni nyugat felé. Mialatt az indulót harsogtatták, Abaka parancsot adott a három kém megöletésére, de titokban oda sügött a tisztnek, kire a kivégeztetés bízva volt, hogy egyet közülük szándékosan engedjen megugrani. Ez szerencsésen Borakhoz

érkezik s alig hogy közölte vele az örömdetes hírt, amidőn az utóbbi gyors menettel az ellenség üldözésére indul, Abakának lesben álló csapatai által körülvértetik s borzasztóan megveretik.

¹⁷⁾ Lováról történt szerencsétlen leesése következtében megsebesült.

¹⁸⁾ Nem ok nélkül mondja d'Ohsson „Histoire des Mongols” c. művében, II. k. 521 l.: „La prospérité ne pouvait être que preciaire dans les provinces exposées à la rapacité des nomades turcs et mongols, qui regardant les fruits de l'industrie comme leur proie, n'attendaient que l'occasion de les ravir à leur paisibles possesseurs.”

¹⁹⁾ Tua-nak és Tavának is lehet olvasni.

²⁰⁾ Semszeddint főleg a személyes harag vezetése e bosszúírelemre. Ugyanis mikor Mesz'ud mint Borak követe Abaka udvaránál megjelent, Semszeddin az ő fogadására elébe sietett, de noha ily tiszteletteljesnek mutatta magát iránta, sőt kengyelvasát is megcsókolta, Mesz'ud őt kicsinylőleg következő módon szólította meg: „Te vagy-e az ország kancellárja? Mondhatom, hogy híred többet ér, mint személyed?” (d'Ohsson, III. k. 423 l. Rasideddin „Mongolok története” után).

²¹⁾ Vasszáf szerint Kaidu, mint rendesen, úgy itt is győzött volna, s csak mikor zsákmánnyal terhelten visszaindult, akkor halt volna meg a sivatagon betegség következtében.

²²⁾ Eszen-nek és nem Iszen-nek olvasom, mint d'Ohsson. Eszen török szó és *egészségest, erőteljest* jelent.

²³⁾ Khudabende Perzsiának egyetlen olyan mongol fejedelme, kinek igazságszeretete máig is él Azerbajdzsán török lakosságának emlékezetében. Egykor nagyszerű sírmlékének romjai közt Szultániában a nép ajkairól nem egy adomát hallottam róla.

²⁴⁾ A Csagatáidák teljes névsora Transoxania trónján s trónaléptük ideje d'Ohsson szerint következő: 1) Csagatái (az évszám hiányzik d'Ohssonnál, de tudvalevőleg 1222-ben lépett a trónra). 2) Kara Hulagu 1224. 3) Jisszu Mangu (nálam Biszü) 1247. 4) Arguna (Organa), Kara Hulagu özvegyének kormányzósága 1252. 5) Algu 1260. 6) Mubárek Sáh 1266. 7) Borak. 8) Nikbai 1270. 9) Toka Timur 1272. 10) Dua. 11) Gundsuk (Köndsök) 1306. 12) Talikua 1308. 13) Iszenbuka 1309. 14) Gebek. 15) Iltehiikdai 1321. 16) Dure Timur, 17) Tarma Sirin. 18) Buzan 1330. 19) Dsinkszi. 20) Jisszun Timur. 21) Ali szultán Oktai családjából. 22) Fulad. 23) Mohamed. 24) Kazan 1333. 25) Danismendsi 1346. 26) Baján Kuli. 27) Timur Sáh. 28) Tukluk Timur. 29) Elias Khodsa 1362. 30) KabilSáh. Az utolsóról e fejedelmek közül azért nem emlékezünk meg itt körülményesebben, mert árnyékuralkodásuk Timurnak a

közelebbi szakaszban tárgyalandó tetteivel szoros összefüggésben áll. Mirkhond „Csagatáidák története” c. munkájában e család tagjait a cseték s ama mongolok későbbi főnökeiként szerepelteti, kik Ferganától északra Junisz khán alatt nevezetessékké lettek, de úgy látszik, hogy tévedésben van, mert mint később látni fogjuk, a Cseték s a kérdéses mongolok fejedelmek a Kaidu családjából származnak.

²⁵⁾ Ibn Batutah tudósítása szerint ezt a Bozant, kit ő Buzunnak nevez, Khalil, Jevaszer fia legyőzte és kivégeztette. Sőt szerinte Khalil egészen Almalikig hatolt s a mongol hadsereget Taráznál megverte volna. Miután Bokharában trónra lépett, föllázadt Huszein Kert ellen, jöllehet ez segítette őt minden előmenetelére, de legyőzött és foglyul Herátba vitetett, hol az arab utazó vele 747 (1372) végén találkozott. (Voyages d'Ibn Batutah. Paris 1855. III. k. 48 – 51 I.)

²⁶⁾ A Matlaa' esz szaadein szerzője szerint Tarma-Sirin 727-ben (1326) Nakhsebben megbetegedett s annak következtében, tehát természetes halállal múlt ki.

²⁷⁾ Határozottan a Csagatái utódait mondom, mert míg a Dsengizidák hatalma Ázsia többi részeiben teljesen megtörtetett, addig a Dsüdsi családjából származott eme világostromló utódainak egy női részről való oldalága máig is ott ül még Transoxania trónján.

²⁸⁾ E türelmesség legjobb kifejezését találja ama kíméletben, melyben bizonyos szent sírok Turkesztánban a bírvágyó és rabolni szerető mongolok által részesültek. Így többek közt valóban bámulatra méltó az a fény és gazdagság, melyet Ibn Batuta Kotham ibn Abbász sírjánál Szamarkand közelében talált.

²⁹⁾ Ez Ala ed dovlet Tarma Sirin volt, miként Ibn Batuta írja.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

¹: Vámbéry helyesen mutatja be Bukhara és környékének besorolását a csagatáida uluszba. Közép-Ázsia nagy része Csagatáj, Dzsingisz második fia leszármazottainak kezébe került, miközben Közép-Ázsia nyugati részét, azaz Khvárezmet és az Aral-tó környékét az Arany Horda és Dzsocsi ága kapta.

¹¹: Áttekintve a mongol utódállamok történetét, Vámbéry sorai nem túloznak, a csagatájida ulusz eseménytörténete valóban sok fordulatot hozott a 13–14. században, és a csagatájida ulusz sok esetben jobban ki volt téve külső hatalmak beavatkozásainak, mint más mongol utódállamok.

^{III}.: Csagatáj utódának a neve nem Biszü, hanem Jiszü (Jeszü) Möngke volt. Itt nyilván Vámbéry egy perzsa vagy egy török nyelvű kéziratot használt, ahol a félreolvasás az arab ábécé orthográfiai hibájára mehet vissza.

^{IV}.: Kujuk: Gűjük mongol nagykán (1246–1248), Ögödei fia.

^V.: Kaidu: Ögödej leányági unokája, aki megkísérelte helyreállítani az Ögödeitől eredő ág hatalmát Ögödej utódainak 1248-as bukását követően, és mintegy negyven évig váltakozó sikerrel harcolt a kínai mongolok, a csagatájidák, valamint az iráni ilkhánida mongolok ellen, magát ellen-nagykánná is kikiáltatva Kubilájjal szemben az 1270-es években.

^{VI}.: Arany Csorda: Itt Vámbéry az Arany Horda régies magyar nevét használja.

^{VII}.: Abaka: iráni mongol uralkodó, ilkhán (1265–1282).

^{VIII}.: Moatugan: Möetüken vagy Mütüken, Csagatáj kedvenc fia, aki 1222-ben az afganisztáni Bámián falainál esett el az ottani vár ostroma közben. Mütüken Dzsingisznak is kedvenc unokája volt. Dzsingisz Möetüken megölése miatt bosszúból földig rombolta Bámián erődjét.

^{IX}.: alulról harmadik sor: Talikava: valójában Taliqu, rövid ideig uralkodó csagatájida herceg 1308–1309-ben, Möetüken déd-unokája.

^X.: Arpa kán: az utolsó ténylegesen uralkodó iráni ilkhánida fejedelem (1335–1336), aki azonban a dzsingiszidák távoli oldalágából, Toluj fiától, Ariq Bökétől eredt, szemben az Iránt uraló Hülegüidákkal.

^{XI}.: Kazgán emír: Amír Qazaghán afganisztáni qarauna, nem-dzsingiszida emír, aki a csagatájidák hatalmának meggyengülését kihasználva lett Bukhara és környéke ura 1345-től 1358-ig. A qaraunák részben mongol, részben helyi etnikai csoportok összeolvadásából született nomád törzsszövetség voltak a mai Észak-Afganisztán területén, akik a 13–15. században fontos katonai-politikai erőt képviseltek a régióban, és folyamatosan beavatkoztak az ilkhánida Irán és a csagatájida Transoxánia ügyeibe. Hatalmuk csúcsára Amír Qazaghán alatt értek.

^{XII}.: Baján Qulf vagy Buján Qulf: ennek az amúgy jelentéktelen csagatájida bábkánnak (1348–1358), aki a qarauna Amír Qazaghán jóvoltából lett kán, káprázatos síremléke ma is látható Bukharában, a kevés csagatájida-mongol kori bukhari műemlék egyikeként.

X. TIMUR EMIR

765 (1363 – 807 (1405)

Ama néprajzi átalakulások között, melyeket a mongoloknak Közép-Ázsiába történt beütése vont maga után, egyik legfontosabb jelenség a török elemek fölülkerekedése vala Transoxania minden részében. Mint a mongolok szövetségesei és segítői a Thien-San keleti völgyvidékeiről s az Altaj hegységből az országba jőve, a törökök az Oxus partjain annál hamarabb otthon érezhették magukat, mert ott törzsrokonokra és testvérekre találtak, kik ottan már huzamosabb idő óta hazát alapítottak maguknak (már t. i. amennyiben ezt a nomád török teheté) s mint kipróbált harcosok a korábbi dinasztiák tiszteletében és méltóságai-ban osztazkodtak. A pusztítás, gyilkolás és rablás mesterségében a mongoloknál nem igen állva hátrább, a törököknek nagyon könnyű volt a Csagatáidák állandó kegyében megmaradni, s minthogy az utóbbiak maguk az ó-iráni műveltség romhelyeitől irtózva feltűnő előszeretettel a Csagatáida örökös birodalomnak vagy keleti vagy legvég-ső északi felében laktak, a török törzsfőnökök már régóta úgy voltak ismeretesek, mint az ő tulajdonképpeni hatalmi

végrehajtóik és helyetteseik Transoxaniában; sőt, mint később látni fogjuk, nem ritkán össze is tévesztették őket velük s a török befolyás oly erős volt az utolsó Csagatáidákra, hogy ezek, a mongol nyelvet alig értve, a törököt használták udvari és társalgási nyelvül.^I Ameddig Dsengiz khán utódai valódi hatalommal és tekintéllyel bírtak, e törökök az ő akaratuk leghűségesebb szolgálói valának, de mikor a hanyatlási korszak beállott, mindenütt egykori uraik helyébe igyekeztek lépni, a Csagatái-birodalom darabokra szakadozott s valamint Szamarkandról északra s Dselair és Szolduz törzsek ragadták először az uralmat kezeikbe, éppen úgy délen is, nevezetesen Kesben és Nakhsebben a Berlasz-ház volt az, mely a mongol hatalom romjain az önállóság lobogóját ki akarta tűzni.^{II}

Az utóbb nevezett törzsből, s annak is Köreken¹⁾^{III} nevű ágából származott Timur bég, ki Európában Tamerlán vagy Tamerlenk név alatt ismeretes²⁾. Ő a 736-ik (1333) évben Saabán hó 5-én kedden este látta meg a napvilágot^{IV}. Kesnek egy külvárosában, mely buja növényzete miatt „Sehri Sebz” = „zöld város”³⁾^V nevet viselt, s mely után később az egész várost így nevezték el. Atyja Turgai⁴⁾^V (fürj) a Berlasz-törzs feje volt, s mint olyan Kazgán emírtől Kes és Nakhseb tartományokat nyerte hűbérül. Az utóbbihoz hű is maradt egészen haláláig, és az ifjú Timurt, ki bátorságának és lovagias ügyességének már korán jeleit adá, atyja a szigorú mohamedán irány mellett egyzersmind saját politikai érületében is nevelte föl, mely utóbbi pedig egyenesen a mongol uralom megbuktatására törekedett. Anélkül, hogy egy hízelgőnek, Serefeddin történetírónak, feltétlenül hitelt akarnánk adni, annyit biztosan állíthatunk, hogy Timur már kora ifjúságában érezte a dicsszomj ösztönzéseit s a jövőendő nagyság előérzete meg volt benne. Önéletrajzában⁵⁾ a többek között így szól: „Már tizenkét éves koromban rendkívüli bölcsesség és nagyság nyomait véltem fölfedezni magamban s mindenkit, aki meglátogatott, észrevehető büszkeséggel és méltósággal fogadtam. Tizennyolc éves koromban már

meglehetősen sokat képzeltem magam felől a lovaglásban és vadászatban kitüntetett ügyességemről, s időmet a korán olvasásával, sakk-játékkal és lovaglási gyakorlatokkal töltöttem el.” – Nem csoda tehát, ha huszonkét éves korában, mikor atyja őt, egy önálló ault (udvarház) neki adása által nagykorúnak nyilvánította, tettekre szomjazva, egy oly férfihoz csatlakozott, kinek lobogója alatt a harcosok és kalandok pályáját legsikeresebben hitte követhetni. E férfi az előbbi szakaszban említett emír Kazgan vala, kihez atyja őt 758-ban (1356) küldötte s kinek a fiatal ember megis tetszett annyira, hogy unokáját, Oldsai Turkánt Khatunt, fiának Szela⁶⁾ khánnak leányát nőül adta hozzá s őt mint Mingbasit (parancsnokot 1000 ember fölött) Huszein Kert elleni második hadjáratában Khorászánba magával vitte. Ez 760-ban (1358) történt. A hadjáratnak szerencsés kimenetele volt Kazgánra nézve, de csakhamar ezután orgyilkosságnak esett áldozatul s minthogy Timur ugyanekkor atyját is elveszté, kettős fájdalomtól súlytatva, azonnal kész volt Huszein emírnek, a meggyilkolt Kazgán emír egyik unokájának barátságajánlatát elfogadni, hogy vele egyesülve jóltevője gyilkosán bosszút állhasson. De a harcok, melyeket ez elhatározása maga után vont, a fejetlenség lángját Transoxaniában még erősebben fölgyulasztá és Tukluk⁷⁾ Timur, az Ulsz időleges főnöke, úgy találva, hogy nagyon is ideje volna már dinasztijának érdekeit a végleges megsemmisüléstől megmenteni, Almalikból egy hadsereggel, mely főleg dsetákból⁸⁾ állott, Szamarkand ellen indult, erősen elhatározva, hogy a lázongó hűbéreseket elűzése által ősenek trónját megszilárdítja. Megjelenésére néhány vazallusa csakugyan az engedelmesség terére lépett, de mások, mint Hadszi Szeifeddin Berlasz, ki Turgai halála után törzsének főnökévé lett, Khorászánba futottak, míg a fiatal Timurt a Csagatáidák, akiknek udvarába menekült, barátságosan fogadták s mint hűbérúr Kes tartomány birtokában megerősített. Ameddig Tukluk Timur Transoxaniában tartózkodott, itt látszólag nyugalom uralkodott, de alig vonult vissza kelet felé, midőn a nyugtalan

főnökök ismét felkeltek s őt egy második fegyveres föllépésre kényszerítették.^{VII} Ázsia jövődöbeli meghódítója ez alkalommal is nyugodtan viselte magát s mikor Tukluk egy hadsereg élén Szamarkandban megjelent, oda fiát, Iliász Khodsát alkirálynak beültette, éppen Timur volt az, kit mint ügyének leghűbb támogatóját fejedelmi fia mellé tanácsadóul rendelt.

Elképzelhetjük, hogy Timurnak, akinek eddigi föllépésére csak mintegy távolabbi célhoz vezető eszközre volt szüksége, a gyámnoki állás egy mongol herceg mellett nem lehetett nagyon ínyére. Ez okból mindjárt kezdetben összeveszett az utóbbinak miniszterével, a szamarkandi udvart titokban elhagyta s csak néhány hívétől kísértetve, ama sivatagba ment, mely a mai bokharai és khivai khánságok között egészen a Kaszpi-tengerig terjed. Ez volt az időpont, melyben kalandos életpályájának viszonyosságait s egy kopár, lakatlan sivatag közepette ide s tova bolyongó lovag nyomorait és nélkülözéseit a legteljesebb mérvben tapasztalnia kellett. Emlékirataiban megható egyszerűséggel beszéli el Timur, hogy miként barangolt hű nejével, Oldsai-jal együtt, Huszein emír kíséretében, kivel a sivatagon találkozott, éjjel-nappal egy egész hónapon keresztül minden étel és ital nélkül, mint jutott végre fogságba egy turkománnál, ki forrón szeretett élete párját egy tehénistállóban tartotta bezárva, mely csak úgy nyüzsgött a bolhákától s mindenféle csúnya férgekétől. Valóban elég kemény előiskola egy oly ember számára, ki később fél Ázsiát hatalma alá hajtotta s mégis főleg éppen a szerencsétlenségnek ez az olvasztó kemencéje volt az, melyben Timur (azaz a vas) egy fényes jövődö szilárd acélává edződött.

A fogságból övéivel együtt megszökve, titokban Kesbe ment, hol néhány fegyvertársát, kik neki még játszótársai valának, maga körül gyűjtötte, eleinte az Oxus partjain csatangolt, de azután Szesztán ellen kósza hadmenetet intézett, hol változó szerencsével harcolva, a beludsoktól itt-ott egy-egy megerősített helyet vett el, máskor ismét

vereséget szenvedett, amely utóbbiak egyike alkalmával oly sebet kapott lábán, hogy teljes életében sántított belé s emiatt a perzsák Timurlenknek, azaz béna Timurnak^{viii} nevezték el⁹). Míg sebeinek begyógyítása őt a tevékenység terétől elvonta, azalatt hű társa Huszein Belkhet elfoglalta. Időközben Timur is odament utána, hol a körüle sorakozók száma csakhamar 1500-ra szaporodott, úgy hogy ama csapatokkal, melyeket Iliasz Khodsáh az ő üldözésére küldött, képesnek érezte magát szembeszállani. Először az Oxus balpartján, Kunduz közelében, 765-ben (1363) került a dolog ütközetre közöttük, melyben Timur, noha ellenfele ötszörte nagyobb hadsereggel kezdte meg a harcot, győzelmet aratott, s a háború szerencséje által fölbátorítatva, Iliasz Khodsát embereivel együtt a folyam túlsó partjára kergeté.

Most kezdődött a Dseták szakadatlan üldözése és ezzel egyidejűleg a Csagatáidáknak Transoxaniából való végleges kiszorítása, oly tény, melyet Timur már csak azért is több sikerrel kezdhett meg, mert éppen akkor hunyt el a harcias Tukluk Timur khán s fia, hogy Almalikban az atyai trónt birtokába vegye, a Jaxartesen át visszavonult. Mikor Transoxania földjét az utolsó mongolok elhagyták, akkor vonult be Timur Szamarkandba^x, hol őt a lakosok a legbarátságosabban fogadták s hova hű, ez ideig rejtekben élt felesége is az ünnepélyek közepette megérkezett. Timur most már tényleges ura volt szülőföldének és trónt Szamarkandban azonnal el is foglalhatta volna, de látta, hogy törekvésének végleges céljáig még sok nehézséggel kellend megküzdenie s nem egy ellenséget kellend legyőznie; hogy tehát a fejedelmi cím fölvétele által irigyei számát ne szaporítsa, elhatározta, hogy Csagatáinak Iliász Khodsa által üresen hagyott trónjára e családnak egy más sarjadékát fogja ültetni. Ez okból Kuriltait hívott össze, Kabilsáht uralkodónak kikiáltatta, s hatalomban és tekintélyben megerősödvé, ismét pályája dicsszomjas tervének kiviteléhez fogott.

Előre látható volt, hogy a Dseták Transoxania elvesztését nem fogják oly könnyen elszívvelhetni és valóban alig pihenhetette ki magát Timur a télen Szamarkandban, midőn hírt vett, hogy az utóbbiak Iliász Khodsa vezérlete alatt becsaptak. Ő tehát e dologról Huszein emír barátját azonnal értesítette, ki nem is késett jelentékeny haderővel hozzája csatlakozni, s míg Timur Csinaz és Taskend között táborot ütött, azalatt Huszein a Jaxartesen átkelt s a közelgő ellenségnek útjába állt. A jobb szárnynak, melyet maga Timur vezényelt, sikerült az ellent visszanyomni, de a balszárny Huszein emír alatt közel állt ahhoz, hogy legyőzessék s csak Timur hadászati óvatosságának és buzgalmának volt lehetséges a végleges megveretésnek elejét venni. Ez az esemény a két hadvezér közt heves szóváltást idézett elő, s mintegy kezdetül tekinthető ama küzdelemnek, mely több évig tartott vetélkedési harcok után, a Huszein bukásával és Timur egyeduralmával végződött. Most ez alkalommal 2000 halott hátrahagyása mellett sikerült az egyesült seregnek elmenekülni. Huszein az Oxus túlsó partjára vonult Szali Szaraj nevű székhelyére, Timur pedig Karsiba húzódott vissza és a Dseták akadálytalanul nyomulhattak dél felé, körülzárolták Szamarkandot s e városban a mongol pusztításnak aligha egy vívjátékát nem hozzák valószínűre, ha lovaikat egy kiütött ragályos betegség folytán el nem veszítik s málháikkal hátukon elmenekülni kénytelenek nem lettek volna. Ily körülmények közt az együttes föllépés a mongolok hatalmát minden bizonnyal hosszabb időre, talán örökre is megtörte volna, de a korábbi fegyvertársak közt kitört egyenetlenség eközben még nagyobb mérveket öltött s 767-ben (1365) Timur kénytelen volt Huszein ellen fegyverrel lépni föl, míg másfelől északon a Dseták mozdulatait is éber figyelemmel kellett kísérnie. Hogy Huszein az ő vetélytársát, noha gazdagabb segédeszközök álltak rendelkezésére, mert birtokai nagyobbak és párthívei számosabbak voltak, mint Timuréi, nem nagyon kicsinylette, ama körülményből is látható, hogy elsőben a cselszövények és alattomoskodások ös-

vényére lépett s csak mikor meggyőződött afelől, hogy Timurt nem oly könnyű cselfogásának horgára csalogatni, akkor küldött egy hadszakaszt ellene Musza emír vezérlete alatt az Oxuson túlra. Musza emír azonban visszaűzetett. Most Huszein maga kerekedett föl Szali Szarajból, összes haderejével az Oxuson átkelt, s a folyamon túl egy Betik Cseknek nevű helyen tábornokot ültetett. Mikor Timur ellenfele túlnyomó haderejéről hírt kapott, egyelőre Karsiba vonult vissza s innen Bokharába, hogy ottani szövetségeseinek, akiktől segítséget várt, helyzete felől közelebbi tudomást szerezhessen. Itt azonban ama meggyőződésre kellett jutnia, hogy ezek igen gyöngé támpontot nyújthatnának neki a támadó háborúhoz és így elhatározta, hogy Huszeinnak Transoxaniában egyelőre szabad kezet enged és nyugati Khorászmán ellen intézett színlelt beütése által magát ellenfele üldözése alól kivonja. Huszein csakugyan azonnal Bokhara ellen ment, melynek lakói, többnyire tádzsikok^x, akik gyávaságukról minden időben híresek voltak, jól fölfegyverkezve elébe jöttek, de Huszein török lovassága által körülvéetve, elannyira tönkre verettek, hogy a világ valamennyi kincseiért se lehetett volna őket újabb támadásra bírni. Míg Timur vetélytársa ily módon csaknem az egész Transoxania háborítatlan birtokába jutott, az alatt Timur az egész télen át kizárólag a háborúra való előkészületekkel foglalkozott, s a következő tavasszal már az Oxuson túl találhatjuk őt, amint egy mesésen csekélyszámú¹⁰⁾, de eltökélt csapat élén, melyben bátor fia Dsihángir különösen kitűntette magát, vetélytársának seregét Karsinál és Szamarkandnál merész támadásokkal áttörve, éppen útban van Taskend felé. Itt ugyanis szövetségeseit Keikhoszrevet a Dseláir házból, nagyobb buzgalomra akarta ösztönözni ügye mellett, mi neki sikerült is, mert az utóbbi leányát Timur fiához nőül adta, Timurnak magának pedig oly segédsereget adott, mellyel Huszeinnak eközben utána sietett hadseregét megverhesse, s az Oxuson túlra visszaűzhesse. Ha már Timurnak ez a győzelme is elég volt arra, hogy vetélytársát gondolkozóba ejtse, a Dseták mellett lakó

Dseláir-házzal kötött szövetsége annál alaposabb félelmet gerjeszthetett Huszeinban. Ezért hát jobbnak látta békés kiegyenlítést ajánlani, melyet Timur annál szívesebben elfogadott, mert a Dsetáknak ilyenén erőszakos bevonása Transoxania belügyeibe neki magának sem igen tetszett, vagy miként magának sem igen tetszett, vagy miként magasztalói magukat kifejezik, az igazhívók kölcsönös legyilkolásától és kirablásától visszariadt. Elég az hozzá, hogy nemcsak békét kötöttek, hanem Timur még az Oxuson is átkelt, hogy Huszeint lázongó vazallusainak megfenyítésében Bedakhsánban segítse, sőt hogy a kiengesztelődés művét megkoronázzák, mindketten részt vesznek ama hódító hadmenetben, melyet Huszein birtokainak kikerekítése végett Kabul ellen vezetett.

De a békés egyetértés közöttük még ily előzmények után sem tarthatott sokáig. Alig hagyta el Timur Bedakhsánt, hogy a Dsetákat, kik a Jaxartes felső futásánál ismét berontással fenyegetőztek, visszaűzte, mi nekie sikerült is teljesen, midőn Huszein, a meghasonlás tüzét folytonosan szítva, vetélytársát ismét fegyverfogásra kényszerítette. Mikor Timur ez alkalommal Belkh ellen útban volt, Huszein jelentékenyebb párthívei mind az ő lobogói alatt álltak, mert mint Serefeddin velünk el akarja hitetni, korábbi főnöküknek örökös cselszövényeit megunva, ügyétől elpártoltak, nagyobb valószínűséggel azonban Timur szemmel láthatólag növekedő szerencséje vonzotta őket hozzá. Huszein, ki ennek dacára is erőteljesen ellenállt, csak akkor adta meg magát, mikor utolsó menhelye, t. i. Belkh is bevételre, melynek falai közül bűnbánóan győzelmes vetélytársa táborába ment, hogy életéért kegyelmet könyöröggön, mert Mirkhond szavai szerint, most szándéka volt „a Kaabához zárandokolni, hogy ott bűneinek hosszú sorozatát imádságainak könnyeivel tisztára moshassa.” Timur elég nagylelkű vala forrón szeretett neje fivérének megbocsátani, de a főnökök az ő környezetében sehogy sem tudták oly könnyű szerrel elfelejteni a kemény sértéseket, melyeket Huszeintől tűrniük kellett. Ezek életét kívánták, s

noha Timur sokáig vonakodott, utoljára, úgy látszik, mégis beleegyezett szándékukba, mert ifjúkori fegyverbarátját és versenytársát egy toronyból, hová az utolsó pillanatban menekült, kihurcolták s 771-ben (1369) megölték.

Timur most már vetélytárs nélkül állott. Kardjának éle külellenségeit is, t. i. a Dsetákat keleten, visszaűzte egy időre s nem ok nélkül gondolta elérkezettnek az időt arra, hogy a bábfedelem árnyékuralmának véget vessen s Transoxania jól megérdemelt koronáját a maga fejére tegye föl. Miként néhány évszázaddal későbben végzettársa Nádír^{XI} a caesari törekvés ez utolsó cselekményét bizonyos keleti szemérmességgel és tartózkodással tette meg, éppen úgy őt is csak egy Kuriltai törvényes beleegyezésével óhajtotta e legfőbb méltóságot elnyerni. A rendi gyűlekezetben, mely e végre Belkhben összejött, az egykori Csagatái birodalom majd minden főbb embere részt vett, legrégibb fiatalkori fegyvertársai éppen úgy, mint egykori ellenesei is. A kiválóbbak közül ezeket nevezi meg a történetíró: Emir Seikh Mohammed, Baján a Szolduz-családból, Emir Oldsaitu¹¹) és Emir Keikhoszru a Khatlan-családból, Emir Daud a Duglat-törzsből, Emir Szarbugai a Dselair-családból, Emir Dsaku a Berlasz-törzsből, Emir Zinde Hasm s több más nevezetes főnökök. Timurt ősi török szokás^{XII} szerint egy fehér nemezzövetre tették, fölemelték s miután Szeid Berke, Timur szellemi vezére, isten áldását kérte volna, 771-ben Ramazán hó 10-én (1369 április 8-án) Transoxania emírévé kiáltották ki. Hívei között gazdag ajándékokat osztott ki, másokat, kik távol maradtak tőle¹², szeretettel és engedékenységgel nyert meg, s miután uralmát az Oxuson innen megszilárdította, a folyón átkelt, hogy Szamarkandot tegye székhelyévé, mely ettől fogva csakugyan egészen az ő haláláig meg is maradt annak a helynek, hová a bevégzett hadjáratok fáradalmainak kipihenésére időnként hazatért s ahol amaz óriási és gazdag zsákmányokat felhalmozta, melyek az ázsiai világ annyi és oly különböző tartományaiban kezei közé kerültek.

Mikor a kormány gyepelőjét kezébe vette, első gondja volt az erősen meglazult rendet az országban helyreállítani.

Timur moszlim vallásbuzgalma mellet is, nagy tisztelője volt a Dsengiz-féle törvénykönyvnek s minthogy ez, mint a turáni állambölcsészet terméke a török-tatár népségek társadalmi és politikai viszonyai számára sokkal alkalmasabb volt, mint a Koránból és a Szunnából eredett s tiszta sémita szellemű intézmények, könnyen kimagyarázható, hogy miért fordított oly nagy gondot a Jaszau szigorú keresztülvitelére, és miért vette folytonosan védelmébe a mohamedán papivilággal szemben¹³). Főleg az ország katonai szervezése volt az, melyben ő a mongol világhódítót a legutolsó hajszálíg híven utánozta. A Tümen Agaszi (Tízezerk ura), a Jüzbaszi (Százados) és Onbasi (Tizedes) című méltóságok megerősítettek. A politikai igazgatás is a régi maradt, csak éppen az adórendszert alkalmazta jobban a Korán parancsaihoz s a kitüntetések és udvari etiquette-t illetőleg vett át egyet s mást a korábbi dinasztiák, főleg a Szeldsukidák és Khahrezmiekek szertartásaiból.^{xiii} Az utóbbiakhoz tartozik a Beglerbegi vagy emír ul Ulmera rangja, mely a mi tábornagyi rangunknak felel meg, kinek jelvénye nagy vörös lobogó vala, míg a Tümen Agaszi egy Tuk-kal vagyis lófarkos magas lándzsával volt ellátva és a Jüzbasiknak üst dobjaik voltak, melyek előllovaglók nyergéről mindkét oldalon lefityegtek¹⁴).

Míg egyfelől a politikai hivatalnokoknak szigorú igazságszeretet, a föld népének kímélése a kereskedelemnek védelmezése tétetett kötelességükké, addig másfelől a katonai hatóságoktól a legénység jó ellátása követeltetett. Minden lovasnak két lovat, egy nyilat, jól megtöltött tegez-zel, kardot, vívóbárdot, fűrész, fonalat s tíz varrótűt kellett magával hordania és a táborban minden 18 embernek adtak egy sátert. A tisztnek ismernie kellett a katonai harcászat (Taktik) bizonyos főszabályait, miként ezt egy özbe Szipahi vagy turkomán Szerdar képzettségének máig is főkövetelményéül tekintik¹⁵), a közkatona szigorú

fegyelemnek volt alávetve, s ámbár a háborúban vad és rettenthetetlen volt, a kegyelemért könyörgő ellenség iránt könyörületes tartozott lenni, s éppenséggel nem volt az a megtestesült rémkép, miként őket Timur ellenségei festik. A Tüzükat-i-Timurból ítélve, az ország polgári kormányzata nem kevésbé rendezett vala. Az utóbbi élén a Divanbegi (nagy kancellár) állt, oldala mellett az Arzbegi (főceremónia-mester) s négy vezér működött, kik közül az első az országos adókra, vámokra és rendőrségre, a második a csapatok fizetésére és ellátására, a harmadik a hadsereg létszámának miként állására és az örökösödési ügyekre, végül a negyedik a császári udvartartás kiadásaira tartozott felügyelni. A felsőbb hivatalnokoknak a törvények keresztülvitelénél s az adók behajtásánál a lehető legnagyobb szelídséggel kellett eljárniuk, sőt állítólag a kancsuka használata el is lett volna tiltva, mert Timur azt mondja: „Az a kormányzó, kinek tekintélye csekélyebb, mint korbácsaé, a parancsnokló rangjára méltatlan.”

Transoxania újjászervezésének műve, több mint száz évig tartott anarchia után korántsem volt könnyű feladat; az átalakulás csakis lassanként mehetett végbe s Timur mégis mindjárt eleinte hódítási vágyának is szabad menetet engedett s a benső megszilárdulás mellett egyszer-smind birodalma határainak kiterjesztésére is törekedett. Elsőben természetesen azon ellenségei ellen kellett fordulnia, kiknek hatalma a régi hazában még nem volt megtörve s Transoxania visszafoglalására még kísérleteket tehetek volna. Timur egyenesen támadó háborút kezdett. Első megjelenésekor 772-ben (1370) a Dseták önként alá vetették magukat s Timur visszatért Szamarkandba. Csakhamar ezután Kebek Timur, az új kormányzó támadt föl ellene, s noha ezt Szamarkandból kiküldött serege ismét legyőzte s békekötésre kényszerítette. Timur hadvezérének ez eljárásával nem volt egészen megelégedve és új hadjáratot indított meg régi ellenségei ellen, kik országát égetve és pusztítva barangolta be s foglyokkal és zsákmánnyal terhelve tért haza. Ezután évek múltak el, midőn Kamareddin, a

Dseták fejedelme Köptepe környékén ismét nagy hadsereget gyűjtött s Timur egy rendkívül erős hadsereggel maga ellen harcra hívta ki. A rövidet ismét a Dsetáknak kellett húzniuk. Kamareddin csak futással tudta megmenteni életét; kincsei és háreme, melyben szép leánya Dilsád aga is volt, a győző kezei közé estek s noha Timur a leányt valóságos nejei sorába vette föl, hogy ellenfelét a rokonság kötelekeivel magához fűzhesse, célját, t. i. az egykori Csagatái-birodalom e keleti részének bekebelezését, mégis csak egy ötödik hadmenet után érthette el, miután Kamareddin, teljesen tönkre veretve, örökre távozni kényszerült az országból. Ez 778 (1376) vége felé történt. Míg ezek így végbementek, hősünk figyelme egy egészen más irányban is igénybe vétetett, t. i. Khahrezmben, hol Timur egyenesen támadó politikát űzött s a háborút – úgy szólva – hajánál fogva vonszolta elő. Ő ugyanis ama hamis¹⁶⁾ állítással lépett föl, hogy Ket és Khivuk¹⁷⁾, sőt Khahrezm is egykor a Csagatáida örökös birodalom kiegészítő részei valának, és hogy annak uralkodója, Huszein Szufi a Kungrat-törzsből neki adót lenne köteles fizetni. Hogy ez állításának érvényt szerezhessen, először a Tavadsit¹⁸⁾ Alkamát küldötte oda. Huszein azt üzenté neki: ő országát *karddal* hódította meg és azt tőle szintén csak *karddal* vehetik el: oly felelet, mely a kevély hódítóval tüstént fegyvert ragadtatott s ez be is ütött volna Khahrezmbe azonnal, ha Dseláleddin Seikh Kesből a békés megoldásnak még egyszer leendő megkísérlésére nem ajánlkozott volna. Azonban e jámbor férfiú küldetése éppen úgy megghiúsult, mint az első kísérlet, és Timur 773 (1371) tavaszán roppant sereggel Khahrezm ellen indult, miután előbb Herát új urának hódoló küldöttségét elfogadta volna, mely a többi ajándékok között a keleti írók által annyira magasztalt (barna legény) nevű harci ménnel kedveskedett neki. Az út Bokharán fölül a sivatagon vezetett át, és Ketet, mely Hezáreszp közelében feküdt, kemény ostrom után bevette. Innen Khahrezmbe ment, hol Huszein Szufi tartózkodott, mely város, dacára a Khatlanból való Keikhoszru árulásának,

miután a Khahrezmieiek nyílt mezőn egy csatát elvesztettek; szintén elfoglaltatott. Huszein még az ostrom alatt meghalt. Fivére Juszuf Szufi békét kötött s nagyon örült, mikor Timur a szövetség megerősítésére fia, Dsihángir számára Juszuf unokahúgát, a szép Szevin¹⁹⁾ hercegnőt kívánta nőül. Rögtön beleegyezését adta és így Timur, a hadjárat illetén eredményével egyelőre megelégedve, győzelmesen térhetett haza. De alig hagyta el Khahrezmet, midőn Juszuf a lázongó Keikhoszru Khatlanitól elcsábítatva nemcsak hogy a hercegnő iránt tett ígérését nem váltotta be, hanem Timur ellen fegyvert is fogott, mi az utóbbi 774-ben (1372) egy második hadmenetre kényszeríté, mely szintén győzelmesen végződött s fiának a gazdag és pompás hozománnyal ellátott hercegnőt karjaiba vezeté. Az ünnepélyek, melyekkel a menyegzőt Szamarkandban megülték, a hagyomány szerint nagyon fényesek voltak; de valaminthogy Dsihángir herceg a sok pompát csak két évvel élte túl, éppen úgy a létrejött béke sem tarthatott igen sokáig. Timurnak harmadik s csakhamar ezután még negyedik hadjáratot is kellett intéznie Khahrezm ellen. Az utolsó alatt Juszufnak az a hóbortos eszméje támadt, hogy a két hadsereg véres küzdelme helyett, maga személyesen próbálkozzék meg Timurral. Azt írta ellenfelének: Meddig fog még a világ két ember kedvéért kint és nyomort szenvedni? Az emberiség és az országok jóléte kívánja, hogy e kettő egyedül szálljon ki a síkra és úgy próbáljanak szerencsét, meglátandók:

Ki kardjának markolatja
 fog fürödni vérben,
 S mely'knek szerencse-csillaga
 lesz fényesb az égen!

Timur el volt ragadtatva ez ajánlattól s dacára Szeifeddi Berlasz ellenvetéseinek, hogy drága életét ne tegye kockára, ő volt első a légyotton s ellenét hangosan kiáltozta elő. De aki nem jött, az Juszuf Szufi volt. A félelem és

csüggedés megbánatták vele lépését s inkább a nyílt csatát fogadta el, melyben meg is verték s 781-ben (1379) Khahrezm^{XIV} várában meghalt, mialatt Timur azt ostromolta, Iszonyú mennyiségű kincs esett a győző kezeibe, melyet ő a műértő kézművesekkel és tudósokkal együtt Kesbe szállított, hol győzelmének emlékére egy palotát építtetett s a telet örömmel és mulatságnak élve, szülővárosa közelében töltötte.

Ha már a sógorával, Emir Huszeinnal folytatott versenyharc és a Dséták elűzése is északkeleten Timur erélyét és kitartását oly nagy mérvben vette igénybe, úgy nyugati Khahrezmben levő ellenségeinek legyőzése bizonyára még nehezebb földadat volt, mert a Szufiak saját országuknak jelentékeny hadereje mellett még a kipcsaki khánokra is támaszkodhattak, t. i. az arany-csorda uralkodóira – miként a Dsüdi birodalmát nevezni szoktuk. A Khahrezmi és Szeraji urak már régóta titkos szövetségben egyesültek Timur ellen s az előbbieket bukása biztos előhírnöke volt az utóbbiak hanyatlásának is. Mikor tehát Timur Khahrezmből győzelmesen tért meg s az egész Közép-Ázsiát uralkodói pálcája alá egyesítette, okvetetlenül arra a meggyőződésre kellett jutnia, hogy az Oxus és Jaxartes mellett elterülő országok igen szűk térül szolgálnának az ő nagyravágyásának és hogy Dsengiznek, akit ő mint harcos, mintaképül választott magának, lábnyomait most már könnyűszerrel követheti. Korábbi pályájának napjától vezéreltetve, az egész Turán szerencsés legyőzője könnyen átcsaphatott egy világhódító ösvényére. Ha fegyvereinek híre, mely őt mindenütt megelőzte, irigyeket vagy ellenségeket szerzett is neki, másfelől sohasem hagyta magát mentő okok nélkül, melyekkel támadását igazolni törekedett, mert jóllehet, hogy azt állítja egy helyen emlékirataiban: „Ha valamely országban zsarnokság és jogtalanság harapózik el, bármelyik fejedelemnek is kötelessége a rendetlenség okozóit az általános nyugalom és biztonság érdekében megsemmisíteni és azt országot megtámadni. A győző uralkodónak kötelessége minden népet elnyo-

móitól megszabadítani és e szempontból kiindulva hódítottam én meg Khorászánt és tisztítottam ki Fársz, Irak és Sám (Syria, Damaszkus) királyságokat!” – Mindamellett, legalább életrajzírója állítása szerint, mégis gyakran hallották tőle a költő eme szavait: „Valamint hogy isten egy van, úgy uralkodó is csak egy lehet. Mi ez az egész világ egy nagy fejedelem nagyravágásának!” Hogy egy világhódító szerepét játszhassa, Timurnak, nem is tekintve nagy hadvezéri lángeszét s egyéb személyes előnyeit, egy éppen oly gyakorlott, edzett és neki vakon engedelmeskedő hadsereg, mint amilyen kitűnő hadvezérek álltak rendelkezésére. A katonák, kik zászlója körül csoportosultak, fegyvertársaik voltak korábbi életpályája minden viszontagságában és vakmerő vállalataiban is; és tisztjeik, mint Dsihángir Berlasz, Szeifeddin Berlasz, Akbuga Oszman Abbasz, Mohamed szultán, Sáh Kumari, Taban Bahádir, Urusz Buga, Pir Huszein Berlasz, Hamza, Emir Musza fia, Mehemed Kazgán, Szarik Etke és Mozaffar Ucsakara, mind oly férfiak voltak, akik talentumaikat részint vele, részint ellene próbálták ki. Elsősorban Timurt leginkább természetesen az akkori Ázsia fejetlen állapota másodsorban pedig Turkesztán túlnyomólag harcias szelleme segítette elő. A mongol uralom elbukásával az állami egység legcsekélyebb nyoma is eltűnt, az egész Ázsia oligarchiákra volt szakadozva, melyek ahelyett, hogy egymást kölcsönösen támogatták volna, a legelkeseredettebb dühvel estek egymásnak s így egy oly erőteljes kéz, mint a Timuré, ha még vállalkozó szellem és szerencse is támogatta, könnyen alapíthatott oly birodalmat, mely az Irtis-től a Gangeszig s a Góbi sivatagtól a Márvány-tengerig terjedett.

Miután Timur működését tulajdonképpen hazájában, minthogy ez történeti elbeszélésünk fonalával szorosabb összefüggésben áll, valamivel kimerítőbben ismertettük, most már további hódító hadmeneteit fogjuk röviden elősorolni. E háborúknak, mint olyanoknak, melyek Transoxania történetében a legdicsteljesebb korszakot képezik, részletesebb leírása itt ugyan éppen a maga helyén

lenne, de a mi munkánk szűk keretébe inkább talál az eredményeknek, mint a tényeknek felsorolása, mert az utóbbiakat legnagyobb részben anélkül is oly segédforrásokból merítőnk, melyek az európai olvasó világra nézve már régóta hozzáférhetőkké lettek²⁰⁾.

Közép-Ázsia határain kívül Timur első hódítása északon történt, nevezetesen a Dsüdsi utódainak birodalmában, kik a testvérharc vak tüzeiben a hódító bosszuló kardját saját maguk ütötték kebelükbe. Tokhtamis²¹⁾, kit az atyai trónról a hatalmas Urusz khán elűzött, védelemért Timurhoz folyamodott, éppen mikor ez 777-ben (1375) a Dseták ellen hadat viselt. E címódások, amint látszik, éppen kívánságra jöttek, mert Tokhtamist barátságosan fogadta, Szamarkandba vitte, ajándékokkal halmozta el s Otrának és Szabrannak, a mai Turkesztán e két kerületének átadása által arra is képessé tette, hogy magát vetélytársa ellen védelmezhesse, ki eközben legidősebb fiát, Tokhta Kaját egy hadsereggel üldözésére küldötte. De a szerencse kétszeri kísérlete után sem kedvezett neki. Megverték s mikor sebekkel fedve és félmeztelenül harmadszor is Timurhoz menekült, az a szent vendégszeretet érdekében állítása szerint nem tehetett másképpen, minthogy maga állt egy hadsereg élére és Urusz khánt haddal támadta meg. De ennek a hadjáratnak sem volt óhajtott eredménye. A hideg és eső ama vidék sivatag pusztaságán megakadályozta egy elhatározó ütközet létrejöttét, mindkét hadsereg hónapokon keresztül állt tétlenül egymással szemközt s mikor Timur a következő tavasszal 778-ban (1376) védencének ismét segédkezet akart nyújtani, ez annál könnyebb volt, mert éppen akkor mind Urusz khán, mind fia Tokhta Kaja meghalt és Tokhtamis a versenytéren csak Timur Melikkel, Urusz ifjabbik fiával állt szemben. Hogy ez az egyesült fegyvereknek nem állhatott ellen, könnyen elképzelhetjük; Karatal közelében Timur megverte, fogságba ejtette és kivégeztette, s az ismét lábra állított Tokhtamis győzelmes hadmenetével a hódításokat addig folytatta, míg az egész Kipcsaki khánságnak birtokába jutott és Mamai

legyőzése után rabló meneteit egészen Oroszország belsejéig kiterjesztve, 786-ban (1384) Moszkvát hamuvá égette. Mindazáltal fegyverének sikereitől elvakítatva, ez az ember csakhamar megfejtkezett a háláról, mellyel egykori védnökének tartozott. Ő is a világhódítót akarta játszani s 789-ben (1387) a Kaszpi-tenger nyugati partvidékébe ütött be, hogy az akkor Azerbajdzsánban levő Timurt megtámadja²²). Mirán Sáh, az utóbbinak fia, a Kuron át elébe siet s minthogy Tokhtamis, kinek előőrse megveretett, futásban visszavonult, egyelőre Timur az egész üggyhöz jó arcot csinált; és nagy jámboran eszébe vévén a korán eme tételét: „A civódás alszik, Isten átka legyen azon, ki azt fölébreszti!” – még békekötésre is hajlandónak mutatkozott. Mindez természetesen csak azért történt, hogy igazságos haragjának más alkalommal engedjen szabad menetet, mit két évvel későbbben meg is tett. Ugyanis Timur 791 (1389) telén akkora hóban, hogy a lovaknak a szügyéig ért, elindult Szamarkandból és jöllehet, hogy az észak felől betörő Tokhtamist a Jaxartes partjain hatalmasan megverte, sőt a következő tavasszal az említett folyó túlsó partján még egy második vereséget is okozott neki, a harag mégsem engedte őt nyugodni, míg végre 793 (1391) telén egy jól fölszerelt nagy hadsereg élén elindult, hogy Tokhtamist saját országában keresse föl. Hat hétig csigázódtak a lovak déli Szibéria járhatatlan sivatagjain s nehézségek és fáradságok tekintetében e hadmenetet ama sík földön át méltán oda lehet helyezni a magas hegyeken véghez vitt leghíresebb átmenések mellé²³). Sokáig, nagyon sokáig leskelődtek kifáradt és kiehezett csapatai az ellenség után, míg végre azt májusban a Jaik (Ural) zöld partjain föltalálták. Most már a lovas csatározások fényes láncolata következett. Mindkét sereg három napon át egyenlő hősiességgel küzdött, mindenki csodákat művelt a bátorságban, míg végre Tokhtamis saját rokonainak árulása következtében elbukott és gyors futásban kellett menekvést keresnie. Nyílsebességgel üldözte őt Timur Oroszország belsejéig, sőt mint mondják, egészen Moszk-

váig hatolt volna, melynek lakóit, miként Gibbon helyesen jegyzi meg, egy szent szűz csodatévő képe aligha védelmezte volna meg, ha Transoxania hőségének a mérséklet és óvatosság megállást nem javasol vala. Roppant nagy fogolycsapattól kísértetve, melyben ellenfelének családja és háreme is ott volt, s az észak kincseivel és drágaságaival megrakodva tizenegy hónapi hadjárat után ama büszke öntudattal tért haza székhelyére, hogy Dsengiz egykori birodalmának két legnagyobb részét uralkodói pálcája alá egyesítette. Még csak a harmadik, t. i. Irán, Arabesztán és Indiának egy része hiányzott s mikor így az északkal meglehetősen készen volt, annál biztosabban fordíthatá tekintetét nyugat felé.

Különben Timur a perzsa nyelvű országoknak, miként Iránt és Khorászánt nevezni fogjuk, meghódítását a Tokhtamis khán teljes leverése előtt már jóval megkezdte. Ugyanis 782-ben (1380) történt, hogy fiát, Miransáh Mirzát néhány ügyes hadvezér kíséretében Khorászán elfoglalására küldötte, s az úton, melyet vitéz fia nyitott előtte, maga is nemsokára követte őt. Két dinasztiaával kellett itt az új világhódítónak megküzdeni. Északon a Szerbedáriak²⁴) uralkodtak, kikre Timur még tehetetlensége idejében kacsintgatott s kik minden ellenállás nélkül elismerték felsőségét. Délen, hol a már említett Kert család uralkodott, mely ellen hősünk úgyszólván még ifjonckorában hadat viselt, az előhaladás nem volt oly könnyű, mert Gajászeddin Pir Ali, az imént említett ház feje, sorsát inkább akarta kardja élére, mint a tatár harcos könyörületességére bízni. Erélyesen hozzá fogott birodalma védelmezéséhez, amely birodalom a Paropamizmus-hegységtől keleten és a Murgábtól északon egészen a Sáhrud melletti sivatag földvonalig terjedett, de minden erőlködése csak sikertelen küzdelem volt a biztos halál ellen. Székhelye, Herát, elkeseredett harc után elesett; a többi városok pedig, mint Kabusan, Tusz, Nisábur és Szebzevár, a művészet és tudomány megannyi híres székhelyei, önként nyitották meg kapuikat; inkább akartak a Timur hadseregének pihenő

helyei, mint hamuvá perzselt romhalmazok lenni s a győző, miután Afganisztán, Szesztán és Beludsisztán birtokát is a Khorászáéhoz csatolta, 788-ban (1386) folytathatta útját Arabisztán és a tulajdonképpeni Perzsia felé. Irán említett részeiben akkor két különböző dinasztia uralkodott. Déli Fárszot Iszfahánnal együtt a Mozaffaridák bírták, míg Irak Arabi Azerbajdzsánnal együtt az Ilkhánik^{xv} kezében volt. Sáh Sedsa, az előbb említett család főnöke elég okos volt arra, hogy déli hazájának elpuhult^{xvi} fiaival Transoxania neki edzett fiai ellen harcba bocsátkozni ne merészeljen; önként megadta magát s a békét ama házasság gyűrűjével is megerősítette, mely leánya és Pir Mohamed herceg, a korán elhalt Dsihángir Mirza fia közt kötött. De Ahmed szultán, Oveisz Dseláir seikh fia, másképpen gondolkozott. Neki Kurdjai lovas csapata és Azerbajdzsán harcosai elég haderőnek látszottak arra, hogy azokkal Timur előrohanó légiónak ellentállhasson. A harcot tehát elfogadta, de mindjárt eleinte oly vereséget érték, hogy jól megerősített székhelyét, Szultánieht el kellett hagynia és Bagdadba kényszerült visszavonulni, mialatt győzelmes ellenfele az Araxesen átrohanva, egyfolytában az egész Transkaukáziát hatalma alá hajtotta és Nakhcsivánba, Erivánba, Tifiszbe és Sirvánba úrként vonult be. Gilán, mely őserdőinek és feneketlen mocsárainak hozzáférhetlensége által még eddig mindenféle ellenséggel dacolni tudott, kénytelen volt meghódolni és Armenia fejedelme, Tahirten, örült, hogy Van nevű híres várának eleste után, mint a távol keletről való hatalmas császárnak vazallusa megmaradhatott. Átalán véve csak a Karakojunluk (fekete ürü) dinasztiájának és a lázongó Iszfahán^{xvii} városának kellett e hadjárat alatt a tatár hódító haragját megérezniük. Az előbbi elvesztette két legerősebb várát, Akhlatot és Adil Dsuvazt, az utóbbi pedig lakosai közül 70 000-et, mivel azok egy orvátmadásban 3000 katonáját megölték²⁵). Irtózatos vérfürdő volt az, melytől Zin ul Abedin, Sáh Sedsa fia, elannyira megijedt, hogy ama szándékától, mely szerint az atyjára vetett jármot lerázza, elállott és Timur, miután a Mozaffaridák Sirázban

neki a legünnepélyesebben meghódoltak, 791-ben (1389) Szamarkandba diadallal visszatérhetett, hol, mint rendesen, hatalmas ünnepélyek, vadászatok és lakomák közepette pihente ki magát az átélt fáradalmaktól, hogy a tettek mezejére újult erővel siethessen. Ez időszakba esik a fentebb említett hadjárat Tokhtamis ellen, s mikor ebből visszatért, az úgynevezett „ötéves háborúba” kezdett nyugat ellen, hogy a távolléte alatt ottan kitört nyugtalanságokat elnyomja, helyesebben mondva pedig azért, hogy Irán és Arabesztán végleges leigázása által, korábbi hadjáratának tulajdonképpeni gyümölcseit leszedhesse. 794-ben (1392) történt, hogy miután egy rövid betegséget kiállott, számos és jól felszerelt hadsereg élén Amujenél az Oxuson átkelt s Irán északi szélének hosszában Asztrabádba ment, hogy a lázongó Mázenderánt megfenyítse. Amult, az iráni hegyvidék fővárosát és a vakbuzgó Asszaszinok vagy Fedájik^{26 XVIII)} székhelyét csak kemény harc után tudta bevenni s a merész védelmezőknek vétkükért oly iszonyú vérfürdővel kellett meglakolniuk, melynek leírását még egy keleti történetíró tolla se meri megkísérteni. Hogy ily fenyítése után a halál csendességének kellett bekövetkezni, könnyen érthető. Timur most vérben gazdagon megfürösztött fegyvereivel tovább vonult déli Luresztán és Kuzesztán ellen, letiporva Hamadánt, Burudsirdet és Dizfult s miután a kevély Kale-i Szefid sziklavárat is megbírta, a Mozaffarida Sáh Manszurt támadta meg szokott hevességgel. Ez utóbbi, ki Timur eltávozása óta a Mozaffaridák öt fejedelemségét uralkodói pálcája alatt egyesítette, a hódító ellen tekintélyes haderőt állíthatott ki, de a győzelemittas tatárok előtt pusztulni kellett mindennek. Patila helység mellett elkeseredett csatára került a dolog, melyen Sáh Manszur lovassága élén dühöngő oroszlán gyanánt a turkesztániak soraiba rontott s mindenben keresztül törve, egyenesen Timur ellen rohant. Az utóbbi csak 14–15 embertől környezve, a legnagyobb veszélyben forgott²⁷⁾, midőn unokája, Sáhrukh Mirza herceg, a futókból hirtelen egy hadtestet gyűjtött össze, az előrohanónak útját állta és Sáh Manszurnak egy szeren-

csés párviadalban fejét levágta és ezt a szokásos szerencsekívánattal: „Igy hulljanak valamennyi ellenségeid fejei lovad patkója alá!” – nagyatyja lábai elé vetette. Erre az ellenség teljes megveretése következett. A Mozaffaridák dinasztiája, kiirtatott, két korábban megvakított herceg kivételével – kiket Szamarkandba hurcoltak s miután Timur Sáh Manszur kincseit birtokába vette s a meghódított tartományokat tábornokai közt kiosztotta, 795-ben (1393) az arab Irak újabb meghódítására indult. Az Ilkhánida Ahmed most másodszor nem kerülhette ki végzetét. Miután Azerbajdzsánt visszahódította, Kurdesztánt leigázta. Timur a szultán saját hajóján kelt át a Tigrisen. Bagdad kardcsapás nélkül megadta magát s menekvő fejedelme Kerbela szomorú emlékü síkságán csakis arab ménének villámgyorsasága által kerülhette ki halálát, míg nejei és fia a győző kezi közé jutottak. Aránylag kisszerű csata volt az, mely után a khalifaság kevély székhelye harmadszor^{xix} is egy tatár hódító kezébe jutott s habár Mezopotámia többi helységei, mint Mardin, Diabekr és Tekrit nagyon kemény küzdelmeket igényeltek, azért a győzelemkoszorúza zászlók mégis szerencsével járták be Armeniát és Georgiát s a győzelmi ünnepek vidám hangjai a Ming Göl (Ezer tó) völgyében még jóformán el sem némultak, midőn az a hír érkezett, hogy Tokhtamis, kit évek előtt porbatiportak, most Antaeusként ismét erőre kapott s Derbendnél Kaukáziát beütéssel fenyegeti. A habzó billikomokat gyorsan kellett ismét gyilkoló fegyverekkel fölcserélni és Timur, ki a vett tudósításra ezt a megjegyzést tette: „Jobb, ha a vad maga megy a törbe, mint ha nekünk kellene az fölkeresnünk. A vén tyúk nem fél a saskeselyűtől és ha a sáska elég nagy arra, hogy vörösre festett szárnyai legyenek, akkor csapásról-csapásra fogja magát a támadó veréb ellen védeni!” egész nyugodtan megvárta, míg ellenfele jó közel jött hozzá s akkor maga kezdette meg a verekedést. Miként utolszor a Kaszpi-tenger keleti partjain, úgy most annak nyugati partján is Timur zászlóinak kedvezett a győzelem. Tokhtamist megverte, ki déli Szibéria pusztaságaiba volt

kénytelen menekülni, míg a győzőt üldöző menetében messzire be Oroszországba hatolt, Moszkvát fölprédálta s miután Kordsakot, Urusz khán fiát, vazallusul hátra hagyta, Georgiába tért vissza, hogy a félbeszakadt ünnepélyt új diatalünneppel töltsen meg.

Így a turkesztáni sivatag egykori kalandora lassanként egész északi és nyugati Ázsiát hatalma alá hajtotta. Oly sok szép, gazdag és klasszikailag híres ország díszítette uralkodásának diadémját; durva harcosai az Iszszik Kül, az Oxus és Jaxartes partjairól s merész lovasai a beláthatatlan sivatagokról, Nyugat-Ázsia minden elhordható drágaságát és kincseit Szamarkandba cipelték, a távol birodalmakból oda özönlő követségek hódolatokat és gazdag ajándékokat raktak le a kevély világháborító lábaihoz, s Timur dicsvágya mégsem volt még kielégítve és csaták zajára vágyó szenvedélyre még mindig nem volt lecsillapodva. Öt évi távollét után 799-ben (1396) visszatért. Nagyszerű volt a fogadás, melyet nejei, leányai és unokái gazdag kíséretükkel az Oxus partjain számára készítettek, az országban divatozó szokás szerint az aranypénzek és drágakövek egész záporával borították el²⁸⁾ és szerencsekívánati ajándékkul ezer gazdagon feldíszített lovat és öszvért adtak át neki. Atyja sírján Kesben a hála Fatiháját elmondotta, a távolléte alatt emelt díszépületeket megtekintette s győzelmi bevonulását Szamarkandba leírhatatlan fénnel tartotta meg. A győzelem szelíd menyasszonya mellett, kit a háborúban átölelt, a már 63 éves harcos még egy más fiatal menyasszonyt is zárt karjai közé, t. i. Tökel Khánum hercegnőt, kinek lakásul a gyönyörű Dilkusá (szívnyitó) nyári palotát rendelte. Most már egy darab időt lakmározásokkal és lovagjátékokkal szándékozott eltölteni, de a kelyhek és a fegyverek vidám csengése, úgy látszik, ismét fölébresztette Timurban a komoly harcok fegyverzaja utáni vágyat, mert miután szákvárosában az elfoglalt országokat fiai közt kiosztotta, ismét felült harci ménére, hogy katonáit még távolabbi tájakra vezérelje. Ugyanis, hogy a Dsihángir (világhódító) nevet teljesen megérdemelje, még India délen és Rum a

legszeibb nyugaton hiányoztak birodalmából. Az előbbi alatt a mohamedán ázsiai eleitől fogva a legnagyobb gazdaság országát, az utóbbi alatt pedig a legnagyobb hatalom országát értette s ilyen viszonyok közt miként mulasztotta volna el Timur, hogy ez országokat eddigi hódításaihoz csatolja? Elsőben az Indus és Ganges közt félszigetszerűleg bezárt területre vetette semeit. Unokája Pir Mohamed a Heráti országúton kevéssel azelőtt már megelőzte őt és Multánt ostrom alá vette. Timur vezetése alatt a hadmenetnek nagyszerűnek és impozánsnak kellett lenni. Belkh fölött a Hindukus hólepte láncolatán ment keresztül. A jéghideg sziklavölgyek dermesztő levegőjére a heves harc következett a merész hegylakókkal, de a hódító erős elhatározását mi sem volt képes megingatni. Köteleken ereszté le magát és hadseregét a magas és meredek sziklafalakon, az ellen megrémült és Timur Kabulon át ugyanazon a szoros úton nyomult be Indiába, melyben 400 évvel később egy európai nagyhatalom hadserege ugyanazon nép utódaitól véres vereséget szenvedett. A Hedsira 9-ik századának első napjaiban lépte át az Indust s miután a Szetleds partjain fiával egyesült, Delhi ellen, Mahmud szultán székvárosa ellen ment. Minthogy gyors előnyomulásában a foglyok iszonyú száma gátolta őt, százezrével gyilkoltatá le a szerencsétleneket. Borzasztó parancs volt ez, de hadseregének minden tagja részt tartozott venni annak teljesítésében s a történész fölemlíti azt a borzalmat és undort, mellyel egy szelíd lelkű tudós 15 indus rabszolgáját megölte. Hogy ellenét támadásra ösztönözze, Timur eleinte a gyengét és tartózkodót játszotta. Hadi csele sikerült is, mert az indusok csakhamar törébe estek, teljesen megverettek s Delhi az Indus mellett fekvő gazdag és iparos város, kincseivel és művészetkedvelő lakóival együtt a tatár hódító kezeire jutott. Hasonló sors érte a szent várost Metrát is; a szerencsétlen Visnu-imádókat a páni rettegés a legvadabb kétségbeesésre kényszerítette, de mindez mit sem ért. Legszentebb pagodáik szerte romboltattak és bálványaik összetörttek. Timur a szent

Ganges forrásáig nyomult előre, mindenütt gyilkolást és pusztítást szórva maga körül s miután az emberi élet ellen intézett szakadatlan vadászat mellett, tigris-, párducz- és szarvorrú-vadászatban is eleget gyönyörködött, jókora számú elefánttól, hindu művésztől és fogolytól kísértetve 1399. árpilisában (801) visszatért Szamarkandba.

Igaz ugyan, hogy Timur hadmenete Indiába, valamint mongol elődének s később Nádírnak is beütése nem volt egyéb, mint fényes fegyvertény minden határozott cél nélkül és vadászat kincsek után, mert hogy a Timuridák lobo-góját az Indus és Ganges partjain kitűzze, egy századdal később a lángeszű Bábernek vala fenntartva; de habár csak pillanatnyi sikernek fénye Timur tekintélyét annál inkább megvilágította és határtalan dicsszomja most már arra bírta őt, hogy a hatalmas Rum (Nyugat) fejedelmével is megmérkőzzék. Rövid volt távolléte nyugaton véghezvitt korábbi tetteinek mezejétől s mégis a hódítás rohamában fölépített hatalmi épület már nem egy helyen jelentékenyen meg-ingott. Itt fiának MiránSáhnak²⁹⁾ kicsapongó kormányzása volt az, mely Azerbajdzsánban jogos panaszokat és lázadást idézett elő, amott meg ismét valamelyik hatalmas vazallus és szomszéd fejedelem halála csalogatta őt a máris óriási birodalom határainak kiterjesztésére, úgy hogy Timur székhelyén csak rövid nyugalmat engedhetett magának és csakhamar ismét fölkészülve állt, indulófélben egy új hadmenetre nyugati Ázsia ellen. Miután vétkes fiát megkímélte, tanácsadóit és kedvenceit azonban halállal büntette, útjában Heráton és Kazvinen át az Araxes felé ment, hogy először Melik Görgin-nel, Georgia lázongó fejedelmével számoljon. Ez utóbbi hiába menekült a hozzáférhetlen sziklahasadékok és erődeinek falai közé; serege mindenütt visszanyomatott, várai fővárosával Tiflisszel együtt bevétettek s Timur rövid, de annál fáradságosabb hadjárat után ismét visszatérhetett a Karabagi gyönyörű síkon levő táborába. Ha a turkesztáni sivatag harcosai a megtett kemény munka után valamikor nyugalmat érdemeltek, úgy most valóban megérdemelték azt, mert legfőbb hadvezérük itt arra határozta el magát,

hogy török fejedelmi testvérét, t. i. Bajezidet, az oszmánok szultánját haddal támadja meg, mert egyszer az, hogy a Rimu birodalom ez örökösének hatalma szálla szemében, másodszor meg, hogy Bajezid a Karakojunluk turkomán dinasztiájával szövetkezett és Timur dühe az utóbbi ellen annál nagyobb volt, minthogy ő mint az összes török törzsek autokratája a Szeldsukidák ez egykori vazallusainak hódolatára különös igényeket vélt tarthatni³⁰). Vad és kegyetlen harc kezdődött a keleti és nyugati Ázsia török uralkodói közt oly háború, melynek részleteiről a keresztyén és mohamedán történetírók borzalomgerjesztő képeket³¹) hagytak hátra, de amely végre mégis a tatár világhódító jávára dőlt el. Timur először Ferrudsot, Egyiptom szultánját akarta számadásra vonni, mivel annak atyja az ő követét a tudós Seikh Szave-t megöleté, amiért most fiának borzasztóan meg is kellett lakolnia, mert Szíriát a tatárok elárasztották s annak virágzó városait a legvadabb pusztításnak vetették zsákmányul. Csak miután a Szíriában nyert győzelmek által az oszmánok és arabok közt netalán létrejöhető szövetségnek még szándéka is lehetetlenné vált, csak akkor indult Timur 805. tavaszán (1402) Bajezid ellen, ki haderőben és tekintélyben alig állott hátrább mint ő, s éppen e hasonértékűség következtében ellenét kicsinyelve, a fenforgó differenciák békés kiegyenlítéséről hallani sem kart. Timur teljeséggel nem volt az az ember, kit a harc elfogadására sokáig kellett volna kérni, tehát Szivasztól Karasehren át Engürü (Angora) ellen fordult, melynek síkján a két hadsereg közt véres csatára került a dolog, melyben az oszmanok tökéletesen megverettek s Bajezid szultán háremével együtt foglyul a tatár győző kezébe került. E fényes és jelentékeny győzelem által Timur Kis-Ázsia birtokába jutott, melyben egészen Szmirnáig előnyomult; ha a tenger sós hullámai meg nem akadályozzák vala, bizonyára Európát is megtisztelte volna becses látogatásával, de úgy látszik, hogy a távol kelet iránt föltett szándéka nem engedné meg neki, hogy nyugaton hosszasabban mulasson, mert miután csordái a meghódított országot végig dúlták, kirabolták és elpusztították,

hazafelé indult és 807-ben (1404) kilencedszer vonult be Szamarkandba fényes ünnepélyel.

Ismét volt ünnep, nász, eszem-iszom, amennyi csak kellett, melyekben Ázsia összes országainak különböző követei közt a legkeresztényebb európai állam küldöttje is részt vett, nevezetesen Don Ruy Gonzalez de Clavijo lovag, kit III. Henrik Spanyolország királya barátságos megbízással menesztett Timurhoz. A következő szakaszban látni fogjuk, hogy a tatárok az asztalnál és a bor mellett éppen oly vitézül megállták a sarat, mint a véres csaták mezején. Aki Timurt e tobzódás közepette, fényes udvarától környezetten látta volna, mint hódol az élet örömeinek, bajosan fedezi vala föl benne a fáradhatatlan harcost, s mégis legkésőbb öregségében is a pillanatnyi pihenés csak arravaló idő volt neki, hogy új hódítási terveket főzzön ki s újabb babérok szedésére előkészületeket tegyen. Már az illető küldöttségek elfogadásakor észrevehetőleg érezteté nem tetszése jeleit a kínai császár követivel s könnyen felfogható, hogy fél Ázsia dicsőségtől koszorúzott legyőzője alig fékezhetette haragját, mikor a Kambalui uralkodó követe őt az évi adó fizetésére intette. Sértett büszkesége nem engedte őt sokáig nyugodni, a háború elhatározottat s egy szigorú tél közepén az ősz harcos jól felszerelt haddal fölkerekedett a „Középnek mennyei virágbirodalma” ellen. Már mikor Szamarkandot 1405. (807) január 4-én elhagyta, sokat kínoztta őt a zordon évszak folytán kapott hűlése, de ő számba se vette azt s miután a keményen befagyott Jaxartesen átkelt, februárban Otrár mellett tábort ütött. Itt betegsége csakhamar oly veszélyessé vált, hogy udvari orvosa Mevlana Fazlullah betegének reménytelen állapotát nem is titkolta és Timur, ki a halállal százszor állt szemben, életének utolsó pillanatában és hű maradt korábbi hősi pályafutásához. Míg a betegágyát körülálló gyermekek^{xx}, unokák s régi fegyvertársak főnökük eltávoztása fölött keserves könnyeket hullattak, azalatt ő mindnyáját egyetértésre és Pir Mohamed iránt, kit utódául nevezett ki, engedelmességre buzdította. Kérdezték tőle, hogy nem kívánja-e a Mirza Khalil szultán

és más főemberek gyors előhívását, de ő tagadólag válaszolt és ama néhány pillanatra utalt, melyek még számára hátra vannak és sajnálatát fejezte ki afölött, hogy kedvenc gyermekét, Mirza Sáhrukhót legalább még egyszer nem láthatja. Nemsokára erőinek teljes kimerülése állott be. Csak jelekkel adta tudtul, hogy Mollah Heibetullah halálos ágya fölött a szertartásszerű Szureszt a Koránból olvassa föl s a 807-ik év Saabánjának 7-én (1405. febr. 17-én) az esti órákban lelkét kiadta. Holttestét Szamarkandba vitték s abban a mauzóleumban helyezték el, melyet forrón szeretett szellemi vezére Szeid Berke számára nagy pompával építtetett³²⁾^{XXI.} Szeid Berke volt az, ki neki jövődő nagyságát még kora ifjúságában megjósolta s most mindketten ugyanegy templomban nyugosszák örök álmukat egymás mellett. Timur 71 éve volt, mikor meghalt. Ez életidő felén át korlátlan uralkodó olt Transoxaniában s később az egész iszlámita keletnek urává tette magát. Ami a dicsszomjat, katonai talentumot és vas akaratot illeti, egy Nagy Sándor, Caesar, Dsengiz és Napóleon mellett méltán foglalhat helyet; de háborúinak dühöngő vérfolyama még ázsiai kortársainál is borzalmat gerjesztett és az arab életrajzíró Ahmed bin Arabsáhnak, ámbár a tatár hódítónak esküdt ellensége volt, mégis meg lehetős igaz van, midőn a haldokló megőszült harcost a tél szelleme által Közép-Ázsia jégsivatagán így szólíttatja meg: „Állj meg gyors pályádon, te vad zsarnok! Meddig szándékozol még a szerencsétlen világot vérrel és tűzzel ostorozni? Ha te a pokol szelleme vagy, úgy én is az vagyok! Mindketten vének vagyunk már, mindkettőnknek ugyanegy foglalkozása van, t. i. rabszolgákat leigázni. Csak folytasd tovább az emberiség kiirtását s a földnek hideggé, sivataggá tételét, utoljára tapasztalni fogod, hogy az én viharaim még hidegebbek és dermesztőbbek. Ha kevélykedel megszámlálhatatlan hadaiddal, melyek parancsodnak engedelmeskednek, mindent szétrombolhatnak és elpusztíthatnak, úgy tudd meg, hogy a mindenható segítségével az én téli napjaim is rombolók s hogy én az istennél semmiben sem fogok neked engedni. Csak várj, bosszúm bizonyosan utol fog érni téged is és je-

ges viharaim hideg halála ellen sem lángod, sem tüzed nem fog megvédelmezni.”

Miután Timur életét és tetteit történeti sorrendben s munkánk keretébe legjobban illő rövideggel elbeszéltük, a következő szakaszban udvaráról és fejedelmi székhelyéről kísérlendjük meg, habár csak gyöngé vázlatot is nyújtani; mert hogy Timur uralkodása fénykorszak volt az Oxuson túl fekvő országocskára nézve és a török népet oly dicsfénnyel ragyogta körül, melynek sugaraiban még ma is oly sok törzs szeret sütkérezni, magától érthető. Timurral az Oxuson és jaxartesen túl elterülő országok lejátszodták világszerepüket^{xxii}, mert ő volt az utolsó, ki a török-tatár harcosok százezreit Közép-Ázsia „*Officina gentium*”-jából (népgyár) Nyugat-Ázsia vezette.

JEGYZETEK

¹⁾ A törzs az ág közt levő viszony, miként ezt Közép-Ázsia nomádjainál útleírásomban kifejtettem, a régibb korban természetesen még élesebb körvonalakkal volt meghatározva. Timur törzse Berlasz vala, *családi ága* pedig Köreken, mely szó *szépet* jelent. Klaproth s még annyian elődeim közül megkímélhették volna maguknak azt a fáradságot, hogy e szót Kurkán-nal vagy Kurkhán-nal azonosítsák s „nagy-khán”-nal fordítsák le.

²⁾ Az a vélemény tehát, mely szerint Timur mongol származású lenne, s melyet Mirkhond és Serefeddin adata nyomán Weil, Hammer s több más orientalista is magáévá tett, kétszeresen téves. Timur származása Karadsar Nojantól pusztá mese, mert a Dsihánkusában, melyből Raseddin, Vasszaf, Mirkhond és mások adataikat merítették, Csagatáinak ez állítólagos vezérééről sehol sincs említés. Hogy Timurt mongolnak tartották, ama körülménynek tulajdonítható, hogy a perzsák a Csagatái-khánságot vagyis az Oxus túlsó felét sokáig a mongol birodalom kiegészítő részének tekintették, természetesen a mongol viselet és az uigur-mongol írásjegyek túlnyomó használata folytán, mert akkortájtban törökül mindenütt ez utóbbi betűkkel írtak. Clavijo, Kasztíliai III. Henrik követe Timur udvaránál ezeket mondja: „A szamarkandi császárság területét Mongóliának nevezik s az ország nyelve a mongol, melyet azonban az elülső parton (t. i. az Oxusén) nem értenek. Az írást is, melyet a folyó szamarkandi

partján használnak (már mint az uigur írásjegyeket), az innenső (perzsa) parton nem értik. A császárnak (Timurnak) több írnoka van, kik ezt a *mongol* írást írni és olvasni tudják (Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the court of Timour at Samarkand. A. D. 1406–6, translated by Clements R. Markham F. R. G. S. London. Hackluyt Society 1859.)

³⁾ A Bábernámeh név alatt ismert klasszikus könyvben beszéli Báber, hogy Kesben tavasszal a házak és teraszok falai a buja folyondárok és más növények által majdnem teljesen el voltak borítva.

⁴⁾ Nem Targai, mint Weil (Geschichte der Khalifen in Egypten. II. Bd., S. 21) olvassa.

⁵⁾ E munka címe „Tüzükat-i-Timur”, azaz „Timur rendeletei” (a török *Tüzük*-ből, mely törvényt jelent és a t arab többes ragból) s e szerint inkább törvénykönyvnek volna tekinthető, körülbelül mint a Jaszau Dsengiz. De minthogy abban Timur csodálatos életpályájának egyes adatait is elbeszéli, közben-közben kiválóbb tetteleinek indokait is előadja, méltán vehetjük azt életleírásnak is. Az első példány, melyet Davy angol őrnagy Indiából Európába hozott nagy nyolcadrét kötet 457 lappal, perzsa nyelven, következésképpen csak fordítás. A csagatái nyelven írt eredetit Dsafárnak, Jemen kormányzójának könyvtárában találták meg s legelőször perzsára és 1830-ban Stewart C. őrnagy által angolra fordíttatott. (Jegyzet Markham fentemlített könyvében XV. o.)

⁶⁾ Nem Muszlah, mint Petit de la Croix és d’Herbelot, hibás kéziratok által tévútra vezetette, olvasni szokták.

⁷⁾ Nem Togluk, mint Weil, Hammer és mások olvassák. Tuk törökül: zászlót és Tukluk: zászlóval ellátottat jelent.

⁸⁾ Dsetáknak és nem Getáknak, mint Weil tévesen írja, ama török népeket nevezték, melyeknek hazája a tulajdonképpeni Mongolországgal^{xviii} volt határos és amelyeknek más maradványai gyanánt csak a Burutokat ismerik. Ezeket a mongolokat Közép-Ázsiában máig is Csete Moguloknak = Széli (határszéli) mongoloknak nevezik a török *cset*-ből = szél, oldal és mogul-ból = mongol.

⁹⁾ Ahmed bin Arabsáh szíriai tudósnak ama maliciózus koholmánya, mintha Timurt, ki származására nézve pásztor volt, juhlopáson érték s úgy verték volna bénává, csakis a tatár hódító esküdt ellenségeinél talált hitelre.

¹⁰⁾ Csak 243 vitézzel támadta meg Timur Huszeinnak 12 900 emberből álló hadseregét, mely azonfelül még oly erősséghez

támaszkodott, mint Karsi – s mégis futásnak indítá azt. A merész bajnokok, élükön Timurral, a pokolsötét éjszakában egy kivált fatörzsön egyenként úsztak át a széles várárkon, fölmásztak a falakra, leölték az őrköt és az egész őrseget szerencsésen elűzték.

¹¹⁾ Miként olvashatta Petit le Croix ez annyira ismert szót Oladja Itu-nak, megfoghatatlan előtem.

¹²⁾ Ilyen volt Zinde Hasim, Siburgán ura, ki Timur ellen több ízben föltámadott, de legyőzetett s utoljára jó bánásmód által egyik legragaszkodóbb hívévé lett.

¹³⁾ Különösen Arabsáh az, ki méltatlanul azt veti szemére, hogy a Jaszau Dsengizt a Koránnál többre becsülte volna. Az Iszlám intézményei, melyek eleitől fogva inkább egyházi, mint katonai kormányzathoz valának alkalmasabbak, a mongol törvénykönyv rendeleteivel csak nehezen állhatták volna ki a versenyt.

¹⁴⁾ E szokás máig is megvan; soha se láthatunk előkelő özbeget harcba vagy parádéba menni anélkül, hogy előlovaglója kettős üstdobjával zajt ne ütné.

¹⁵⁾ Mielőtt a fiatal nomád saját sátrat kapott, azaz nagykorúvá nyilvánították volna, egy nemesi gyűlekezeten vagy kérdések és feleletek alakjában, vagy pedig egy beszédben az uralkodó nézeteket a vallás, erkölcsök, marhatenyésztés és lovaglás felől elő szokta adni.

¹⁶⁾ Azt mondom: hamissal, mert Timur életrajzírója, valamint Weil is („Geschichte des Chalifats in Egypten.” II. Bd. S. 23.) tévedésben vannak, midőn azzal az állítással állnak elő, hogy Khahrezm a Csagatái örökösödési részéhez tartozott volna. A Khivai khánság a mongolok alatt a Dsüdsi birodalmának volt kiegészítő része.

¹⁷⁾ Khivát a régi korban Khivuknak nevezték, mely török eredetű szó s a Szeldsukidák alatt még ismeretlen volt.

¹⁸⁾ Tavadszi, eredetileg tapadszi (nem tevedsi, mint Hammer és mások olvassák) az a hivatalnok volt, ki a csapatok toborzásával vagy fölkeresésével vala megbízva, Tapmak = találni, török igéből származik.

¹⁹⁾ A mai kiejtés szerint Szüjün, mi szerelmet, szépet jelent.

²⁰⁾ Timurnak az európai olvasó által is hozzáférhetővé vált életrajzaiból legyen elég csak e következőket fölemlítenünk: 1) Serefeddin Ali Jezdi perzsa nyelven írott könyvének francia fordítása. E szerző a tatár hódítónak ugyan feltétlen magasztalója, de életének és működésének mégis legkimerítőbb leírását hagyta hátra. Petit de la Croix, a francia fordító, fájdalom! igen

is felületesen készített fordítását 1722-ben adta közre. 2) Timur életéről a Mirkhond-féle verziónak angol fordítása, melyet Price David őrnagy „Mohammedan History”-jában adott ki 1821-ben. Egyébiránt a Mirkhond műve nem egyéb, mint Serefeddinnek másolata. 3) Hammer: Az ottomán császárság történetében. 4) Malcolm: Perzsia történetében. 5) Weil: „Az abasszida khalifaság Egyiptomban” c. műve II. kötetében s végre 6) d’Herbelot „Bibliothèque Orientale”-jában.

²¹⁾ Nem Toktamis, miként több elődöm a hibás arab-perzsa átírás után írni szokta. Tokhtamis új csagatái szó a régi mengkü helyett s annyit tesz, mint *örök, állandó*, elenyészhetetlen. Úti-társaim közt Közép-Ázsiában egy Hadsi Khokandból útközben tiszta vallási buzgalomból Tokhta nevű fiát az arab Bakivá keresztelte át.

²²⁾ Hammer-Purgstall az „Arany-csorda történetében,” 340. l. úgy véli, hogy az ellenségeskedés első oka Tokhtamis és Timur között Huszein szultánnak, Kazgan (nem Aszghan) emír unokájának, egy Csagatáida hercegnek kivégeztetése vala. Hammer és akit forrásul vett, Dsenabi elfeledte, hogy Kazgán emír nem Csagatáida, hanem török és a mongolok ellensége vala.

²³⁾ Seregét nemcsak egészen szokatlan égalji nehézségek, hanem az éhség s más fajta nélkülözések is gyötörték. A katonák napi részlete egy csésze tésztalevesre (Bulamads) sülyedt alá, s a menetet mindig csak azután folytatták, miután egy-egy nagy hajtóvadászatot tartottak, melynek eredménye kínzó éhségüket némileg enyhítette.

²⁴⁾ A Szerbedáriak dinasztíája, mely a mongolok bukása után az uralkodás gyeplőit magához ragadta, Irakból származik s bizonyos Sehabeddint nevez ősének, ki atyai részről Imam Huszeintől, anyai ágon pedig a Barmekida Khalidtól származottnak állította magát, Sehabeddinnek öt fia volt: Emineddin, Abdurrezák, Vasziетeddin, Naszreddin és Semszeddin. Korlátlan hatalommal a Szerbedáriak Khorászán fölött 35 évig uralkodtak s ez idő alatt a következők lettek híresekké közülük: 1) Abdurrezzák; uralkodott 1 évig s 2 hónapig. 2) Mesz’ud; uralk. 7 évig. 3) Semszeddin 4) Togan Timur. 5) Kasszáb Haidar. 6) Jahja Kerati. 7) Haszan Dámgháni és Ali Muejjid Abdurrezzak, ki Timurnak önként alávetette magát.

²⁵⁾ Ezúttal ismét egy fiatal kovács volt, aki, mint a hajdankor Kávehja, Iszfahán polgárait lázadásra ingerelte, kik aztán a gondatlanul pihenő őrségnek estek s okai lettek annak, hogy 70 000 iszfahani koponyáiból a bosszú emlékéül egy gúlát emeltek.

²⁶⁾ Fedaji-nak nevezik ma is egy titkos összeesküvés tagjait. Feda arabul feláldozást jelent és Fedái = aki magát feláldozza, tehát vértanú.

²⁷⁾ Sáh Manszur, mint Serefeddin beszéli, egészen Timurig hatolt előre s a császár sisakjára két kardcsapást mért. Mikor Timur a dühöngőt előrohanni látta, védni akarta magát, de lándzsáhordója távol volt s csak Adil Aktas pajzshordónak és Kumari testőrnek köszönhetette, hogy a nehéz sebektől menten maradt.

²⁸⁾ E szokás némi nyomai máig is megvannak az Oszmanliknál. Az ünnepélyes Bairam-processziónál a szultán elébe ezüstpénzeket szórnak s a vőlegény mikor először lép a nászszobába, a vele szembe jövő menyasszonynak ezüst- és arany-pénzeket tartozik útjára hinteni.

²⁹⁾ Clavijo beszéli, hogy Miránsáh egykor több házat, mecsetet és egyéb díszépületet romboltatott szét, hogy, miként magát kifejezte: „mint a világ legnagyobb emberének fiát legalább annyiban említsék meg, hogy ezeket ő *rombolta szét*.” A tatár Herostratus valószínűleg delírium tremensben szenvedett; történetírói természetesen el akarják hitetni a világgal, hogy lováról történt leesése következtében zavarodott meg az elméje.

³⁰⁾ Nemcsak Timur idejében, hanem még ma is él a távol kelet törökjeinél az a tudat, hogy a legtávolabbi nyugaton élő testvéreikkel szoros rokonságban vannak. A legegyszerűbb turkomán is tudja, hogy Diárbekir körül törzsrokonai vannak, mert a mondák és mesék keleten kelendőbbek, mint Clio érc táblái.

³¹⁾ Ide tartoznak a Szivasz bevétele után végbevitt iszonyú tettek, hol Timur, Ducas és Chalcondylas szerint, a Bajezid szolgálatában elfogott keresztyén lovagokat tizével egy-egy gödörben elevenen eltemetteté s a város mohamedán lakosságát a megígért kegyelem ellenére is megöleté.

³²⁾ Ez épületnek, mely ma is Turbeti Timur (Timur sírja) nevet visel, részletesebb leírását lásd „Közép-ázsiai utazásom”-ban, Lipcse, 1865. 168 l.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{1:} Ami a Közép-Ázsiában megtelepült mongolokat illeti, sorsuk a csagatájida ulusz nyugati felében hasonlóan alakult a mongol világbirodalom más utódállamainak mongolságához. Lé-

lekszámuk csekély volt a meghódított török és iráni lakossághoz képest, és a 13–14. század fordulójára, főleg az iszlamizációt követve, teljessé vált nyelvi asszimilációjuk a megtelepedett török és iráni többséghez. A csagatájida ulusz keleti része, ami inkább Belső-Ázsia és Nyugat-Kína területét ölelte fel, ezzel szemben jobban megőrizte mongolos karakterét.

^{II.}: A Vámbéry által felsorolt törzsek (Barlász, Dzsalájer) többsége valójában eltörökösödött, eltádzsikosodott mongol törzs volt, melyek a 13. században települtek be Közép-Ázsiába a mongol hódítás után.

^{III.}: Köreken: e kifejezéssel kapcsolatban két megoldás lehetséges: Vámbéry itt a Tímúr által használt gürkán ('egyetemes kán') titulusra utal, mely régi közép-ázsiai török titulus volt, és Tímúr ezzel a mongol kor előtti hagyományokhoz nyúl vissza. Tímúr a Barlász mongol törzs egyik nemzetségéből származott, és nem rendelkezett dzsingiszida ősökkel, a másik megoldás a mongol 'güregen' 'sógor' szó lehet, amit Vámbéry félreérthet. Tímúr pénzein magát güregennek, sógornak nevezte, mivel egy dzsingiszida hercegnőt vett el feleségül és egy dzsingiszida bábkán sógora lett, így téve szert a hön áhított dzsingiszida rokonságra.

^{IV.}: Máig nem tudjuk pontosan, hogy mikor is született Tímúr. A későbbi hagyomány általában 1335-öt jelöli meg Tímúr születési éveként, ez azonban korántsem bizonyos, és több kommentár szerint inkább kötődik az utolsó iráni mongol uralkodó, Abú Szacíd halálának dátumához, a mongol uralom egyfajta szimbolikus folytatásaként.

^{V.}: Sahr-e szabz, perzsául a 'zöld város', e nevet a hagyomány szerint Tímúr adta szűkebb pátriájának és a Barlász törzs szállásterületének. Tímúr egész családjá innen származott, ide temették el Tímúr apját és Tímúr két fiát, Dzsahángírt és Omár Sejkhet is. Sőt, minden valószínűség szerint maga Tímúr is ide temetkezett volna, amit itt elkészült sírja és szarkofágja is bizonyít, ha éghajlati okok miatt 1405 februárjában ezt meg nem akadályozzák. Üresen álló sírját az 1960-as években tárták fel. Sahr-e szabzban állt Tímúr monumentális palotája, az Ak Szaráj ('Fehér Palota') is, melyet Clavijo ír le 1404-ben itt tett látogatása során.

^{VI.}: Tímúr apja nevének helyes olvasata Amír Taraqai volt, ami mindenképpen mongol etimológiával rendelkezik.

^{VII.}: Ebben a fejezetben Vámbéry nagyon jól összefoglalja a fiatal Tímúr politikai cselszövéseit, ravasz politikai és katonai hú-

zásait, Amír Qazaghán és a hanyatló csagatájidák közt egyensúlyozó politikáját, melynek végén sikerült Közép-Ázsia legerősebb politikai vezetőjévé emelkednie.

^{VIII.}: Béna Tímúr: perzsául valójában 'sánta Tímúrt' jelent a Tímúr-i lang kifejezés, melyből a későbbi európai Tímürlenk, Tamerlán, Tamerlano stb. kifejezés eredt. A Tímúr sántaságát okozó sérüléseket (főleg csípősérülést) az 1941-es Geraszimov-féle exhumálás is igazolta.s

^{IX.}: Szamarkand Sahr-e szabhoz, a Barlász törzs szállásterületéhez való közelsége miatt is lett Tímúr fővárosa.

^{X.}: Vámbérynek az 'elpuhult' irániakkal kapcsolatos negatív véleménye ismét kiütözik a tádzsikokra tett megjegyzésében. Ez többszörösen visszaköszön más műveiben is. A negatív népkarakterológia a korban teljesen szabadon alkalmazott szokás volt tudományos művekben is.

^{XI.}: Nadir: Nádir sáh (1736–1747) iráni uralkodó, aki Iránt, Közép-Ázsiát és Indiát is meghódította a 18. században, személyes példaképe Tímúr Lenk volt.

^{XII.}: Az új kán nemezre emelésének beavatási rítusa valóban ősi török-mongol szokás volt, ismert és adatolt a Jüan dinasztia és az Arany Horda kánjai esetében is a 13–14. században. Tímúr itt is mongol tradíciókat követett.

^{XIII.}: Vámbéry jó érzékkel tekinti át Tímúr adminisztratív rendszerét, és helyesen állapítja meg, hogy nagyjából korábbi mongol hagyományokat folytat rendszere, kiegészítve azt azonban néhány új fontos muszlim eredetű tisztséggel.

^{XIV.}: Khahrezm vára: a khvárezmi szúfi dinasztia központja Gurgandzs volt, a mai Konja Ürgencs (Régi Ürgencs) Türkmenisztán északkeleti részén. Dzsingisz után Tímúr mérte rá az utolsó jelentős csapást, mielőtt az egykor virágzó oázisváros teljesen elnéptelenedett.

^{XV.}: Ílkháni: Vámbéry itt minden valószínűség szerint a Nyugat-Iránt a 14. század második felében kezében tartó, mongol eredetű Dzsalaíridákra céloz, akiknek titulusaként ismert az ílkháni vagy ílbegí cím.

^{XVI.}: a déli elpuhult ismét negatív célzás a perzsák jellemére Vámbéry részéről.

^{XVII.}: Iszfahánt Tímúr adószedőinek lemészárlásáért büntette meg drasztikusan, csakúgy mint néhány év múlva Bagdadot is, amiről Vámbéry beszámolója hallgat.

^{XVIII.}: a 14. század végén az iszmá'ilita aszaszinok már nem képviseltek jelentős erőt Észak-Iránban. Mázandaránt és Tabarisztánt

ebben a korban a mara^csi síta szajjedek, a Bádúszpánidák és a Kíáidák uralták.

^{XIX.}: Nem világos, hogy kire gondol Vámbéry korábbi 'tátár hódítóként' Bagdad esetében. Bagdadot 1258-ban Hülegü, Dzsingisz unokája vette be, előtte Dzsingisz 1220–1223-as hadjárata nem érintette Bagdadot.

^{XX.}: Tímúrnak négy felnőtt kort megért fia volt: Dzsahángír, Omár Sejkh (mind a ketten meghaltak apjuk életében), Mírásáh és Sáhrokh.

^{XXI.}: Tímúr eredetileg Sahr-e szabzban szerette volna eltemetni magát. Mivel télen halt meg, emiatt holttestét nem hozták tovább Szamarkandból a Zerafsán vonulatain keresztül délre, így Szajjid Berke, valamint Tímúr korábbi kedvenc unokája, Mohammad Szultán mellé temették el Szamarkandban. A Tímúr mára elpusztult palotájával, a Kök Szarájjal szemben álló mauzóleum később további tímúrida leszármazottak nyughelyévé vált, és medresze is működött falai között. Az ide eltemetett holttesteket 1941-ben exhumálták, és orvosi vizsgálat alá vetették.

^{XXII.}: Vámbéry itt jogosan céloz rá, hogy Tímúr tevékenysége szinte egész Ázsiára kihatott, és a lőfegyverek elterjedése előtti utolsó jelentős nomád világhódító volt.

^{XXIII.}: Mongolország, a középkori Mogulisztán területe (mai Kirgízia, Kelet-Turkesztán) a csagatájida ulusz keleti, nomád, mongol jellegét jobban megőrző része, ahol Tímúr idejében és azután is egészen a 17. századig csagatájida kánok uralkodtak.

XI. TIMUR EGYÉNISÉGE, UDVARA ÉS SZÉKVÁROSA

A hatalmas világhódítót a *zöld városból* barátai éppen oly mértékben igyekeznek a férfiúi szépség mintaképekül feltüntetni, mint amilyenben ellenségei őt kicsiny, rút és nyomorék alaknak írják le. Ha hitelt adhatunk a földjei közt is élő mondának, e szerint ő közepes, de erőteljes alkatú volt, mely egy örökös harcban eltöltött élet kimondhatatlan fáradalmai közepette sem tört meg soha, egészen késő vénségéig¹. Egyenes testtartása miatt sántítása, egyik lábának bénasága mellett is, csak kevéssé volt észrevehető, stentori hangja pedig a csata zajában is túlharsogta környezetét, s csupán szeme világa gyengült meg hetvenéves korában annyira, hogy a spanyol követeket Szamarkandban az elfogadásnál csak akkor láthatta jól, mikor őket közvetlen közelébe bocsátották. Minthogy pedig

az akkori időbeli török népfaj az iráni elemmel még igen csekély mértékben volt összevegyülve¹⁾ és Timur, arcvonásaiban a mongol típus valódi kifejezését hordozá, életrajzírója meglehetősen tévedett, mikor hőségének leírásához az iráni szépség eszményképét vette mintául és a tatár hódítót hosszú szakállal, rózsás arccal s fehér arcszínnel festi le, holott ami rajta iráni vagy nyugat-ázsiai volt, az csakis öltözetén vala észrevehető. Valamint az oxusi tartományok erkölcei és szokásai abban az időben általán véve buddhista és iszlámista vonásokból képeztek tarka-barka vegyüléket, éppen így volt ez az uralkodó viselettel is. Ünnepestélyes alkalmaknál Timurt ugyanazon bő, buggyos selyemöltönyökbe látjuk burkolva, melyekben a közép-ázsiaiak ma is feszelegni szoktak s melyek az ő korában az egész iszlámista Ázsiában általánosan divatban valának. De már főveg tekintetében a kínai mongol divatnak hódolt, mert az nem a mohamedán turbánból állott, miként ezt Serefeddin örömet szemlélte volna, hanem egy hosszú, kúpalakú nemezkalapból²⁾, melynek csúcsán hosszúkás rubint-kő ragyogott gyöngyökkel és drágakövekkel körülvéve. Az a szokása is, hogy nagy, értékes fülönfüggőket hordott, tesztán mongol vala. Általánvéve a küldísztól és cifraságtól nem idegenkedett, mi annál feltűnőbb, mert hosszú hadi pályáján igen sok nélkülözést kellett tűrnie és mindenkor mintaképe volt a spártai egyszerűségnek. Hasonló viszonyban állnak egymáshoz jellemének feltűnőbb vonásai is. Ama szigorúan Szufi-életnézetek, melyeket atyja és fiatal korának szellemi vezérei csepegtettek beléje, folytonos hadi lábon álltak vadul harcias szellemének s fékezhetetlen uralkodásvágyának irányzatával. A látogat után ítélve az utóbbi tulajdonságok túlnyomók voltak nála, mert állítólag ő maga is nem egyszer mondogatta: „Csakis karddal a kézben lehet az uralkodást megszilárdítani”³⁾; de ki nevezhetné vadnak és kegyetlennek azt az embert, aki Iszfahán feldúlásakor s lakosai lemészárlásakor embereinek megparancsolta, hogy kíméljék azt a városrészt, melyben tudósok laktak; ki Herát és Aleppo

tudósaival teológiai vitatkozásokba bocsátkozik s a más-
képpen gondolkozókat fejedelmileg mgajándékozza⁴⁾, ki
Semszeddin Feneri, Mohamed Dsezeri tudósokat és a hí-
res Seikh Bokhárit, kiket ellenségének udvaránál fogott el,
s kikről tudta, hogy neki elkeseredett ellenei, hízelgései és
ajándékai által akarta magához édesgetni; ki valamely or-
szág ragadmányának legbecsesebb részéül mindig a mű-
vészeket és ügyes kézműveseket tekinté, s aki végre egy
egész könyvtárt teherhordó állatokra rakva Brusszából^{II}
Szamarkandba vitetett. Azoknak felfogása tehát, kik Timurt
egy Dsengiz mellé helyezik és őt vad, gonosz, zsarnoknak
nevezik, kétszeresen téves. Ő mindenekelőtt ázsiai harcos
vala, ki győzelemkoronázta fegyvereit az akkori idők szo-
kásaihoz képest használta s még azok a gonoszságok és
pusztítások is, melyeket ellenségei szemére vetnek, többé-
kevésbé valamely ellene elkövetett vétségnek voltak, bár
igen szigorú, de mindig igazságos megtorlásai. Iszfahánban
és Sirázban egy elárult katona vérét akarta megbosszulni^{III};
Damaszkusz lakóinak, Moavia e régi híveinek kétségtelen-
nül a Huszein családjának, melynek szomorú vége Timur
haragját fölingerelte, vértanui halála miatt kellett lakolniuk,
és mily sok úgynevezett vérfürdő lehet még, melyeknek
színei az ellenséges ecset által nagyon is rikítólag vannak
oda mázolva, vagy melyeknek tulajdonképpeni okát előt-
tünk teljesen elhallgatták? Tagadhatatlan, hogy Timur nyu-
gati Ázsiában túlon-túl garázdálkodott és a műveltségnek
igen sok maradványát az Iszlám virágzó korából, melyek
a mongolok rombolási dühétől megkímélve maradtak, az
új török-tatár csordák áradata végképp megsemmisítette.
Egy Arabsáh elkeseredettsége e tekintetben némileg iga-
zolható, de aki általános szempontból ítél, az Timurt nem
annyira a dühöngő rombolás, mint inkább az erőszakos
átültetés bűnével fogja vádolni. Ő éppen úgy, mint majd
minden hódító a török-tatár törzsből, feltűnő előszeretettel
viselteték hazája iránt, s ha ennek következtében az volt
a szándéka, hogy a nyugati Iszlám politikai súlypontját az
iszlámita műveltségnek anélkül is korhadozó fájával együtt

a turkesztáni sivatagtartományok sivár talajába ültesse át, ezt sajnálni talán igen, de rossz néven venni nem lehet.

Hogy ilyen irányzat mellett a Timur dicsteljes pályája Közép-Ázsiára nézve igen fontos és hosszan tartó következményű vala, talán mondanunk is fölösleges. Sohasem volt a kambalui, gizni-i, bokharai udvaroknál és más korábbi dinasztiaiák székhelyein annyi gazdagság fölhalmozva, oly nagyszerű fény és pompa kifejtve, mint az ő szamarkandi udvaránál. Amit Serefeddin a Timur által tartott lakomák és ünnepélyek fényűzéséről és gazdagságáról beszél, csak gyöngé árnyék ama vakítóan csillogó képhez hasonlítva, melyet a hűséges keresztyén lovag Don Ruy Gonzalez de Clavijo a tatár császár udvaráról vázolt. Ő ott igen sokat, mondhatni, mindent látott, mert hogy Timurnak mily nagy kegyében állott, ama körülményből is eléggé kitetszik, hogy ez utóbbi az ünnepélyes elfogadásnál nagyjaihoz fordulva, büszkélkedve mondá: „Lássátok, ezek azok a követek, akiket az én fiam, Spanyolország királya, ki a világ végén lakik s valamennyi frank király közt a leghatalmasabb, hozzám küldött. Ezek a frankok valóban nagyszerű nemzet és ezért fiamnak, a spanyol királynak, meg is fogom küldeni áldásomat.” Így tehát a nemes hidalgót egész biztonsággal fogadhatjuk el kalauzul a szamarkandi udvarnál s az akkori nevezetességekről, szertartásokról és szokásokról bátran beszélhetünk az ő tudósításai szerint⁵).

Timur udvari pompájában mindazon tartományok és dinasztiaiák egyes szokásai és szertartásai beolvadtak, melyeknek romjain hatalmas trónusát föllállította. Az udvari viselet selyem-, bársony- és atlasz-szövetekből, arab vagy iszlámita szabás szerint készült, míg a hölgyek udvari öltö-zete, melynél a *Seökele* (magas fejdísz) játszta a főszerepet, az ó-iráni-khahrezmi divatra emlékeztetett.^{IV} Ők ugyanis hosszú, gazdag redőkben aláhullámmzó, aranycsipkével díszített vörös selyem ruhát viseltek, mely a nyaknál szorosán összezárult; ujjai nem voltak, de uszálya oly hosz-szú vala, hogy néha tizenöt nőnek kellett azt hordozni.

Az arcot fátyol fedte s utazás közben bizonyos cinnfajta kenőccsel volt bevonva, hogy a por és kedvezőtlen időjárás behatása ellen védve legyen. Fejükön sisakszerű kalapot viseltek gyöngyökkel, rubintokkal és smaragdokkal fedett vörös posztóból, mely fölött kerek, de cikcakkos dísz emelkedett, melyről hosszú fehér tollak lobogtak alá. A tollak közül néhány egészen a szemekig leért s ezek a menésokoztta mozdulataik által az arcnak különös kellemet kölcsönöztek⁶⁾. Míg a Timur udvaránál tartózkodó számtalan sok nő fél Ázsia ékszereivel s a multáni, iszfaháni, gendsei, damaszkuszi, brusszai és velencei ékszerészek remekműveivel hintette be magát, addig a férfiak drágakövekkel díszített fegyverekben, gazdag övekben és forgókban nem kevésbé vakító pompát tüntettek elő. Főleg arany és ezüst edényekben mesés gazdagság volt felhalmozva. Clavijo egy nagy arany ládáról tesz említést, melyet egy sátor közepén látott, melynek lapos fedele apró tornyocskákkal volt körülvéve, melyek zöldre és kékre zománcozva, sok drágakővel és nagy gyöngyökkel voltak kirakva. A láda nyílása ajtóhoz volt hasonló, s belseje állványokkal volt ellátva, melyeken billikomok álltak sorba rakva, és ezek fölött hat, gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott arany golyó lebegett. Közvetlen e mellett egy-két könyöknyi magas arany asztal állott értékes drágakövekbe foglalva s ezen egy négy könyöknyi hosszú (?) világos smaragd feküdt, mely az egész asztalt befödte. Ezzel átellenben egy cseralakú aranyfa állt, melynek törzse oly vastag vala, mint egy ember lába s arany cserfalombokkal borított ágai minden irányban szétterjedtek. Gyümölcsök helyett e fáról számtalan sok rubint, smaragd, türkisz, zafír és csodálatos gyöngyök csüngtek alá, míg a leveleken különböző színekre zománczott arany madarak ültek. Amit a császári vérből származott hercegeknek benyújtottak, azt mindig nagy ezüst tálcákra (koncsa) kellett helyezni, míg a császári család tagjai egymás közt nagy arany tálcákról étkeztek, s ha még hozzátesszük, hogy a nagy lakmározásoknál, melyekben gyakran több ezren vettek részt, a bort

mindig arany tálcákon nyugvó arany kelyhekben hordták fel, némi fogalmat szerezhethünk a Timur udvartartásának rendkívüli fényéről és gazdagságáról.

Tudósítónk, ki Timur udvarát fényének tetőpontján látta, nem győzi mind előszámlálni a csodákat, midőn ama nagyszerű ünnepélyekről beszél, melyeket Szamarkand előtt a Kaniguli⁷⁾ gyönyörű síkságon levő táborban tartottak. A törökök minden időben előnyt adtak a könnyű sátrakban való tanyázásnak, állásuk és gazdagságuk eme hordozható lakások terjedelmében és pompájában nyert kifejezést s nagyon természetes, hogy Timur is, a világ valamennyi törökje közt a legnagyobb és leghatalmasabb, ebben azelőtt sohasem látott fényűzést fejtett ki.^V A Timur fővárosának valóban szép fekvését kellett látni, hogy ama nagyszerű látványt magunk elébe képzelhessük, melyet egy dísztábor nyújthatott a várostól északkeletre, egy kis mérföldnyi távolságban elterülő, a Zerefsán és számtalan sok csatorna vize által öntözött síkságon. Egy ily tábor néha tíz-tizenötezer sátorból állott, melyekben nemcsak az udvar és az ország nagyjai, hanem a népesség legkülönbözőbb osztályai is szállásra találhattak. A városnak minden céhtestületéből jelentek meg itt, a leggazdagabb áruboltok nyíltak meg, kézművesek állították föl műhelyeiket, sőt még meleg fürdők számára is épületeket rögtönöztek. Legelőbb a császári ház sátrait ütötték fel, mely célra rendszeren a legyező alakban szétterjedő tábor központját szemelték ki. E mellé sorakoztak azután a többi sátorok. Minden családtag, minden vezér és tümenagaszti pontosan ismerte rangjához illő helyét, t. i. hogy jobbra-e vagy balra, első, második vagy harmadik sorban lakhatik-e; zavar sehol sem volt észrevehető s bámulatosan rövid idő alatt a kaniguli szép síkság a sátrak tetején lobogó tarka zászlócskákkal szélről hullámzó gazdag tulipán-ágyhoz hasonlított. Ami a sátrak alakját illeti, e részben az ott máig is szokásos kerek ponyvasátor volt a túlnyomó; de nem hiányozhatott a hosszúkás Ábrahám-sátor sem Arábiából és a fényes Szeráperde (függönysátor) Iránból és főleg az

utóbbiak egyike volt az, mely a mi nemes kasztíliai lovagunkat méltó bámulatba ejtette⁸⁾). Alakja négyszögletű, szélessége száz lépés, magassága három lándzsányi vala. A pavilonszerű középrésznek, mely tizenkét, embervas-tagságnyi, aranszínre és kékre festett póznára volt kifesztve, kerek, félgömbalakú fedélzete volt, míg a póznákra feszített selyemszövetek megannyi félíveket képeztek. Ezenkívül e sátorpavilonnak minden oldalán még egy-egy hat oszlopon nyugvó magas előcsarnoka vala és az egész több mint ötszáz vörös kötéllel volt megerősítve. Anyagát illetőleg a pavilon külső fele fekete, sárga és fehér selyemvégekből állott, belsejében pedig egy bíborvörös szőnyeg volt gazdag hímzettel arany fonalból s más mindenféle díszítményekkel selyemből. Az oldalboltozat középpontján a leggazdagabb munka volt látható s négy szegletében nagy sasok álltak kiterjesztett szárnyakkal. A szegletpóznák közül négy golyóval és félholddal volt díszítve, s az ötödik, középpóznára még nagyobb golyó és félhold vala erősítve, s végre az egész pavilon, mely távolról nézve kastélyhoz hasonlított, magas, tarka színű tornyocskákkal díszített oldallal volt körülvéve. Ezenkívül még sok más, nem kevésbé pompás sátor is volt, melyek a császárnénak és az első hercegnőknek voltak kiosztva. E sátrak többnyire sárga és rózsaszín selyemből készült aranyhímzetű bíborszövettel voltak bevonva s belül a legértékesebb brokáttal földíszítve. Majd mindegyiken magas ajtók valának, úgy hogy egy lovas ember is bemehetett rajtuk és ablakokkal voltak ellátva, s mikor ezeket szellőztetés végett kinyitották, a sátor belsejét sűrű selyemfátyol tarta el, míg egy selyem ernyő a nap sugarait tartotta távol. A legnagyobb fényűzéssel természetesen, ahogy ez ma is történik, az ajtókul használt szőnyegek és a sátorkötegek voltak kiállítva. Az előbbieket a legművésziesebb arany és ezüst hímzettekkel voltak borítva, s egy ajtón, melyet Timur Brusszából hozott, szent Péter és Pál arcképe volt látható; az utóbbiakon többnyire nagy tömör arany és ezüst csatok voltak és drága kövekből készült arabeszkok díszítették.

E sátrak alatt, melyeknek leírása az olvasót az „Ezer egy éj” tarka meséire emlékeztetheti, tartották meg a nem kevésbé nagyszerű lakmározásokat és dorbézolásokat. Az akkori tatár konyhának kimerítő szakácskönyve nem áll ugyan rendelkezésünkre, de az ide vonatkozó gyér tudósításokból következtetve, a sült juh- és lóhús, pilav, ahogy ma is készíteni szokták, töltött tésztaemlék, különböző gyümölcsfajok és cukorsütemények a legkedveltebb ételek közé tartoztak. Nyalánkságul mindig a ló hátrészét szemelték ki, mely szétvagdalva s lével végig öntve, arany és ezüst csészékben hordatott fel, míg a többi sültet, bórastalkendőkre rakva s műértő trancheurök által földarabolva csak akkor hordozták körül, miután a császár az első falatot lenyelte. Vagdalt húsból készült ételek is tartoztak a lakomához, melyet nyáron gyümölcsök, főleg dinnye és szőlő rekesztettek be. Ezután a nagyszerű ivások következtek, miként Kelet-Ázsiában divatos, a fejedelem személyes vezetése alatt, kinek engedélye nélkül azonban sem nyilvánosan sem titokban nem volt szabad pityázlni. Kedvenc italaik a bor, boza és kimisz¹⁰⁾ valának, melyek közül azonban az elsőnek adták az elsőséget; ezt kezdetben pohárnokok töltögették, akik féltérdre ereszkedve, egyik kezükkel egy tálcán a kelyhet nyújtották, a másikkal pedig selyemkendőt tartottak az ivó elébe, hogy a bor elcsepegtetésével ruháit be ne mocskolja. Csak miután a poharak néhányszor megtették szertartásos körmenetüket, csak akkor kezdett az illemes tartózkodás lassanként eltűnedezni, amikor aztán kupákat ragadtak, s akinek egy ilyet a Timur egészségére kellett kiürítenie, annak azt addig nem volt szabad letenni, míg az utolsó cseppig ki nem itta. Miként a mai Ázsiában az ivás célja mindig a tökéletes lerészegedés, éppen úgy volt ez akkortájt is. Csakhogy Timur kortársai és utódai az evés és ivás virtuozitásában bámulatosan sokra vitték. Aki részegen földre esett vagy nevetséges dolgokat követett el, azon az egész világ mulatta magát, ellenben az erős ivók, miként a vitézek a csatatéren, Batır (hős) tiszteletcímét nyertek. Minthogy a

tatárok szépművészeti érzékére csak a kolosszális volt képes legjobb hatást gyakorolni, az asztalt csak akkor tartották fényesnek, ha sok egészben megsült lovat adtak fel és ha a boros fazekak minél nagyobbak és számosabbak voltak. Az ily edények, melyek Clavijo állítása szerint három vedresek voltak, Timur sátorcsoportozata előtt valóságos sétányt képeztek; ezenkívül a sátorváros különböző pontjain hasonló edények voltak ernyők alatt fölállítva, melyek vagy bort vagy cukros tejfölt tartalmaztak s bizonyos órákban a népnek zsákmányul adattak. Hogy az ily alkalmaknál a szemfényvesztőknek, komédiásoknak és kötél-táncosoknak, kik többnyire Kasmírból és Indiából jöttek, nem volt szabad hiányozniuk, magától értetődik; de hogy az ilyen fajta ünnepélyekben a nővilág is részt vett, mégpedig nem is *demimásque*-ban, hanem egész nyilvánosan, sőt hogy hercegnők is adtak ilyen nyilvános vendégségeket, melyekre férfiak, sőt keresztyén követek is hivatalosak voltak ez az iszlám és Ázsia ismerőjét átalánvéve nem ok nélkül ejtheti bámulatba. A spanyolok tudósításaiból egy ünnepről értesülünk, melyet a negyven éves meglehetősen elhízott Khánzade herceg, MiranSáh¹¹⁾ felesége, nagyszámú vendégeknek adott s amelynél a tatár szépségek, kiknek ifjú apródok által kísért öreg lovagok szolgáltak Ganymedekül, a borhoz ugyancsak derekasan hozzáláttak. Mászor meg a Khánim *par excellence*, t. i. Timur első neje rendezett nagyszerű ünnepélyt egy pompás sátorcsoportban, melynek külső kerítése posztófalból állott, mely arannyal hímzett arabeszkekkel és mondatokkal volt díszítve. A bortöltögetés etikettje a nőknél sokkal szertartásosabb volt. Egyik az arany kannát tartotta, a másik meg az arany kelyhet a tálcával. Csak háromszoros térdhajítás után volt szabad hozzájuk közeledni, a pohárnoknak kezeit asztalkendőbe kellett göngyölnie, nehogy a fejedelmi kisasszonyokkal még csak a legcsekélyebb testi érintkezésbe is jöhessenek, amely skrupulózus szüzességi szabály azonban korántsem szolgált akadályul arra nézve, hogy a szépműnem Timur udvaránál, miként Perzsia delikát

hölgyei ma is tenni szokták¹²⁾ berúgott állapotban ne tántorogjon haza.

Mennyi mindent lehetne még beszélni az atléták birkózásairól, a zöldre és vörösre festett elefántokkal folytatott játékokról, a különféle versenyfutásokról és mulatságokról, melyek a Kaniguli síkságon az ünnepélyek műsorozatát képezték! Timur Ázsia minden részéből roppant kincseket és gazdagságot hordott össze s hogy azokkal nem zsugoroskodott, arról kezeskedik legelőször fényűző udvartartása, másodsor pedig amaz óriási díszépületek emelése, melyekkel mind székhelyét, mind szülővárosát ékíteni törekedett.

Minden fényes fegyvertényt, minden örvendetes eseményt valamely építészeti emlékkal igyekezett Timur megörökíteni. E végre Indiából százával kellett a legügyesebb kőfaragóknak és a sirázi, iszfaháni és damaszkuszi híres építőmestereknek az Oxuson túlra költözniük, hogy ott ama műépítményeket megteremtsék, melyek beszélő bizonyásgúl szolgálhatnak arra nézve, hogy az iszlámíta Ázsiának még akkor is, miután 200 évig a tatár csordák „dobogó paripái tiporták”, oly művészei voltak, kiknek művei megérdemlik csodálatunkat, és hogy egy durva barbárként leírt hódító keblében a szép és nemes iránt annyi érték rejtett. Emeltetett ugyan Timur birodalmának más helyein is nagyszerű épületeket, például egy mecsetet Tebriszben, egy palotát Sirázban, egy főtanodát Bagdadban és egy mauzóleumot a híres askéta Seikh Ahmed Jeszevi sírja fölé Hazreti-ben^{VZ} Turkesztánban, de bőkezűségének legszebb emlékeit Kesben és Szamarkandban hagyta hátra. Az előbbiben, melyet mint családjának ősfészket egyszersmind annak temető helyéül is szemelt ki, atyja sírja fölé pompás mauzóleumot, elsőszülött fia Dsihángir sírja fölé pedig egy mecsetet emeltetett, melynek téres előcsarnokaiban jól ellátott molláhk laktak és az elköltözöttek lelki üdvéért éjjelnappal a koránt kellett olvasniuk. Kes, mely iránt Timur győzelmes pályafutása kezdetén kiváló előszeretettel viseltetett, s mely a közép-ázsiai világ szellemi központjává lőn,

mindjárt eleinte „Kubbet ul ilm v'el edeb” (A tudomány és erkölcs kupolája!) nevet kapott. A tanároknak Khahrezm híres főiskoláiból és a tudósoknak Bokharából és Ferganából falai közé kellett költözniük és hogy Timur itt szándékozott felütni székhelyét, a szép „Ak Szaraj”^{VII} palota építtetéséből is elége kitűnik. Ez a palota, melynek főépítése tizenkét évnél többet vett igénybe, kizárólag perzsa építészek műve volt, kik a nemzeti vagy helyesebben mondva a nyugat-iszlámita ízléshez annyira hívek maradtak, hogy a főhomlokzat tetejére a nap és az oroszlán címerét is odahelyezték, s a turáni hódító lakását az iráni fejedelmek jelképével díszítették föl¹³). A palotának, valamint ama kor legtöbb épületeinek is nagyszerű fényűzéssel kiállított része a kapuzat (perzsául pis ták = előfödél) vala, mely az épület fölött magasan kiemelkedett, mélységére nézve félkupolához hasonlított, felényire fantasztikus fülkékkel volt ellátva s általánvéve mázas téglákból összerakott virágokkal és arabeszkekkel volt borítva. E mázas téglákat Kásánban készítették, amiért Kási néven ismerték s nevezik máig is¹⁴), ezekkel díszítették a falakat belül is és az ily módon kék és arany színű arabeszkekkel ékített magas szobák, melyeknek padlata a legművésziesebb mozaikkal volt kirakva, valóban meglepően szépek lehettek. A palotában egész sorok voltak ilyen szobákból; a női lakosztály pompában és fényözönben úszott s a terjedelmes díszcsarnok előtt, nagy, gazdag árnyazatú erdő terült el, melynek egyes facsoportozatai között kedves patakocskák lejtettek tova vidám csergedezéssel.

Idővel azonban Szamarkand elragadóan szép fekvése által elhódítá Kestől az elsőséget, az lett a Timur tulajdonképpeni fővárosává s területre, pompára és fontosságra nézve csakhamar igen jelentékeny várossá növekedett. A spanyol követek állítása szerint csak kevéssel volt nagyobb, mint Szevilla, de ezalatt csak a citadellát (Ark) és az erősséget (Kala), azaz a belvárosi részt érthetjük¹⁵), mert Szamarkand tulajdonképpeni pompája és szépsége a külső részben volt, különösen a másfél és két mérföldre terjedő kertekben, melyekben oly sok kéjlak és császá-

ri palota pompázott. Keletre *Bági Dilkusá* (kert, mely a kedélyt fölvidámítja) nevű nyári palota emelkedett, egy mulató hely, melyet egy hosszú szép sétány a várossal, nevezetesen a Turkisz-kapuvál (Derváze-i-Firuze), s melynek széles, magas, kék és aranyszínű téglákkal díszített előcsarnoka gazdagon fegyverzett császári testőrökkel, a másodikban a látogatót hat elefánt lepte meg, melyek tarka lobogójú houdákkal¹⁶) szép sorjában voltak fölállítva és csak az épület legbelsőbb udvarában szokott Timur, selyemmel hímzett szőnyegen ülve, kihallgatást adni. Ez udvarok belseje, miként ma is Perzsiában, többnyire szilvagy nyárfákkal beárnyalt vízmedencéből szokott állani, melyben egy szökőkút víz sugara vörös vagy aranyszínű apró almákkal játszadozott. Délre *Bági Bibist* (paradicsom kertje) nevű palota állt, mely építészeti szépsége és elragadó kertjei miatt egyaránt híres volt. Ez Serefeddin állítása szerint egy mesterséges dombon egészen tiszta fehér tebrisi márványból épült, mély árokkal volt körülveve s a parkkal, melynek egyik oldalán állatkert feküdt, több híd hozta összeköttetésbe. Timur e palotát egyik unokájának, nevezetesen Miránsáh leányának ajándékozta s minthogy ezt különösen kedvelte, szabad idejét nála szokta eltölteni és e helyet úgy is tekintették, mint az ő remeteségét (Halvet). A városnak eme részében állt a *Bági Csinárán* is (a nyárfakert), így neveztetve nagy, buja tenyészetű nyárfáiról, melyekről pompás sétányai oly híreseks valának. Itt is egy mesterséges halmon a kert közepén emelkedett a kereszt-alakban épített kéjkastély, a szíriai véső műtermékeivel díszítve, míg belseje freskó-festményekkel volt borítva s mindenféle fényűzési bútorokkal, mint tömör ezüst asztalokkal, ágyakkal s más majdnem hihetetlenül hangzó drágaságokkal vala tele tömve. Említik még a *Bági Sumalt* (északi kert) és a *Bági No-t* (új kert), egy palotát, melynek négyszög-alakú façade-jai 1500 rőf hosszúk voltak, melynek márvány faragványai bámulatot keltettek és melynek padlózata ébenfából és elefántcsontból művésziesen összerakott mozaik vala.^{VIII.}

Szamarkand fénykorának mai, csak igen gyér maradványaiból ítélve, az egykori díszépítményekről hozánk jutott tudósítások teljességgel nem voltak túlzottak. A Khudábendeh szultán által egy századdal előbb Szultaniehben épített mecset fél olyan szép sem volt^{IX}, mint a Timur *Meszsidsi Sáb*-ja, mely a mai Szamarkand romjai fölött kiemelkedik, s melynek kapuzatán, miként Báber beszéli, egy korán-mondat akkora betűkkel volt felírva, hogy azt egy-két mérföldnyi (kerve) távolról is el lehetett olvasni. Így a hason stílú későbbi épületek is, mint a nagy mecset Iszfahánban a Meidáni Sáh-téren, a kum-i és meshedi mauzóleumok jóval hátrább állanak ama műveknél, melyek a Timur bőkezűségének köszönik lételüket. Utódai, nevezetesen Sáhrukh és Mirza Huszein Baikara alatt, az építési kedv Közép-Ázsiában még annyira-mennyire élénk volt, miként ez a Moszallahon Herátban levő romokból s Govher Sád hercegnő csinos mecsetéből Meshedben látható; de tetőpontját csak Timur alatt, az úgynevezett „vad barbár” alatt érte el. Hasonlót mondhatunk az iparviszonyokról is. Timur parancs-szávára a legügyesebb selyemszövőknak Damaszkuszból, a híres gyapotkelme-készítőknek Aleppóból a posztógyártóknak Engürü-ből, az aranyműveseknek Törökországból és Georgiából, egyszóval, mindazoknak, akik valami művészethez értettek, Szamarkandba kellett átköltözniük. Képviselve volt ott Ázsia valamennyi nemzete és vallásfelekezete és Clavijonak igaza lehet, ha a lakosok összes számát, kik közül sokan lakás hiányában a fák árnyéka alatt és földodukban tartózkodtak, 150 000 lélekre becsüli. Hogy Szamarkand ily viszonyok közt csakhamar az ázsiai kereskedelemnek is főlerakódó helyévé lőn, könnyen felfogható. A lehető legnagyobb terjedelmű és fontosságú belföldi kereskedelem virult ott fel. Indiából gazdag karavánok jöttek fűszerekkel és festékanyagokkal. Kína selyemkelméket, porcelán edényeket, pézsmát, agátot és egyéb drágaköveket küldött, míg az óriási birodalom északi részéből a legértékesebb szőrme-árúkból álló nagy külde-

mények szállítottak ide a sivatagon keresztül. Szamarkand bazárjaiban pedig a legkülönbözőbb égaljak termékeit új csomagokba pakolták s nemcsak nyugati Ázsia fővárosaiba, hanem két főirányt követve, még Európába is elszállították. Az egyik főirányban a kereskedelem Khahrezmen, Asztrábádon, Nisni-Novogorodon és Moszkván keresztül a Hanza kezei közé ment át, a másikon pedig Heráton, Kazvinon, Tebriszen és Trapezunton át a genovaiak, velleenceiek és pisaiak kereskedőhajóin jutottak Európába. – Amennyire a Timuri uralom árnyéka terjedt, a forgalom, az izgatott és harcias idők dacára is élénk és teljesen biztos vala, mire a többször említett spanyol követség legjobb bizonyítékul szolgálhat, mert ez az Engürü-i nagy csata után, tehát oly időben, mikor a féktelenség nyugati Ázsiában tetőpontját érte el, majd minden kíséret nélkül több teherhordó állattal, melyek rakva voltak a Nyugat drágaságaival, Trapezuntból, néha ellenséges területen is, bántatlanul utazhatott Szamarkandba.^x

Ami ama szellemi föllendülést illeti, melyet Közép-Ázsiában a Timur fellépése idézett elő, arról később szólunk körülményesebben, mert ez az ő gyermekei és unokái, azaz a Timuridák érdemei közé tartozik. De a dicsőség, hogy a tudományos törekvésnek tesztán török nemzeties irányt adott, s ezáltal a törökséget annyira előtérbe segítette, amint előtte sohasem volt – őt magát illető. Timurral kezdődik Közép-Ázsia tulajdonképpeni török korszaka, mert a Khahrezmi fejedelmek éppen úgy mint a Szeldsukidák, noha eredetükre nézve törökök voltak, inkább az iráni – nyugat iszlámita műveltségnek hódoltak s a törökség fölvirágoztatására éppen oly keveset tettek, mint a mai Perzsa török Kádsár-dinasztia. Timur, kinek személyisége a törökök győzelmét képviselte a mongol-kínai elem fölött, mindig azon fáradozott, hogy a török elemnek minden kitelhető módon megszerezhesse a megérdemelt felsőséget. Habár udvara idegen tudósokkal és művészekkel volt is tömve, azért az ország hivatalos nyelve mindig a török vala, sőt még a mongol-ujgúr írásjeleket is megtar-

tották, melyeket, mint a keresztyén buddhista pogányság maradványait, a fanatikus moszlimek szívükből gyűöltek. Timurnak magának is folyékony, velős török irálya volt, miként ezt a már többször említett „Tüzükat” legjobban bizonyítja. Amellett az akkori „szépszellemek” és hivatalos írók szódagályának és szédítő metaforáinak nem valami nagy barátja volt, mert az a férfi, kitől fél Ázsia rettegett, kinek trónja előtt annyi dinasztia hajlott a porba, diplomáciai okmányait ez egészen egyszerű mondattal kezdette: „*Men tangri kuli Timur*”, magyarul: „Én, isten szolgája, Timur, mondom, amint következik¹⁷). Mily éles ellentét Bokhara későbbi kánjainak vagy koldus fejedelmeinek rőfnyi hosszú címzeteivel!

Egyébiránt a Timur birodalmának keleti részén, az örök háborúk és villongások dacára is, még a hódító életében lehetett észrevenni bizonyos félreismerhetetlen szellemi mozgalmat mind a vallásos, mind a világi tudományosság terén. A történelem egy Alidát említ a Zin ul Abidin-családból, nevezetesen Szeid Ali Hamadáni nevű misztikust, ki térítve és prédikálva állítólag háromszor járta be az akkor ismert világot és végre 786-ban (1384) az Oxus innenső partján Katlanban múlt ki, miután több szépészeti és hitregészeti tartalmú művet bocsátott közre. Timur idejében élt és 791-ben (1388) halt el a nagy misztikus Khodsa Bahá-ed-din, a Nakis-bendirend alapítója. Ez Bokharának még ma is egyik általánosan tisztelt nemzeti szentje s a háromszori zarándoklás a fővárostól csak negyedóránnyira fekvő sírjához egy, a távol Kaabához tett zarándoklással ér fel. A világi tudósok közt említést érdemelnek: Lutfullah Nisáburi költő, MiranSáh herceg udvari poétája és magasztalója – nem éppen irigylésre méltó hivatal, mert ez a herceg, amint tudva van roppant iszákos és eszveszett kéjenc volt; de költészetének gyöngyei, melyekkel helyzeténél fogva egy disznót kellett fölékesítenie, nem csekély tiszteletben részesültek. Egyébiránt őt Timur is nagyra becsülte s 786-ban (1384) halt meg. Seikh Kemáleddin Khodsendi, kinek tolla a Kaszide megírása által éppen oly nagy mérv-

ben tüntette ki magát, amely mértékben név-és kortársa Iszfahánból t. i. Kemáleddin Iszfahani az ő ghazeljei által híressé lett. Szülővárosának Tokhtamis kán által történt bevétele után a költő a győző parancsára a Volga melletti fővárosba volt kénytelen átköltözni, s ámbár hogy itt eleinte igen jól érezte magát¹⁸⁾, négy év múlva mégis elfogadta az ilKhánida Huszein szultán meghívását Tebriszbe, hol tiszteletére nagyszerű kánkán-t (zárdá) építettek, melyben 793-ban (1380) elhunyt. Egy évvel ezután halt meg Szamarkandban a nagy tudós Ulama Teftazáni, ki 722-ben (1322) Irakban született s már 16 éves korában a Rihani-ról magyarázó jegyzeteket (kommentár) adott közre. Fölváltva Herátban, Dsamban, Szarakhszban, Szamarkandban, Gildsdovánban, Turkesztánban és Khahrezmben tartózkodott s mint teológus, jogtudós, gramatikus és exeta egyaránt híres vala. Műveinek és értékezéseinek száma, mint mondják, több volt életéveinek számánál. *Abmed Kermáni* költő, a Timur-Námeh-nak Timur versbe szedett történetének szerzője, ki a hatalmas hódítóval oly bizalmas lábon állott, hogy vele szemben oly élceket engedett meg magának, melyeket a mai Ázsia némely félcivilizált uralkodója halállal büntetne meg¹⁹⁾. Nem csekély volt az idegen tudósok és költők száma is, kik Timur kegyében és pártfogásában részesültek. Mindazokat, kiket Ázsia különböző részeiből Transoxaniába hozott, a rájuk erőszakolt ottlakásért gazdagon kárpótolta. Oly tehetségek, mint Dsezeri, a legnagyobb arab szótár szerzője, fényes udvari hivatalokat kaptak, míg a tudós tanárok Nisáburból, Bagdadból, Mervből és Khahrezmből Bokhara, Szamarkand és Kes kollégiumaiban sokkal gazdagabb fizetést nyertek, mint előbb kaptak. Felsőbb iskolák (kollégiumok) alapításában és gazdag adományozásában általán véve a Timur fénykorában oly nagy fényűzést fejtettek ki, melynek nyomai Bokhara mai látogatóit bámulatra ragadják. Maga Timur ment jó példával elől s családjának egyes tagjai valamint az ország vezírei és több főbb emberei is vetélkedtek egymással kollégiumok, mecsetek, olvasó- és beteg házak

fölszerelésében és adományozásában, úgyhogy Közép-Ázsia szellemi fölvirágoztatását, ha nem közvetlenül is, de mindenesetre az ő érdemei közé lehet számítani.

JEGYZETEK

¹⁾ Ugyanis *először*, a rabszolgakereskedés Iránból még nem fejlődött ki oly nagy mértékben, mint ma, mert a sííta perzsák törvényszerű megvásárolhatása csak Timur halála után 50 évvel Molla Szemszeddin fetvá-ja által engedtetett meg és így a fajvegyülés is ritkábbá lett. *Másodszor* Transoxania törökei sokkal jobban rokonszenveztek, barátkoztak és házasodtak össze a velük rokon mongolokkal és ujúrokkal, mint a tádzsikokkal, kik már akkor a gyávaság hírével voltak megbélyegezve.

²⁾ A *Kalap* szó alatt voltaképpen Kulak = azaz süveg értendő, mert a mi fogalmaink szerinti kalap, t. i. karimával ellátva, mint a keresztyénség jele, a mohamedánoknál szigorúan el van tiltva. A mai kirgizek fővegének van ugyan karimája, de előrésze meg van hasítva s ezáltal, miként a molláhk hiszik, a tilalomnak elég van téve.

³⁾ E jelmondatot perzsa életírói adják ajkaira, következő szavakkal: „Mulkra eger karar khahi kerd, tigra bikarar bajed kerd.”

⁴⁾ Tudva van, hogy ő az Aleppóból való tudós Kadi Serefeddinnek, hozzátartozóival együtt, kiknek száma 2000 lélekre ment, védelmet nyújtott s őt gazdagon megajándékoztató, miután vele igen heves polémiát folytatott.

⁵⁾ Amit e helyen Timur udvaráról és székhelyéről elmondunk, nagyobbára Clavijo munkájából van átvéve, melynek spanyolból angolra fordításával Markham úr, az angol földrajzi társulat tudós titkára, különös érdemet szerzett magának. Clavijo igen jó szemlélő volt s adatai hitelt érdemelnek.

⁶⁾ E divatnak némi maradványa ma is látható az előkelő turkomán nők főviseletében, helyesebben mondva fejdíszében.

⁷⁾ E szó átírásában Serefeddinnek Petit de la Croix által eszközölt fordítását követtem; de úgy hiszem, hogy Kanigul, miként Báber is használja emlékirataiban, helyesebb, mert Khánigul majd mit sem jelent, ellenben kanigul perzsául annyit tesz, mint „virágának.”

⁸⁾ Clavijo a sátrak e fajtát *Zalapardának* nevezi.

⁹⁾ E bőrből készült asztalkendőket ma tarka színű erosz kartonok, a jómódúaknál pedig hosszú rojtos selyemkendők helyet-

tesítik és deszturKhán nevet viselnek, mely e két szóból származik: desztur = ceremónia, és Khán, helyesebben khoan = asztal.

¹⁰⁾ E szeszies italok élvezete, mely a mohamedánoknál eleitől fogva divatban volt, a mongol uralom alatt az ártalmasság tetőpontját érte el. Már a Khahrezmiekek alatt is a legelőkelőbb emberek ivásnak adták magukat, de a Dsengizidák és Timuridák alatt a *delirium tremens potatorum* egészen mindennapi betegséggé lett; Báber emlékirataiból fogalmat szerezhethünk magunknak, hogy mennyire divatozott ez a bűn, úgy hogy a dohány fölfelesztése valóságos jótétemény volt Ázsia iszákosaira nézve.

¹¹⁾ Ő elváltan élt férjétől s azt adá okul, hogy Miránsáh részeg állapotában meg akarta őt gyilkolni. Legalább Clavijo így beszéli. De Timur, amint látszik, ezt a menyét különösen kedvelte, mert a nő fényes udvart tartott Szamarkandban.

¹²⁾ Az éppen oly szelleműs, mint felületes Gobineau gróf a mostani perzsa király neheztelését azzal vonta magára, hogy elég udvariatlan volt „Közép-Ázsia vallásáról” írt könyvében a perzsa udvari hölgyeket a Nyugat előtt rossz hírbe hozni.

¹³⁾ Timur címere három gyűrűből állt, melyek így ⁰⁰ rajzoltattak s e jelmonddal voltak ellátva: Ruszti Rászti = Erő csak az igazságban van. Jelképi jelentés szerint ezek a jelek állítólag az ő hatalmi állására céloztak volna, mellyel három világtájon, t. i. délen, északon és nyugaton bírt; de amint látszik, inkább az ó-iráni címertanból származnak azok, mivel a Szászánidák emlékein is ott szerepelnek a gyűrűk, mint a hatalom és egység jelképei.

¹⁴⁾ Kásán valóban ma is az a hely, hol Perzsiában a legjobb agyagneműk állítatnak elő, de a mázas téglák ipara tetemesen alább szállott, mert a szegény Kelet díszéptérményekre többé nem is gondolhat.

¹⁵⁾ Még eme szempontból ítélve is nagyon csekélynek látszik előttem a Clavijo becslése. Föltevé, hogy én az Ark alatt a mai Szamarkand lakott részét értem, a régi Szamarkandnak, miként a még meglevő erődítési körzetből (rayon következtethető, még akkor is minden bizonnyal nagyobbak kell lennie Szzevillánál. Ha jól emlékszem, ugyancsak jókora utat kellett kocsikáznom, amíg a Dervazei Bokharától (Bokharai kapu) a külső városnak pusztasággá lett, s ma temetőül és kertekül szolgáló részén át a belvárosba juthattam.

¹⁶⁾ Houdanak nevezik Indiában az elefánt hátán levő pavillonszerű nyeret.

¹⁷⁾ Alkalmilag egy hibát kell itt kijavítanom, melyet „Ujgur nyelvemlékeim”-ben a 17. lapon követtem el, hol a Dnyeper

partjain 800-ban (1397) ujjur nyelven írott szabadságlevél Timur emírnék tulajdoníttatik. Nem Timur emír, hanem Timur Kutlug volt a Dsüdsi családból, ki ez okmányt kiállította, mert az aranyhordánál is az ujjúr volt a hivatalos nyelv és írás.

¹⁸⁾ Ő mondá egy versében (Tarkhi Szeid Rakim 29. lap.):

Eger szerái dilberán szerai

Bijár báde, ki farig sevem ziher du szerai.

Azaz: Ha te Szerai (palota) vagy,

Akkor valóban a szépek palotája vagy;

bort ide, hogy mindkét palotáról (erről és a másik világról) lemondjak! Kemál Khodsendiről kimerítőbben lásd: Hammer: „A persa szónoklat története.” 255. l.

¹⁹⁾ Timur egyszer Kermánival és korának más szép szellemeivel együtt a fürdőben volt, s minthogy véletlenül a beszélgetés az emberek egyéni értékére tért át, Timur kérdezé a költőt: „Mennyire becsülnél te engemet, ha eladó volnék?” „Huszonöt asperre” felelé Kermáni. „Hisz’ ennyit az a kötény is megér, mely rajtam van”, viszonzá Timur. „Hisz magam is csak a kötényt ér tettem” felelé Kermáni, „mert te magad egy árva fityinget sem érsz.”

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: Tímúr arcvonásai: Vámbéry Tímúr Lenk külsejének leírásában minden bizonnyal Clavijo és Ibn ‘Arabsáh (ez utóbbi közzel sem hízelgő) leírását vehette alapul, hiszen Vámbéry könyve után közel hetven évnek kellett elteltie, mire Geraszimov vezetésével exhumálták és megvizsgálták a nagy közép-ázsiai hódító földi maradványait 1941 nyarán. A vizsgálat szerint Tímúr Lenk 173 cm magas volt, markánsan mongoloid vonásai voltak és bizonyítást nyert sántaságának ténye is a csípőcsontján mutatkozó sérülések láttán.

^{II.}: Brüsszából elvitt kötetek: Tímúr valóban szinte minden értékes kincset, így egész könyvtárakat szállítatott el a meghódított területekről. Az egyik leghíresebb Tímúr-féle könyvzsákmány az ún. Oszmán Korán volt. Ezt a korban a harmadik kalifának, Oszmánnak tulajdonított (valójában 8. század eleji) igen korai és gigantikus méretű Korán-kötetet Tímúr Szíriából hozta magával Szamarkandba, és a Bíbí Khamim mecsetben helyezte el. Ma e Korán kötet némi szentpétervári kitérő után Taskentben látható.

^{III.}: Tímúr vallási kérdésekben alapvetően pragmatikus volt, a korábbi nomád mongol hódítókhoz hasonlóan rugalmasan vi-

selkedett, hol a síták, hol meg a szunniták pártját fogta háborúi során. Maga szunnita muszlim volt ugyan, de a régi mongol törvény, a jasza fontos szerepet játszott törvénykezésében, és hadseregében Mogulisztánból besorozott nem muszlim mongol katonák is szép számmal harcoltak.

^{IV.}: Tímúr udvarának udvarhölgyei: Clavijo írja le Tímúr szamarkandi udvarának bemutatásakor, hogy Szamarkandban találkozott egy bizonyos Angelinával, 'Magyarországi János gróf lányával is, aki fogolyként került Szamarkandba. Clavijo leírása szerint a magyar grófkisasszonyt még az 1396-os nikápolyi csata után ejtette I. Bajazid oszmán szultán fogságba. A magyar nő 1402-ben, Tímúr ankarai győzelmét követően került Szamarkandba. Innen Clavijónak sikerült kiváltania és Aragóniába vinnie Angelinát, ahol utóbb férjhez ment egy helyi lovaghoz, és utódai magyar neveket és címet viseltek.

^{V.}: Vámbéry helyesen világít rá Tímúr erősen megalomán ízlésére. Ha áttekintjük Tímúr korának szamarkandi és Sahr-e szabz-i épületeit, véget nem érő extravagáns lakomáit, valóban a nagyzolás jegyei ütköznek ki. Épületeinek túlfeszített monumentalitása tanúsítja máig a nagy közép-ázsai hódító efféle hajlamait.

^{VI.}: Hazret-i Jaszaví: Tímúr korában erőre kapó híres középszerű dervisrend, a jaszavíja alapítója. Ahmad Jaszaví sírja ma a legnagyobb fennmaradt szakrális épület Tímúr korából a mai Kazahsztánban, a kazah-üzbég határ közelében.

^{VII.}: Tímúr Sahr-e szabz-i Ak szaráj palotája rendelkezett valaha a legszélesebb, 22 méter átmérőjű boltívvel (pístáqal) bejáratí ívájában, csarnokában, ami világi épületet valaha díszített Közép-Ázsiában. Az épület stílusában valószínűleg a Bagdad melletti egykori szászánida főváros, Ktésziphón boltívét utánozta. Tímúr palotájának boltíve a 18. században pusztult el. A romjaiban is impozáns palota egykori falaira Clavijo szerint az alábbi jelmondat volt többek közt felírva: 'Ha kételkedsz nagyságomban, tekints e falakra!'

^{VIII.}: Tímúr egykori szamarkandi palotáiból és kertjeiből nem sok maradt az utókorra. Tímúr korának szakrális épületei jobban átvészelték a későbbi idők viszontagságait.

^{IX.}: Khodábende mecsete: Vámbéry itt is éles szemmel von párhuzamot az 1310 körül Szoltánijében, Zandzsán mellett épült iráni ilkhánida nagymecset és a szamarkandi tímúrida nagymecset közt. Az ilkhánida mecsetet építtető Öldzseitü Khodábende (Vámbéry átírásában Khodábende) iráni mongol szultán volt (1305–1316). Tímúr Szoltánijét 1380-ban pusztította el, és min-

den bizonyos az ott látott óriási nagymecset szolgált előképül a szamarkandi nagymecset, ismertebb nevén Bibí Khanim mecset kolosszális épületéhez. A gigantikus mecset már Tímúr életében is omladozni kezdett, óriási kupolái és bejáratok csarnokai azonban máig láthatóak (némi helyreállítás után). Vámbéry közlésének pikantériája, hogy ő még személyesen láthatta a szoltániyei ilkhánida nagymecset romjait 1862 táján, kevéssel közép-ázsiai útja előtt és perzsiai útinaplójában le is írja azt. Mára azonban a hatalmas szoltániyei mecset teljesen eltűnt a föld színéről.

^x: Vámbéry állítása, mely Tímúr korát a törökség közép-ázsiai korszaka kezdetének definiálja, kevéssé tartható. Jól ismert, hogy már Tímúr előtt Közép-Ázsia nagyjából eltörökösödött, számos török dinasztiaja volt korábban is, ugyanakkor Tímúr is kétnyelvű volt (török-perzsa), és az iráni kulturális hatások erősek voltak Tímúr korában. A törökség erősebb kulturális ébredése, a csagatáj török irodalmi nyelv kialakulása a 15. század második felében indul meg. Tímúr éppen az egyik utolsó hódító volt, aki egyesítette a történelmi Irán és Közép-Ázsia minden régióját. Mintegy száz évvel Tímúr halála után válnak szét a két terület politikai útjai és Közép-Ázsia karakteresebb turkicizálása, ennek tudatos felvállalása inkább az akkor hatalomra kerülő Sejbánidákhoz köthető, mintsem a Tímúridákhoz.

XII. A TIMURIDÁK

807 (1405) – 906 (1500)

Timur utódaira nézve távol sem volt oly szerencsés, mint mongol előde a világhódítás pályáján. Az első az óriási hatalom-épületnek csak alaprajzát jelölte ki, annak kiépítése és alkalmilag bővítése és fiai és unokái erős karjainak hagyatott meg. – Az utóbbi önmaga építette fel uralma épületét egész annak csúcsáig, és gyermekei, ahelyett hogy ezen épület támaszai lettek volna, az elsők voltak, kik egyenetlenség és dühöngő polgárháborúk által pusztulást idéztek elő. A Dsengiszidák uralmukat Közép- és Nyugat-Ázsiában két évszázadig tudták fenntartani, míg Timur utódai alig egy századig maradtak a nekik örökül jutott tartományok birtokában, noha voltak közöttük férfiak, kiknek uralkodói tehetsége, fényes szelleme és nemes lelkülete még soká fogja az utókor bámulatát megérdemelni.¹⁾

Alig temették el Szamarkandban a nagy halott földi maradványai, és a gyászünnepélyek még be sem voltak fejezve, midőn már kitört a koronáért való harc utódai között. Miután fiai a Khorászában uralkodó bölcs és nemes

Sáhrukh Mirza kivételével előtte szálltak sírba²⁾, Timur unokái közül azt jelölte ki utódul, kinek hősiességében legjobban bízott. Ez Pir Mohamed khán volt, India és Kabul ura, aki fiatalságát csatazajban töltötte ugyan, de később, a bor és kéj élvezetének hódolva, a kormány gyepölőjét épp oly ravasz, mint áruló vezírének, Pir Ali Táznak adta át. Midőn nagyatyja halálának híret vette, Kabulban éppen tobzódásai között ült. Ha azonnal neki tudott volna férfiasodni, s a habzó poharat a csillámló fegyverrel cserélve fel az Oxuson vonult volna, akkor az udvaron létező zavar és tapintatlanság mellett³⁾ könnyen sikerülhetett volna neki a koronát kézre keríteni. Ámde ő késedelmezett, és így megelőzte őt *Szultán Khalil Mirza*, Miránsáh 21 éves fia, aki Taskentben, hol éppen tartózkodott, néhány befolyásos tiszt segítségével a nagyatyai trónra lépett és azonnal Szamarkandba vonult, hogy az ott összegyűjtve levő kincsekkel azok vonzalmát is megnyerje a maga részére, kik Timur végrendelete értelmében Pir Mohamedet akarták a kormány élére állítani. Az utóbbiak pártja valóban hatalmas volt⁴⁾ és Khalil Mirza ugyancsak szerencsésnek mondhatta magát, midőn terveik megghiúsításával uralmát az Oxuson túl levő tartományok fölött kiterjeszthette; ámde mit használt mindez, szelídsége és ábrándozó természete inkább költővé semmint uralkodóvá tette őt, s míg ő egyik kezével atyja roppant kincseit pazarul szórva nem egy nagy befolyású egyént nyert meg magának, addig a másikkal ősenek nem egy vén szolgáját taszította el magától és a legelkeseredettebb ellenségeket teremtette magának. Nagy elégtelenséget okozott állítólag Khalilnak szenvedélyes szerelme egy Sád-i-Mulk (az ország gyönyöre) nevű nőhöz, ki hajdan Hadsi Szeiffeddinnek volt rabnője, és kit ő trónra lépte után nőül vett. Már Timur is törekedett kioltani a szép rabnő meggyilkoltatása által fiának éppen nem arisztokratikus lángját, ámde a nő megmenekült, hogy később mint fejedelemlő férjét oly tettekre ingerelje, melyek által legbuzgóbb híveit tette eleineiv⁵⁾. Először is Khudádád és Sedila Nureddin emírek

lázadtak fel, kik Turkesztán tartományt és Fergána egy részét kerítették hatalmukba. Nemsokára a sivatagban lakó más szabad törzsek mondták fel az engedelmisséget, és Khalil, aki otthon Szamarkandban szerelme dicsőítésére gházeleket, költött⁶), még mindig tétlenségben maradt volna, ha azalatt Pir Mohamed örökségi igényének érvényesítésére nagy hadsereggel az Oxuson nem közeledik, Khalil állását komolyan fenyegette. Az első hadcsapat ellen, mely a közeledő feltartóztatására küldetett, rút árulás miatt magának Khalilnak kellett harcot indítania. Mirza Szultán Huszein ugyanis, kire a parancsnokság bízott, fellázadt azon szándékkal, hogy az Oxus bal partján önmagának alapít uralmat. Szerencsére Khalil erről még elég korán értesült, síkra szállt a lázadó ellen és megverte őt a Kes tartományban fekvő Dsigdelilk közelében. Miután újabb szöváltás a trónkövetelők között ismét nem vezetett célhoz, a háború lángja teljes erővel tört elő. Pir Mohamed, aki már átment volt az Oxuson, Neszef környékén megtámadtatott és futásra kényszerítettet, úgy hogy tábora és málhái viszszaahagyásával kellett menekülnie. Erre egy második, szintén szerencsétlen kísérlet következett. Pir Mohamed, ki az ital- és bujálkodásba teljesen bemerült, hajdani tetterejének egy szikráját sem őrzötte meg és nemsokára saját vezírje, egy bizonyos Pir Ali Táz⁷) által, kit ő emelt alacsony szolgai állásból e magas polcra, 809 (1406)-ban Siborgán közelében saját sátrában megöletett⁸). Dél felől Khalil most ugyan biztosítva volt, de annál szomorúbban alakultak a viszonyok birodalmának északi vidékein, hol Khudadád és Seikh Nureddin lázadó emírek hatalomkörüket mindinkább kiterjesztve, más nagyokat is megnyertek a maguk részére és jelentékeny haderővel egyenesen Szamarkand ellen vonultak. Khalil hadait Argunsáh és Alláhdád emírek vezérlete alatt küldte ellenük, ámde ép e két férfiú titkos összeköttetésben állt az ellenséggel, és midőn rövid idő múlva a nemes, de szerencsétlen Timurida csak néhány híve kíséretében a hadsereghez akart menni, épp az utóbbiak árulták el őt. Khudadád egyik kis hadosztálya a sirázi

váracskörmjai között bekerítette, megfogta és hajdani alattvalója elé vitte őt. Khalilnak most le kellene mondania a koronáról, minek kárpótlásul a lázadók kezéből a kásgári uralmat nyerte; ámde mit gondolt ő a sors ily váratlan fordulatával! hisz ő elválasztatott a forrón szeretett Sád-i-Mulktól és nem tett egyebet, mint hogy bánatteljes dalokban adott kifejezést fájdalmának. Azonban a győzőnek, ki azalatt Szamarkandot az ott felhalmozott kincsekkel együtt hatalmába kerítette és Sád-i-Mulk fejedelmnőt a csöcselék gúnya, sőt legdurvább sértéseinek engedte át⁹⁾, szintén nem soká mosolygott a szerencse. Sárúkh Mirza, a Timuridák legidősebbike, ki épp akkor állt Herátban fényének tetőpontján, nem tarthatta meg tovább közömösségét a Transoxániában történetek iránt. Mint házának legdicsebb fejedelme, kinek udvara a kor tudománya és műveltségének volt gyűlhelye, Khorászánnak műveltséget kedvelő iráni elemei közt nagyon is szerencsésnek érezte magát, semhogy az Oxus melletti tartományok fölött való uralomra valami nagyon vágyódott volna. Ami ott atyja halála óta történt, azzal ő keveset gondolt. Ámde most, midőn családjának dinasztikus érdekeit látta veszélyeztetve, ellenszenve dacára sem kerülhette ki tovább a háborút. Midőn testvérfia szerencsétlenségéről értesült, egy hadsereggel azonnal Khudádád után vonult¹⁰⁾, aki ellenállásra még készületlen lévén, hódolatot színlelt. De Sáhukh nem hagyta magát rászedetni: Szamarkandba vonult, hol a lakosok által dísz és pompával fogadtatott, míg a lázadó Khudádád gyorsan Taskent felé vonult vissza, hol Mehemed khán mongol fejedelmennél keresett segílyt. Előre látható volt, hogy ez nem merészelhetett a hatalmas Sáhukhhal ellenségeskedésbe keveredni. Segélynyújtás helyett a szőkevény lázadót testvére Sema Dsihán által elfogatta. Ez nem sokára le is fejeztetett, és levágott feje a mongolok barátságának jeléül Sáhrokh Mirzához küldetett.

Midőn most Transoxániában a béke némileg helyreállítatott, a fogságban sínylő Mirza Khalilra is kezdtek gon-

dolni. Mivel ő Khudádád kivégeztetése után ennek fivére által az Alatán hegység egyik várába vitetett, Sährkh⁴ egy Sáhmulk nevű tábornokát küldte a vár megvételeére. Mirza Khalil úgy látszik jobban félt mentője, mint lázadó nagyjai kezétől, mert biztos kíséretet kért, ami neki meg is adatott. Csak így ment Sáhrukhnak a Jaxartes balpartján fekvő táborába, aki őt megölelte és bensőséges barátságának minden jelével elhalmozta. Még a forrón szeretett Sád-i-Mulk is visszaadott neki, ámde trónját nem nyerhette vissza. Némi kárpótlásul Sáhrkh iraki helytartónak nevezte őt ki, de ő oda való útján 812-ben (1409) meghalt, és amint mondják Sád-i-Mulkh, azaz a birodalom *gyönyöre*, de inkább *romlása*, szerető férje halála után bánatában önmaga vetett véget életének¹¹). Sáhrukhnak a következő évben még egyszer kellett fegyveres kézzel az Oxuson átmennie. Az uralkodó változása a Khalil engedékenysége által nagyon is merészekké lett országnagyokat lázadásra indította. Emir Seikh Nareddin, ki élükön állt, önmagának akarta biztosítani a trónt és háborúba bocsátkozott, de már annak idején Sáhmulk tábornok által keményen megveretett. Ő maga Taskent felé vonult vissza, míg pártosai keményen meglakoltak.

Sáhrukh Mirza, ki most Szíria és Arabesztán kivételével atyjának összes birtokait egyesítette kezében, Transoxania fölötti uralmat elsőszülött fiának, *Ulug Begnek*¹² adta, egy gyermeknek, ki nemcsak egészen méltó volt atyjához, hanem őt a tudomány és műveltség után való nemes törekvésben még felül is múlta, sőt aki az egyetlen Timurida, kinek neve még a keresztyén nyugaton is századok múlva tisztelettel említettetik. Ulug Beg, valódi nevén Mehemed Turgai¹³, 15 éves volt, midőn nagyatyja meghalt, tehát 20-ik évében, midőn Transoxania kormányzatának nehéz feladata reá bízott, és mégis meglehetősen hosszú uralkodásának ideje a Timuridák aranykora volt az Oxuson túl levő országokban. Atyja nagy tekintélyénél fogva Turánban a nyugalom csak kevéssé zavartatott meg, és habár az északkeleti mongolok őt többször kényszerítették

háborúra, sőt egyszer egész Akszúig kellett előnyomulnia, mégis uralkodási idejéből csak azon északról való betörést kell felemlítenünk, mely szerencsétlen véget vett és Transoxaniában elég bajt okozott. Borák Oglán, a Timur által Kipcsák kánságában kinevezett Kovurdsuk fia, ellenségeitől nyomatván 828-ban (1421) Turkesztánba Sziganák környékére volt kénytelen visszahúzódni, és nemsokára igényekkel lépett fel e vár birtoklására, melynek helytartója folytonos panaszokat küldött be a kipcsáki vagy üzbég lovasok – mint Abvudezzák, a „két szerencsecsillag felkelésének” szerzője, őket nevezi – pusztításai ellen. Ulug Beg elhatározta, hogy személyesen megy oda. Az apa, ki nem igen bízott fiának hadászati tulajdonaiba, második fiát, Mehemed Dsögi-t, segédcsapatokkal utána küldötte. Ámde Ulug Beg nem várt ennek megérkezésére. Megkezdte a csatát és Boráknak ugyan csekély számú, de jobb lovassága által megveretett. Az e közben oda érkezett Dsögi sem járt jobban, és a győzelmes kipcsák csapatok zsákmányolás és pusztításaikat egész Khádsenden túl terjeszthették.

Ezen esemény után, a gyengéd, ifjúkorában magát csak a tudósok társaságában szerencsésnek érző herceg annál nagyobb nyugalommal művelhette a tudományokat és szépíthette székhelyét építményekkel, melyek romjai még ma is tanúságot tesznek az építő műszeretete és bőkezűségéről. Báber, aki emlékiratában az akkori Szamarkandnak meglehetősen hű képét adja, Ulug Beg építménye közül a következőket említi fel: 1) Egy khánkáh (zárda), melynek kupolája magasságra nézve egyedül áll a világban. 2) Egy kollégium, mely fejedelmileg adományoztatott meg, és melyben a legszebb, mozaikkal kirakott fürdő létezett. 824-ben (1424) építtetvén a hajdan oly díszes szobák romjaiban már kétszáz év előtt baglyok virrasztottak a szorgalmas tanulók helyett. 3) Meszdsidi Mokattaá (a darabos mecset), így nevezetve, mivel a falak belseje s a tető színes fadarabkákból (?) összerakott tarka arabeszkekkel volt fedve. 4) A Csinil Szutun palota pompás oszlopos folyo-

sóval, hol némely oszlopok egyenesen, mások kígyózva emelkedtek fel, míg maga az épület négy magas toronnyal volt ellátva. 5) A trónterem (körünüskháne¹²) nagy márványkövekből építve; e teremben a trón talapzatát egy roppant kő képezte, mely 15 öl hosszú, 8 öl széles és egy öl magas volt, és mely szállítás közben megrepedt¹³). Ezen épület kertjében volt a *képbáz* (Csini-kháne) is, melynek falai e célra Kínából hozott festők által festettek be. 6) A híres csillagda^{IV}, mely 832-ben a Kohek-halom szélén kezdetett meg, éspedig Kázizáde Rúmi, Gajász-ed-din Dsemsid, Muajjin-ed-din Kazáni és a zsidó Szelák-ed-din tudósok ösztönzése és segélyével, kiket a tudós fejedelem Kazánból magához hívatott és fejedelmileg látott el. Mivel az építés ideje hosszúira nyúlt, ezek közül, kik – mint a költő mondja – éltük csillagát már korán az emelkedésben vesztették el, egy sem érte meg annak bevégeztetését. A tudós Ali Kudsi hajtotta végre a művet, és Ulug Begnek híres csillagászati táblái, az úgynevezett körekensi táblák, 841-ben (1437) állítottak össze. Ulug Beg úgy találta, hogy a Ptolomäusi időszámítás az ő Szamarkandban tett észleleteivel nem egyezik meg; azért is tudósai segítségével átnézte az utóbbiakat, és a görög tudományosság a tatár tudós által csak új értéket nyert¹⁴). Abduvezák, a többször említett „A két szerencsecsillag felkelése” című történeti műnek szerzője, gyönyörrel szól a magasság- és fok-mérésre szánt művészeti eszközökről, melyeket látott, és nem csodálkozhatnak rajta eléggé, hogy mily pontosan voltak megjelölve az éggömbökön a csillagok és bolygók pályái, és hogy mint voltak lemásolva a földtekén mind a szárazföldek, hegyek, sivatagok és tengerek. A csillagda joggal világsodának tartatott, melynek megtekintésére maga a király anyja, a nagy tiszteletben álló Gauhár Sád (ékszer gyönyöre), 823-ban (1420) eljött Herátból Szamarkandba. De nemcsak a csillagászatot, a mennyiségtant, hanem a tudomány más ágait is szerette Ulug Beg. A költők¹⁵) és tudósok mindenfelől udvarához jöttek, az atya és fiú valósággal versenyeztek egymással, hogy melyik bírja e vagy

ama tudóst vagy művészt közelében tartani, és csakis a nagy Számánidák korszaka az, mellyel Ulug Beg uralkodása összehasonlítható.

Fájdalom! ez csak addig tartott, míg Sáhrukh Mirza életben volt, mert midőn ez 850-ben (1447) meghalt, nehéz és komor felhők jöttek Közép-Ázsiának oly sokáig derült láthatárára, és a béke nemes gyümölcsei csakhamar széttiprattak véres polgárháborúk által. Ulug Beg, ki mint Sáhrukhnak legidősebb fia magát az egész atyai birodalom örökösének tekintette, az utóbbinak halála után Khorászánba akart menni. Oda való útjában azonban megtudta, hogy testvérfia Ala-eddovlet, Baiszonkur Mirza fia már megelőzte őt, és Herátot hatalmába ejtve, fiát Abdullátift elfogta. A jószívű ember nem mert háborút viselni oly férfiúval, ki fia életét kezében tartotta, és békét kötött vele oly feltétel alatt, hogy Abdullátifnak a szabadságot vissza- és harcosait és kincseit átadja. A szerződés első részét Ala-eddovlet meg is tartotta, de nem egyszersmind a másodikat, amennyiben Abdullatif katonáinak nagy része kivégeztetett, a kincsek visszaadásáról pedig Ala-eddovlet mit sem akart tudni. Ily körülmények közt Ulug Beg háborúra látta magát kényszerítve. Mindkét fél a legvégsőig volt felszerelve. Ala-eddovlet a Sáhrukh által éveken át felhalmozott kincs nagy részét kockára tette, és katonákat bérelt. Mindazonáltal előbb békés kiegyezést kísérelt meg, mely nem sikerülvén Turnáb mellett, Heráttól négy mérföldnyire ütközetre került a dolog, melyben Ulug Beg fényes győzedelmet aratott, míg ellensége, koronát és sereget vesztve, Meshedbe menekülni volt kénytelen. Herát a benne levő kincsekkel együtt most a jogosult örökös kezébe került, mert Ulug Beg Sáhrukh Mirzának legidősebb fia volt, aki vetélytársának üldözésére a nyugati Khorászánba ment és ott fivére Ebulkászim Báber Mirzával egyesülten egyik várost a másik után hódította meg. Szerencsétlenségre távolléte alatt a Kárágunlu törzsből való turkomán főnöknék, Jár Ali Begnek, kit Ulug Beg fogva tartott, megszabadulni sikerült, és ez, megújítván a család-

ja és a Timuridák közt fennálló régi harcot, megszállta és kizsákmányolta Herátot és a Sáhrukh Mirza fénykorából maradt díszépületeket és műemlékeket nagy részét a leg-szörnyűbb pusztításra kárhoztatta. Hasonló szerencsétlenség érte ugyanazon időben saját fővárosát Szamarkandot, hol egy rakás vakmerő özbeg lovas rabolva egész a város kapujáig hatolt és barbár dühét a városon kívül levő palotákon hűtötte le. „A képtár (Csini kháne) falairól”, így beszéli Abdur-rezák, „a közvetlenül Kínából hozott mozaik képek az özbegek dárdáitól szétromboltattak, a termék gazdag aranyozása levakartatott és számos év műremekei néhány óra alatt elpusztítottak.”

Ha már ezen szerencsétlenségek is szomorúan hatottak a nemes Ulug Beg szívére, még szomorúbb volt rá nézve, hogy fia, aki miatt ő a hódítás ösvényére lépett, atyja kegyét a legsötétebb hálátlansággal fizette vissza. Abdullatif már a turnábi csatában, hol vitézségének szép jeleit adta, mélyen megsértve érezte magát az által, hogy atyja a győzelem fő okozójául nem őt, hanem testvérét, Abdulazizt tekintette. Ehhez járult még azon körülmény, hogy Ulug Beg az Ikhtiár-ed-din nevű váracsbán talált kincseket, melyek tulajdonosául Abdullatif mondta magát, lefoglalta, és midőn Abdullatif hosszas nógatás után atyjától Belkh helytartóságát megkapta, ott azonnal a lázadás zászlaját tűzte ki, és egy sereggel csakhamar az Oxus felé indult. Szomorodott szívvel kellett az atyának felvennie a kesztyűt, melyet a lázadó gyermek eléje dobott, de már az első ütközetben megveretett, és saját országában szökevény, Sárukhie-be (a régi Bináket) kellett visszavonulnia. Itt ifjabb fiával Abdulaziz-zel együtt fogságba ejtetett, és az embertelen fiú elég kegyetlen volt, saját atyját egy Abbász nevű perzsa rabszolga által kivégeztetni. Így halt meg Ulug Bég, kelet egyik legfelvilágosodottabb fejedelme, 853-ban (1349), miután 38 évig mint atyja helyettese, 2 év és 8 hónapig mint önálló fejedelem uralkodott Transoxaniában s az észak és keletre határos országokban.

Egyébiránt az apagyilkos^V Abdullatif e szörnyű tette által törekvése keserű gyümölcsét még nem érte el. Szamarkandban e közben Ebuszáif Mirza, Miránsáh dédunokája, a hatalmat magához ragadta. Mint szökevény Ulug udvarán szíves fogadtatásra talált, sőt a nagy Timurida vejévé tette őt, ami azonban a szűkkeblű férfiút nem tartotta vissza épp akkor kezdeni csatát jótevője ellen, midőn ez lázadó fia megfenyítésére a székvárosból távozni volt kénytelen. Abdulaziz, kit Ulug mint helyettest hagyott a székvárosban, Ebuszaid túlhatalma elől megszökött, aki is ezután Szamarkandban megerősítette magát, úgy hogy Abdullatif gyalázatos győzedelme után épp ezen – mint később látni fogjuk – rendkívüli férfiúval a harcot folytatni volt kénytelen. A szerencse ismét a vetemedett fiúnak kedvezett. Ebuszaid megveretett és elfogatott, de Bokharába menekült, míg Abdullatif csakhamar, hat havi uralkodás után bizonyos Bábá Huszein, Ulug Bég egy hajdani szolgája által, ki urát megbosszulni akarta, 854-ben (1450) meggyilkoltatott. Levágott fejét az atya által épített kollégium pompás kapujára akasztották, „mert az apagyilkost nem illeti a trón”, mondá első sora egy akkor készült költeménynek, és minden szerencsétlenség, mely azon időben Transoxaniát érte, a fejedelem szörnyű bünténye isteni büntetésének tekintetett. Őt a trónon *Abdulláh Mirza*, Sáhrukh unokája követte, ki Ulug Beg udvaránál szintén barátságos fogadtatásra talált és szintén ennek veje volt. Ebuszaid azonnal odasietett és harcot kezdett vele az uralom fölött, de ismét megveretett és a Jaxartesen túl Ebulkhair özbeg főnökhöz szökött, ki nagy segédeszközöket állított rendelkezésére, melyekkel Abdulláht megtámadta, őt egy véres csatában egy évi uralkodás után koronája és életétől megfosztotta, és végre a 855-ik (1451) év vége felé Szamarkandot, a Timuridák birodalmának fővárosát, hatalmába ejtette. Nagyon drágán vásárolt győzelem volt ez, mivel a sivatag vad fiai másodsor is nagy pusztítást vittek véghez a városokban, és még akkor is, midőn zsákjaik zsákmány és rablott jószággal telvék voltak, csak

csele és erőszak által voltak a kopasz hazájukba való visszatérésre bírhatók¹⁶). Ebuszaid Timur összes utódai közül a legdicsvágyóbbnak mondatik, aki – őse egy szavajárást utánozva – mondani szokta: „Ezen világ nagyon szűk, mintsem egyszerre két uralkodónak adhatna szállást”; és mivel ő e szavak értelmében cselekedne, a turáni birodalom határait nagyon is szűkeknek találta, mozgalmas és háborús pályafutása inkább Khorászán s a nyugati Irán, semmint Transoxania felé terjedt. Oly időben, midőn Timur családjának egyes tagjai megannyi pártra voltak szakadva és csaknem mindegyikük a korlátlan hatalom utáni vágyat táplálta keblében, Ebuszaid hatalmának felépülését csak számos veszedelmes vetélytárs leküzdése után érhetette meg. Az első háború, melybe Szamarkand elfoglalása által keveredett, Ebulkaszim Báber Mirzával¹⁷) folyt, ki Ulug Beg segítségével Sáhrukh halála után Khorászánban lépett fel, és miután Jár Ali turkomán fejedelem kivégeztette, a Heráti uralkodói székre jutott. Uralkodását meglehetősen szerencsésnek mondják, legalább úgy látszott, hogy szándéka a nemrég még oly virágzó Khorászán tátongó sebeit meggyógyítani. Ebuszaid személyében joggal sejtett veszélyes ellenfelet, de mégis kibékült vele, miután 40 napig hasztalanul ostromolta Szamarkandot. Nem kevésbé sokat foglalkodtatták Ebuszaidot Abdullatif fiai: Ahmed és Mehmed Dsügi¹⁸), kik, hogy atyjuk trónját visszahódítsák, kikeltek uralkodása ellen. 859-ben (1455) megverte ugyan az ezen hercegek által Belkh körül összegyűjtött sereget, mely alkalommal Ahmed el is esett, ámde Dsüginnek menekülni sikerült. A Jaxartes mögé vonult vissza, és mint annak idején Ebuszaid, Ebulkhair özbeg fejedelemnél keresett segélyt. A Transoxania északi részén levő vadon táj mindig a harcias elemek gazdag tárháza volt, és habár Ebulkhair, akár hajdani védenca Ebuszaidra való tekintetből, akár más okoknál fogva, visszautasítja is a Dsügi érdekében való közbenjárást, mégis elég kész volt arra, hogy Abdullatif fiát másfelé ajánlja. Odahíttá ugyanis szomszédját, Bürge Szultánt, a vadon hatalmas hősét, kiról Abulgazi

azt mondja, hogy egyes mellesontok helyett egy *egész* csonttábla képezte mellét, és mondá: „Családomban senki sem képes a feladat megoldására; téged is, Bürge, úgy tekintlek, mint fiamat; vedd embereidet, én segédcsapatokat fogok neked adni, menj és segítsd ki ezen Timuridát bajából!” Bürge Szultán elfogadja az ajánlatot, Taskentbe megy, hol az özbegek régi pártosai és némely elégületlen csagatáiok hozzá csatlakoznak, úgy hogy csakhamar elfoglalhatta Sáhrukhiét¹⁹⁾, mire átkelt a Jaxartesen és egyenesen Szamarkand felé tartott. Emir Mezid, ki az utóbbi helyen parancsnokolt, eléje jött és csatába bocsátkozott. Dsügi seregében a jobb szárnyon egy bizonyos Piskend Oglán volt az Ebulkhairi segédcsapatok vezére, míg a bal szárnyon Bürge állt a csagatáiokkal. A csata szerencsétlenül végződött a szamarkandiakra nézve, Mezid khán gyorsan az erődtímenyek mögé vonult és Dsügi lassanként az egész Mevára-ul-nehr birtokába jutott.

Midőn Ebuszaid e történekről értesült, éppen Khorászában véres csatát vívott Mirza Huszein Baikara ellen, ki egészen hozzá méltó vetélytárs volt. Gyorsan az Oxuson való átkelésre készült, melynek túlsó partján Bürge és Dsügi éppen meghasonlottak a védelmi vonal megválasztása fölött. Az első özbegeinek bátorságában bízik és az Oxust ajánlja, míg az utóbbi a csagatáiak hűségében kételkedve, a Jaxartes mellett akar védelmezkedni. Dsügi természetesen tisztábban látott a dolgokban, mint a puszták vad fia, mert alig jelent meg Ebuszaid Transoxania földjén, a csagatáiak tömegesen mentek át hozzá, úgy hogy Dsügi egy csekély csapattal csak nehezen vethette magát Sáhrukhié várába, míg Bürge, visszavonulása közben mindent elpusztítva, a honi vadon felé sietett. Négy hónapig táborozott Ebuszaid az említett vár előtt; már-már meg is vette volna, midőn Mirza Huszeinnek újabb betörése ideiglenes békére kényszeríté őt. Dsordsánba ment tehát, megverte ellenét és visszatérván 867-ben (1462) újabban 10 hónapig kellett Sáhrukhié falait ostromolnia. Midőn Dsügi végszükségében az utolsó reménysugarat is tűnni

látta, örömetst lépett az alkudozás terére. Khodsa Obeid-ulláh, egy mindkét félnél tiszteletben álló jámbor Seikh, Ebuszaid részéről mint követ jelent meg a várban. Dsügi késznek nyilatkozott a vár átadására, miután a Khodsa őt a Koránra tett esküvel biztosította a szabad elvonulás felől; ámde Ebuszaid keveset gondolt az adott szóval, és midőn Sáhrukhie kezében volt, a szerencsétlen Dsügit elfogatta és az Ikhtiár-ed-din nevű váracsba záratta, hol az végre meg is halt. – Miután Ebuszaid Transoxania trónját a veszélyes vetélytárstól megszabadította és fiát, Ahmed szultánt, Turán kormányzójául Szamarkandban hátrahagyta, ismét Khorászámba ment, hogy ott hatalmát megerősítse és hódításait a távol Irak és Arabesztánig kiterjeszthesse. Mirza Huszein Baikara kiszorítása után Ebuszaid korlátlan ura volt nemcsak Transoxania és Fergánának, mely utóbbi országban az ő fia Omár Seikh kormányzott, hanem Khorászában, Afganisztánban, Szesztánban, Kermánban és Fárszban is, és telhetetlen nagyravágyása annál örömebb irányult Azerbajdzsán termékeny síkságaira, mivel ott Haszan Bégnak, az Akkojunta turkomán dinasztia fejének személyében egy új hős lépett a színtérre. Ez volt 870-ben (1465). Khorászában a rég óhajtott békét élvezte, és Ebuszaid éppen bevégezte volt az öt hónapra terjedő ünnepélyeket, melyek legifjabb fia körülmetéltetésének alkalmából tartattak, midőn is lovagjátékok, torok, dal és tánc és kivilágítások egymást váltották fel, midőn Haszan Ali, a Kárákejunlu turkomán dinasztia fejedelme, kinek atyja, Sáh Dsihán a Haszan Bégnak, vagy, amint gyakrabban nevezetik, Uzun Haszan ellen folytatott csatában esett volna el, a mervi udvarnál tiszteletét tette és atyja ellensége ellen segélyért könyörgött. Hogy Ebuszaid ily körülmények között nem sokáig kérte magát, önkényt értetődik. 872-ben (1467) meg is indult Mervből egy több nagy testből álló hadsereggel és egyenesen Azerbajdzsán felé tartott. Uzun Haszan, kinek más irányú tervei voltak²⁰⁾, követeket küldött eléje és békét kért, de Ebuszaid eddigi sikerei által nagyon is el volt tántorítva, sem hogy most már mérsékelni tudta

volna magát. Visszautasított minden kísérletet a békés kiegyezésre, és midőn Haszan kénytelenségből fegyverhez nyúlt, Ebuszaidnak annál bizonyosabban kellett éreznie a kétségbeesett küzdelem következményeit. A Karabagban tett nehéz úton folytonosan nyugtalanítatva, seregeinek sorai ugyancsak megritkultak. Végre ő maga is megtámadtatott, elfogatott és nemsokára kivégeztetett.²¹⁾ Ily véget ért csaknem 18 évi uralkodása után az utolsó Timurida, kinek sikerült volt Közép-Ázsia népeit a Thien-Sán hegységtől Bagdadig és a kirgiz pusztaságtól az indus és perzsa öböl-
lig egy kormány alatt egyesítenie, s aki kitűnő hadvezéri, valamint más szellemi tehetségeinél fogva kedvező viszonyok között ugyancsak sok nagyot tehetett volna.

Fia és utóda szultán *Abmed Mirza* – amit nem is kell különösen említeni – az atyai örökségből csak a Transoxania fölötti uralmat tarthatta meg. Nyugaton a Szefidáknak mindinkább felkapó dinasztája volt az, mely a Timuridák rovására leendő hatalma és nagyságának alapját megvetette, délen Mirza Huszein Baikara volt az, ki a régi Khorászmán fényét utoljára felélesztve, Herátban pompás trónt emelt magának, melyről csaknem egy negyedszázadon át északi Irán, Afganisztán és Szesztán fölött uralkodott. A legszélső keleten Omar Seikh nyilatkoztatta ki függetlenségét, míg a Jaxartes északi vidékén Junisz Bég, egy állítólagos Dsengiszida a Dsagatai ágból, mondta fel az engedelmességet mongol segédcsapataira támaszkodva. Mit tehetett volna ily körülmények között Szultán Ahmed, egy épp oly szelíd és jószívű, mint korlátolt eszű ember? Személyes vitézsége nem hiányzott ugyan, mert ezt az Aldsa (öldöklő) melléknév mutatja, melyet neki a mongolok adtak, de nagyobb tevékenység kifejtésében nevelése akadályozta meg őt, mely a kegyeskedő korszellem minden nyomát magán viselte. Míg egyfelől spiritualisztikus tanítójának Khodsa Obeidulláhnak oly tiszteletet tanúsított, hogy jelenlétében a legszigorúbb erkölcsi előírás szerint térdelve és arcát elfintorítva még akkor sem kelt fel, midőn egy véletlenül térde alá került hegyes csontocska neki a leg-

hevesebb fájdalmat okozta, máskor a jámbor férfiú húsz-harminc napot töltött tivornyában, anélkül azonban, hogy még ittas állapotában is napontai ötszöri imáját elhanyagolta volna²²). Ily életnézetek mellett valóban még csodálandó, hogy Junisz Béggel folytatott harcai után Taskentet, Sziremet, sőt Turkesztán egész tartományát visszahódította; fivérét Omar Seikhet is engedelmességre törekedett kényszeríteni, sőt a két testvér többször csatába is keveredett egymással, de Khodsa Ahrár, a híres aszkéta, ki a kibékítést magára vállalta, a békét csakhamar ismét helyreállíthatta. Egyébiránt Transoxania Szultán Ahmed uralkodása alatt eléggé hosszan tartó békének örvendhetett és a Mirza Huszein Baikarának Heráti udvarán uralkodó kultúrélet jótékony világossága- szükségképpen a Zerefsán partjaira is kiterjesztette, bár különböző szellemi irányban sugarait. – A példa, melyet paloták, imaházak, kollégiumok és nyilvános fürdők építésével adott, a gazdagok és nagyok által buzgón követetett. Ezen időből származik többek közt a Báber által oly pompásnak leírt nyári kastély, mely Szamarkandban Mehemed Tarkhán tulajdona volt, és mely lejtőkben emelkedett, míg aljánál szép, buja rét terjedt el.

Nagyobb zavarok Szultán Huszein Mirza erélyes uralkodása mellett Khorászában nem is voltak lehetségesek, és Transoxania lakói a különben csak középtehetségű fejedelem szerencsés korszakát csak akkor tudták méltányolni, midőn Szultán Ahmed 27 évi uralkodása után 899-ben (1493) meghalt²³) és fivére, *Szultán Mahmud* ült az uralkodói székre. Ez atyja halála után fivére udvarán szíves fogadtatásra talált, hol vele néhány évig legbensőségesebb viszonyban is élt, de egy napon vadászat ürügye alatt elhagyta Szamarkandot, átment az Oxuson és hatalmába keríté Bedakhsánt, honnan azután a trónhoz jutott. Már első tette, hogy t. i. fivérének kiskorú gyermekeit a Kökszerai palotában elfogatta és megölette, roppantul felháztította a kedélyeket. Ehhez járult még hivatalnokainak önkénye és zsarnokoskodása; a kereskedés és közlekedés

csakhamar akadozni kezdett, név szerint Szamarkandban oly nagy volt az ijedelem, hogy a hosszú nyugalomhoz szokott jobb sorsú polgárok csak alig mertek az utcára menni. Noha ő nem volt műveletlen, sőt rossz verseket is írt, örökös tobzódása közt mégis elfeledé imáit, és mivel a vallás előtte nem volt szent, a mindenki által nagyra becsült Ohodsa Obeidulláht ő becsmérelte. Uralkodása természetesen csak rövid tartalmú volt, mivel hat hónap múlva trónra lépte után meghalt, hihetőleg erőszakos halállal, melyet ravasz és befolyásos vezírje Khoszu-Sáh több napon át eltítkolt, hogy az alatt az államkincstárt annál jobban kizsákmányolhassa, ami neki sikerült is; midőn azonban az uralkodó halálhíre a nép közt elterjedt, heves lázadás tört ki, mely elől Khoszu-Sáh csak nagy nehezen tudott menekülni.²⁴⁾

Csak most tört ki tulajdonképpen a viszály és civódás a transoxaniai Timuridák között, és könnyen volt látható, hogy teljes pusztulásuk óriási léptekkel közeledik. A Szultán Mahmud által hátrahagyott öt fiú közül három, t. i. Mesz'ud, Baiszonkur és Szultán Ali azonnal elkecseregett ellenségeskedésbe keveredtek egymással a trónkövetés miatt. Az első, köztük a legidősebb, ki Khoszu Sáhval, atyja hatalmas vezírével, szövetségben állott és az Oxus innenső partján Hiszárt, Kunduzt és Bedakhsánt magához ragadta volt, természetesen az első lett volna a Transoxania koronájáért való harcban, ha Szultán Huszein Mirza, nem ugyan hódítási vágyból, hanem birodalma északi határának biztosítására a kettő ellen fel nem áll. Rőla tehát a trónkövetkezés kérdésében szó sem lehetett. Annál nagyobb volt Baiszonkur Mirza pártja, ki atyja életében Bokharában volt helytartó, és most e városból előhozatván a szokásos hódolati szertartások közt Szamarkandban a trónra emeltetett. Baiszonkur Mirza, egy 18 éves, valódi turkomán jellegű ifjú, de aki nem volt szellemi tehetségek hiányában²⁵⁾, a túlhatalmas országnagyok s a befolyásos papok ellenében legjobb akarata mellett sem tehettek

semmit sem. Mindenki őt akarta használni mint saját terveinek eszközét, minek az lett a vége, hogy vele megannyi-an elégedetlenek lévén, őt a trónról letaszítani törekedtek. A lázadók azt hozták fel ürügyül, hogy ő hiszári helytartósága idejében szívélyesebbnek és barátságosabbnak mutatkozott mint Szamarkandban, miért is mostani tartózkodása őket megsérté; és ők csakugyan meg is hívták fiatalabb fivérét Szultánalit Karsiból Szamarkandba, és a Bági-No nyári palotában, hol Biszonkur az övétől elválasztva, úgyszólván fogságban tartózkodott, hódolatukat mutatták be neki. Mindkét herceg most egy és ugyanazon helyen őriztetett. Este felé Baiszonkurnak bizonyos testi szükségek kielégítésének ürügye alatt az alsó udvarba jutni sikerült, honnan nem éppen fejedelmi úton a szabadba menekült és a nagy tiszteletben álló Khodseke Khodsa házában menhelyre talált. Midőn szökésének híre elterjedt, a nép a Khodsa háza körül tolakodott, de senki sem mert erőszakkal utat nyitni, és így történt, hogy néhány nap múlva a szultánnak több pártosa, élükön a befolyásos Khodsa Ebulmekárim, őt menhelyéből a trónra vezette vissza és a fölkelés elnyomására a legszigorúbb rendszabályokhoz fogott. Szultánali az ő legfőbb pártosával, Dervis Mehemed Terkhánnal elfogatott és néhány hasztalan menekülési kísérlet után Baiszonkur elé vezettetett, ki az utóbbit megölette, az elsőt pedig megvakíttatta. A lázadó Tarkhánnak azonnal kellett lakolnia, mert habár halálfélelmében az előudvar oszlopaiba kapaszkodott, mégis darabokra vagdaltatott. Szultánali azonban jobban járt. A borbély vagy sebész, kinek a „gerely keresztülhúzását”²⁶, amint a keletiek a megvakítás műtétét technikus kifejezéssel nevezik, végeznie kellett volna, szándékos ügyetlensége által a lázadó herceg szemeit sértetlenül hagyta, és a tulajdonképpen megvakított egyén Baiszonkur volt, mert míg ő magát biztonságban hitte, Szultánalinak Bokharába menekülni sikerült, honnan fivére ellen még hevesebben lépett fel. Gyorsan utána küldött katonák által üldözőbe

vétetett ugyan, ámde neki Bokharában erős pártja volt, és midőn a dolog csatára került, Baiszonkur megveretett és sietve Szamarkand falai mögé menekülni volt kénytelen.

Ezen csata szerencsétlen kimenetele után Baiszonkur egyszerre három oldalról látta magát fenyegetve. Nyugatról, t. i. Bokharából, Szultánali szorította őt, délről Mesz'ud Mirza közeledett, keletről pedig, t. i. Endidsán- vagy Khokandból, ahogy ma nevezetik, Báber Mirza, Omar Seikh genialis fia, ki akkor még ifjúkorában volt, lépett fel, mint nagyatyja székének követelője. Ezen férfiú, kit joggal mondhatunk kelet és nyugat egyik legnevezetesebb hercegének, kinek emlékiratait az újkor egyik tudós orientalistája, a *keleti Cásár commentárjainak* nevezte, rendkívüli éleslátásával már korán felfedezte, hogy a Timuridák hatalmának épülete Transoxaniában már a beomláshoz közeledik, és azon – mint látni fogjuk – folytonosan szerencsétlen csillagzatú törekvéseiben, hogy ezt megakadályozza, most lépett fel először. Szamarkand tehát a 903-ik (1496) és elején úgyszólván három oldalról ostromlatott. Baiszonkur szerencséjére csakhamar erős tél állott be. Báber és Szultánali, kik Transoxania megosztásának feltétele alatt egymással egyesültek, a közelgő hideg elől, Mesz'ud Mirza pedig szerelmi hevében visszavonultak. Ez ugyanis épp akkor vette nőül Seikh Abdullah Berlasznak általa halálosan szeretett leányát és most az ambíciót a mézes hetek édes mámorában akarta elfeledni. Ezzel természetesen Baiszonkur szükségén még éppen nem volt segítve, mert alig állt be langyosabb időjárás a szövetségesei máris előtódultak kelet és nyugatról, hét hónapig ostromolták Szamarkandot. Ezen idő alatt Baiszonkur mindenfelé segélyért folyamodott, de csak a Jaxartes alsó folyása körül lakó özbegek, kik mindig készek voltak részt venni oly vállalatokban, hol rablás és zsákmányolás volt kilátásba helyezve, nyomultak Szamarkand közeléig, de Báber és Szultánali egyesült seregeivel ütközetbe bocsátkozni nem merészelvén, ismét visszavonultak, úgy hogy Baiszonkur, az ellenállásra képtelen, 903-ban (1497) szék-

városát titokban elhagyni és Termeznél az Oxuson átkelve fivéréhez Mesz'ud Mirzához menekülni volt kénytelen. 22 éve volt, midőn annyi kaland és kemény harc után trónját elveszté, és még ellensége, Báber Mirza által is igazságos és finom műveltségű embernek mondatik. Csak egy dolog miatt rovattik meg, t. i. hogy titokban a síta szektához tartozott, bár állítólag később az igaz hitre tért. Meghalt 905-ben (1499)²⁷⁾. Baiszonkur futása után a Transoxania fölötti uralom a két szövetségesre szállt; *Szultánali* a maga részének Bokharát vette Mijankal környékével együtt, *Báber* pedig Szamarkand városát az ország keleti részével. Ámde egyikük sem tarthatta meg soká az uralmat, mert az elsőnek féktelen alattvalói elől csakhamar Herátba szultán Huszein Mirzához kellett menekülnie, míg az utóbbi a kiéhezett és elpusztított Szamarkandban seregei számára elegendő élelmet nem találva, másfelől anyja hazatérését sürgető kéréseinek is engedelmességgel, visszafelé indult.²⁸⁾ Nem lehet tagadni, az ő uralkodásuk egészben véve csak névleges volt, mert Bokharában Abdul Ali Terkhán, Szamarkandban Khodsa Ebulmekarim volt tulajdonképpen a teljhatalmú; ámde, mint Báber mondja, az forgott szóban, hogy a dinasztiaja által 140 évig birtokolt trón idegenre ne kerüljön, és törekvései ez értelemben teljesen jogosultak voltak. Csakhogy mindez nem használt! Timur házának csillaga lemenőben volt, és a 19 éves Báber Mirza karja a bukást sehol sem akadályozhatta meg, legkevésbé pedig Transoxaniában. Sejbáni Mehemed Khán^{VII}, egy Dsüdsi házából való Dsengizida, ki a Timuridák vérszomjas testvérharcának tüzeinél kovácsolta a hódítás fegyverét, vakmerő özbeg lovascsapataival már akkor az ország számos és fontos pontjának volt tényleges birtokában, 905-ben (1499) pedig a szerencsés harcos a szamarkandi trón elfoglalása által véget vetett a Timuridák uralmának.

Miután e dinasztia-változás aprólékai a következő fejezet keretében alkalmasabb helyüket fogják találni, itt inkább azon szellemi mozgalmat akarjuk felemlíteni, melyet a sánta világhódító háza a „zöld városból” a moszlim világ

keleti felében szült és nevelt, és mely által a Timuridák elvitázhatatlanul tiszteleti helyet érdemeltek ki maguknak Ázsia történetében. Az Oxuson túl levő ország kultúréletének iránya meglehetősen különbözött attól, mely Sáhrukh Mirza vagy szultán Huszein Mirza Baikarának heráti udvarán uralkodott, mivel itt a teológiai tanulmányokon kívül a költészet, történelem, gyógytan, jogtudomány és más úgynevezett *világi* tudományok is műveltettek, míg amott Ulug Bég és Ebuszaid uralkodásának kivételével minden időben bizonyos buzgóság volt uralkodó a vallási rajongás, a teológiai bölcsesség és szerzeti élet iránt. Nehéz is volna a két ország irodalmi munkásságának pontos határát meghúzni; mert habár a szellemi élet nemes forrása az iráni elemekből eredt, mégis csagatái-török származású tudósok is buzgó részt vettek abban, és tatár fejedelmek voltak azok, kik nemcsak gazdag támogatásban részesíték az irodalom és művészet embereit, hanem még azok közé is sorakoztak, és nem vonakodtak néha-néha még alárendelt állást is elfogadni. „Kedves gyülekezetek”²⁹⁾ című művében Mir Ali Sir a következő hercegeket sorolja fel Timur házából, kik irodalommal foglalkoztak: Sáhrukh Mirza, aki török és perzsa költeményeket írt, és kitől a következő négy soros költemény ismeretes:

„A hősnek felhevülnie és fellángolnia kell a csatában; ha sebesült, a ló sörénye legyen ágya; kutya halálával haljon meg a gyáva, ki férfinak mondja magát s az ellen kegyelemért könyörög.” Az erotikus költészetben is tett kísérleteket és szeretett nejéhez, Gouhar Sádhoz, (a gyönyör drágaköve) intézett gyengéd ömlengései még ma is élnek a heráti nép meséiben. – Hasonlóképp írtak török és perzsa verseket szultán Iszkender Sírázi, Omar Seikh fia, és a már említett Khalil Mirza, kitől a török költeményeknek egész Divánja maradt fenn, melyet Khodsa Iszmet Bokhári híres költő dicsérettel említ. Ulug Beg, kinek csillagászati és mennyiségtani tudományosságáról már szoltunk, az egzakt tudományok mellett a szépirodalmat, festészetet és zenészetet is igen kedvelte, és rendkívüli emlékező tehet-

ségének bizonyítékaul említik, hogy a koránt hét különböző olvasásmód szerint tudta könyv nélkül. Baiszonkur^{vii}, Sáhrukh Mirza fia, ki még atyja életében meghalt³⁰), folytonosan környezve volt költők, festők, szépírók és zenészekkel, fiától Báber Mirzától pedig, ki kora halálát a szesz italok mértéktelen élvezete által idézte elő³¹), sok költői eszme maradt fenn török nyelven. Szidi Ahmed Mirza, Miránsáh fia, egy Divánt és egy Mesznevit hagyott hátra „Letafet-Námeh” (a kellem könyve) cím alatt. Végre e felsorolást Báber Mirzával, az indiai mongol dinasztia^{viii} alapítójával, lehet befejezni, aki már említett emlékirataiban mint antik modorú és bámulatos szépségű költő, államférfi és bölcsész³²) lép elénk.

Szabad-e tehát csodálkoznunk, ha – a keleti példabeszéd: „a nép fejedelme hitét követi” értelmében – a Timuridák korszaka oly kultúrtörökvéseknek adja jelét, melyek – kivéve az Omejjadok fénykorát Spanyolországban és az első Abbászidákét Arábiában – az Iszlám népénél sehol és semmikor sem találhatók? Igaz ugyan, hogy a Timuridák kultúr-korszaka csak folytatása az Iránban az utolsó mongol fejedelmek uralkodása alatt beállott szellemi ébredésnek, ámde Merága, Tebrisz és Szultanie udvarain a művészet és tudomány soha sem fénylett oly *soknemű* irányban mint Herát és Szamarkandban. A kor *költői* közül csak a következőket akarjuk felemlíteni: Mevláná Abdurrahman Dsámi, kit *isteninek* neveztek, a szónak nagy mestere vers és prózában, ki a tudomány több ágaiban: a teológia, szövegmagyarázat, erkölcsstan, bölcsészet- és nyelvészetben, és a költészet minden nemében egyformán kitűnt. Szuzeili vagy Seikhun Szuheili, Bidpai indiai meséinek mesteri fordítója, ki előbb Ebuszaid, és azután még 20 évig Mirza Huszein Baikara udvarán élt. Kaszim ul enár (a világosságot osztó), tulajdonképpen Muajjin-eddin Ali, korának legnagyobb misztikus költője, ki előbb Sáhrukh udvarán élt, de ettől később elutasítván Szamarkandba vonult vissza és 837-ben (1433) halt meg. Khodsa Abdulah Hatifi, más néven Mesznevi guj

(Mesznevi-költő), a Timurnameh, azaz Timur versekben írt életrajzának szerzője. Khodsa Iszmet Bokhári, Szultán Khalil és Ulug Bég udvari költője, mely utóbbinak ő adott tanítást a költészetben. Meghalt 845 (1441). Mevlána Huszein Kubera, a híres Nedsmeddin Kubera utóda, kit a mongolok Ürgendsben kivégeztek, és a tudós Ebdulvefa Kháreznai tanítványa. Mevláná Huszein mint misztikus költő tűnt ki és egy kommentárt is írt Dseláleddin Rúmi Mesznevi-jéhez. Khodsa Abdullah Murvárid (a gyöngy), ki Bejani költői név alatt egy gházeleket és dicsénekeket tartalmazó dívánt, egy „Minisz ul elhabáb (a barátok bizalmasa)” című könyvet és egy a levélírásról szóló művet hagyott hátra. Mollah Binai, egy heráti építész fia, ki szülővárosában Mirza Huszein udvaránál addig állt kegyben, míg Mir Ali Sirrel^x viszályba nem keveredett, mikor is Transoxaniába ment, hol Szultán Mahmud által kegyeltetett és később Sejbáni Mehemed khán által udvari költőnek kineveztetett. Meghalt 922 (1516). Mohamed Szalih, ki kellemteljes gházeleket írt és a „Medsnun és Leila” versmértékében egy török Mesznevit szerzett. Báber költeményeitől minden érdemet megtagad, de ez csak onnan látszik lenni, mivel Mehemed Szalih Sejbáni kegyence volt és az özbeg fejedelem udvarán tartózkodott. Heláli, a sokat olvasott „Sáh u Dervis” (király és koldus) című Mesznevi szerzője, kinek szemtelensége, mellyel a szerelmi gyönyöröket nem a nőben, hanem a férfiban énekli meg, Báber által joggal dorgáltatik. Emlékező tehetsége állítólag oly csodálatos volt, hogy mintegy harminc-negyvenezer disztichont tudott könyv nélkül. Végül, de éppen nem mint utolsót, Mir Ali Sirt akarjuk felemlíteni, ki mint kitűnő államférfiú, ügyes hadvezér és magvas, termékeny író, tette magát híressé. Habár nem alapítója a keleti török irodalomnak, mint azt általán hiszik³³), mégis úgy török nyelven írt számos szerzeményei, valamint azon buzgóság által, mellyel a török nemzeti elemet az iráni széppészek előítélete és gúnyja ellen védelmezte³⁴), kiérdemelte azon nagy elismerést, mellyel földijeit őt úgy életében valamint halála

után is kitüntették. Negyedfél század múlt el az ő halála óta, és művei – bár a nép azokat nem mindenhol érti – még most is házi kincsét képezik minden a műveltségre igényt tartó özbegnek. *A teológia, szövegmagyarázat és miszticizmus* terén egész sereg buzgó munkással találkozunk, kik „a tudomány világító csillagai” közül az egyiket vagy másikat követve, szóval és tettel munkálkodtak. Eltekintve attól, hogy e tudomány egyik vagy másik ágát minden írónak kellett művelnie, és hogy sokan, kik a költői koronát elnyerték, egyszersmind az „isten tudományok” palástjával is díszesítettek, mint szaktudósok a következők említendői: Mevláná Huszami, khivai születésű, a karaköli híres Khodsa Ahrárnak hosszú ideig tanítványa és társalkodója. Khodsa Obeidullah Ahrar, Bahaeddin Nákisbend szellemi tanítványa és műveinek buzgó folytatója, aki mint misztikus és tudós oly tekintélyben állott, hogy korának fejedelmei kegyéért a szó szoros értelmében versenyeztek. Mindamellett azt mondják, hogy szigorúan követve Mohamed állítólagos életelvét, miszerint „el fakru fakhri” (a szegénység az én büszkeségem), Karaköl környékén, ahol lakása volt, önmaga művelte szántóföldeit. Meghalt 895-ben (1489) Kumagirán faluban. Műve: Tohfei Ahrár, vallás-erkölcsi tartalommal, még ma is szorgalmasan olvastatik, és Szamarkandban levő síremlékéhez messze vidékről zarándokoltak. Mevlána Fasziheddin, ki Mirza Huszein Baikara udvarán élt és Mir Ali Sir különös kegyében részesült. A dogmatika jelesebb műveihez írt kommentárjai még ma is tanulmány tárgyát képezik a közép-ázsiai kollégiumokban. Meghalt 919-ben (1513). Kevésbé ismeretes, de nem kevésbé nagyra becsült kommentárjai által Molla Abdul Gaffur, Dsámi tanítványa, aki azonfelül mint jogtudós is híres volt. Meghalt 916-ban (1510). Hasonló foglalkozású és híreik voltak: Mevláná Muajjin Ferrákból Mohamed életrajza és „az iszlám főoszlopa” című művéért; továbbá Mevlána Kemáleddin Huszein számos, a koránra vonatkozó exegetikai iratai és erkölcsstani önálló műveiért; *A történetírásban* Serefeddin és Abdurrezák tűntek ki, az első Ti-

mur életrajza, az utóbbi a Timuridáknak általa írt tartalmas története által. A Debesztán (a vallások iskolája) is, mely kelet tizenkét vallásáról beszél, és melyet a tudós Jones W. kelet egyik legtanulságosabb, legzseniálisabb művének tart, ez időben íratott. *A mennyiségtan és népisme*³⁵⁾ sem maradt figyelem nélkül, sőt ki tudja, e jeles korszak mennyi más szellemi terménye maradt előttünk ismeretlen a hiányos tudósítások következtében?

Mi nem bocsátkozhatunk itt részletes irodalomtörténeti fejtegetésekbe, miért is hallgatva megyünk át a *nyelvészek* és jogtudósok csarnokán, mégis azon észrevétellel, hogy nem egy, a moszlim ifjúság által még ma is, és mindenhol használt nyelv- és mondattani segédkönyv e korból származik, és hogy a közép-ázsiaiaknak számos rituális és más szokása azon idő tudósainak nézeteire támaszkodik. Mindaz, amit az ázsiai vagy bárhova való mohamedán finom, magas és tökéletes műveltség alatt ért, oly tulajdonok, melyek ma előtte csak névileg ismeretesek, mindaz virágzott a Heráti és szamarkandi udvarokon. Első sorban a *szépirást és festészetet* akarjuk említeni. Az elsőben Szultán Ali tündökölt, kit Ali Sir művei leírására használt, az utóbbiban Behzád és Sáh Mozaffar, mert noha a Timuridák buzgó szunniták voltak, könyveiket mégis színes illusztrációkkal látták el és építményeiket freskó-festményekkel díszítették³⁶⁾, melyekben nemcsak arabeszkék és élettelen tárgyak, hanem néha híres fejedelmek és harcosok, sőt szentek is voltak ábrázolva. Az *építészetben* főleg Sáhrukh, Ulug Bég, Ebuszaid és Mirza Huszein uralkodása volt termékeny, és Uszta Mehemed Szedz és Uszta Kavámeddin építészekről mondatik, hogy több ezerre menő nyilvános épületet készítettek. Szám Mirza történetíró állítása szerint Mir Ali Sir csak magában Khorászában kollégiumokban, karvászterájokban, hidak, mecsetek, kórházak és olvasó-termekben háromszázhetven épületet készítettett. Hát még az ily korszak fejedelmei és hercegei mit tettek? Az Oxuson túl az örökös háborúk még a romoknak is csak csekély nyomait hagyták meg, de Herát körül több mint

egy pont van, mely egykor virágzó kultúrállapotokról tesz fényes tanúságot. Nemcsak magában Herát városában, a Moszallahon és Khodsa Abdulláh Anszariban lehet csodálni a Timuridák finom ízlését, a Murgáb vadregényes partjai, hol nem egy kiugró szikla díszelkedik egy hajdani kéjlak romjaival, mindez határozottan mutatja, hogy mily nagymértékben tudták e férfiak a művészetet, tudományt és költészetet az élet szépítésére értékesíteni. Miután a tivornyáknál, melyek Herát és Szamarkandban a nagyszámú Seikhek, teológusok és exegeták dacára is szokásban voltak, sőt gyakran napokig tartottak, dal és zenének soha sem szabadott hiányoznia, a *zenészek és zeneírók* nem kis tekintélyben álltak. Kiváló hírnek örvendhettek e téren Báber tanúsága szerint a már említett Khodsa Abdulláh Murvárid, Kul Mohamed Udi, Seikh Neji és Huszein Udi, kik részint a hárfán és gitáron tűntek ki, míg mások, mint: Mir Sádi, Gulám és Mir Gázu zeneszerzeményeik által lettek nevezetesekké. A mohamedán Ázsia jelenlegi viszonyainak ismerője előtt nagyon feltűnő, hogy a Timuridák udvarán *táncművészek* is voltak, sőt Báber szerint éppen egy Bedr nevű Szeid (azaz a próféta családjából való) volt az, ki híres mester volt Terpsichore művészetében, ki több táncot maga is szerzett. Mily szörnyülködés fogná el a mai moszlimet, ha egy Szeid vastag tekercsű turbánjával valami Pas de deux-félét, vagy egy másik, Heráti³⁷⁾ név alatt Iránban még ma is kedvelt táncot járna el előtte!

Így változnak az idők, és így bukott Közép-Ázsia is a Timuridák hanyatlása után a műveltség magas fokáról és a szépért való igaz lelkesedésből a tudatlanság azon szennyébe és azon barbárságba, melyből azután soha többé ki nem emelkedett. Kultúrkorszakának kialudtával állami léte is halványulni kezdett, mert Bokhara és Szamarkand, melynek urai századokon át a mohamedán Ázsia legszebb részeinek osztogatták a parancsot, most már úgyszólván eljátszotta szerepét a világtörténeti események színpadán. Ami a múltban Transoxania legszebb királysága volt, az a jövőben Bokhara szegényes khánságává süllyedt le!

JEGYZETEK

¹⁾ Ezen viszony Belin M. tudós franciának is feltűnt, aki midőn „Notice bibliographique et littéraire sur Mir-Ali-Chir Nevaii” című művében a Timuridák koráról beszél, a 29. lapon a következő megjegyzést teszi: „Il y lieu de s'étonner que le gout des lettres n'ait pu exercer sur ces princes doué, pour la plupart, d'une certaine philosophie religieuse, une influence salutaire sur leur rudesse et leur cruanté naturell.”

²⁾ Nyolc hites feleségétől Timur négy fiúval ajándékozott meg: 1) Gájusz-ed-din Dsihángir. 2) Muiz-ed-din Omar Seikh. 3) Miránsáh. 4) Sáhrukh Mirza.

³⁾ Nevezetesen a hadparancsnokok tanácsának véleménye osztott meg az először teendő lépések fölött. Némelyek azt vélték, hogy a császár halálát eltitkolni s a különben is megrettent mongolok és kínaiakra törni kellene, míg mások gyors visszavonulást tanácsoltak, és véleményüket végre keresztül is vitték.

⁴⁾ A hadseregben csak igen kevesen voltak Timur végrendeletének megváltoztatása mellett. Az elégtelenek élén egyfelől Mirza Sztultán Huszein, Timur egyik unokája, másfelől Burunduk tábornok állott, kik azonban már csak azért sem hiúsították meg Khalil tervét, mivel idevonatkozó határozataikban soha nem tudtak egyességre jutni s a tett mezejére mindig későn értek.

⁵⁾ Mivel ezen nő Timur életében urának háremében a többi nők irányában igen alárendelt állást elfoglalni és nem egy gyalázatot tűrni volt kénytelen, szerencsés napjaiban annyiival inkább eresztette szabad fékre bosszúszomját és ezáltal számos, a trónhoz közel álló országnagyot sértett meg.

⁶⁾ Gházelei közül Mir-Ali-Sir a következő versszakot idézi, mely inkább a betűrímelésben való ügyességet, mintsem költői szépséget mutat:

Ej turk-i peri peikerimiz
terk-i-dsefá kil
Kám dilimiz Láal-i-revân
bákhti-revá kil.

Azaz:

Ó te Perihez hasonló szépem,
hagyj fel a kínzással,
És hadd ugyan folyni szívem gyönyörét,
a lélekadó rubint (csókot)!

⁷⁾ A Rauzat-esz-Szefá litográfiai kiadásában Mir Ali Jár áll. A Tárikhi Szeid Rákim valamint a Tárikhi Mekim Kháni Ali Jár-tír;

mindamelletten én hajlandó vagyok a „Matlāa esz Szādein” című régi és szép kéziratnak adni hitelt.

⁸⁾ Az áruló vezír ezt azon szándékából tette, hogy önmagát tegye Afganesztán és Észak-India fejedelmévé. Az országnagyok felkelése azonban futni kényszerítette őt; Herátba menekült tehát, de itt Sáhrukh kivégeztette őt, és saját kormánya alá hozta testvérfia országát.

⁹⁾ Mirkhond beszéli, hogy Sáhrukh okozta volna a fejedeleminő meggyaláztatását Szamarkand bevétele után. Nekem azonban a Malcolm által is „Persia történetében” vitatott ellenkező verzió látszik valószínűbbnek. Sáhrukh maga is regényes viszonyban állt Gauher Sád nevű nejevel, s a róla még ma is fennlevő mondák után ítélve, nehéz elhinni, hogy ő szerelmi fájdalomtól kínzott testvérfiát még jobban megbántotta volna.

¹⁰⁾ Khudadád ugyanis eredetét a Tszagataidáktól vezette le, és habár ez még kétségbe vonható, annyi bizonyos, hogy ő a Timur által legyőzött Dseten-főnökök ügyét képviselte, és hogy Transoxaniának északi vidékeiről az összes mongolok és kalmukok hozzá csatlakoztak.

¹¹⁾ Beszéli, hogy Sád-i-Mulk nem bírta túlélni híj férje halálát; egy tört szűrt keblébe és vele egy sírba temettetett.

¹²⁾ Körünöskháne szó szerint törökül oly házat jelent, hol az emberek látják egymást, tehát valami társalgó-terem félét.

¹³⁾ Ez úgy látszik nem azonos a híres Köktással (kék kő), melyet én Szamarkandban láttam, és melyről útleírásomban a 167. lapon említést is teszek. A repedés ezen általam említett kővön is létezik ugyan, de az általam adott mérték nagyon is eltér Béberétől.

¹⁴⁾ Ulug Beg táblái négy részre vannak osztva és tárgyalják: 1) A különböző korszakok és érákat. 2) Az idő ismeretét. 3) A bolygók futását. 4) Az álló csillagok helyzetét. Nyugaton e táblák először 1642–48-ban Greaves John oxfordi tanár és tudós orientalista és matematikus által lettek ismeretessékké. Dr. Hyde Tamás az egész jegyzéket 1665-ben fordította le és adta ki Ulug Beg életrajzával együtt ily cím alatt: „Tabulae longae lat. Stellarum fixarum ex observationi Ulug Beighi Tamerlani magni nepoti.” Ezen könyv Sharpe javításával 1767-ben nyomtatott és később Sédillot által franciára fordíttatott. Lásd: „Markham C. Indian Surveys.” 235. l.

¹⁵⁾ Khodsa Iszmesz Bokhári udvari költőn kívül még Khiáli, Burunduk, Rusztem Khuriáni és Táhir Abjurdi voltak nevezetes költők Ulug Beg udvarán.

¹⁶⁾ Ebuszaid egymaga odament az ostromolt Szamarkand egyik kapujához, megismertette magát és bebocsáttatást kért. Midőn az

özbegek körükből való titkos távozását megtudták, gyanakodni kezdtek. Némelyek hátulról való megtámadtatástól féltek és futásnak eredtek, másokat ellenben a szó szoros értelmében elkergetni kellett. Ebuszaid részéről ily eljárás nem mutat valami különös háladatosságra, és úgy látszik ez volt fő oka annak, hogy Ebulkhair a később nála segílyt kereső Timuridát nem fogadta oly nagy buzgalommal.

¹⁷⁾ Mirza Ebulkászim Báber – nem cserélendő fel az indiai mongol dinasztia hasonló nevű alapítójával – Sáhrukh unokája volt ennek fia, Baiszonkur Mirzától.

¹⁸⁾ Én *Dsüg*-nek olvasom, mivel e szót töröknek tartom; ha azonban *ör* értelemben perzsa eredetű, akkor a mások által elfogadott *Dsogi* volna helyesebb.

¹⁹⁾ Sáhrukhié volt neve az újon épült Bináketnek, mely tudvalevőleg a mongolok alatt elpusztított. Nevét Sáhrukh Mirza tiszteletére kapta.

²⁰⁾ Neki épp akkor kellett védelmeznie Gedik (Hemmernél hibásan *Kedük*) Ahmed basa ellen, kit II. Mohamed erős sereggel küldött Anatóliába. Konstantinápoly hódítója bosszút forralt Uzun Haszan ellen, mivel ez Isáb Béget, az ottománok ellenségét, vendégszeretőleg fogadta.

²¹⁾ Mivel Ebuszaid Herát elő bevétele alkalmával Gouhar Sad fedelelemnőt, Sáhrukh Mirza nejét kivégezteté, Uzun Haszan foglyát Jadikiár Mirzának, az utóbbi fiának adta át, ki a vérbosszú szent kötelességét teljesítendő, őt azonnal kivégeztette. Így beszéli Mirza Huszein Baikara történetírója. Contarini, Velence követe Uzun Haszan udvarán, azt mondja, hogy ő az iszfaháni palota egyik szobájában egy festményt látott, mely Ebuszaidot (ő Buzekhnek nevezi őt) ábrázolta, midőn Ugurlu Mohamed, Uzun Haszan fia által kötélre vezettetik míg egy másik szobában egy kép azt ábrázolta, mikor az egykor oly, hatalmas Timuridának feje vétetik.

²²⁾ Mivel Mohamed a szeszes italok élvezetét főleg azért tiltotta meg, hogy hívői ittasságban az ötszöri imát elfeledjék, a mohamedánok prófétájuk gondosságát az által kerülik ki, hogy imáikat részeg állapotukban is híven elmondják.

²³⁾ Szeid Rakim a 896-ik évet adja, és ez több, Szultán Ahmed halála alkalmából írt chronogrammal akarja bebizonyítani. Nekem azonban a Báber által adott évszám helyesebbnek látszik, mivel ő Szultán Ahmed kortársa volt.

²⁴⁾ Khoszu-Sáh török volt a Kipcsák törzsből; első ifjúságát a Terkhánok szolgálatában töltötte, később Szultán Mahmud kegyét nyerte meg, és már az utóbbinak életében 5–6000 emberből álló

sereget tartott saját szolgálatában, és Bedakhsán tartományát az Oxustól a Hindukusig hűbérül nyerte. Ura halála után épp ezen országban függetlennek nyilvánította magát, 20 000 emberből álló hadsereget tartott, de a dics- és uralomvágy által annyira elvakította, hogy jövevénye utódaival kegyetlenül bánt, amennyiben az egyik fiát megvakíttatta, a másikat megölette. (Báber, eredeti szöveg, 36. l.)

²⁵⁾ Ő szép költeményeket írt, melyek azonban nem gyűjtettek egy Divánba. – Báber állítása szerint ő ügyes szépíró és festő is volt.

²⁶⁾ Perzsául: „Mil Kesiden.” *Mil* alatt egy vékony gerelyalakú sebészeti eszköz értetik, mely megtüzesítve az elítélt szemein keresztülhúzzatik. Azonkívül *Mil*nek nevezetik még azon eszköz is, melynek segítségével a keletiek, hogy szemük fényét növeljék, szempilláikat *Kobellel* (egy fekete vaskő pora) festeni szokták.

²⁷⁾ Baiszonkur, Szultán Mahmud második fia, 882-ben (1482) született és Báber leírása nagy szemű és sötétarcszínű, de különben tiszta turkomán jellegű volt.

²⁸⁾ Nem lehet gyengédebb viszonyt képzelni annál, mely Báber és szelleműs, a kormányügyekben jártas anyja között létezett. Az utóbbi szeretete által ösztönöztetve, rosszalta fiának veszélyekkel járó nagyravágását, és hogy most visszahívta, annak az Endidsánban csendben készülődő forradalom volt az oka, mely később a törekvő Timuridát meg is fosztotta atyjai trónjától.

²⁹⁾ Medsalisz en nefais. Az illető műnek itt idézett helye azon szövegből van véve, melyet Belin M.

úr már idézett művében, a 65–82. lapon tett közzé.

³⁰⁾ Meghalt 836-ban (1430) Dsemáziul evvel 6-ikán, mint Chanikoff N. úr egy a Heráti Moszalláhban létező síratból kiolvasta.

³¹⁾ Egy veszélyes betegség által a túlságos ivás miatt megintén, Báber Mírza megbánás és töredelemmel telt kebellet egy időre Meshedbe vonult vissza és egész napokat töltött Imám Riza mecsetében. De szenvedélye erősebb volt határozatánál, ő iszákosságába csakhamar visszaesett és 861-ben (1455) meg is halt.

³²⁾ A török és perzsa nép összes irodalmában aligha van egy második könyv, mely oly egyszerű nyelven annyi tanulságot tartalmazna mint a Bábemámeh.

³³⁾ A török irodalomnak, mely a török nép ismeretessé étele óta annyi változaton ment keresztül, és a vallási, politikai és társadalmi állapotok hű bélyegét mindig magán viselte, az előttünk eddigelé legrégebbnek ismert nyelvemlékek után ítélve, már a keresztényen

korszámlálás kilencedik századában kellett virágoznia. Az általam 1871-ben részben kiadott Kudatku Bilik, melynek nyelve a szerző azon állítása ellenére, miszerint műve a legelső, mely török nyelven íratott, kora irodalmi tevékenységre mutat, 463-ban (1070) íratott.

³⁴⁾ Már akkor érvényre jutott azon különben egészen jogos nézet, hogy az iráni elem a törököt szellemi tehetségre nézve messze felülmúlja. Mir Ali Sir, földijeinek irodalmi termékeire mutatva, bebizonyította, hogy a törökök is tudnak szellemdúsan írni; de mivel az akkori perzsa irodalom csillagaival nem vetekedhetett, az irodalmi képesség kérdéséről a jellemkülönbségre tért át, és képe előterébe a törökök becsületességét, hűségét és vitézségét állította. Ezen vitája „Muhakemet el lugetein” című művében foglaltatik.

³⁵⁾ Ide tartozik elsősorban Dsáminak kérdések és feleletekben Indiáról írt műve és Vaszifnak „Bilád-i-Csin” (Kína városai) című könyve, hihetőleg azon küldöttség jelentésének alapján, melyet Sáhrukh Mirza küldött Pekingbe.

³⁶⁾ Báber állítása szerint Ebuszaid Báber Mirza palotáját kőfaragványokkal és csataképekkel ékesítette.

³⁷⁾ A Heráti nevű táncot én 1862-ben Sírázban láttam előadni. Az illető táncos egy székre állt, egy lepedőfélébe burkolózott, mialatt mozdulatai a zene vagy ének ütemét pontosan követték, és miután e helyzetben nem annyira kellemes, mint inkább nagy ügyességet tanúsító evolúciókat tett, ismét kibontakozott. Más táncok, melye Khorászáni név alatt ismeretesek és szintén azon időből származnak, a négyeshez hasonló társas táncot ábrázolnak, mialatt a táncosok a szerelem egész processzusát adják elő nem éppen esztétikai képekben.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: Sáhrokh: Tímúrt Sáhrokhon kívül Mírásáh nevű fia is túlélte, Vámbéry információival szemben. Két másik fia, Dzsahángír és Omár Sejkh hunytak el már apjuk életében.

^{II.}: fiának: Ulug Bég Timúr unokájaként kapta meg Közép-Ázsia nagy részét.

^{III.}: Mehemed Turgai: mai olvasatban Mohammad Taraqai, Ulug Bég eredeti neve. A kiváló tímúrida herceg és tudós 1394-ben született Sáhrokh legidősebb fiaként. Az Ulug Bég ('Nagy Úr') nevet később nyerte el hatalma és szellemi kvalitásai miatt.

^{IV.}: híres csillagda: Ulug Bég számos tudományos eredménye közül talán a leghíresebb a Szamarkand melletti obszervatórium volt. Vámbéry megjegyzései azért is izgalmasak, mert amikor e so-

rokat leírta, az obszervatórium maradványai még nem kerültek elő, és minden róla fennmaradt információ kizárólag írott forrásokon alapult. Amikor Vjatkin szamarkandi orosz tanácnak és régésznek sikerült a 20. század elején azonosítania Ulug Bég obszervatóriumának helyszínét, csupán akkor kezdődhetek meg e hajdanvolt monumentális csillagvizsgáló feltárásának munkálatai. E fontos tudománytörténeti mérföldkő ma már jól ismert minden Szamarkandba látogatónak, nem messze az egykori Afrásziáb, a szogd város romjaitól. Ulug Bég egyéb szamarkandi építkezéseiből máig látható a Regisztán téren álló medreszéje. Ulug Bég Szamarkandon kívül Bukharában és Gidzsduvánban is építtetett egy-egy medreszét Közép-Ázsiában, melyek szintén jó állapotban maradtak fent máig.

^v: apagyilkos. ‘Abd al-Latif Ulug Bég kegyetlen természetű fia volt, aki valóban megölette apját. Ám kérészetű hatalma végén őt is meggyilkolták. ‘Abd al-Latifot Közép-Ázsiában máig a ‘pidarkus’ apagyilkos jelzővel illetik. Tettéért büntetésből nem is a szamarkandi Gúr-i Mír mauzóleumba, a Timuridák családi sírboltjába temették el, hanem a közelében levő Akszarái mauzóleumba. Ulug Bég holttestének 1941-es exhumálásakor Geraszimov szovjet-orosz antropológus bizonyította, hogy Ulug Béget lefejezték.

^{vi}: Seibáni Mehemed kán: Mohammad Seibáni kán: a Tímúridákat váltó Seibánida dinasztia első jelentős uralkodója. Dzsocsi Sibán (Seibán) nevű fiának távoli leszármazottja volt és az ún. üzbég törzsek parancsnoka, melyek a 14. századi Arany Horda belső kánról, Özbegről kapák nevüket.

^{vii}: Baiszonkur: Baiszungur Sáhrokh egyik ifjabbik fia, bátyjához, Ulug Béghhez hasonlóan komoly művészi érdeklődésű Tímúrida herceg. A Baiszungur korában elkészült Királyok Könyve e híres perzsa eposz egyik legkorábbi kritikai igényű verziója.

^{viii}: indiai mongol dinasztia: Vámbéry itt a 16–19. században India nagy részét uraló mogul dinasztiára utal, melynek Bábur volt az alapítója, aki távoli leszármazottja volt Tímúrnak és anyai ágon Dzsingisz kánnak is.

^{ix}: Mír ‘Alf Sír Navá’i, híres közép-ázsiai török költő (1441–1501), a csagatáj török irodalmi nyelv megteremtője és egyben legnagyobb alakja.

XIII. ÖZBEGEK ÉS SEJBÁNI MEHEMED KHÁN

903 (1500) – 916 (1510)

Hajdantól fogva fényes vonás volt az a török nép jellemében, hogy uralkodói körül azt, ki kormányzásának fénye vagy közhasznú intézmények behozatala által magának kiváló érdemeket szerzett, az által törekedett megörökíteni, hogy nevének felvétele által őt második törzsatyjává tette, és ezzel állami újjászervezésének és a világtörténeti események színterére való lépésének a legjobb kifejezést adta. Így látjuk, hogy a törökök, kik mint a Szeldsukidák előőrsei a nyugati Ázsiába benyomultak és a régi Bizánc romjain új birodalmat építettek, vezetőjük Oszmán nevére még ma is Oszmánli-knak mondják magukat, és így történt, hogy azon török-mongol¹⁾ törzsek, melyek a kék horda keleti vidékén, azaz a Volga és Aral-tó között²⁾ tartózkodtak, Özbeg után, ki Dsüdsi házából

a kilencedik uralkodó volt, magukat politikai gyűnéven *özbegeknek*³⁾ nevezik. „Özbeg khán – így beszéli Abulgázi a tatárok történetében⁴⁾ – mindenkit tisztelt és érdeme szerint jutalmazott. A népet az Iszlámhoz hívta, és általa sokan díszesíték magukat az igaz hit nemességével. Azért is vette fel Dsüdsi népe az özbeg nevet, melyet a világ végéig is meg fog tartani^{l.}”

Özbeg valóban nemcsak népének térítője volt, hanem mint Hammer helyesen megjegyzi⁵⁾, egyszersmind a harmadik azon négy legnagyobb uralkodó közt, kik Kipcsák trónját díszítették, de az özbegek nemzetiségi neve, mely a Timuridák uralma alatt tűnik fel először, és melyet már Ibn Batutah arab utazó is említ, sem alatta, sem legközelebbi utódai alatt nem játszott valami kiváló szerepet. Csak százötven évvel később, midőn a hajdan oly hatalmas kipcsáki arany horda^{II} már négy részre volt szakadva, minek következtében Iván Vasziljevics, ki Oroszországot a tatár járom alól felszabadította, Dsüdsi utódainak hatalmát a Volga felső folyásánál csakhamar megtörhette, csak ekkor halljuk, hogy azon hercegek és alattvalók között, kik a Szeráiban uralkodó fejedelemnek az engedelmességet felmondták, és mint őrszakállúak vagy khánok szuverén hatalmat gyakoroltak, az özbegek fejedelme, Ebulkhair khán is volt. Ez sátrai és nomád népének számos nyájaival a zivatar elől, mely a keresztyén észak felől a moszlim uralmat fenyegette, mindinkább a keleti vadon vidék felé húzódtott vissza, és Kicsik⁶⁾ Mohamednek, a kék horda utolsó fejedelmének uralkodási idejében, kinek bukásával Dsüdsinek kipcsáki trónusa is teljesen összeomlott, Ebulkhait már oly nagy tekintélyre jutott, hogy Ebuszaid, Mehemed Dsügi és Huszein Baikara Timuridák, mint az utolsó fejezetben láttuk, nála kerestek segílyt és menedéket. A nyugati Szerai s a déli Transoxania kultúrbefolyásától távol az özbegek, a pusztaságnak e sajátos fiai, a turáni harcos zord jellemét csakugyan tovább is tarthatták meg mint szilárd lakhelyhez szokott s a Timuridák civilizációja által már elpuhult testvéreik. Az arab próféta vallása közöttük csak névleg

volt elterjedve, szokásaik – valamint maga a nép is – török és mongol elemek tarka vegyületét tüntették fel, és míg a török a Jaxartes és Oxus mentében Irán nyelve és irodalmával éppen úgy mint finomabb életmódjával mindinkább megbarátkozott, addig az özbegek még mindig birka- és lóbőrbe öltöztek, szellemi életük pedig legföljebb annyira haladt, hogy nemzeti szentjük, az aszkéta Khodsa Ahmed Jeszevi⁷⁾ állítólagos csodaereje által magukat némileg vezetni engedték. Csak később, midőn állandó lakhelyre telepedtek, vetették le lassanként a durvaság öltönyét, és valamint előbb *csagatái* név alatt Transoxaniának letelepedett, úgyszólván művelt törökjei, *özbeg* név alatt pedig az északkeleti vad pusztalakók értettek⁸⁾, úgy az újabb időkig e viszony annyira megfordult, hogy az özbeg teljesen a hajdani csagatái helyébe lépett, míg a műveletlen török a *kirgiz* vagy *kazab*^{III)} névvel (szó szerint: kóborló, vándor) jelöltetik.

Ebulkhair a kort, amelyben élt, nagyon jól megértette. Nem is gondolva hódításokra, melyek különben Közép-Ázsia akkori viszonyai között lehetetlenek is lettek volna, megelégedett azzal, ha Timur utódai a heves testvérharcban hozzá segélyért folyamodtak. Ő nemcsak Ebuszaid, hanem Minucsehr Mirza és szultán Huszein Baikara ügyéért is harcolt, özbegjei mindenkor zsákmánnyal gazdagon megrakva tértek vissza, és az ő, csaknem 40 éves uralma a pusztai fejedelmek legdicsőbbjének mondatik. „Gyorsan szétoszlik a sivatag homokja, de még gyorsabban az emberi szerencse”, mondja a turkomán példabeszéd. Ebulkhair hatalma és tekintélye ellenségeket és irigyeket szerzett neki, a vadon szomszédos ősszakállai szövettek ellene, és mivel a tatár példabeszéd szerint: „Ha az ellenség atyád sátrára tör, akkor csatlakozzál hozzá és rabolj vele”⁹⁾ még legközelebbi rokonai, mint a már említett Bürge szultán is ellene keltek, ő csakhamar legyőzetett, és a csatában történt halála után családjának számos tagjai a pusztában minden irányban szétszórattak. Hátrahagyott tizenegy fia közül¹⁰⁾ tisztében őt csakis ötödik fia, Seikh

Haidar szultán követte, de ez is csak névleg és kevesek fölött, mivel az özbegek már ekkor Ebulkhair egyik unokájára, t. i. Mehemed Sejbáni hercegre, kit Sáhbakhtnak (királyi szerencse) is neveztek¹¹⁾ fordították szemüket és bizalmukat, aki fiatalsága dacára a legszebb reményekre jogosított. Sejbáni, ahogy őt ezentúl egyszerűbben nevezni fogjuk, atyját Budag Szultánt (királybimbó) és anyját Kúzi Begumot¹²⁾ (bárányka asszonyság) már korán elvesztette¹³⁾ és fivére szultán Mahmuddal együtt nagyatyja egy hű szolgájának, Karadsa Bégnek gyámsága alatt élt, ki a még élő hercegeket a legmelegebben vette pártfogásába. Seikh Haidar halála után Karadsa Bég kényszerülve látta magát az e közben felnőtt hercegekkel Ebulkhair családjának ellenségei elől a Jaxartes alsó folyásához menekülni, hol Sejbáni nagyatyja csapatainak szétszórt *auľait* (sátorcsoport) maga köré gyűjtötte, és csendben készülleteket tőn, hogy a vérbosszú szent kötelességének teljesítése által háza tekintélyét emelje, de különösen, hogy Bürge szultánon, ki az említett folyó felső folyásánál egy erdő szélén ütötte fel lakhelyét, a gyalázatos árulást, melyet az Ebulkhair ellen tett, megbosszulja. Míg ereje nem volt elegendő a cél kivitelére, Sejbáni barátságot színelte, de idővel megjött a lehetőség is, és azon hosszú, fagyos téli éjszakák egyikén, melyek az anélkül is egyhangú, komor pusztaság ijedelmeit képezik, bátor híveinek csekély csapatával megrohanta ellensége tanyáját, leölte a hozzátartozók nagy részét és Bürge maga sem menekülhetett meg a haláltól a hűség egy ritka példájának dacára.¹⁴⁾ A fiatal hős e vállalat sikere után csakhamar egy nem jelentéktelen özbeg lovas csapat élén látta magát, mellyel már nagyobb vállalatokhoz is foghatott, melyek, mint látni fogjuk, nem is soká váratnak magukra.

Ily körülmények között a transoxaniai Timuridákkal való érintkezés nem volt soká kikerülhető. A szamarkandi trónon ekkor szultán Ahmed ült, Ebuszaid fia, és birodalma északi határa Mezid Tarkhánnak, Kislik khán fiának helytartósága alatt állt. Ezen utóbbinak Sejbáni elő-

ször ajánlotta fel szolgálatát, egy ideig zsoldjában is állt, de Mezip csakhamar észrevette, hogy az özbeg főnökök feje fölé kezdenek nőni, és mivel tőlük minden áron szabadulni akart, Abdul Ali Tarkhánhoz, Bokhara korlátlan vazalljához küldte őket, aki állama, környezete és fényűzésére nézve nem igen állt ura után, az ifjú harcosokat szívélyesen fogadta és kardjukat az északkeleti mongolok^{IV} betörésekor csakhamar fel is használta. Hasonló szolgálatban használtattak Ebulkhair utódai Turkesztán tartományának fellázadt alattvalói ellen is, és akár azért, mivel az özbeg hercegek itt honi földön érezték magukat, akár megnőtt erejük öntudatában most fegyvereik közönséges jutalmával nem voltak megelégedve és csak Otrár, Szabrán és Sziganak városok átadásával voltak kibékíthetők, mely városok a később oly nagyra nőtt Sejbáni birodalomnak úgyszólván magvát is képezték. Hátulról számos pártos és kalandvágyó nomád ifjú által támogatva, tartós egyetértésre a növekvő Sejbáni s a hanyatló Timuridák közt gondolni sem lehetett, ok a viszályra csakhamar találtatott, és szultán Ahmed még életben volt, midőn Sejbáni a Jaxartesen már függetlennek nyilatkoztatta magát, Mezip Tarkhán helytartót erőszakkal szövetségébe vonta és a hajdani bérencből Timur házának veszélyes ellenségévé lett. Ha már az ifjú nomád fejedelmek harcias szelleme magában véve elég ösztön volt folytonos civódás- és viszálykodásra, másfelől Transoxaniának anarchikus állapota s az alattvalók önkénykedése nem csekély mértékben járultak hozzá, hogy Sejbáni Mehemed khán, ki kezdetben csak mint rabló lovag lépett fel, az országhódítás pályájára kerüljön. Első nagyobb vállalata 905-ben (1499) Szamarkand ellen volt irányozva. A „Sejbániada” szerzőjének közlése szerint Sejbáni fivére, szultán Mahmud már Baiszonkur Mirza idejében nyomult egész Dsizzákig¹⁵), de megveretvén visszavonulni volt kénytelen. Sejbáni a visszatérőt megróttá, mivel tervét vele nem közölte, de mindamellet testvére megveretését megbosszulni határozta és 1000 dsetből álló segédcsapatával azonnal átkelt a Jaxartesen. De az utób-

biak árulása gyors visszavonulásra kényszeríté őt, és hogy az ország meghódítását szellemi vezetője parabolákkal ékesített tanának értelmében „ne középen, hanem szélről kezdje”¹⁶⁾ a környéken levő török fejedelmekhez egy felhívást intézett, melyben őket, a kedvező helyzetre oda-mutatva, a Timuridák uralmának teljes feldöntésére szólítá fel. Bármily rothadtak és megingatottak voltak is azonban a Timuridák transoxaniai hatalmának oszlopai, mégis volt elég török, aki szamarkandi urához híven ragaszkodott. Sejbáninak mindezeket előbb a maga részére kellett vonnia, és midőn a legelőkelőbbeket közülük, mint Kücsüm szultánt, Szüjünds Khodsa szultánt¹⁷⁾, Hamza szultánt és Mehdi szultánt csakugyan megnyerte, jól felszerelt hadsereggel újólág útra kelt és egyenesen Szamarkandnak tartott.

Itt az ügyek élén mióta Báber Endidsánba vonult vissza, névleg Szultánáli állt, valóban pedig a már említett fő-kádi, Khodsa Ebulmekárim¹⁸⁾ uralkodott, kinek ősei, amint a Sejbáni náméhből tudjuk, 400 éven át voltak Szamarkandnak „Seikh ul iszlám”-jai. De úgy az első valamint az utolsó képtelen volt a kormányra és még jobban azon veszély elhárítására, mely az országot a közelgő ellenség részéről fenyegette. Nem csoda tehát, ha Sejbáni tíz napi ostrom után, miután egy kitörést a Seikhzáde kapu előtt szerencsésen visszanyert, a Csihárráh kapun át a Bag-i-no¹⁹⁾ kéjlikig ellenállás nélkül nyomulhatott, és az ellenséges csapatokat még keresnie kellett. Csak dél felé vette a harc kezdetét. Sejbáni abban személyesen és a halál megvetésével vett részt, a mérsárlás mindkét részről az egész éjszakán át tartott. De mivel másnap reggel azon hír terjedt el, hogy Báki Tarkhán, Abdul Ali Tarkhán fia, amely utóbbinál Sejbáni pályáját kezdte volt, Bokharából a Szamarkandiak segítségére jó és Debuszi vára előtt táborát már fel is ütötte, az özbegek kivívott előnyeiket ismét feladni és Szamarkand körülzárolása után sietve Bokharába vonulni voltak kénytelenek. A segédcsatákat teljesen nélkülöző Bokhara mit tehetett mást, mint hogy azonnal

megadta magát. Sejbáni e várost tette főhadiszállásává, anyját és családját az ottani palotában hagyta, maga pedig Karaköl felé folytatta útját. Mivel ennek lakói a hátrahagyott őriséget Budai szultán vezetése alatt orozva meggyilkolták, az özbegeknek a várost újra be kellett venniük, és csak miután Karaköl a tatár hadi törvény egész szigorával megbüntettetett, lehetett Szamarkand ostromához újólág teljes eréllyel hozzálátni. Kilenc hónapig állt ellen az eközben jól megerődíttet főváros, sőt talán tovább is ellenállhatott volna, ha a kínzó éhség és még inkább az uralomvágyó Khodsa Ebulmekarim és a Szultánali fejedelem közt kitört egyenetlenség tetőpontjára nem ér. Sejbáni, ki a dolgok ílyetén állását jól ismerte, azt írta a névleges fejedelemhez, hogy „valjon, nem unta-e még meg a Khodsa gyámkodását? Hódoljon meg végre Ebulkhair házának az isten kegye által megvilágított csillaga előtt, és barátság útján keresse saját javát.”²⁰⁾ Hogy baráti magaviseletének még hathatósabb nyomatékot adjon, Szultánali anyjának kezét kérte, aki bele is egyezett. És mivel mindez titokban intéztetett el, Sejbáni Mehemed khán egy pénteken az egyik oldalról a városba vonult, míg a másikon Khodsa Ebulmekárim, ki minderről nem tudott, a mecsetben tartózkodott. Ez történt a 906-ik év (1500) elején. A meglepett város sorsának engedni volt kénytelen. A házasság Zohra Begum, szultán Ahmed özvegye, és az özbeg fejedelem közt végrehajtatott, bár az utóbbi, mint Báber mondja, nem igen részesült jobb bánásmódban egy ágyasnál; Szultánali is nemsokára meghalt, úgy látszik erőszakos halállal²¹⁾, és mivel a kincsvágyó, vad pusztalakók uralma Szamarkand és környékére ugyancsak súlyosan nehezedett, könnyen megérthető, hogy a szamarkandiak, az ígától megszabadulandók, mindenfelé segélyt kerestek és végre a törekvő és nemes Báber Mirzát hívták meg ősei székhelyének megszabadítására²²⁾. Báber, aki – mint már megjegyeztetett – családja érdekeit leginkább viseli szívéen, csekély számú hívével a Zerefsán felső folyása körül kóborolt, Khodsa Ebulmekárim is kíséretében volt. A khokandiaknak a 906-

iki (1500) ős egyik sötét éjszakáján csak Szamarkand falaihoz kellett közeledniük, midőn a város lakói nekik kezüket nyújták, és Sejbáni a várost ismét és épp azon módon elvesztette, amelyen megnyerte volt. Mivel özbegjei többnyire a kaniguli síkon táboroztak, egységes akcióról szó sem lehetett, vagy 400-an már az első megtámadás alkalmával elestek, és midőn Sejbáni a következő reggelen állapotának reménytelenségét észrevette, nem maradt más teendője, minthogy azzal, ami még megmaradt, gyorsan Bokharába vonuljon vissza. Báber most ismét Szamarkand birtokában maradt. Dicsősége azonban csak a tavasz beálltáig tartott, addig t. i. míg a zavarban levő özbeg főnök megerősödven új támadást intézni képesnek érezheté magát. Merész megrohanások, melyek alkalmával mindkét részről csodák műveltettek, nyitották meg a csatát, míg végre a Zerefsán partjain Bokhara és Szamarkand között a szerpuli nagy ütközetre került a dolog, melyben Báber minden erőlködése dacára teljesen megveretett és csak nagy nehezen menekülhetett Szamarkand várába. Báber szerencsétlenségét mongol segédcsapatai rablási vágyának tulajdonítja, de úgy látszik, ez nem volt az egyedüli ok. A hősiesség és lélekjelenlét, melyet az indiai mongol uralom alapítója legfőbb tisztjeivel együtt ezen emlékezetes csatában tanúsított, bizonyára minden elismerést érdemel, de az özbegek vad heve és valódi harcias szelleme ellenében Transoxania és Endidsánnak az élet kelleméivel megbarátkozott harcosai, noha teljes létszámuk, a Sejbáni námeih szerzőjének állítása szerint, 40 000-re ment, úgy szólván, semmit sem vihettek keresztül. Báber veszteségei igen jelentékenyek voltak; azon rossz ómen, hogy magasabb tisztjei sorában három Ibráhim²³⁾ esett el, a babonától minden felvilágosodottsága dacára sem egészen ment vezér szemei előtt folyton mint vészjósló kísértet lebegett, és habár ő Szamarkandban szokott erélyével intézkedett a háború folytatására, mégis azon szomorú meggyőződésre kellett jutnia, hogy családjának ügye Transoxaniában menthetetlenül el van veszve. Sejbáni ugyanis felhasználta

győzedelmét és heves üldözésben Szamarkandot a menekülőkkel együtt szorosan körülzárolta. A négy hónapig tartó ostrom a legkeményebb volt azok közül, melyeket Timur hajdani fővárosa kiállott. Míg az ostromlók a szép főváros környékén magukat minden szükséglettel bővel elláthatták, addig a körülzárt csagatáinak tápszer hiányában kutya- és számárhúshoz – ami szörnyű étel a mohamedán szemeiben – sőt fakéreghez kellett folyamodniuk, míg a lovak takarmány helyett forgácsot kaptak. Ehhez járult még az anarchia és az engedelmesség minden kötelékének lazulása, és midőn Báber a puszta erődítmények közt magát már félig elhagyottnak látta, éjjélkor a Seikhzáde kapun át kiszökött a várból, hogy ezernyi veszéllyel járó menekülési kísérlet által, melynek alkalmával idősebb nővére, Khánzáde Begum fogságba is esett, kit Sejbáni később nőül vett, legalább puszta életét megmentse²⁴⁾V.

Így esett el Szamarkand és vele együtt a Timuridák uralma is. Bosszút lihegve és mindent kirabolva kőszáltak az özbegek a városban, melynek lakosai, a hódító büntetésétől félve, már előbb kerestek futásban menedéket. Az utóbbiak között volt Sejbáninak áttalkodott ellensége, az ideiglenes főnök Khodsa Jahja is. Hogy fel ne ismertessék, a kegyes férfiú oly cselekményt követett el, melyet a mohamedán mindig vétkesnek tart, t. i. leberetválta szakállát. De ez sem segített rajta, mert felismertették és elfogatták, és midőn Sejbáni őt kérde, hogy miként jutott a szörnyű gondolatra, szakállát levágni, ő a következő tartalmú perzsa verssel felelt: „Aki az isten által meggyújtott lángba köp, az saját szakállát fogja elégetni”²⁵⁾. Azonban az isteni láng, t. i. Sejbáni nem engedte magát az élcés bók által megzavartatni, és a Khodsa világias vágyakodásáért a bakó keze által lakolt meg. Hasonló szigorral járt el a győző az előbbi uralkodóház minden pártosa iránt, miáltal mindenkit ijedelem fogott el, úgy hogy Sejbáni, miután Oratepe körül lázadást koholó fivérével kibékült, a rendelkezésre álló, aránylag csekély számú sereggel már bátran

átkelhetett volna az Oxuson. De az özbeg hódító tartózkodása és mérséklete nem kevésbé volt csodálatraméltó mint kitartása és hősiessége. Már mindjárt a szamarkandi trón birtokbavétele után a termékeny Khorászára vágyódott, de ekkor Herátban még a fényűző és hatalmas Mirza Huszein Baikara ült az uralkodói széken, és mivel Sejbáni a vele szemközt álló férfiú segédeszközeit és erejét eléggé jól ismerte, kezdetben minden közvetlen ellenségeskedést került, és támadásai Khorászánnak csak azon részeire terjedtek ki, melyekben Mirza Huszein uralkodása csak ingadozó lábon állt. Ilyenek voltak először is Belkh, hol Bediezzemán herceg a lázadás zászlaját lobogtatta. Másodszor Khosrusáhnak, Szultán Ahmed hajdani vezírjének birtokai, aki jötevője fiainak áruló mellőzésével Hisszárt, Khatlánt, Kunduzt és Bedakhsánt saját kezére kerítette, és most Sejbáni által háborúba kevertetett. De mielőtt e lépéshez foghatott, az özbeg hódítónak hátulról kellett magát biztosítani, t. i. Kháneke Szultánt és Aladsa Szultánt, Bábernek anyai részről^{VII}. való mongol rokonait legyőznie, kik a Jaxartes jobbpartján Sáhrukhie és Táskend körül mongolok és kalmukkokból álló nagy haderő fölött rendelkeztek, és részint irigységből, részint hogy szerencsétlen rokonukat megbosszulják, az özbegeknek mindenképpen útjukba álltak. Az első hadjáratnak még ugyanazon évben kellett megtörténnie, melyben Szamarkand bevétetett. Rendkívül szigorú tél derekán indult Sejbáni bundákba öltözött seregével észak felé. Testvére Szultán Mahmud és Timur Szultán képezték az előőrséget, mely 6000 legvitézebb özbegből állott, de mindamelllett a szörnyű hideg által vagy még valószínűbben a még edzettebb mongolok által minden előny kivívásában megakadályoztatván, eredmény nélkül voltak kénytelenek visszatérni. Sejbáni maga is a fagyos pusztaságban csakhamar meghűlni érzé vad harci tűztől hevített mellét és Szamarkandba vonult vissza. A mongolok Oratepéig nyomultak utána, és habár e helység a legközelebbi tavasszal ismét visszavétetett és Khánekével béke kötötetett, ez mégis csak fegyverszünet-

nek volt tekinthető; mert alig tört be Sejbáni KhoszruSáh birtokaiba, a mongolok ismét eléje dobták a kesztyűt és most nem az ő országának hatáira, hanem khokandi helytartója Tembel Szultánra rohantak.

Hogy Tembel, kinek lázadása következtében Báber országot elveszté és az özbeg fegyverek által csak annál könnyebben volt legyőzhető, Sejbáni védelmére jogos igényt tarthatott, az önkényt értetődik. De voltak más indokok is, melyek a törekvő özbeg fejedelmet arra indították, hogy most másfelé irányuló hódításait megszakítsa és minden erejét összeszedve, Turán bensejében menjen ellenségeivel szembe. Kháneke, ki nem kevésbé volt vitéz és dicsvágyó mint akár maga Sejbáni, mindazon mongolok és kalmukokra számíthatott, kik a Jaxartestől a Góbi pusztáig tanyáztak, és csak közöttük és a Khorászáni Timuridák közti egyetértésre volt szükség, hogy az özbegek minden a jövőre irányuló tervei egyszer mindenkorra megghiúsítsanak. Ezen körülményt jól ismerve, Sejbáni 911-ben (1505) összes haderejével először Sáhrukhie ellen ment, melyet körülzároltatott, és azután a Jaxartes mentében Akhsiig, hol öt mérföldnyi távolságban a mongol hadsereg harckészen állt. A kép, melyet a Sejbáninámeh szerzője mindkét sereg felszerelése- és alkatrészeiről ad, nagyon érdekes és egyetlen a maga nemében, de nem kevésbé figyelemreméltó a két napig tartó véres csatának leírása, mely a mongolok és törökök között vívottak közül egyike a legnagyobbaknak, és végre is az özbegeknek volt kedvező. Kháneke és testvére elfogattak, és midőn Sejbáni elé vitetvén a bizonyos halálra számítottak, a győző fényes nagylelkűségének bizonyítékaival lepte meg őket, vigasztalta őket szerencsétlenségükben alkalmas példák elbeszélése által és végre esküvel biztosítá őket afelől, hogy sem nekik, sem az övéiknek egy hajszálukat sem fogja meggörbíteni. Csak Sáhrukhie várának átadását kérte, melyben a mongol hercegek anyja parancsnokolt, és midőn ez utóbbi, megindítva a gyermekei iránt tanúsított nagylelkűség által a feltételt elfogadta, a béke helyre volt

állítva és Sejbáni most már, anélkül, hogy hátulról való nyugtalanítástól kellett volna tartania, fegyvereit az Oxus bal partján levő ellenségei ellen fordíthatta. Itt természetesen a viszonyok jelentékenyen megváltoztak. Azon elkeseredett pártharc dacára, mely Khoszrou, Hisszár, Kunduz, Khatlán és Bedakhsán ura és Szultán Huszein Mirzának más, függetlenségre törekvő alattvalói közt folyt, mégis a fenyegető veszély következtében szövetség jött létre Sejbáni ellen, mely minden lehetőet elkövetett, anélkül azonban, hogy a legkisebb eredményt elérte volna. Mialatt az özbeg fejedelem győzelme után Khoszrou ellen indította meg a hadjáratot, Tembel, kinek érdekében épp ekkor végezett be egy kemény csatát, felkelt ellene és újólág birodalma északkeleti határa felé kényszeríté őt menni. Miután Tembel hét testvérével együtt halállal lakolt háládatlanságáért, Sejbáni sietve átkelt az Oxuson, és már megjelenése elég volt arra, hogy ellenségeinek Khatlanban egyesült seregét, melyben Báber volt a legkiválóbb egyéniség, szétszórja. Testvére szultán Mahmud eközben Kunduzt foglalta el, ahol betegségben meg is halt. Eközben Csin Szófi ellen is, ki Kharezm ura lévén Szultán Huszein Mirza ügyét buzgón pártolta, megkezdődött az ellenségeskedés. Az előőrséget itt maga Sejbáni vezényelte. Utána Obeidullah herceg következett, ki 14 nappal előbb házasodott volt, és most ifjú neje karjai közül a csatazajba rohant. Mint közönségesen az indulás a kemény tél derekán kezdődött, hogy az Oxuson mindenütt jól lehessen átmenni. Most özbegek által turkománokkal szemközt, mert ezek képezték Csin Szófi seregének nagyobb részét, de éppen felértek egymással, és mivel a fővárnak, a mai Khiva és Hezáreszp közt fekvő Khahrezmnek ostroma hosszúira nyúlt, előbb Khoszrou teljes pusztulása volt előidézendő, hogy ez által Csin Szófi az onnan nyerhető segély reményétől megfosztassék. Khoszrou, a felső Oxus vidék hajdan oly hatalmas fejedelme. Sejbáni tábornokai által egyik megveretést szenvedte a másik után, míg végre szökés közben elfogatott és 700 hívével együtt meggyil-

koltatott²⁶⁾). Levágott feje a most már romok közt tartózkodó és kiéhezett katonák által környezett Csin Szófinak küldetett meg, miáltal azonban a hős egyáltalán nem engedte magát megfélemlíteni. Hat hónapig bátran ellenállt már az özbegek hadsereg minden erőlködésének és mégis kitartotta még három hónapig, míg végre a váracs is bevételre és ő a romok közepett saját embereinek nyilai által megöltetett. Alig öt év múlt el Szamarkand bevétele óta, midőn Sejbáni ezen utolsó eredménye által egész Turán urává lett. Keleten Endidsán, északon Sáhrukhie és Taskend, délen a egész Turán urává lett. Keleten Endidsán, északon Sáhrukhie és Taskent, délen a hegyes Hiszár, Bedakhsán és Belkh, végre nyugaton Khahrezm hódolt meg fegyvere szerencsés csillagának; a szegényes, Szamarkand bevétele előtt még birkabőrbe öltözött özbegek most Transoxania gazdagságával voltak megrakodva, és Ebulkhair utódainak hatalomszava messze vidékekig hatolt.

Csak most lépett fel Sejbáni az ősz Szultán Huszein Mirza ellen. Most kellett megtörténnie a végleges csatának az özbegek és Timur háza között, és alig kell említenem, hogy mindkét fél páncélozva és jól felszerelve lépett a küzdőtérré. Sejbáni eddigi hős tettei által nemcsak az Oxus és Jaxartes vidéki összes harcias elemeket csalta zászlói alá; a legelőkelőbb szerzetes papok is az ő érdekében munkálkodtak, és mivel az iráni nép az Oxus melletti országokban már rég megszűnt szerepet játszani, a legkülönbözőbb török törzsek az új Timur iránt, ki őket rablás és zsákmányolásra vezette, csak annál jobban lelkesedtek és örömmel sorakoztak harcosai közé. Ami Szultán Huszein Mirzát illeti, ő a fenyegető veszély tudatában fiai és rokonainak azon parancsot adta, hogy seregeikkel trónja körül gyülekezzenek s a közelgő özbegek ellen menjenek. Ugyancsak nagy mennyiségű harcos volt az, mely most Afganisztán, Szesztán, Khorászán, Fársz és Dsordsánból Heráttól északra összesereglett, ámde hiányzott az erő fő feltétele t. i. az egyesség, és a Timuridák még kicsinyes viszálykodásaikkal voltak elfoglalva, midőn Sejbáni 911-

ben (1505) Kerki mellett az Oxuson átkelvén, Meimene közelében a hadsereg előőrségét keményen megverte. Eközben szultán Huszein Mirza meghalálozott, ami ránézve szerencse volt, mivel nem kellett családja bukását megélnie, de annál nagyobb szerencsétlenség volt folytonosan perlekedő fiaira nézve, mert vele az akaratgyűség és tekintélynek, tehát egyszersmind a siker reményének utolsó árnyéka is sírba szállt. Utóda Bediezzemán Mirza egy család-tanácsot hívott egybe, melyben Báber Mirza is, ekkor már Kabulnak ura, vezírjével Dsihángirral együtt részt vett. De a kényszerült egység csak kevés jót eredményezett, mert Sejbáni, aki már a Murgáb jobb partjáig nyomult, oly biztossággal számított a teljes győzedelemre, hogy egyszerűen követet küldött Herátba és önkéntes megadásra szólítá fel Bediezzemánt, odamutatván azon hódoló tiszteletre, melyet már a meghalt szultán Huszein Mirza tanúsított az ő nagyatyja Ebulkhair iránt. A büszke Timurida gúnyolódva felelt a követnek, mire az özbeg sereg Merev felől előrenyomult és a mervicsáki²⁷⁾ síkon a Timuridák haderejével csatába bocsátkozott. Az özbegeknél mindenki az előcsapatok közé tolakodott, és oly hősök mint Timur Szultán, Abdullah khán, Mahmud Szultán és Sejbáni más rokonai a harcolók első soraiban álltak. A Timuridák oldalán csak Zulnun vén tábornok volt az, ki bátorságot tanúsított és elesett. Ez elég volt arra, hogy az ijedtség általános legyen. Szeid Abdullah Mirza Kebekhez menekült Meshedben, Abdalbáki és Emir Mehemed Burunduk Szebzevárba szöknék, míg Bediezzemán maga Muzaffár Huszein Körekennel Herátban keresnek menedéket, de ott csak néhány óráig tartózkodhattak, mivel az özbeg sereg egészen sarkukban volt, és a hatalmas Szultán Huszein Mirza utódának családja és kincsei hátrahagyásával kellett futnia. Herát a győző előnyt önkénytelenül megnyitá kapuit, melyeket át Sejbáni a 913-ik Mohárrem havának 11-ik napján (1507. május 24.) tartotta bevonulását és nemesebb levén e város előbbi hódítóinál 100 000 tenge váltságdíjjal megelégedett, megóvván a tudományok és művészetek e dicsőített szék-

helyét zsákmány után áhítózó özbegjeinek látogatásától. Ő maga is a városon kívül ültette fel lakhelyét, hol a megszökött fejedelem családtagjai neki bemutattattak. Midőn Mozaffar Huszein Mirza jegyesét megpillantotta, bár ekkor már 58 éves volt, miszerint az az említett Timuridának már törvényes neje, nem volt képes csillapítani szerelmi hevét, és ő e nőt csakugyan feleségévé is tette. A kincsek is, melyek nagymennyiségű arany és ezüst eszközökből, drága rubinok, onixok, gyöngyök és gyémántokból álltak, a táborba hozattak. Egyébiránt Bediezzemán családja tiszteltes és kitüntető bánásmódban részesült, és mindazok, kik az özbegektől²⁸⁾ való félelmükben a Badgiz hegység sziklahasadékaiba rejtőztek, csakhamar visszatértek békés foglalkozásaikhoz.

A szerpuli csatatéren Sejbáni Transoxania trónusait hódította meg, a mervicsáki ütközet pedig egész Khorászn birtokába helyezte őt. Hasztalanul gyűjtötték össze a mészárlásból megmenekült Timuridák minden erejüket a végső ellenállásra, az özbegek, mint egykor a mongolok, villámgyorsasággal rohantak a nyugati Khorásznra és a várak egymásután meghódolni voltak kénytelenek. Meshedben Ebul Muhszin Mirza herceg, midőn a mervicsáki katasztrófáról értesült, Irakból jelentékeny haderőt vont magához, de az özbegek Mehemed Timur Szultánt és Obeidullah Khán vezérlete alatt, kiknek elseje Sejbáni fia, másodika az ő testvérfia volt, egy reggelen Dsám előtt épp akkor lepték meg a Timuridák seregét, midőn annak tisztjei az éjjeli tivornya következtében a táborhoz voltak kötve. Ebul Muhszen Mirza környezetével együtt már az első rohamnál lekaszabolgatott, serege pedig vad futása űzetett. Nem kevésbé szerencsés volt az özbegek fegyvere Szebzevárban, mely Khorászánnak nyugati határpontja, hova Ibn Huszein Mirza, ki előbb Kainban parancsnokolt, vonult vala vissza a Timuridák seregének utolsó romjaival. A város bevételét, Ebul Muhszinnek sikerült ugyan megmenekülnie, de Abdul Baki és Burunduk hercegek a védelem alkalmával életüket vesztek. Tizenkét

herceg esett el már eddigelé Timur házából az özbegek kardja alatt, de Sejbáni dicsvágya még mindig nem volt kielégítve. Fiait Khorászában hátrahagyva, Herát bevétel után az Oxuson átsietett; Bokharában ünnepélyekkel fogadtatott, de ő itt csak keresztülvonult és a Jaxartes vidékének északi része felé sietett, hogy a mongol Mahmud khánt, Junisz khán egyik fiát, ki távolléte alatt fellázadt²⁹), megbüntesse, és midőn ott a nyugalom helyre volt állítva, Khorászába sietett vissza, hogy a hódítás művét befejezze. 914-ben (1508) Dsordsán^{VII} tartomány is kezére került. Immár csaknem mind azon országokat egyesítette kormánypálcája alatt, melyek hajdan Timur utódainak képezték birtokát, és ezek adminisztrációját jutalomképpen legjobb harcosai közt osztotta ki. *Herátot* Dsán Vefá Bai, *Mervet* Kobuz Naimán, *Belkhet* Khahrezm Szultán Sáh, *Hisszárt* és környékét Mehdi Szultán és Hamza Szultán, *Kunduzt* Ahmed Szultán, *Taskentet* Szüjündsi Khodsa khán, *Akbszit* Dsáni Beg, *Endidsánt* Mahmud Sáh szultán, *Khahrezmet* Kuscsi Köpek és *Turkesztánt* Kücskündsi khán kapta, míg *Bokbara* és *Karaköl* helytartósága előbb fivére, Szultán Mahmudra, és ennek halála után az egész ország gyöngyével, t. i. *Szamarkand*, *Kes* és *Mijánkkal* együtt elsőszülött fia és kijelölt utóda, Mehemed Timur szultánra bízott. Dsengizt és Timurt utánozva Ebulkhair unokája magának csak a hadsereg fölötti főparancsnokságot akarta megtartani. A fegyver hatalma által a hajdani pusztai szökevényből annyi ország urává lett, fegyverrel kezében akart ő még tovább hatolni a világhódítás pályáján, és ki tudja, nem lett volna-e belőle egy Timurhoz hasonló tünemény, ha ugyanakkor egy másik harcos nem jelenik meg a tettek mezején, ki nem kevésbé dicsvágyó, nem kevésbé törekvő és vitéz mint Sejbáni, épp úgy iparkodott országa határait kelet felé kiterjeszteni, ahol éppen az utóbbi ugyanazt nyugat felé akarta tenni.

Ezen férfiú Sáh Iszmáil volt, a szent élete miatt az iráni törökök között nagy tiszteletben álló erdebili Seikh Szefti³⁰) házából, kinek sírja a perzsáknál még ma is nagy tisztelet-

ben tartatik. Sáh Iszmáilnak, aki már mint tizennégy éves ifjú állt hívei élére és segélyükkel futásba veret ellenségeit, sikerült a vallás fénye mellett családjának szerény dervisszőnyegét egész Irán fényes királyi székeivel cserélni fel. Eredetére nézve török^{viii} – mert csak a hízelgők vezették le származását Muszától, a hetedik imámtól, hogy ezáltal a vallási nimbuszt még növeljék – Iszmáil a hét török horda³¹) által, mely a Káspi tó nyugati partjai lakott, csaknem istenítetett. Győzelmes fegyverei Irán és Arabesztán legnagyobb részének uralkodójává tették őt, és ami különösen nagy érdemül számíttatott be neki, az ama buzgósága volt, mellyel ősei hagyományos szellemét követve, a síta hitfelekezetet üggyéért síkra szállt és a századokon át elfojtott pártérzelmet, mely Ali, negyedik khalifa és szerencsétlen utódai mellett nyilatkozott, nyilvános nemzeti hitvallássá emelte. A siismusnak, mely magával az iszlámmal egykorú, kezdettől fogva több híve volt Irán népei közt mint a mohamedán világ többi részeiben^{ix}. A felekezeti gyűlölet, mely alapját képezte, az elnyomott és mélyen sértett iráni nemzeti érzélem fájdalomi kifejezése volt a sémi hódítók önkénye ellenében, és habár az Eufráteszen túl éppen úgy mint az Oxus túlsó vidékein itt-ott volt is egy titkos síta, milyen volt pl. az említett Baiszonkur Mirza, és amint az Serik bin Seikh ul Mehdinak Bokharának az arabok által történt elfoglaltatása alkalmával tett lázadásából eléggé kitűnik, mégis inkább csak maga Perzsia volt az, mely iránt a mondott felekezethez való merev ragaszkodása miatt a szunniták, azaz a hagyomány szigorú követői, gyanú és ellenségeskedéssel viseltettek^x. Amíg tehát e felekezet a rejtőzés homályában maradt, addig ellenfelei megelégedtek a vitatkozás és gúny fegyvereivel; de midőn a Szefidák e tantászlóikra írták, melyeket a szunnita fejedelmek lényeges kárára lobogtattak, a tűz ez utóbbiaknál is kitört, és ettől fogva mindkét párt a vallást világi érdekeinek éles fegyverévé köszörülte. Ázsia nyugati részén e szektaharc már az Uzun Haszan és Konstantinápoly hódítója közt folyt háború alatt mélyen felizgatta a kedélyeket, és amint mondják,

az iráni törökök csatakiáltása már akkor is „ja Ali!” (ó, Ali) lett volna^{XI}. Keleten azonban a láng soká izzott a hamu alatt és csak a szellemi életben való nemes versenyre terjeszkedett; mert amint egy szultán Huszein Mirza udvaráról szóló korrajzból kitűnik, Herát és Transoxaniának szunnita irányú perzsa írói oda törekedtek, hogy bebizonyítsák, miszerint az iráni műveltség és tudományosság nemcsak a síta felekezetnél található. Később t. i. Uzun Haszan idejében, aki tudvalevőleg a Khorászáni Timuridákkal barátságos lábon állt, e kérdés Közép-Ázsiában, név szerint Bokharában már azért is kezdett előtérbe lépni, mivel Ebuszaid halálát a szunniták igaz ügyéért szenvedett vértanúságnak tekintették. Amily mértékben a siizmus zászlóvivői Iránban elterjedtek, épp azon arányban nőtt a közép-ázsiaiak gyűlölete és elkeseredése ezen eretnekek iránt, és szultán Huszein Mirza még életben volt, midőn a Heráti tudósok Bokhara és Szamarkand ulemáival egyesülten a sítákat nem-mohamedánoknak bélyegezték, rabszolgául való eladatásukat megengedték³²) és a velük való házasságkötést *mekrubnak*³³) azaz gyalázatosnak nyilvánították.

Ily viszonyban állt egymással szemben e két felekezet, midőn Sejbáni Mehemed khán Khorászánban aratott sikerei után hódítási útjában Irak határaihoz ért és az érintkezés Sáh Iszmáillal kikerülhetetlenné vált. – „Aki a kard markolatát megfogja, az nem keres többé ürügyet”, mondják a törökök; Sejbáni is e szerint járhatott volna el, de mivel a vallási háború szent fényével nagyobb lelkesedést remélt ébreszthetni, a vitéz Szevida^{XII} ellenében mint térítő mollah lépett fel és 914 (1508) következőleg írt hozzá: „Ó Irán királya! Miután magas tudomásomra jutott, hogy te a gonosz sia felekezetet terjeszted és ebben csak vak szenvedélyednek és az ördög sugallatának engedelmesskedel – íme most intelek. Mond le e gonosztevő felekezetről és térj vissza a szunniták gyülekezetébe, mert bizonyára a lázongás és gyűlölség lángja, melyet te meggyújtottál, végre tenmagadat fogja megemészteni. Ismételve mondom neked, te tévúton vagy, térj vissza a hit egyenes útjára, ne-

hogy örökre az ördög átkozott hatalmába került. – Ha pedig ezen szavaimat meghallgatni vonakodnál, akkor tudd meg, hogy én számtalan sereggel fogok Irakba betörni és a meztelen karddal kezemben Iszfahán váradat, bármily magasak legyenek is falai, elvévén a földdel fogom egyenlővé tenni. Igen, büntetésem oly rettenetes lesz, hogy Irak lakói, arra még a feltámadás napján is fognak emlékezni.”³⁴⁾ – Úgy látszik, Sáh Iszmail a felelettel erre a levélre adós maradt, és Sejbáni, ki ebben gyengeségének jelét látta, annál nagyobb tevékenységet fejtett ki anélkül is nagy birodalma határainak tágítására. Khorászán déli részén a rablásra vágyó özbeg hordák egész Kandaháron túl nyomultak, és csak midőn Kirmánba is hasonló betörés volt készülóban, érkezett Sáh Iszmáil részéről egy követ, hogy a hódítót megállapodásra intse. Sejbáni újólág fenyegetésekkel felelt és a Szefidának egy Keskult (kolduszacskó)³⁵⁾ küldött koldusbottal együtt, azt izenvén mellé: „Fogadd ezen ajándékokat, melyek atyai örökséged jelvényei. Ami engem illet, én dicső ősoimtól Dsengiztől a kardot és az uralkodást örököltem. Ha te koldusállapottal nem vagy megelégedve, akkor a következményeket önmagadnak tulajdonítsd.” – Khondemir elbeszélése szerint Sáh Iszmail erre így felelt: „No jó, ha én dervis vagyok, akkor Meshedbe a szent Imám Riza sírjához akarok zarándokolni, és mi ott találkozni fogunk.” Sáh Iszmáil mindenesetre már készen állt, és midőn Sejbáni a meredek sziklafészekben lakó Firuzkuhik³⁶⁾ lázadása által a délfelé vonulástól visszatartván épp ez utóbbiak megbüntetésére hasztalanul törekedett, egyszerre csak azon hírt vette, hogy Sáh Iszmáil hatalmas sereggel tart Meshed felé. Nagy bosszankodása és ijedelmére ugyan-ez időben Transoxaniából azon tudósítás érkezett, hogy fia Mehemed Timur a Jaxartes mellett lakó kirgizek ellen való mentében Bojunsziz Haszan által megtámadtatott és szörnyen megveretett. Egyszerre háromfelé volt tehát igénybe véve Sejbáni vitéz karja és óvatos tekintete! Ehhez

járult, hogy katonái a hosszú utak miatt ki voltak merülve és fáradva, és míg ő Mervben azon tanakodott, hogy az Oxuson átmenjen, vagy ellenségét a sivatag szélén várja-e be, az utóbbi, Dámgán, Szebzevár és Nisabur özbeg őrsegeit maga előtt úzvén, gyors menetben már Meshedig érkezett és veszélyt hozó seregeivel mindig közelebb nyomult. Miután Sejbáni ily körülmények között sehonnan sem vonhatott magához segédcsapatokat, nem maradt rá nézve más hátra, mint hogy Merv várának falai mögött keressen védelmet azon reményben, hogy időközben érkező segély által az ostrom alól fel fog mentetni. Ámde Sáh Iszmáil nem volt római Cunctator. Észrevevén, hogy erőszak alkalmazása által az ostromlott időt nyerhetne, cselhez folyamodott és Sejbáninak a következő üzenetet küldte: „Te ezelőtt azt ígérted nekem, hogy Azerbajdzsánban meg fogsz látogatni, de miután te nem tartottad meg szavadat, én most magam jöttem Khorászánba. Mindamellett te nem méltóztattál engem elfogadni és orrom előtt csaptad be az ajtót. Miután te, amint látszik, a rejtezkedés zugában akarsz maradni és én is bizonyos iráni és azerbajdzsáni események következtében visszatérni vagyok kénytelen, tehát most táborom megindulását határoztam el és találkozásunkat a sors további végzéseire bíztam.” A szóra a tett következett, és alig vonult el a ravasz perzsa király hadserege, midőn az özbegek megfogyott és kimerült csapata magától Sejbánitól vezettetvén hátulról a visszavonulókra ütött, ezeket a Murgábon át üldözte, és csak akkor vették észre az özbegek, hogy csel áldozataivá lettek, midőn a híd mögöttük már letörtetett és Mahmudábádnál 17 000 perzsa körülük végzetes gyűrűt font. A most következő mészárlás szörnyű volt. Az özbegek – ezt még ellenségeik is bevallják – biztos vesztük dacára valódi hősiességgel védelmezkedtek, több mint fele részük már halva feküdt a földön, midőn Sejbáni néhány hívével a perzsák tömött sorain áttörvén egy elhagyott tanya felé sietett, hogy annak falai közt annál hosszabbra nyújtsa a halálküzdelmet.

Csakhamar körülvétezt és az övéivel együtt megöletett; és ezen rom volt az, melyben sebekkel borított test nagy rakás holttestem között megtaláltatott.

Sejbáni hatvanegy éves volt, midőn hősi halállal kimúlt³⁷⁾. Sáh Iszmáil ellensége koponyáját aranyba foglaltatta és ivó edényül használta; más verzió szerint azt Konstantinápolyba küldte szultán Bajezidnak, miután ez utóbbi és Transoxania ura közt politikai egyetértés uralkodott³⁸⁾. Sejbáni holttestének jobb keze is levágatott és Aka Rusztemnek, Mázendrán urának küldetett, ki az özbegek buzgó pártosa volt, a következő gúnyos szavak kíséretében:

„Te mindig azt mondod, hogy Sejbáni kezébe akarsz kapaszkodni; de mivel ez annak életében lehetetlen volt, íme Sáh Iszmáil elküldi neked most pártfogód kezét, hogy óhajtasodat teljesíthessed.” Így beszél a perzsa történetírók. A közép-ázsiaiak állítása szerint földi maradványai már 916-ban (1510), tehát halála évében temetettek el az általa épített pompás szamarkandi kollégiumban és sírja mint egy sehidnek azaz vértanúnak nyughelye még ma is nagy tiszteletben áll.

Sejbáni Mehemed khán valóban rendkívüli ember volt, kinek sajtáságos pályafutása már csak azért is megérdemli, hogy közelebbről vétessék figyelembe, mivel úgyszólván azon fordulópontot képezi, hol a történelmileg híres Transoxania a politikailag jelentéktelen bokharai khánságba megy át. E tekintetben három mozzanatot kell kiemelniünk. *Először:* Sejbáni az utolsó volt ama világhódítók közt, kik a közép-ázsiai pusztalakók durva erejére támaszkodva léptek fel és az Oxuson messze túlnyomó birodalmat alapíthattak, mert utána a szerencse egy harcosnak sem, lett legyen bármily tehetségekkel és nagyravágyással felruházva, nem volt kedvező e tekintetben. Az iráni viszonyok megszilárdulása által Bokhara és Szamarkand befolyása előtt nyugat felé erős, áttörhetetlen gát emeltetett. *Másodszor:* Közép- és Nyugat-Ázsiának etnográfiai hánykódásai most mindenkorra megszűntek, mi-

után az özbegek amaz utolsó néptörzs voltak, mely a turáni felföld *officina gentiumjából* délnyugatra vándorolt^{XIII}. Harmadszor: A Timuridák hanyatlása és teljes bukása következtében szétszakított azon lánc, mely az Oxus és Jaxartesen túl lakó mohamedánokat nyugat-ázsiai hitrokonaikhoz habár nem teljesen, de legalább némileg kapcsolta. Ezen szakadás a Szefidák síta vallási buzgalma által, kik úgyszólván éket vertek az iszlám testébe, természetesen még nagyobbá tétetett, és mivel Sejbáni az északi pusztaságról jövő nomádjaival épp akkor tört az országba, midőn e vallási és társadalmi forradalom végbe ment, Transoxania elkülönítésének csak annál teljesebbé kellett válnia, és az Oxus vidéke valamint a messze ókorban úgy most is lassanként az iráni és turáni élet elválasztó határvonala lett^{XIV}. Ami Sejbáni egyéniségét illeti, úgy ő semmiképp sem volt azon dacoskodó barbár, aminek iráni ellenségei őt feltüntetni akarják. Eltekintve azon nagy tisztelet, mondhatnánk gyermeki alázatosságtól, melyet kora vallástudói iránt tanúsított, maga is szerette a műzsákat és minden hadjáratán egy kis kézi könyvtárt vitt magával. Valamint Timur Damaskus és Aleppo tudósaival teológiai vitatkozásokba bocsátkozott, épp úgy vitatkozott az özbegek hódító is Kázi Ikhtijárral és Mehemed Juszuffal, Herát legkitűnőbb exegetáival, a korán bizonyos helyei fölött, és Báber gúnyos észrevételéből, miszerint Sejbáni ostoba ízléstelen verseket írt és azokat a szószéken felolvastatta, kitűnik legalább az, hogy a kard embere, kora műveltségi fogalmainak teljesen megfelelően, a tollal is kitűnt annyira, mint kevesen a hozzá hasonlók közül, miután költeményei ritka költői tehetségre és a török, perzsa és arab nyelv alapos ismeretére mutatnak³⁹). Sok tudóst, kik Szultán Huszein Mirza halála után kenyér és védelem nélkül maradtak, ő szolgálatába fogadott és gazdagon jutalmazott; Bokhara, Szamarkand és Taskentben mecseteket és kollégiumokat építtetett, sőt hadjáratai alkalmával is tudósoktól volt környezve, kik gyakran a legnagyobb befolyást gyakorolták reá⁴⁰). És habár az özbegek név később-

bi felléptekor, sőt még ma is az irániaknál a *durvaság* és *barbársággal* egyenértelmű, úgy ez Sejbáni egyéniségére éppen nem vonatkozhatik, mint aki műveltség dolgában Timur házának nem egy fejedelmével állt egyenlő fokon.

JEGYZETEK

¹⁾ Nehogy valaki a *török-mongol* kifejezésen megütközzék, azon megjegyzést kell előre bocsátanom, hogy én az özbegeket már csak azért is török-mongol és nem tisztán török eredetű vegyes népnek tartom, mivel ilyenmű összeolvadások ott, hol mohamedán vallású törökök és mongolok együtt éltek, nemcsak valószínűek, hanem egészen természetes úton meg is történtek, mire a legjobb bizonytságot a 32 özbeg törzs névjegyzéke adja, melyek között ugyanis sok mongol név van, és melyek közül sok a Góbi pusztának nomádjai között még ma is előfordul. Ilyen péld. Khitáj mong.: Kitat (a végső **g**-nek **t**-be való átmeneteléről lásd: „Ujgurische Sprachmonumente”, 23. l.) = khinai; Nöksz mong.: nokoson = gyapjú) az **n** betű török szó elején csak nagyon ritkán fordul elő; Tasz mong.: tasz = bizonyos szürke sasfaj; Dörmen mong.: dörben = négy; Miten mong.: mite = gyávaság stb.

²⁾ Közép-Ázsia keleti történelmi forrásaiban az özbegek régi hazája Desti Kipcsák (=Kipcsák pusztá) határozatlan kifejezéssel jelöltetik, mely név alatt a turáni felföld azon része értetik, mely a Kaspi tónál kezdődvén 600 ferszákh hosszúság és 300 ferszákh szélességben nyúl kelet felé. Azonban e felvétel téves, mert habár az özbegek nyájaikkal délre egész Kharezmig terjeszkedtek, mégis északkeleten csak a Timuridák hanyatlásának korában nyomultak a Jaxartes alsó folyásáig. Valószínűleg hazájuk az Ural és az Emba partvidéke volt, szóval azon rész, melyet ma a kis horda territóriumának szoktunk nevezni.

³⁾ Özbegnek szó szerinti jelentése: önmagának ura, önálló. Sajátságos, hogy e szó a régi magyaroknál is előfordul mint egy tiszttség vagy állás neve, és mint ilyen az 1150-ik évből való okmányokban is található. A szó ezen jelentésére vonatkozólag élcelkedett a híres Seikh Khudadád (meghalt 939 (1532)-ben) az ő szellemi tanítványa Arif Szófival, ki mint özbeg sajnálkozott Bábernek Sejbáni fölött aratott győzedelmén, midőn törökül így szólt hozzá: „Szanga *özbegim* kirek mu”, azaz: „*te saját uradat* vagyis az özbeget akarod?”

⁴⁾ Abulgázi, *Sedserei turki* (a törökök genealogiája), 98. l.

⁵⁾ „Geschichte der goldenen Horde”, 281. l. A másik három: Batu, Berke és Tokhtamis.

⁶⁾ Hammernél mindig *Kücsük* van írva, ami keleten török nyelven *fiók kutyát* jelent, míg *kicsiny*, a szóban forgó khán tulajdonképpeni epithetonja, *kicsiknek* mondatik. A keleti török nyelvről való ismereteink akkori állásánál az ily hibák megbocsáthatók.

⁷⁾ Khodsa Ahmed Jeszevi még ma is védszentje a Közép-Ázsia északi pusztáiban kóborló nomádoknak. Az ő erkölcsi-vallási költeményei, melyekből „Tschagataische Sprachstudien” című művemben adtam mutatóványokat, a kirgizek és özbeknekél a koránál egyenlő fokra állíthatnak.

⁸⁾ Ez legjobban kitűnik egy verspárból, melyet a Sejbáni-námeh költője magának a hősnek ad szájába, és mely így hangzik:

„Csagatái ili meni özbeg dijmeszun

Bihude fikr kilib gam jimeszun.”

Azaz: A csagatái nép engem özbegnek ne nevezzen, és hasztalan gondolatok miatt ne szomorkodjék. Ami hajdan szégyennek tekintetett, az idővel még tiszteletnek is tartatott, mert özbegnek ma a szilárd lakhelyű, művelt török mondatik törzskülönbség nélkül.

⁹⁾ Eredeti nyelven Abulgázinál a 106. lapon: „Atang jortin jav csapsza, ailandura birge csap.” Bizonyára kevés nyelv tűntet fel ilyen a féktelen rabló és gyilkoló vágyat tanúsító példabeszédet!

¹⁰⁾ Ezek voltak: Budag szultán, Khodsa Mehemed szultán, Ahmed szultán, Mehemed szultán, Seikh Haidar szultán, Szandsar szultán, Ibráhim szultán, Kücsümdi szultán, Szujunds Khodsa szultán (kinek anyja a tudós Ulug Beg leánya volt) Ak Burk szultán és Szeid Baba szultán. Közép-Ázsia történetében csak a két első herceg utódai játsztak szerepet, miért is törzfajuk meglehetősen részletességgel van adva. Ebulkhair többi fiának utódairól a történelem mit sem jegyzett fel.

¹¹⁾ A perzsa történetíróknál Sáhí Begnek is neveztetik, mit Deguignes Saibeknek olvasott. Születési évére nézve szintén tévedésben vannak Irán történetírói, sőt a „Rauzát esz szefá” 905-ben mondja őt születettnek, mely évben, mint látni fogjuk ő kormányra lépett. Sejbáni 855-ben (1451) látta meg a napvilágot.

¹²⁾ Nem Nuri Negum, mint a Rauzat esz szefá könyomatú kiadásában írva van.

¹³⁾ Szamarkand bevétele előtt (906) Sejbáni azt mondja udvari költője és barátja Mehemed Szálihoz, hogy 40 év múlt el, mióta atyját elvesztette. Az utóbbi tehát 876-ban (1471) halt meg, és Sejbáni, ki 855 (1451) született, atyja halálakor e szerint 21 éves volt.

¹⁴⁾ Midőn t. i. szürkületkor Bürgét, kiről tudták, hogy meg van sebesítve, felkeresték, Sejbáni emberei az újon esett havon vérnyomokat vettek észre, melyek mindig mélyebben vezettek az erdőbe. Itt végre egy súlyosan megsebesült harcost találtak fekvé; ez elfogatott, és midőn tőle nevét kérdezték, magát Bürge szultánnak mondta. Sejbáni elé hozatván, ez észrevette, hogy a fogoly nem Bürge szultán, hanem annak szolgája Munge Bi, és hozzá fordulván kérdé: „Miért mondtad magadat Bürge szultánnak?” „Uram”, viszonzá, a hű szolga, „én Bürgével együtt nőttem fel, sokszor ettem kenyerét és sóját, és midőn észrevettem, hogy őt nyomozzák, örömet akartam volna helyette áldozatul esni és a neki szánt nyilat szívembe fogadni. Én így cselekedtem, a te akaratod kezemben van.” Sejbáni elég nemes volt a derék férfit gazdagon megjutalmazni és szabadon bocsátani. De Bürge később mégis megtaláltatott és kivégeztetett.

¹⁵⁾ A mai Dsizzák.

¹⁶⁾ Mint azon idők minden török harcosának úgy Sejbáninak is meg volt szellemi vezetője, kitől előbb tanácsot kért és neki minden tekintetben vakon engedelmeskedett. Ez Seikh Manszúr volt. Midőn Sejbáni még Abduláli szolgálatában állt, egyszer nagyravágyástól elkapatva így nyilatkozott: „Honnan van az, hogy Abdulali, ki csak közönséges származású, uralomnak örvend (szultán Ahmed alattvalóinál valóban így állt a dolog) míg nekem, ki fejedelmi vérből származtam, szolgájának kell lennem?” Ezen nyilatkozat az említett Seikh Manszúr füléhez jutott, és midőn Sejbáni egyszer nála volt, az estebédhez egy asztalkendőt terített fel. Midőn evés után a kendő ismét elvételét, a Seikh az özbeg herceghez fordult és mondá: „Látod, valamint e terfőt nem közepén, hanem szélén fogták meg, hogy elvigyék, éppen úgy kell neked az ország meghódítását a határoknál, nem pedig a fővárosban kezdened”. Ezen időben volt az, mondja Szeid Rakim, kitől ez adoma vétetett, hogy Sejbáni Khivába ment, ott a Mangit törzstől segédcsapatokat szerzett és hódításait komolyan kezdte.

¹⁷⁾ Ezen kettő az ő nagybátyja volt. Úgy látszik tehát, hogy kezdetben Ebulkhair házában nem minden tagja nyilatkozott Sejbáni ügye mellett.

¹⁸⁾ Ebulmekárim, azaz a tiszteletben gazdag, csak címe volt; az uralomvágyó főpap tulajdonképpen neve Khodsa Jahja.

¹⁹⁾ Amint ebből kitűnik, Bág-i-no, valamint a többi nyári palota is messze terjedő kertjeivel Szamarkand külvárosi részéhez tartozott. Ha ez így van, akkor a város fala s a vár közötti térnek – mert ezen kívül még egy váracs (árk) is volt – nagyobbban kellett lennie, mint az a mai romokból látszik.

²⁰⁾ A Sejbáninámeh (Mehemed Szalih) szerint, Szultánali anyja lett volna a kezdeményező, egy követ által kezét a győzedelmes özbeg fejedelemnek felajánlván, ami azonban nem igen hihető.

²¹⁾ Báber szerint Szultánali egyszerűen kivégeztetett. A Sejbáninámeh szerzője azonban azt állítja, hogy egy sétalovaglás alkalmával a Kohek (Zerefsán) vizébe esett és úgy halt meg.

²²⁾ A Timur házában egyes tagjai közt fennálló keserű ellenségeskedés leginkább azon közömbösségben mutatkozik, mellyel szultán Huszein Mirza a Transoxaniában történeteket tekintette. Igaz ugyan, hogy ő egyfelől fiának Bediuzzemánnak lázadása, másfelől Khosrusáhnak Hisszárban történt merész fellépése által Szamarkand érdekében mit sem tehetett; de mily hasztalan lett volna Sejbáni törekvése ezen egyesek egyesült ereje ellenében!

²³⁾ T. i. Ibráhim Terkhán, Ibráhim Száru és Ibráhim Dsáni.

²⁴⁾ „Egy koromsötét éjszakán a csatornák és patakok által keresztülszeldelt Nagy-Szogd területén csak hajnal hasadtakor vettem észre, hogy kísértetemet messze hagytam mögöttem. Lovam hevederje kettészakadt, a nyereg lecsúszott, és én lebuktam a földre, és, bár ismét felültem, késő éjszakáig nem tudtam magamhoz térni. A világ legutóbbi eseményeivel mint álom lebegett szemeim előtt. Már közel dél volt, midőn végre llanoti mellett táborot ütöttünk, egy lovat levágtunk és többi lovainknak egy kis pihenést engedtünk... Csak Dizzákban üdíthettük fel magunkat ismét kövér hússal, jó kenyérrel, ízletes dinnyékkel és édes szőlővel.” Így szól Báber ezen szökéséről emlékirataiban, Lásd: Az eredeti szöveg 117-ik lapján.

²⁵⁾ Perzsául:

Csirágira ki Izd furúzed

Her ankesz tuff kuned rises beszuzed.

²⁶⁾ Mirkhond azt mondja, hogy élve jutott Sejbáni kezei közé, előbb számfarkra kötve Kunduz utcáin körülhordoztatott és azután kivégeztetett.

²⁷⁾ Ma Márcsáh, a Murgáb alsó folyásánál, hol a szárik- és szalor-turkománok kószálnak. Néhány év előtt Márcsáh valamint Pendseh is Herátnak adózott és dsemdsidi nomádok lakhelyét képezte kik nekem, midőn közöttük tartózkodtam, a sok ottani romról csodadolgokat beszéltek.

²⁸⁾ Herát városán kívül az özbegek a perzsa történetírók állítása szerint éppen úgy jártak el mint törzsrokonai, a mongolok. A szegény védteleneket kínzás által elrejtett vagyonuk kiadására kényszeríték, és akit csak magukkal vihetek, az fogásba hurcoltatott.

²⁹⁾ Mahmud khán, fia a szultán Ahmed uralkodása idejében a Timuridák ellen Transoxaniában fellázadt Junisz Begnek, Sejbáni távollétét felhasználni akarta és őt fiával egyfelől Endidsán, másfelől Szamarkand felé vonult, hogy magát Transoxania urává tegye. Midőn Sejbáni vele szembeszállt, ő jelentékeny haderővel Khodsend mellett, a Jaxartes innenső partján táborozott. Heves csatára került a dolog, melyben seregének nagy része őt fiával együtt 914-ben (1508) az említett folyó hullámaiban találta halálát. (Tárikhi Szeid Rakim, 118 levél.)

³⁰⁾ Malcolm az általa írt Persia történetében azon hibát követi el, hogy Seikh Szefti nevét ismeretes Szufi secta névvel azonosítja. Azon szerzet, melynek élén Seikh Szefti állt, egészen más tanokat és irányokat követ, mint amelyek a szufismus alapját képezik. Csak az oszmanlik olvasták e nevet Szafevinek, míg a perzsa mindig Szeftit mond.

³¹⁾ A török hordák vagyis inkább törzsek, melyek a Kaukázuson túl, a Kaszpi-tenger déli partjain és Khorászántól nyugatra laktak és részben ma is laknak, a Szeldsukidák vezetése alatt telepedtek ide Közép-Ázsiából. E törzsek nevei a következők: Usztadslu, Samlu, Nikallu, Baharlu, Zilkadar, Kádsár és Efsár.

³²⁾ Azon szabálynál fogva, miszerint „kulli iszlám hurre”, azaz minden mohamedán szabad, a sítákat jogosan csak akkor lehetett Közép-Ázsia rabszolgavásárára vinni, midőn a mollákh az e felekezetbelieket az iszlámon kívül állóknak nyilvánították. Ez a mondott időben történt, és ezen Iránra nézve oly végzeteljes fetváh főokozója állítólag a híres jogtudós Mollah Semszeddin Heráti volt.

³³⁾ Mekruh = alávaló, gyalázatos, a középfogalom haram = tilos és helál = megengedett között. Az iszlám szabályai szerint

egy nem-mohamedán nőnek eljegyzése nem bűn, mert még Törökország szultánjai közül is nem egynek volt görög vagy szerb felesége. De a keleti iszlám-világban ez szokáson kívül volt, és az ottani tudósok, kiket mindig nagyobb vakbuzgóság jellemzett mint nyugati kortársaikat, e cselekményt *mekruk*nak nyilvánították.

³⁴⁾ A „Tárikhi Szeid Rakim” 110-ik levele után.

³⁵⁾ *Keskul*, egy fél kókuszdióhéj, melybe az alamizsnák gyűjtetnek, és ásza, a vándorbot, a dervis jelvényeihez tartoznak.

³⁶⁾ A Firuzkuhik iráni ostromáról lásd „Vázlatok Közép-Ázsiából” című művemet, 278. l. Ezek tehát rabló jellemükhöz kezdettől fogva hívek maradtak.

³⁷⁾ Egy a Tárikhi Szeid Rakimban olvasható chronogramm szerint ő pénteken halt meg, hogy a vértanúságot így még jobban megpecsételje. A hónap és napról szóló közelebbi adatok azonban hiányzanak.

³⁸⁾ Hammer: „Geschichte des ottomanischen Reiches” című művének 32. könyvében azt állítja, hogy a diplomatikus összeköttetés a porta és Transoxania közt csak a törvényhozó Szulejmán szultán uralkodási idejének vége felé kezdődött volna, ami azonban téves állítás; mert ha Sejbáni Bajezid szultánnal, Konstantinápoly urával, nem állt volna barátságos összeköttetésben, akkor Sáh Ismail az utóbbinak bizonyára nem küldte volna ellensége koponyáját, ami által Nyugat-Ázsiának szunnita fejét csak bosszantani akarta. Már Ebuszaid és a hódító Mohamed közt is kellett egyetértésnek fennállnia. Hogy Hammer az említett fejezetben és Senkowsky „Table généologique” című művében hibás és zavart adatokat szolgáltatnak, az az akkori történelmi források hiányos voltánál fogva nem csodálandó.

³⁹⁾ A Sejbáninámeh szerzője közül néhány költeményt Sejbáni tollából, melyek nyelv és felfogásra nézve a keleti török irodalom legjobb termékei közé számíthatók.

⁴⁰⁾ Midőn a város feladatását követelő felszólítás, melyet Mollah Binai, Sejbáni udvari költője hozott, a Heráti tudósoknak adatott, az utóbbiak alkudozás végett az özbeg táborba jöttek, és csakis az ő befolyásuknak lehetett köszönni, hogy a hódító bizonyos váltságdíjjal megelégedett, sőt velük még az összegre nézve is alkuba bocsátkozott.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: Az Arany Horda nomádjainak nagy része Özbeg kán (1311–1341) alatt vette fel az iszlámot.

^{II.}: Az Arany Horda törzsei és így az abból kiváló özbeg törzsszövetség is kipszak török és kisebb részt mongol törzsek keveredéséből születtek meg, mely keveredés a 13. század második felében zajlott le. A két elemből a török lett a domináns elem, és a 15. században Közép-Ázsia felé mozgó özbegek erendően kipszakos dialektusokat beszéltek szemben a korábban Közép-Ázsiában letelepült törökök többségében ún. turki vagy oguzos török dialektusaival.

^{III.}: A kazahok és kirgizek mint le nem települt népcsoportok máig folyamatos viccek alanyai az üzbégek szemében, mindez a letelepült-nomád ellentéppárra vezethető vissza.

^{IV.}: északkeleti-mongolok. Ezek a mongolok a 15. században erőre kapó ojrát mongolok voltak, akik a keleti halha mongolok meggyengülése után erős törzsszövetségük élén a mongolság vezető ereje lettek, és mind Kína, mind pedig Közép-Ázsia felé terjeszkedtek, súlyos veszteségeket okozva Abú'l-Khair üzbég kán seregeinek a 15. század derekán, időlegesen lassítva az üzbégek terjeszkedését.

^{V.}: Bábur és a Tímúridák bukásának okai összetettek. Bábur valóban sokáig törekedett hatalma megőrzésére az egykori tímúrida magterületeken. Bukásának egyik oka a Vámbéry által említett katonai problémák mellett, hogy szövetségre lépett az iráni Szafavidákkal, és emiatt síta gyanúba keveredett a szamarkandi ulemá' szemében, akik inkább a szunnita üzbégeket támogatták a 16. század elejétől fogva.

^{VI.}: Bábur anyai ágon egy ögödejida hercegnő gyermeke volt, vagyis Dzsingisz kán leszármazottja. 'Mongol rokonai', akik valójában már rég nem beszélhettek mongolul, eme ögödejida hercegek voltak.

^{VII.}: Dsordsán: Gurgán tartomány Észak-Iránban a Kaszpi-tengertől délkeletre.

^{VIII.}: I. Iszmá'íl, az iráni szafavida dinasztia alapítója (1501–1524) bár azerbajdzsáni török nyelven írt versei erős török háttérrel tanúskodnak, családja vélhetően kurd származású volt.

^{IX.}: Irán valóban első Iszmá'íl korában vette fel a tízenkettes síta iszlámot államvallásként. Ennek okai azonban – különböző politikai, vallási, ideológia gyökerekre visszavezetve – mai

napig homályosak és nem tudni pontosan, mi volt egy eredendően szunnita szúfi dinasztiának a célja a tizenkettes síta iszlámhoz való váratlan csatlakozásával.

^x: az iráni identitás kétségtelenül egyfajta nemzeti vallást formált – akarva-akaratlan – a tizenkettes síta iszlámból, melynek révén saját irániságát karakteresebben meg tudta különböztetni az öt körülvevő nem iráni és szunnita muszlim népektől.

^{xi}: Semmi bizonyíték, hogy Uzun Haszan 15. századi Aq-Qojunlu (Fehér-Ürüs) iráni fejedelem síta lett volna, katonáinak egy része viszont kétségtelenül a sítákhoz kötődő kis-ázsiai qizilbas törzsek (vörössüvegesek) közül került ki.

^{xii}: Szefida: a ma már inkább Szafavida nevezett dinasztia Vámbéry által használt elnevezése. A Sejkh Szafí al-Dín dervis által alapított Szafavida dinasztia 1501–1722 közt uralkodott Perzsiában. A dinasztia vallási gyökereire utal a történet is a kaskullal. Míg I. Iszmá‘íl ősei dervisek voltak, Mohammad Sejbání magát Dzsingisz kánra tudta visszavezetni.

^{xiii}: A Közép-Ázsiát észak felől érő nomád néphullámok sorában a 18. századi kazah inváziót még ki kell emelni, mely az üzbégek betelepülését követte.

^{xiv}: Vámbérynek teljesen igaza van, eltekintve Nádir sah rövid életű 18. századi birodalmától; a tímúrida időszakban egyesül Irán, Afganisztán és Közép-Ázsia utoljára egy kézben; a Sejbánidák és a Szafavidák hatalomra kerülésével a 16. század elején Közép-Ázsia és Irán véglegesen különvált történetileg.

XIV. A SEJBÁNIDÁK

916 (1510) – 1006 (1597)

Midőn a mervi katasztrófa rémhíre Transoxaniába jutott, és Sejbáni házának tagjai egyfelől az azonnali ellenállásra való képtelenségüket, másfelől pedig az uralomvesztett Timuridák fenyegető állását észrevették, egyelőre nem igen tehettek jobbat, mint hogy Sáh Iszmaillal, ki győzelmes seregével az Oxus felé tartott, békét kötöttek. Az özbegeknek az Oxus bal parti vidékét kellett átengedniük és az Oxus folyó, mint ősrégi időkben volt, Irán és Turán⁴ közti határnak állapítottatott meg. Ámde e béke csak nagyon rövid tartalmú volt. Báber Mirza, kit égő honszeretete a gyönyörű Kabul birtoka dacára az Oxus és Jaxartes honi partvidékei felé vonzott, mihelyt hajdani ellenfele kimúltának hírért vette, azonnal szövetségre lépett Sáh Iszmaillal, kitől nemsokára segílyt is nyert atyai trónjának visszahódítására, és 917-ben (1511) egy perzsákból, megszökött közép-ázsiaiakból, bedakhsániak és afgánokból álló sereggel átkelt az Oxuson, és anélkül, hogy ellenállás-

ra talált volna, hatalmába ejté Szamarkandot¹⁾. E váratlan siker azonban ez egyszer nem annyira Báber nagy szellemének, mint inkább azon viszálynak tulajdonítható, mely Sejbáni családjában uralkodott. Ez utóbbinak halála után az özbegek egy része fiának *Mebemed Timur szultánnak* hódolt, míg mások, és pedig a túlnyomó többség régi türáni szokás szerint csak az ősz hajban látván a tisztesség jelét Köcskündsi szultánt, vagy mint a perzsák nevezik, Ködsüm²⁾ szultánt, Ebulkhairnak Turkesztán kormányzásával megbízott fiát, akarták a nép élén látni. Az első csak néhány napig ült atyja trónusán³⁾, és midőn úgy látszik erőszakos halállal az útból félre volt téve, a hadsereg parancsnokai a Jaxartes alsó folyásánál az ősz Kücskündsi körül gyülekeztek, hogy a teendő lépésekről vele tanácskozzanak. *Kücskündsi* most egyhangúlag Sejbáni utódjának kiáltott ki, de mivel az évek terhe őt a tett mezejéről távol maradni kényszeríté, ő azon a család egy másik tagja által helyettesített, aki hadvezéri tehetsége, nagyravágása és vitézségére nézve csak kevéssel állt a dinasztia alapítója után. Ez Obeidullah khán volt, Mahmud szultán fia⁴⁾, a nyugati Khorászán^{u)} hódítója, ki nagybátyja hadjáratai alatt fegyverben nőtt fel, és kétségkívül az özbeg hercegek legderekabbika volt.

Obeidullahnak Sejbáni művét újból kellett kezdenie, pedig az egyetértés szelleme már eltűnt az özbegek közül. Miután a szent Seikh Ahmed a vállalat üdvére áldásthozó fátiháját neki útra adta, egy 5000 emberből álló merész lovagcsapattal átkelt a Jaxartesen és a folyam bal partján a puszta felé tartva a bokharai khánság északi részén tört be, mikor Bábernek ellensége mozdulatairól a legcsekélyebb sejtelve sem volt. Az özbeg tábor a Melik tó partján volt felütve Khairabad kerületében⁵⁾, de az előőrsök már messze álltak Bokharán túl. Midőn Báber állítólag 70 000 emberrel⁶⁾ közeledett, Obeidullah erejének összpontosítása végett visszavonta előőrseit. Ezt a bokharaiak a visszavonulás jelének tekintették, és mivel a kedvező hír azonnal Bábernek is megvitetett, az utóbbi sietteté lépteit

és a fenn nevezett tó partján csatára kényszeríté ellenfelet. Obeidullah elfogadta azt. Emir Sehedsa-eddin és Urusz Mirza, mindegyik ezer emberrel, Báber seregének közép hadtestét támadták meg, a többi özbegek szokott hév és halálmegvetéssel követték őket, és habár a csekély csapat csaknem egészen körül volt véve, mégis oly zavart idézett elő a túlnyomó ellenség soraiban, hogy a levertség és nem sokára a futás is általános lett. Báberrel azt mondják, hogy a csatában való személyes részvétele által magát a legnagyobb veszélynek tette ki és csak akkor engedett, midőn Obeidullah zászlói már egészen körülropkódték. Sejtteni látszott, hogy most az utolsó csatát vívta ősei trónjáért, mert midőn a csatáról visszavonult, Szamarkandban csak annyi ideig késhegett, míg családját, rokonait és kincseit hirtelen összeszedhette, hogy gyors futásban Hisszár várába vesse magát.

Uralkodása összesen hat hónapig tartott, és többé soha sem adatott neki a lehetőség viszontlátni őseinek általa annyira dicsért székhelyét. Obeidullah, aki most 918-ban (1512) ellenállás nélkül vonult be Szamarkandba, az ottani királyi széket nagybátyjának Kücskündzsi szultánnak adta át, ő maga pedig a Bokhara fölötti uralmat tartotta meg magának, hogy hadi készületeit befejezze, miután Báber legyőztetésével az özbegek érdekei még távol sem voltak biztosítva, mivel a tulajdonképpeni nagyhatalmú ellenség az Oxus másik partján felszerelve leste Sejbáni utódainak minden mozdulatát.

Alig értesült ugyanis Sáh Iszmáil Báber megveretéséről, midőn ő, hogy az özbegek egy új betörésének Khorászánba elejét vegye, Nedsm Szánihoz⁷⁾, e tartomány helytartójához azon parancsot intézte, hogy Bábert lehetőleg támogassa és gyorsan Transoxaniába vonuljon. És a perzsa hadsereg csakugyan nemsokára ezután egyesült is Báberrel Termeznél, és most mindkettő együttesen támadta meg Karsit, mely csakhamar kezeik közé is jutott. Nedsm Száni, kit síta pártduh lelkesített, elég kegyetlen volt, az egész őrséget a lakossággal együtt, köztük Mollah

Bináni híres költőt is kardélre hányni, amely cselekmény a nemes lelkületű Bábert annyira felbosszantotta⁸⁾, hogy ő inkább Transoxania visszahódításának végső reményét is feladván kilépett a Perzsiával való szövetségből és a nagyon is korán elbizakodó tábornokot egyedül hagyta folytatni útját Bokhara felé. A jól kiérdemelt büntetés nem is soká váratott magára. Az özbegek akadálytalanul engedték őt az ország belsejébe nyomulni, egyik vár a másik után kezei közé jutott, és midőn végre Gidsdován előtt fáradt és kiéhezett seregével megérkezett, alig néhány merész lovas csapat elegendő volt a perzsa király büszke vezírének egy csatában, melyben ez maga is főtisztjeivel együtt életét veszti, teljesen megverni. E férfi fényűzését és gazdagságát szemléltethetővé akarván tenni, a perzsa történetíró elbeszéli, hogy konyhájában naponta 100 birka, számtalan tyúk, lúd és kacsa, 40 mázsa fahéj, sáfrány és más fűszerrel együtt fogyott el, és hogy minden asztali edénye aranyból volt s a legfinomabb kínai porcelánból. Az özbegek győzelme tehát mindenestre fényes volt, és Sáh Iszmail, aki e hadjárat által Khorászánt előre akarta megvédeni, éppen az ellenkezőt érte el, mert Obeidullah Dsáni Beggel, Khodsa szultán⁹⁾ egy fiával együtt most már Csihardsui mellett 919-ben (1513) átment az Oxuson, és miután Murgábnál a Szamarkandból Kerkin át erre nyomuló Timur szultánnal egyesült, mindketten Meshedet támadták meg. Termezen át is vonultak özbeg hadosztályok egész Belkhig, útjukat mindenütt romlás és pusztulással jelölve, és még alig múlt el néhány hónap Gidsdovánnál aratott győzelmük óta, midőn az özbegek Obeidullah vezérlete alatt ismét uraivá lettek azon országoknak, melyeket először Sejbáni kardja szerzett meg nekik.

Midőn Sáh Iszmáil győzelmeinek gyümölcsét ilyformán szélnek eresztve látta, újra Khorászánt ellen kellett fordítania fegyvereit, noha már ekkor várhatta szultán Szelim támadását és szemei félreismerhetetlen aggodalommal voltak birodalma nyugati határai felé irányulva. Közeledésének hírére az özbegek visszavonultak ugyan az Oxuson át, de

azon mód, mellyel a sivatag e könnyű lovas fiai, kik csak rabló hadjáratra nem pedig országok hódítására indultak, ezentúl Perzsia határához közeledtek, szörnyű csapás és végzetteljes nyomor lett a szerencsétlen Irán föld északkeleti határaitra nézve. Noha hiányzanak az erre vonatkozó adatok, de mégis alig lehet kételkedni rajta, hogy az özbegek és oszmanlik^{III.} közt a közös működést illetőleg titkos megegyezés létezett; mert alig bontották ki Konstantinápoly urai zászlóikat a szefidák felviruló hatalma ellen, elvonván ezáltal Irán északi szélétől az ott oly szükséges véderőt, midőn az özbegek már nyeregben ültek, hogy az Oxus sárga hullámain át az oly sokat szenvedő Khorászánba törjenek. Így látjuk, hogy maga Obeidullah *bat* különféle nagyobb betörést tett Iránba, melyek a szomszédország rút pusztulását és népeinek romlásán kívül az Oxus-vidékeinek semmi hasznót sem eredményeztek. Szomorú és unalmas kép ez, de mégsem kerülhetjük el, hogy annak legalább körvonalait ne adjuk.

Az *első* betörés, mint már említve volt, mindjárt kezdetben visszaveretett. A *második*, melyet az özbegek kedvezőbb időben tettek, t. i. akkor, midőn Sáh Iszmáil a csaldirümi^{IV.} csatában megveretett és gyengítettett, a perzsa történetírók állításai szerint jelentékeny segédeszközökkel vétetett foganatba. Obeidullah nagybátyja engedelme folytán 30 000 özbeggel kelt át az Oxuson, anélkül azonban, hogy a vállalat nagyszerűségének megfelelő sikert aratott volna, miután Herátnak tíz napi eredménytelen ostroma után vissza kellett vonulnia. Az özbeg sereg heve megtört Szám Mirza és Durmis Mirzának, Khorászán^{V.} parancsnokainak erélyén, dühüket csak a környéken levő vetések érezhették, melyek mind elpusztítottak. A *harmadik* betörés Sáh Iszmáil halála után 931-ben (1525) történt. A vad, harcias Sejbánida ez alkalommal Csihárdsuin át Mervre vetette magát, míg Ebuszaid, Kücskündsi fia, Kerkin át Herát előtt jelent meg. Az utóbbi csak csekély eredményt tudott kivívni, de Obeidullah nemcsak Mervet és Meshedet kerítette hatalmába, hanem rabló hadjáratát egész Asztrábadig

terjesztette ki, mely várost elfoglalván, fiára, Abdulazizra bízta. Ez természetesen nem tarthatta magát sokáig, mert Obeidullah még Belkhbe vivő útján Dámgánban volt midőn Sáh Tamaszp, Iszmáil fia és utóda, a fenyegetett tartomány védelmére sietett és az özbegeket minden oldalról visszaűzte hazájukba. Transoxaniába ez egyszer nagyon rosszul számítottak, ha Iszmáil halálát és az Iránban erre következő bonyodalmakat zavaros víznek nézték, melyben könnyű leend halászni. Tamaszp^v, bár csak ifjú midőn a trónra lépett, erősen el volt tökévelve az özbec betöréseknek véget vetni. Obeidullah ezt jól tudta és ehhez képest szörnyű színekben festette le a hatalmat, mellyel a fiatal perzsa király az Oxuson átvonulni szándékszik. Hogy Tamaszp ezt valóban akarta volna, alig hihető; de Köcskündsi úgy tett, mintha ellenfelét megelőzni akarná, és így tette egy a turáni fennsík minden lehető törzse és ágából összehozott nagy sereg Obeidullah vezérlete alatt 935-ben (1528) a *negyedik* betörést Khorászámba, melyben az özbecgek részéről csaknem minden kiváló herceg részt vett. Ilyenek voltak: Borák szultán Taskentből, Kücskündsi Ebuszaid fiával együtt Szamarkandból, Hamza szultán Hiszárból és Kiszten Kara szultán Belkhből.

Az erős színekhez szokott perzsa történetírók így írnak e hadseregről: Soha sem vonult át azelőtt ily roppant csapat tatár *egyszerre* az Oxuson¹⁰). De elfeledik hozzátenni, hogy soha sem hallatszott azelőtt e vidéken az ágyúk mennydörgése s a puskák ropogása; mert Tamaszp e háborúban 6000 tűzi fegyvert vitt magával és Turán híres íjásza most álltak először szemközt nyugatnak a nyers erőt bénító találmányával! Mindenesetre jelentékeny két hadsereg volt az, mely itt egymással szemközt vezetettet, és a háború elkeseredettsége még fokoztatott azon körülmény által, hogy a főcsata Dsám és Zorabád¹¹) közt éppen a Moharrem hónap 9-dikén¹²), tehát azon nap előestéjén vette kezdetét, melyen a síták Huszeinnak tragikus elvesztét Kerbelánál vad töredelmességgel ünneplik. A felkelő nap első sugarai alig törhettek keresztül az íjászok

sűrű nyilain, mintegy megújulni látszott az ó mondaszerű csata Efrásziáb és Rusztem^{VII}. között, és a sűrű porfellegbe burkolva Tamaszp a kezdetben győzedelmes özbegek által már csaknem körülvéttetett. A perzsa sereg, a törökök taktikáját utánozva^{VIII}. kocsijai mögött sáncolta el magát, és az első sorban lövészeit állította fel. Az özbegek mindkét szárnyon támadtak és itt a sorokat már keresztül is törték, midőn a perzsa sereg zöme a középen előtörve, őket hátulról támadta és vad futásba verte. Állítólag 50 000 özbec és 20 000 iráni maradt a csatatéren¹³) és Sejbáni halálának állítólagos megbosszulása, mint mondták, még mindig nem érte el a teljes engesztelést! 938-ban (1531) éppen midőn Tamaszp nyugaton Szulejmán szultán által teljesen el volt foglalva, *ötödször* tört be különféle hadcsapatokkal Iránba. Ő maga Herátnak, fia Abdulaziz Meshednek, Kamisoglán (a nádas fia), kiról vitézségre nézve csodadolgokat beszélnek, Asztrábádnak, végre Khánkeldi Batur Szebzevárnak tartott. Másfél évig volt Khorászán, Szesztán és Irak egy része kiteve pusztításaiknak. De alig állítottott helyre a béke a perzsa király és az ottomán császár között, miáltal az elsőnek lehetővé tétetett, tekintetét a sokat zaklatott Khorászán felé fordítani, midőn az özbegek, szokás szerint zsákmánnyal és rabszolgákkal megrakva, visszafelé takarodtak.

Ezen idő körül, t. i. 940-ben (1533) lépett végre Obeidullah Transoxania trónjára, miután az ősz Kücskündsi, aki életét legörömbesebb aszkéták és dervisek társaságában töltötte, 937-ben (1530) meghalálozott és trónkövetőül fiát *Ebuszaid kbánt* hagyta hátra. Hogy az utóbbi, ki három évig uralkodott, és mint mondják hirtelen halt meg, nem Obeidullah által tétetett-e félre láb alól, mindenestre nagyon kétes. Obeidullah egyébiránt kormányra lépte után is csak úgy háborgatta a szomszéd országokat mint azelőtt. 942-ben (1535) a *hatodik* betörést tette Khorászánba, melynek alkalmával ő honi írók tanúsága szerint Herát várát végre csakugyan kiragadta Szám Mirza kezéből, de anélkül hogy azt huzamosabb ideig megtart-

hatta volna.¹⁴⁾ Ez utolsó hadjárata volt Khorászában, mert egy eredménytelen kísérlet után, melynek célja volt, hogy Kháhrezm Bokhara kormányja alá hozassék, Obeidulláh^{IX} 946-ban (1539) életének ötvenhatodik, kormányzásának hatodik évében meghalt és Bokharában egy általa épített kollégium kápolnájában temettetett el. Miután a Transoxania fölötti uralom eddig úgyszólván Kücskündsi és Sejbáni gyermekei közt volt megosztva, Obeidullah halála után az özbegek közt egyenetlenség tört ki. Míg az első család pártja Köcskündsi fiát, Abdulláht emelte trónra, ennek hat hónap múlva bekövetkezett halála után pedig fivérét Abdullatift választotta khánjának, addig a másik hatalmasabb párt 938-ban (1541) *Abdulaziznak*, Obeidullah fiának hódolt. Hogy meddig tartott a vetélkedés ez utóbbi kettő között; és hogy uralkodásuk egymás közt békés volt-e, előttük nem ismeretes; azon idők gyér és zavaros tudósításaiból csak annyi tűnik ki, hogy Abdulaziz 958-ig (1551) ült az uralkodói széken, mely idő alatt Perzsiával békében élén csak egyetlen háborút viselt Belkh ellen és egészen véve más jellemű lévén atyjánál, a befolyásos Molláhk pietistikus irányának hódolván nagyobb gondot fordított mecsetek és zárdák építésére és más kegyes alapítványok tételére mint a világi ügyekre, ami egyfelől a folytonos háborúk által kimerült országra jótékony hatást gyakorolt, de másfelől azt az északon lakó, foglalkozás nélküli nomádok rablásának tette ki. Halála után a Taszentben tartózkodó Mehemed Szüjünds Szultán fiának, Mehemed Jár Szultánnak¹⁵⁾ kellett volna a trónra lépnie, de miután ez Bokharába vivő útjában hirtelen meghalt, vagy mások szerint 961-ben (1554) Szamarkandban meggyilkoltatott, sokaknak ellenszegülése dacára *Burbán Khán*, Obeidullah unokája, emeltetett a kháni székre, és nemsokára korhely élete és badar tettei által – mint mondják gyakran egész napokon át nem volt józan állapotban – az egész világ utálatát és megvetését vonta magára. A zavarok közepette, melyeket e hanyag kormányzás teremtett, Közép-Ázsia északkeleti sivatagjában Borák Khán¹⁶⁾

tűnt fel, a Sejbáni által legyőzött Mahmud Khán fia, aki durva, többnyire kalmükkök és kirgizekből álló zsoldos csapataival Transoxaniának legvirulóbb részeit árasztotta el. Otrártól Bokharáig csak romokat és pusztulást lehetett találni, és mi sem képes leírni a nyomorúságot, melybe az ország ezen zsarnok kegyetlensége és barbársága által süllyesztetett.

A szorultság e pillanataiban volt az, hogy *Abdullah Khán*, Iszkender Khánnak¹⁷⁾ fia és Ebulkhairnak unokája, oly férfiú, ki méltán megérdemli, hogy a Sejbánidák közt legnagyobbnak nevezessék, fellépett. 940-ben (1533) születve Abdullah atyai részről nem valami nagy szellemű ősoktól látszott eredni, mert dédapja gúnynevvel tinteknek, azaz ostobának neveztetett, nagyatyja Dsáni Bég pedig bárgyú¹⁸⁾ volt, és apja sem lehetett valami kitűnő szellem, miután legfőbb érdemeiként az említetik róla, hogy napontai ötszöri imáját pontosan elvégezte¹⁹⁾ és hogy másodszor igen ügyes sólyomvadász volt. Mindamellet a nagy tiszteletben álló Khodsáki Kaszáni állítólag már a csecsemőben felismerte annak későbbi nagyságát, mert midőn Iszkender Khán a gyermeket áldás véget eléje tartotta, azt mondják, hogy örömtelen így kiáltott volna fel: „Ezen gyermek egy világos szerencsecsillag jelét viseli magán és egykor hatalmas uralkodó lesz!” Hogy az áldást hatékonyabbá tegye, a szent férfiú leoldá teveszőr övét s a gyermek dereka körül köté. Sőt jövő pályafutásának egyes mozzanatait is megjósolta neki a khodsa, és mindezeknél fogva a gyermek nevelése a kor legnagyobb férfaira bízott, amilyenek Szeid Rakim megjegyzése szerint Obeidullah idejében nagy számmal voltak. Huszonkét éves volt az ifjú, midőn családja érdekeinek biztosításáért lelkesülve, hogy véget vessen Borák Khán erőszakoskodásának, aki épp akkor Bokharát hódította meg, ezzel csatába bocsátkozott. Kezdetben a Bokhara közelében fekvő jelentéktelen Fáráb várába, a Csagatái korában viruló költőszítás szülővárosába kellett visszavonulnia, melynek lakói azonban csak hideg részvétlenséget tanúsítottak

iránta. Ő korholá magaviseletüket, kiváltságokat ígért sikere esetére, mire 300 gyalogos csatlakozott hozzá. Mialatt ő itt ellenállásra készült, megérkezett Borák 964-ben (1545) bekövetkezett halálának híre; Abdullah azonnal Bokharába sietett, hatalmába ejtette a várost és környékét, és most hirtelen azon helyzetben látta magát, melyben lehető volt rá nézve megkezdeni a háborút Burhán Khánnal, akit le is győzött és kivégeztetett²⁰). Ily módon előzve a betolakodókat rövid idő alatt újra visszaállította és biztosította a Sejbánidák uralkodását Transoxánia fölött. Valamint Sejbáni és utána Obeidullah, noha ők voltak az ország tényleges urai, a kháni széket másoknak engedték át, míg ők maguk harcias pályájukat folytatták – éppen úgy tett Abdullah is, amennyiben atyját Iszkendert Szamarkandban a trónra emelte, maga pedig a hadsereg élére állt, hogy az ország régi határait, melyekkel az Sejbáni alatt bírt, újra visszaállítsa. E törekvésben folyt le Abdullah életének legnagyobb része, és nemcsak kedvezőbb volt neki a szerencse mint bármelyik elődének, hanem az is sikerült neki, hogy az Oxus- és Jaxartes-vidéki országok felvirágoztatására a lehető legtöbbet tegye, amiért is – mint látni fogjuk – teljesen megérdemli, hogy „népe jótevőjének” nevezessék.

Ő alatta történt, hogy a bokharai khánság^x északi határai messze kitolattak a turkesztáni tartományok lakott vidékein túl. Borák halála után a nyugalom ezen a vidéken csak kevéssé zavartatott meg, de 975-ben (1567) ennek fia Bábá Khán ismét pusztító betörést intézett Transoxaniába, előnyomult egész Szamarkandig, hol elfogta Khoszrou Szultánt, az akkori fejedelmet, és azt a város más előkelő lakosaival és minden található kincseivel együtt magával hurcolta. Abdullah, aki épp akkor Khorászánban volt hadseregével, most hirtelenében mit sem tehetett a dolog ellen, de néhány év múlva, t. i. 983-ban (1577) számadásra vonta Bábá Khánt, kit seregével együtt vad futásban üzött át a Jaxartesen, mire béke jött létre, de csak rövid időre, mert már három év múlva Bábá Khán újra meg-

kezdte rabló betöréseit, és Abdullah újólág kénytelen volt ellene síkra szállni. Ak kötelnél (fehér hegy), Zamin kerületében, tehát nem messze Szamarkandtól vívatott a döntő ütközet, melyben Bába Khán keményen megveretett²¹⁾ és Abdullah által messze be a pusztaságba egész Ulugtágig (nagy hegy) üldöztetett, ki is itt egy emlékoszlopot emeltetett szemközt azzal, melyet a Toktamis elleni hadjárat alkalmával Timur állíttatott fel, és valamint a zöld városból való világhódító tetteit kőbe vésette, éppen úgy akarta Abdullah is ezen emlékoszlopon hadi sikereit megörökíteni. *Keleten* nemcsak egész Fergána, hanem Kasgár és Khoten is visszahódíttatott a Sejbánidák uralmának, *délen* pedig, ahol tudvalevőleg egyfelől Báber családja, másfelől a Szefidák Belkh birtokára vágyakodván támadó politikát űztek, az özbegek hatalma még nagyobb kiterjedést nyert, mint amilyennel az első Sejbánidák idejében bírt. Belkh megerődített, Tokháresztán és Bedákhsán Transoxaniába kebeleztetett és ismét a Murgáb világos zöld hullámai képezték Turán határát. Abdullah fegyverei *nyugat* felé is győzedelmesen nyomulhattak előre az irániak és kháhrezmiekek egyesült fellépése dacára. Aszterábád²²⁾ meglepés által elvételét; Gilán fejedelme, III. Murád szultán szövetségese, Konstantinápolyban volt kénytelen menhelyet keresni, és a Sejbánidák birodalmának határai itt is előbbre tolattak mint bármikor azelőtt. Kezdetben inkább csak portyázások, vagy mint a turkománok ma mondják, *álámánok* voltak azok, miket Abdullah Iránba tett, mert Támászp, aki az özbegek nagy bosszankodására 969-ben (1561) Szuleimán szultánnal békét kötött, elég erős volt birodalma keleti tartományának megvédésére, nagyobb vállalat pedig a lehetőség határain kívül esett. De Támászp halála után, midőn korhely fiainak kormányzása következtében Irán, különösen pedig Khorászán a legvadabb anarchiába süllyedt, az özbeg lovascsapatok szünet nélkül özönlöttek az utóbb említett ország északi szélé felé, és 974-ben (1566) maga Mohamed Mirza, Támászp fia, is veszélyben forgott, amennyiben 15 000 emberrel

Herátba akarván menni, egy rabló özbegcsapatnak már-már kezébe esett és csak nagy nehezen tudott Turbet-i-Haideri várába menekülni, hogy kétségbeesett harc által a fogságba jutást elkerülje. Később a trónkövetkezés fölött folyó elkeseredett harcok és az országnagyok vetélkedése Perzsiában még inkább utat nyitottak Abdullah nagyravágyásának, és midőn a „nagynek” nevezett Sáh Abbász vetélytársával Mohamed Khudabendéhlvel éppen háborúba volt bonyolódva^{xiii}, Herátnak fontos vára kilenc havi ostrom után az özbegek kezeire került. Ali Kuli Khán Sámra, Khorászánnak perzsa helytartója, sok más naggyal együtt kivégeztetett, nagyszámú lakos Bokharába fogságba vitetett és Khorászán tartományának északkeleti része szörnyű pusztulást szenvedett.

Ez alkalommal történt, hogy Imám Riza sírjának őrzői, akik egyszersmind a nagy tiszteletben álló Alida²²) javadalmainak, úgy mint földjei, kertjei és szőlőinek gondnokai, egy levélben azon kérdést intézték Abdulláhhoz, hogy miként tudja megegyeztetni vallási nézeteivel Imám Rizá javadalmainak elpusztítását, mi által annyi ezer kegyes zarándokot, kik közt szunniták is vannak, foszt meg a szükséges élelemtől? Az Abdullah táborában jelenlevő transoxaniai molláhk erre egy általában a síta felekezeti vallását megtámadó irattal feleltek, kimutatván, hogy az ő meggyőződésük és elveik szerint a síták gonoszabbak a hitetleneknél, kiknek kiirtását maga az isten rendelte el. Ha már minden moszlimnak szent kötelessége háborút viselni a hitetlenek ellen, mennyivel inkább tartozik ezzel azok ellen, kik a helyes útról letértek, és a közöttük nyugvó szenttel való rokonságuk dacára a rút bűn ösvényére jutottak? Ami az Imám Rizá földjei és kertjeinek elpusztításáért tett szemrehányásokat illeti, ők nagyon jól tudják, hogy ezek kegyes alapítványok, és hogy Imam Rizá sírjához tartoznak. Ámde kérdéses, hogy kinek van azok élvezetére jogosabb igénye, vajon az isten igaz ügyekért harcoló és minden élelmiszer nélkül álló igazhitűeknek-e, vagy azoknak, kik Allah ellen vétkeznek és a hit három

első férfiát²³⁾ gyalázzák^{xiii)}? stb. Erre természetesen a síta molláhk sem maradtak soká adósok a felelettel. Volt annyi helyes tapintatuk, hogy elsősorban is egyházi ítélőszéket hoztak javaslatba, mely – egyenlő számú síta és szunnita tudósból állván – afölött határozzon, hogy vajon szabad-e a sítákat hitetleneknek mondani azért, mivel az első három khalifát bitorlónak mondják és ellenükben Ali öröklési jogait vallják igazaknak? A siismus épp oly régi mint maga az iszlám, és ha e felekezet tagjai csakugyan oly rút gonosztevők volnának, miért telepedett volna le Imám Rizá éppen ő közékük, és miért nem ment Transoxaniába? stb. Ezen vitatkozás épp oly kevésbé vezetett eredményre mint a 150 évvel később Nádir Sáh által egybehívott, síta és szunnita tudósokból álló zsinat²⁴⁾, és míg a két párt hiába törekedett tollal vetni véget oly harcnak, melyet sok század hosszú csatái sem voltak képesek befejezni, a fiatal Sáh Abbász Kazvinbol egy sereggel közeledett, Abdullah pedig Merven át Bokharába húzódott vissza. Abbasz – amint azt az általa írt „Persia történetében” Malcolm is helyesen megjegyzi – e vállalatával inkább csak saját tekintélyének megszilárdítását vette célba semmint az özbegek teljes kiűzése és legyőzését, mert alig tartózkodott csak rövid ideig Meshedben és azonnal Georgiába sietett, hol az oszmánok őt ellenségeskedéssel fenyegették és nemsokára ezután meg is verték. Valamint már többször megtörtént, úgy az ottomán fegyverek nyugaton aratott győzelmének most is megvolt a visszhangja a távol keleten; mert alig kapta meg Abdullah e győzelem hírért, máris sietett 990-ben (1582) második kísérletet tenni Meshed meghódítására, fiára Abdulmumin Khánra, Belk helytartójára, bízván hadseregének előőrseit. Abdulmumin, egy épp oly vad harcos mint kegyetlen és nagyravágyó ember, nagybátyjával, Din Mehemeddel és nagy haderejű, melyhez Kul Baba Kökeltás, Abdullah hű szolgálja és Herát helytartója is csatlakozott volt, tettvágtyól ösztönözve, gyorsan előre sietett és Nisaburt az első rohammal törekedett elvenni. Egy előőrsi csatában

néhány özbeget elfogatott és ismét szabadon bocsátott, hogy hírül vigye a fiatal hadparancsnoknak, miszerint Nisábur Meshednek csak egy része és ha ez utóbbi elesik, akkor természetesen az első önként adja meg magát. Ezen esemény után volt az, hogy Abdumumin egész erejével Meshedre vetette magát, melynek bevételére semmi áldozatot és fáradozást sem kímélt. A vár parancsnoka Ummet Khán Usztádszu mindent megtett ugyan a támadás erélyes visszaverésére, ámde az ijedelem nagyon is általános lett, és miután a környékről sokan menekültek a városba, ez pedig élelmiszerral nem volt eléggé ellátva, az özbegek az éhség öldöklő angyalában csakhamar hatalmas szövetségst találtak, mely nekik a síták ezen szent helyét kincseivel, építészeti és műremekeivel és gazdagon megrakott bazárjaival együtt már az első roham alkalmával kezükbe adta. Midőn Abdumumin harcosai több oldalról a városba nyomultak, mindkét nembeli lakosok a nagyszámú tudósok és kegyesekkel együtt Imám Rizá sírjának előudvarába vonultak azon reményben, hogy a szentély védelme alatt sértetlenül fognak maradni; ámde az özbegek a gyilkolás és rablás dühében mindent letiprottak, és még Imám Rizá állítólagos utódai is, kik ősük sírjába kapaszkodtak, szánszám nélkül lekasaboltattak.

Beszélik, hogy Abdumumin Mir Alisir udvarából egészen nyugodtan nézte, mint mészárolták zordon katonái a gyermekeket és öregeket, a népet és a tudósokat rakásonként, és még ezreknek hörgése és halálnyögése sem volt képes benne részvételt kelteni. Nemcsak a nyilvános utcák, hanem a mecset és sírnak legszentebb falai is vérrel voltak mocskolva, és az általános rablásban, melyre a város kárhoztatva lón, éppen az Alida nyughelye szenvedett legtöbbet. A jámbor zárándokok gazdag és becses adományai²⁵⁾, melyek itt három századon át őriztetek, mind a hódító kezeibe kerültek. Ezek közt voltak tömör és roppant nagyságú arany és ezüst gyertyatartók, egész hadi öltözékek nemes ércből, a legbecsesebb övek, gazdagon díszített csatok és más ékszerek, s ami minden közt a legbecsesebb volt, a

nagyszerű könyvtár, a híres koránpéldányok, a szépírásnak mesterművei és megelőző szultánok ajándékai – szóval minden széthurcoltatott, szerteromboltatott és megsemmisített. Még a halottaknak is érezniük kellett a szunnita győző bosszúját, mert Tamaszp csontjai kivétettek az Imám Rizá emlékének közelében levő sírból, elégettettek, s a hamu átkok és szitkok között eresztettek szélnek. Hogy ez utóbbi cselekmény által a Szefidák egy másik szunnita elenségét is megörvendeztesse, Abdulmumin Mehemed Kuli nevű kamarását egy levéllel Konstantinápolyba küldte III. Murádhhoz, mely levélben az özbeg fejedelem fennhéjázó szavakkal írja le Khorászáni győzelmeit, és miután Tamaszp hamujának megsemmisítését kellően kiemelte, azt tudatja a szultánnal, hogy az eretnek síták istentelen csapatának teljes kiirtása végett legközelebb Irak ellen fog indulni, mire a szultán közreműködését is kéri. Azonban az özbegeknek ezen utóbbi terve két oknál fogva ment füstbe. Először is az ottománok távol keleten lakó hitrokonaiknak nemcsak segílyt nem ígértek, hanem éppen az ellenkezőjét tették, t. i. a perzsáknak ígértek gyámolítást, mivel már nagyon is megelégtették Abdullah győzelmeit, félve, hogy további szerencséje rájuk nézve is veszélyessé válhatik. Másodszor pedig Sáh Abbász, aki Meshed pusztulásakor Teheránban a betegágyhoz volt szegezve, lassanként ismét felüdült és minden lehető intézkedést megtett az ellenállásra. De e pillanatban Abdullah megtámadatlanul örvendhetett győzelmeinek, és Khorászánnak nagy része Gúrián városokkal együtt az ő birtokába ment át és kezében maradt közel haláláig.

Khorászán meghódításával Abdullah Khán uralkodása nagyságának fénypontját érte el, és annál inkább csodálandó, hogy dacára hosszú hadi pályájának és Transoxanián kívül aratott győzelmei szakadatlan sorának, önálló uralkodása az ország bensejében csak most vette kezdetét. Megjegyeztük fentebb, hogy azonnal sikerrel koszorúzott fellépése után atyjának, Iszkendet Khánnak adta át a kormány gyeplőit, de úgy látszik, ez nem sokáig ült az uralkodói széken, mert habár ő csak 991-ben (1583) halt meg,

a közbe eső idő alatt mégis több uralkodóval találkozunk, kik a „Khutbe u szikke” (nyilvános ima és pénzverés) szokásos attributumaival, tehát teljesen függetlenül ültek a szamarkandi trónuson. Ezekhez tartozik *Kboszrou Szultán*, aki 975-ben (1567), midőn Bábá Khán Taskentből Transoxaniába tört, egy csatában megveretett, elfogatott és kivégeztetett. Őt követte Szultán Szaid, Ebuszaidnak fia és Köcskündzsi unokája, aki öt évig uralkodott, a tudósokat pártfogás és védelemben részesíté, különösen pedig sokat tett Szamarkand szépítésére. 980-ban (1572) halt meg, helyét testvérének, *Dsuvánmerd Ali Babádurnak* adván át. Ennek uralkodása alatt történt, hogy Abdullah Khán Szamarkand kormányügyeibe avatkozott, és pedig a következő okból: Dsuvánmerdnek két fia volt, Ebulkhair Szultán és Muzáffár Szultán, kik vad testvérharcban éltek egymással, és midőn az első, ki Bábá Khánt hívta segítségül, az utóbbi által, ki Abdullahra támaszkodott, mindamellett megveretett, és ezen szeretetre méltó gyermekek atyja éppen a legyőzött részére állott, – Abdullah, hogy a bajt gyökerestül kiirtsa, oda volt kénytelen törekedni, hogy előbb az öregtől, azután pedig mindkét ifjútól szabaduljon. Dsuvánmerd és Muzáffár Szamarkandban elfogattak és kivégeztettek, hasonló sorsban részesült későbbben Ebulkhair is, és Abdullah 986-ban (1578) véget vetett a kettős uralomnak Transoxaniában, és Bokharában mint az egész Turán korlátlan ura hódoltatott magának²⁶). Hogy miért nem tette ezt Abdullah már előbb és hogy mi indította őt az engedékenységre politikájára, azt alig lehet eldönteni. Északon, keleten és nyugaton győző, csaknem egész Khorászán és Tabaresztán ura, bizonyára könnyen meghódíthatta volna a kicsiny, önmagára utalt Szamarkandot is. Nem annyira gyengeségnek, mint inkább a legközelebbi rokonaira való tekintetnek és a családi viszályoktól való vonakodásnak kellett annak lennie, ami Abdulláht, a különben kérlelhetlen, sőt kegyetlen ellenfélt ezen politikára bírta. Ugyanígy látjuk őt eljágni testvére Pir Mehemed Khán irányába. Az utóbbi, aki Kiszten Kará Szultán, Dsámi

Beg fia után a belkhi kormányra lépett, 974-ig (1566) a független fejedelmi tisztség teljes birtokában maradt, és midőn az említett évben meghalt, Abdullah örömmel lett volna kész a megholtnak fiát, Din Mehemed Khánt ismerni el törvényes örökösnek, ha saját fia, Abdulummin, kinek zord és rosszakaró lelkületéről már szóltunk, nem követelte volna tőle az Oxuson inneni tartományok birtokát. Mivel pedig Abdulummin az uralkodás elfoglalása alkalmával Din Mehemed személyében akadályra talált, őt a helység bevétele után főtisztjeivel együtt kivégeztette, mely cselekmény miatt atyja nagyon megharagudott. Egyébiránt Abdulummin magaviselete nagyon gyakran képezte ama komor felleget, mely a különben oly szerencsés Sejbánida láthatárát elborítja. Mint egyetlen fiát Abdullah bensőségesen szerette őt, és mivel ismerte mértéknélküli nagyravágyását, már mint koronahercegnek megengedte neki a „Khán” cím felvételét, melyet különben kizárólag csak a török uralkodók²⁷⁾ szoktak viselni. Az atyát Ulug Khánnak, azaz nagy fejedelemnek, a fiút pedig Kicsik Khánnak, azaz kis fejedelemnek nevezték. De ezzel az utóbbi nem elégedett meg, és már uralkodása első éveiben hegyes és lapályos tájakon, északon, délen és nyugaton egyformán találjuk őt féktelen, rablást kedvelő lovascsapataival. Miután fiának örökös háborúskodása az atyának Khorászánban űzött politikáját nagyban gyámolítja, Abdullah nem akarta útját állni, sőt dicsőítve érzi magát gyermeke hősiességében. Ámde Abdulummint a hadi szerencse csakhamar elkábította, elkezdett atyjával vetélkedni és később nyílt ellenségeskedésben is lépett fel ellene. A viszály első szülőoka Abdulumminnak azon óhaja volt, hogy a Sejbánidák országának minden Oxuson inneni részeit saját kormánya alatt egyesítse, különösen pedig Herátból akarta szorítani az öreg Kul Bába Kökeltást, Abdulláhnak hű szolgáját és régi bajtársát, kinek kardja oly sokat tett az atya nagyságának növelésére. Abdullah e kívánságot természetesen kereken visszautasította, és midőn Abdulummin Nur Mehemed Khán²⁸⁾ Khahrezmi

herceg legyőzése után 20 000 lovast gyűjtött zászlói alá és Kul Bába Kökeltás ellen erőszakkal lépett fel, az utóbbinak meghagyatott, hogy minden kímélést félretegyen s a lázadó hercegnek épp úgy álljon ellen mint bármely más ellenségnek. Ez már elég volt arra, hogy a megrögzött fiút saját atyja elleni lázadásra indítsa. 1004-ben (1595), midőn Abdullah az Oxus felső folyásánál a vadászat élvezetének engedte át magát, Sáh Mehemed, egyike az Abdulmumin szolgálatában álló előkelőbbeknek, azon tudósítást hozta, hogy serege ellenséges szándékkal közeledik. Abdullah a harag és ijedtség miatt csaknem magánkívül lett és gyorsan Bokhara felé indult. Abdulmumin is megbánni látszott lépését, mert gyorsan Belkh felé húzódott vissza. Később azonban véres ütközetekre került a dolog, és mélyen sértve gyermeke háládatlansága által a Sejbánidának még azon szomorú tapasztalást is kellett tennie, hogy birodalma északi részén viselt hosszas és súlyos háborúi nem vezettek célhoz, miután azon hírt vette, hogy legjobb tábornokainak egyike egy erős kalmükk horda által teljesen megveretett, és másodszor, hogy a perzsák – azon ellenség, melyet ő oly sokszor győzött le, – most éveken át folytatott csatáinak gyümölcseit nyugaton csakhamar meg fogják semmisíteni.

A szövetségről, mely Khahrezm fejedelme és Irán királyai közt fennállt, már szóltunk. Természetes következménye volt ez azon támadó politikának, melyet a Sejbánidák Khahrezm ellen követtek; noha mindkét országban az uralkodó osztály özbeg volt, mégis az Oxus alsó folyásánál fekvő kis országnak gyakran és sokat kellett szenvednie a hatalmasabb, nagyobb és befolyásosabb Bokharától. A Sejbáni ház khánjai mindenképpen teljes bekebelezést akartak létesíteni, és valahányszor csak hatalmukban állott, mindig meg-meglepték Hezáreszp, Khivuk (a mai Khiva) Ket, Vezire és Ürgends városokat. Hatalmuk természetesen csak addig tartott, amíg benn az országban voltak, és midőn végre Abdullah Khán az uralkodó fejedelmet, Hádsim Khánt hallatlan zsarolásai és kegyetlen-

kedései által Sáh Abbász karjaiba űzte, Bokhara uralkodása Khorásznál fölött vége felé sietett, mivel Sáh Abbász Khahrezm turkomán alattvalóiban oly segédcsapatokat talált, melyek a transoxaniai özbegekkel teljesen megmérkőzhettek, és melyekkel ő még Abdullah életében, t. i. 1004-ben (1595) Meshed, Merv és Herát erősített helyeken kívül csaknem egész Khorászánt vissza is hódította. Terveinek ilyenén megghiúsulása egyesülve mélyen szomorított atyai szívének búbanatával Abdullahnál búskomorságot szült, és ő rövid betegeskedés után meg is halt az 1006-ik év Redseb havának másodikán (1597. február 6.) Bokharában, életének 66-ik évében, miután több mint 40 évig részben mint kormányzó, részben mint önálló uralkodó Transoxania sorsát intézte, oly nevet hagyva maga után, mely még ma is él minden bokharai szájában.

Valamint az újkori perzsa a pompás kervánszerájokat, hidakat, ciszternákat, sziklahasadékokon mesterségesen vágott utakat és más a közjólétet előmozdító építményeket, melyek az ó-korból még fennállnak vagy már félig romba dőltek, mindenkor csak a nagy Sáh Abbásznak tulajdonít, éppen úgy mondja a mai bokharai, hogy a megelőző századok minden építménye Abdullah Khán műszeretete és bőkezűségének köszöni lételetét. – A monda beszéli: Kérdezték egykor Abdullah Khán építőmesterét, hogy hány épületet készített ő urának parancsára. Mire ez azt felelte, hogy 1001-re megy fel a kollégiumok, mecsetek, fürdők, kóházak, kervánszerájok, ciszternák és hidak száma, ámbár ekkor még fele sem múlt el uralkodási idejének. Mindenesetre csodálandó, hogy Abdullah az általa folytatott szakadatlan háborúk alatt elég időt talált arra, hogy az ország belügyeivel is foglalkozzék; mert bármily túlzott legyen is a fejedelmi erény dicsérete, mellyel a bokharaiak különösen őt halmozzák el, annyi bizonyos, hogy a kereskedés, földművelés és tudományosság benne hatalmas és buzgó pártfogóra találtak, és hogy a Sejbánidák közül egy sem törekedett oly komolyan népe műveltsége és szerencséjének felvirágoztatására mint Abdullah Khán. Gazda-

gon dotált kollégiumai közül több még ma is nyitva áll a tanulóknak, az általa Bokhara, Szamarkand, Kerminéh és Meshedben²⁹⁾ alkotott kertek (csihárbág) pompás árnyas fasoraikkal még mindig a leglátogatottabb helyek a forró évszakban. A bokharai bazárból azon rész tartotta magát fenn legjobban, melyet Abdullah építtetett 990-ben (1582); hasonlóképpen a Kerminéh mellett a Zerefsánon át épített híd, mely egykor négy toronnyal is bírt, ma csaknem az egyetlen szilárd összekötő pont a két part között, mivel az általa épített többi hidakat, az elemek nagyrészt elpusztították. Alatta Transoxaniában az összes utak mérőföldmutatókkal (tás) voltak ellátva, a közlekedés jól szervezett postai összeköttetés (jám) által tartatott fenn, s a biztos kereskedelem a népség minden rétegében már rég nem ismert jólétet szült³⁰⁾.

Nem csoda tehát, hogy kormányzásának híre messze terjedt. Khinából³¹⁾ követek jöttek gazdag ajándékokkal és baráti nyilatkozatokkal, III. Murád Szultán Konstantinápolyból szövetségét kereste, és a Krimi Khán üdvözlő követségeket küldött hozzá, hogy neki győzelmeihez szerencsét kívánjanak. Valóban uralkodását joggal úgy tekinthetjük, mint azon fénynek utolsó sugarát, mely Transoxania uralkodói székét több ízben körülvette.

Hogy mennyire sietett a méltatlan fiú meghalt atyjának trónját elfoglalni, és hogy mily tettekkel inaugurálta uralkodását, az Abdulmuminről mondottak után könnyen érthető. Első lépése egy bosszúálló hadjárat volt az ősz és jótéteményeiért mindenki által tisztelt Kul Baba Kökeltás ellen, ki családjának oly nagy érdemű szolgája volt. Ezt Herátban el is fogatta és kettős nyakvasban és kezein lábain nehéz bilincsekkel gyalog vitette maga után. Így tartotta bevonulását Bokharába, hol félelemből sokan, de vonzalomból kevesen hódoltak neki, és miután itt valamint Szamarkandban is atyja kincseit lefoglaltatta, útra kelt, hogy személyesen látogassa mindazon helyeket, ahol anyjának valamely hű szolgája volt megbízva a kormányzással, hogy ezt most hűségéért a bakó bárdjával jutalmazza

meg. Így cselekedett ő Oratepe, Khodsend és Taskentben, mely utóbbi helyen az öreg Kökeltás végeztetett ki legközelebbi rokonaival együtt. Innen Endidsán és Ásiba sietett, hogy itt unokatestvére Özbeg Khán³²) személyét, ki már több év óta viselte a helytartóság tisztét, hatalmába kerítse. Özbeg ellenállt, de miután már az ostrom első napjaiban meghalt, Abdulmumin dolgát végezvén csakhamar visszatérhetett. Mivel vérszomjas terveit egyáltalán nem titkolta, nemsokára azon hír terjedt el, hogy ő nem fog addig pihenni, míg atyja minden szolgája és híve nem lesz láb alól eltéve. Ezek elég világosan látták a veszedelmet, és hogy elejét vegyék a zsarnok gonosz szándékának, elhatározták, hogy őt magát teszik el láb alól.

Az összeesküdtek élén bizonyos Abdulvászi Bi állt, egy Káráki eredetű vén harcos, ki ezen szavakkal: „Itt a szó mit sem használ, csak a tett segíthet” Abdulmumin meggyilkolását hozta indítványba, és miután titkos gyűlésben társai bátorságát úgy kémlelte, hogy kezét meztelen mellükre tette, sorsolás által akarták a merénylet végrehajtóját kijelölni. Ez július havában történt, és mivel Abdulmumin a forró időjárás miatt éjjel utazott, az összeesküdtek Szamarkandba való visszatérése alkalmával egy Oratepe és Zamin közt levő hegyszorosban lestek rá. A sereg nagy része már elvonult, és midőn a Khán fáklya- és lámpáshordozóktól vezetve ama bizonyos helyre ért, egyszerre több nyíl által találatott és hangtalanul földre omlott. E pillanatban előugrott a sors által kijelölt, levágta a fejedelem fejét, megölte az őt követő tanácsost és mindez oly sebességgel történt, hogy a tett csak akkor vétetett észre, midőn az utócsapat hajnal hasadtával a holttestekben megbotlott s a fejedelem testét ruháiról felismerte.

Így halt meg a hat hónapi uralkodás után az épp oly tehetséges³³) mint vad, nyakas és zsarnok Abdulmumin Khán, és miután kívülről Abdulláhnak nem volt férfi sarja, vele együtt kihalt a Sejbánidák uralkodó háza is, miután éppen száz évig bírta Transoxania trónját. Az általános zavar, mely most következett, könnyen képzelhető. Miután

Abdulumumin tényleg a család minden férfitagját kiirtotta, a legjobb szándékkal sem volt trónkövető találhat^{xiv}. Beszélték ugyan, hogy Abdullah neje egy másik leányruhába öltözött és hosszú hajú fiút mutatott volna fel, kit egy párt fejedelemnek is nevezett ki; ámde az ország nagyon is sokféle pártokra volt szakadva, mintsem ez valami nagyobb jelentőségű esemény lehetett volna. Némelyek Abdulumumin két éves fiát, mások az ősz és ópiumtól ittas Pir Mehemed Khánt, Abdulláhnak egyetlen életben maradt fivérét, és ismét mások ennek sógorát akarták a trónra ültetni, és míg ezek vad pártdühvel egymás ellen harcoltak és mindent elpusztítottak, a határokon leselkedő ellenség a legjobb alkalmat találta arra, hogy az Abdulláh által elvett részeket ismét visszahódítsa. Először is Sáh Abbász lépett fel. Csillagvizsgálójának kedvező jóslata által támogatva Szebzevárt és Meshedet az első rohammal megvette, később Herátot is, miután az ott központosított özbekeket egy véres csatában teljesen megverte. Északon Tökel Khán, a kazakok fejedelem³⁴) tört be Taskentből az országba mongolok, kalmukok és kirgizekből álló hadsereggel és egész Szamarkandig nyomult. E városban Irim Bi volt a parancsnok, és az ő törekvéseinek sikerült ugyan visszaverni a betolakodót, aki Sejbáni házához tartozó négy herceget³⁵) s ez uralkodó ház sok más hívét végeztette ki, de azért a Sejbáni ház kihalása által megszűnt nyugalom még távol sem volt helyreállítva.

Mielőtt most Transoxaniának új, számra nézve *kilencedik* uralkodó házára áttérnénk, szükséges lesz az olvasót megismertetni azon kultúrélettel, mely a Sejbánidák mozgalmas korát jellemzi; azon kort, melyben a keleti iszlám világ különválása a nyugatitól végbement és azon alakulás született, melyben a Mohamedanizmus Irán keleti határától Kínáig ma előttünk feltűnik. A tulajdonképpeni kultúráról, mint azt a Timuridák alatt láttuk, a Sejbánidák idejében természetesen szó sem lehetett. A zordon harcosok, kik a *Jada Táti*³⁶) (bűvös kő) elemeket fékezni, betegségeket gyógyítani és győzelmeiket nyerni akartak, legfőbb figyel-

müket a vallásra s a vallás embereire fordították. Valamint a mongol foglalás idejében néhány előkelő molláh volt a szellemi felsőbbség szegényencznek látszó öltönyében az ország tulajdonképpen ura, kik a despoták önkényét hatalmas vétójukkal gyakran megakadályozták, éppen így volt ez kevés kivétellel a Sejbánidáknál is. Ezen az isteni tudományba avatott férfiaknak nemcsak a nép engedett vakon, hanem a fejedelmek is vetélkedve keresték kegyüket, mert akár a tévhit hatalmának, akár a tömegre való hatástóli félelemnek tulajdonítsuk, mindenesetre feltűnő, hogy még e dinasztia leghatalmasabb fejedelmei sem vonakodtak a nagy tiszteletben álló molláhk irányában nemcsak tiszteletteljes, hanem még alázas állást is foglalni el. Főleg két férfiú volt az, kiket már életükben körülsugárzott a szentség nimbusza. *Makbdum Aazám*, valódi nevén Mevláná Khodsáki Kázáni, a Timuridák idejében élt nagyhírű aszkétának, Khodsa Ahrárnak szellemi tanítványa, aki kegyes élete által állítólag még a csodatevés képességénél is többre vitte, és ki iránt korának fejedelmei félelemmel határos tiszteletet tanúsítottak. Meghalt 949-ben a Moharrem hónap 21-dikén (1542) Szamarkandban, és sírja az egy órajárásnyira levő Debhidben³⁷⁾ még ma is igen látogatott zarándoklási hely. *Kászim Seikh Azizán*, Khudádádnak tanítványa, tehát az előbbihez hasonlóan nem éppen nagy tudománya mint inkább rendkívüli kegyessége által híres. Hogy mily nagy tiszteletben állt e férfiú, leginkább kitűnik a következő anekdotából: „Seikh Azizán, aki Kerminéhben lakott, egyszer azon hírt vette, hogy Abdulláh Khán, ki épp akkor ellenségeskedésben állt a szamarkandi Dsuvánmerd Alival, őt egy bizonyos napon meglátogatni akarja. A seikh, ki a fejedelem iránt barátságos érzülettel viseltetett, elfogadására a városon kívül egy darabnyira eléje ment. Meg is látott nemsokára egy hosszú menetet, melynek élén egy férfi lépdelt fedetlen fejvel és nyakán kötéllel, melynek végét egy lovas tartotta. Mily nagy volt a seikh bámulata, midőn a gyalog menő személyében Abdulláht ismerte fel, annyi ország hatalmas

urát, ki bűnbánó magaviselete felől megkérdezettvén, így felelt: „Én bűnbánati fogadalmat tettem, hogy Khán Rabattól a seikh Khánkájáig (zárda) ily módon megyek.” Seikh Azizánt e cselekmény mélyen megindította, saját kezeivel emelé a fejedelmet lovára, ráadta saját köpenyét és így mentek együtt Kerminéhbe. Abdullah Khán ezen alázatosságával természetesen a seikh segítségét akarta kieszközölni Szamarkandra vonatkozó terveinek keresztülvitelére. Ezt meg is nyerte, az említett helyet meghódította, és három év múlva, t. i. 989-ben meghalt Azizán.

Ily körülmények között – önként értetődik – csak a szorosan teológiai tudományok találtak általános művelést. Különösen kitűntek e téren: *Mevlání Iszámeddin*, Arabsáh fia, ki előbb Herátban élt Szultán Huszein Mirza udvarán, később pedig Bokharába ment és főleg Obeidulláh Khán által nagy kitüntetésben részesült. Ezen vad, harcias jellemről ismert fejedelem a költészetnek nem volt ellensége, sőt maga is megkísérlé a verselést. Egy arab négysoros vers helyes értelme fölött kételkedvén egy napon a tudós Iszámeddintől kért magyarázatot, mire ez néhány órának rövid tartama alatt minden sorra 656 féle magyarázatot mondott neki. Így beszél dicsekedése Szeid Rakim. Meghalt 943-ban (1536) Szamarkandban. Legismeretesebb művei: Magyarázatok Tefszir-i-Kázihoz és Dsámi exegetikai műveihez.

Mevlání Szádik, híres exegéta Szamarkandból, ki kétszer zarándokolt Mekkába és több becses kommentárt írt teológiai művekhez és magyarázatokat némely nehezebb költeményekhez. Későbbi éveiben Kabulban élt Hekeim Sáh udvaránál, hol 1006-ban (1597) halála is bekövetkezett. Nem kevésbé nagy becsülésben álltak Mollah Ziad-eddin, tudós teológus, ki 973-ban halt meg, és Khodsa Dselál Dseribári, Makhdum Aazam egy tanítványa, ki nemcsak mint aszkéta, hanem mint tudós teológus és exegéta is nagy hírre tett szert. A kor ünnepelt költőihez ez időtől fogva, midőn ugyanis a török nyelv lett uralkodóvá, csak törökök tartozhattak, és ezek közt

leginkább kitűnt *Mebemed Szálih* özveg herceg, kinek atyja a Timuridák által vesztette el a Khahrezm fölötti uralkodást, s aki korán lépett Sejbáni szolgálatába. Ő a Sejbáni-námeh (Sejbáni könyve) szerzője, mely mesteriesen írt hősköltemény által még Neváit is fölülmúlta³⁸). – E korszak többi költői közül, kik többnyire csak vers- és chronogramcsinálók voltak, a történelem még felemlíti *Eir Ali Kiátil* és *Mollah Azirek* udvari költőket az első Sejbánidák idejéből. Továbbá *Mollah Musfikit*, ki Abdulláh számos építményeit chronogrammokkal látta el, azonkívül gházeleket, kaszidéket és epigrammákat is írt. Meghalt 994-ben (1585). *Kázi Pajende* Zaminból a szónak nagy mestere, kinek művei közül egy Kul Bába Kökeltásra írt, tizenhatsz versszakból álló költemény említetik, melyben egyetlen pontozott betű sem fordul elő, ami annyit tesz, mintha valaki egy tetszés szerinti európai nyelven olyan költeményt akarna írni, melyben a **b, kh, f, j, k, n, p, s, t, cs.** és **z** betűk elő nem fordulnának³⁹). Végre *Sirin Khodsa* Obeidullah idejéből és *Khair Háfiz*, ki Abdulláh udvaránál volt kedvelt dalnok, és meghalt 981-ben (1573). Abdulláh Khán közhasznú törekvéseitől eltekintve, a Sejbánidák korából való építmények is szoros összefüggésben álltak az uralkodó korszellem ezen teológiai és szufi irányával. Leginkább mecsetek, zárdák, kollégiumok, olvasótermek és a meghalt szentek sírja fölött mauzóleumok építettek. Ezek közül említetnek: egy mecset, melyet 934-ben (1527) Aleike Kökeltás vezír építtetett Szamarkandban, melyben Köcsküdzsi Khán költségén egy fehér márvány szószék is állíttatott fel. Abdulláh Khánnak még ma is jó karban levő kollégiuma magas kapuúvezetettel, melyen mázas téglákból kirakott korán-felirat volt, melyben az egyes betűk két lábnál hosszabbak és annál fogva messziről felismerhetők. A Meszdsidi Mogák kitatarozása, mely egy hajdani párszi templom volt, és a Khodsa Báházseddin sírja melletti zárda, Bokharától egy kis órányira. Végre egy Ebuszaid által Szamarkandban épített kollégium és egy másik, melyet

Mir Arab építtetett Bokharában, mely még ma is Közép-Ázsia leggazdagabban dotált iskolájának tartatik.

Mily kicsinyes és szegényes eme kép, ha összehasonlítjuk azon nagymérvű felvirágzás, jólét és műveltséggel, mely ugyanezen időben a Szefidák alatt Perzsiában észlelhető, vagy pedig egy másik turáni eredetű fejedelem nemes törekvéseivel, t. i. az indiai Ekber Sáhéval, ki majd a kereszténység, majd a Brahma-vallás felé hajolva, az Indus és Gangesz melletti nagy császárságot ötven éven át fény és dicsőség közt kormányozta.⁴⁰⁾

JEGYZETEK

¹⁾ Sajnálandó, hogy ezen utolsó kísérlet leírása, melyet Báber Szamarkand visszahódítására tett, az ő emlékiratából hiányzik. Báber könyvének egyes fejezetei az illető évszámmal vannak címezve, és mivel 914-től (1508) 924-ig hiány van, a háború menetét más forrásokból kell tanulmányoznunk.

²⁾ Köcskündsi szószerinti jelentése: nomád, kóborló és Kódsüm ebből csinált rövidítésnek látszik.

³⁾ Sejbáninak ezen kívül még két másik fia volt, t. i. Khárrem szultán és Szüjünds Mehemed szultán és mindenestre feltűnő, hogy e kettő a trónkövetkezésnél figyelembe nem vétetett.

⁴⁾ Mahmud szultán tudvalevőleg Sejbáni testvéröccse volt, és úgy látszik ez idő tájt már nem volt életben.

⁵⁾ Khairábád Bokharától északra egy kis állomásnyira fekszik. A Melik tavát Bokharában tett utamon nem láthattam, de igen is átvonultam a Melik-sivatag egyik végpontján.

⁶⁾ Én itt Szeid Rakim szavait követem, de nekem úgy látszik hogy tekintve azon haderő csekélységét, mellyel Obeidullah a csatát elfogadni merte – e szám kissé túlzott.

⁷⁾ Nedsm Száni arabul annyit tesz mint *második csillag*. E férfi tulajdonképpen neve Mir Jar Mehemed volt.

⁸⁾ Noha Karsi parancsnoka Obeidullahnak unokatestvére volt. Báber nemes lelke még sem volt képes szemlélni, hogy mily kegyetlenül bánnak a perzsák halálos ellenségének rokonával.

⁹⁾ Khodsa szultánnak, Ebulkhair khán második fiának, két fia volt, t. i. Dsáni Beg és Bojali szultán; ez utóbbinak gyermekei közül egy sem jutott uralkodásra, míg az elsőnek utódaival végződött a Sejbánida uralkodók sora Transoxaniában.

¹⁰⁾ A „Rauzát esz Szefá” című perzsa történelmi forrás számukat 200 000-re mondja és minden képzelhető országot és népséget idéz, melyek e hadjáratban részt vettek volna.

¹¹⁾ Ez azon nagy sík, mely ma Afganisztán és Irán, illetőleg Herát és Khorászán közt a határt képezi. Dsám az első helység perzsa földön, ha Herát felől jövünk, ma egy szegényes falu, melynek lakói a turkománoktól való félelmükben alig mernek fellélegezni. Azon tudósítás szerint, melyet Báber kapott e csatáról, az nem Dsám és Zorábád, hanem Dsám és Khargird között történt volna. Az özbeg sereg Báber hallomása szerint 300 000 emberből állt, míg a perzsák, nála turkománok, csak 40–50 ezren voltak.

¹²⁾ Ezen este a sítáknál az esztendőben a legszentebb. Az emberek akkor böjtölnek és testüket mindenképpen kínozzák, hogy lelküket a következő napra, a rettenetes *rizi asurának* gyásza iránt annál fogékonyabbá tegyék.

¹³⁾ Báber elbeszélése szerint e csatában kilenc özbeg szultán és ezek között maga Kücskündsi is, fiával Ebuszaiddal, és Obeid khán a perzsák kezébe került volna, és pedig úgy, hogy az utóbbiak közül csak Ebuszaid volt életben. De ezen állítás teljesen hamis, mert – amint e fejezet későbbi tartalmából kitűnik – mind hárman egymás után ültek a későbbi években Transoxania királyi székén, és a legöregebb is közülük, t. i. Kücskündsi, csak két év múlva halt meg a katasztrófa után.

¹⁴⁾ A „Rauzát esz Szefá” az ellenkezőjét állítja, miután e forrás állítása szerint az özbek Szám Mirza erélyes ellenállása következtében visszavonulni voltak kénytelenek.

¹⁵⁾ Mások szerint ennek Mehemed Rehim volt a neve, ami azonban tévedésen alapul, miután Mehemed Rehim, Obeidullah Khánnak középso fia és Burhán Khán atyja, ez időben már nem volt életben.

¹⁶⁾ Tulajdonképpen neve Nóruz Ahmed volt.

¹⁷⁾ Atyja Dsáni Begnek tizenkét fia volt, t. i.: Doszt Mohamed Szultán, Kiszten Kara Szultán, aki hosszú ideig uralkodott Belkhben, Pajende Mehemed Szultán, Ruszten Szultán, Iszkender Khán, Iszfendiár Szultán, Szuleimán Szultán, Pir Mehemed Szultán, Sáh Mehemed Szultán, Jar Mehemed Szultán, Dsán Mehemed Szultán, és Nur Mehemed Szultán.

¹⁸⁾ Abulgázi beszéli, hogy ő megengedte terhes feleségének, miszerint zsírt öntsenek a tűzbe, a láng lobogásából megtudandók, hogy magzatjuk fiú lesz-e vagy leány. Ezen babonát még ma is gyakorolják Közép-Ázsiában, amely különben nagyon em-

lékeztet a mi szűzeink azon szokására, mely szerint a karácsony éjjelén vízbe öntött olvasztott ólom alakulásából azt akarják kiolvasni, hogy a következő évben férjhez mennek-e vagy sem.

¹⁹⁾ Ő azonkívül még egy bizonyos *Náfilét* is imádkozott. *Náfile* alatt azon imák vagy rikaát (térdfajtások) értetnek, melyekkel a kegyeskedő mohamedán mint az előírt imák ráadásával az úristent különösen meg akarja örvendeztetni.

²⁰⁾ Ő egy bizonyos Mirzáki Kuscsi által orozva megöletett.

²¹⁾ Bába Khán, Borák Khán fia, az utolsó volt azon mongol eredetű dinasztiából, melynek fejei Kaidutól, tehát 665-től (1266) kezdve 986-ig (1578) az anarchikus viszonyokat felhasználva újra és újra beütöttek Transoxaniába, hogy ott a csagatái házból való uralkodók ellenében egy bizonyos családnak, vagy általán a Dsengiszidáknak érdekeit érvényre juttassák. Timurnak a Dsetek ellen folytatott háborúi alatt hatalmuk hosszabb időre megtörtetett, de ennek utódai alatt újra megerősödtek megnyervén ügyüknek a kalmükkök és kirgizeket is, és Ebuszaid uralkodása idejében Taskent körül már oly tekintélyre jutottak, hogy ennek egyik fia Omar Seikh Júnisz Beg akkori fejedelmüknek lányát vette nőül, mely házasságból a híres Báber eredt. A Sejbáni-féle korszak zavarai alatt Khokándot is hatalmukba ejtették, és az utóbbi, mint már elbeszélve volt, Júnisz Khán egyik fia, Mahmud Khán ellen hadat viselni volt kénytelen. Miután Mahmud Sejbáni fegyverei által legyőzetett, fia Borák és ezután ismét fia Bába Khán kísérelte meg, de természetesen hasztalanul, családja hanyatlott tekintélyének visszaállítását.

²²⁾ Imám Rizá a leggazdagabb szent Perzsiában, miután nemcsak egész bazárok és utcák az övéi a jelentékeny kereskedése miatt híres Meshedben, hanem a városon kívül és Khorászán más helységeiben is vannak földei, szőlőkertjei és karavánszerájai. Ezekből először is ő szentségének konyhája láttatik el, melyből három egymás utáni napon minden zárandok ingyen kapja pilau (rizs-étel) adagját kenyérrel és hússal. Ófenségének – így szokták őt közönségesen nevezni, és éppen úgy beszélnek róla, mintha még életben volna, – van továbbá egy ingyen fürdője, szappangyára, néhány száz szobája, mind a zárandokok kényelmére, kik közül csak a gazdagabbak szoktak valami adományt sírjára tenni, míg a szegények iránt az Imám „Szultán el garebá”, azaz: az idegenek fejedelme, ingyen gyakorolja a vendégszeretetet.

²³⁾ A három első khalifa: Ebubekr, Omár és Oszmán a sítáktól gonosz bitorlónak mondatik és nevük minden lehető szitok kíséretében szokott csak általuk kiejtetni.

²⁴⁾ Nádír, kit az újkori perzsák titkos szunnitának mondanak, elég éles látású volt azon veszély észrevételére, mely e hitszakkadás következtében az egész iszlámot fenyegeti. Ő egyesülést akart létrehozni és e célból Bagdadba egyházi zsinatot hívott össze, mely azonban mindkét fél merev tartása következtében semmi eredményre sem vezetett.

²⁵⁾ Hogy az olvasó magának csak megközelítő fogalmat szerezzen azon gazdagságokról, melyek ekkor Imám Rizá sírjánál őriztetek, „Vándorlásaim és élményeim Persiában” című művemnek 142. lapjára utasítom. Kum fontosságra nézve messze áll Meshed mögött, és különösen ki kell még emelnem, hogy a Timuridák alatt igen sok történt a sír fényessé tételére.

²⁶⁾ Csak egy vetélytárs állt vele szemben ez idő táján, t. i. Abdul Szultán, Abdullatif egyik fia, aki Taminban a lázadás zászlaját tűzte ki. Abdullah megverte őt egy nyílt csatában, mire ő Hisszár hegyes vidékére menekült, és mindaddig nem nyugodott, míg nem elfogatván 988-ban (1580) kivégeztetett.

²⁷⁾ Azért mondom *török uralkodók*, mivel Perzsiában az országnagyok is szokták a Khán címet viselni, mely Törökországban csak a szultánt illeti.

²⁸⁾ Nur Mohamed, Khahrezm fejedelmének, Ebu-Szultánnak természetes fia, aki Obeidullah halála után atyai örökségét, Mervet ismét visszanyerte, az özbegektől való félelmében Sáh Abbásszal szövetséget kötött volt. Abdulmumin mindazonáltal legyőzte őt. Most Sáh Abbászhoz menekült, de mivel ezzel is viszályba került, fogságba vettetett, és Isztákhv várában meg is halt.

²⁹⁾ Úgy látszik, az özbegek Meshedben egészen otthon érezték magukat, mert Abdullah Khán ott egy nyilvános sétakertet telepített, mely 1004-ben (1595) végeztetett be. Egy kervánszerájt is építtetett itt, mely még ma is *kervánszeráj özbegnek* nevezeteik.

³⁰⁾ A legnagyobb szerencsétlenség, mely Transoxaniát Abdullah Khán uralkodása alatt meglátogatta, egy 999-ben (1590) dühöngő dögvész volt, mely előbb sok embert és azután csaknem mind a házi állatokat elpusztította.

³¹⁾ Tárikhi Mekim Kháni, melyből ez adatokat veszem, Mongut fejedelméről beszél. De ez hihetőleg írási hiba Tángut helyett, mely néven akkor Kína Közép-Ázsiában neveztetett.

³²⁾ Özbeg Khán Abdullah Khánnak testvérfia volt.

³³⁾ Különösen Belkh újra felépítése körül szerzett magának érdemeket. Úgy beszél, hogy az ő előde, Kiszten Kára Szultán

csak a váraccsal gondolt, melyről azt mondják, hogy Ebu Muszlim idejében épült és huszonkétszer romboltatott szét. Abdulmumin a városra is kiterjeszté figyelmét. Midőn Belkhet birtokába vette, az félig romba volt dőlve, de már hat hó múlva sok volt felépítve. A gyönyörű, kásával (fényes téglá) fődött kupolák, a várkapu szép ívezete, a Bábádsanbár bazár és Ali síremléke mind neki tulajdoníttatnak. (Tárikhi Mekim Kháni.)

³⁴⁾ Tökel Szultán, ki alatt a kazakok (nálunk tévesen kirgizeknek nevezve) először léptek fel Transoxaniában mint önálló néptörzs, ugyanaz, kit *Lewchine* „Description des hordes et des steppes Khirghitz-Kazaks” című művének 141. lapján Tevkel Szultán név alatt említ. Úgy látszik, a kazakok már előbb foglaltak el fenyegető állást a Jaxartes puszta-vidékének északi táján, mert már 941-ben (1534) a következő hír hozatott Rettenetes Ivánnak egy Danila Gubine nevű követ által: „Et les Kazaks, Sire, sont dit-on très forts, et l’ondit, Sire, qu’ils ont fait la guerre a Techkéne (Taskent) et les fils du roi de techkéne, dit-on, se sont battus avec eux deux fois et les Kazaks les ont battus.” (*Lewchine*, 140. l.) Tökel, aki Fédor cárhoz Moszkvába több ízben küldött követiséget a leghatalmasabb volt a kazaki szultánok közt.

³⁵⁾ Ezek voltak Hezáre Szultán és Pir Mehemed Szultán, Özbek Khán fiai, továbbá Mehemed Kuli Szultán, Szuleimán Szultán fia és Dsáni Bég unokája, végre Pajende Mohamed Szultán egy fia.

³⁶⁾ Ez történt többek közt a Dsám melletti ütközetben, hol az özbegek – mint Báber emlékirataiban (450. l.) olvasható – napfelkelte után bűvészeik által a csodatevő követ használtatták, hogy ez által a perzsákat zavarba hozzák. A mohamedán vakhit háromszázados törekvései dacára e kő még ma is nagy tiszteletben áll Közép-Ázsia nomádjainál. Egy turkomán csapat szerdárja (főnöke) vagy egy kirgiz baranti vezére ma is gondosan zacskójában hordozza a követ, és kígyóharapások gyógyítására az még hathatósabbnak tartatik, mint a *fátiba* (a koránból felolvasott áldás.) Lásd e kőről: Quatremére, „A persa mongolok története”, 428. l.

³⁷⁾ Debhidről lásd „Utazás Közép-Ázsiában” című művemet 173. lapon.

³⁸⁾ Reményilem, hogy e szép költemény szövegét fordítással együtt nemsokára kiadhatom. Flügel a bécsi csász. Könyvtár kéziratjegyzékében (II. köt. 323. l.) felemlíti, de a szerző nevét nem ismeri.

³⁹⁾ Az ily költemény neve: *Binokte*, azaz pont nélküli; a saját-ságos a dologban csak az, hogy e keletieknek van elég idejük és türelmük egész könyveket írni ily módon.

⁴⁰⁾ Ekber Sáh, Báber unokája, 1556-ben tizennégy éves korában lépett a trónra, a tudós Colonel H. Yule tanúsága szerint (lásd: kitűnő művét „Cathay and the way thither”, II. köt. 531. l.), már korán fejezte ki óhaját a keresztyénség közelebből való megismerését illetőleg. 1578-ban elfogadta a Goabeli portugál követet, Cabralt, és mivel hallotta, hogy épp akkor egy kitűnő pap tartózkodik Bengáliában, ezt magához hívatta és közte és mohamedán molláhk közt vitatkozást rendezett. A jezsuiták azon állítása, hogy ő 1590-ben parancsot adott volna a mecsetek és minárek lerombolására, alig hihető, de bizonyos az, hogy 1594-ben több keresztyén térítő az ő kérésére jött országába.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: Irán és Turán, közismert elnevezések az iszlám periódusban Irán (Perzsia) és Közép-Ázsia viszonyának jellemzésére. Az eredendően a klasszikus perzsa irodalomból származó elnevezés Feridún perzsa sah egymással vetélkedő fiaira, Íradzsra és Túrra megy vissza, akiknek neveiből vezette le a korabeli népi etimológia Iránt és Turánt, mely két területet az Amú Darja választotta el egymástól. A két terület, durván leegyszerűsítve, a perzsák és törökök viaskodásának története, tekintélyes részt foglal el Firdauszi Királyok Könyvében is.

^{II.}: Nyugati Khorászán. Vámbéry fogalmazása itt nem egyértelmű: vagy Khorászán helyzetére utal, mely valóban a Sejbánida kánságtól délnyugatra terült el, vagy pedig Khorászán jelentésének régiesebb alakját érti ezalatt, amely eredetileg magában foglalta Közép-Ázsia nagy részét is, és a Nagy-Khorászán kifejezésből kiindulva annak nyugati részét, azaz a mai Északkelet- Iránt értette nyugati Khorászán alatt.

^{III.}: özbegek és oszmánlik szövetsége: Kétségtelen, Vámbérynek igaza van ebben, Khorászán kapcsán nem csupán szórványos üzbég betörésekről beszélhetünk, hanem a síta Perzsiával szemben fellépő szunnita vallási-politikai oszmán-üzbég hódító szövetségről van szó, mely nagyjából meghatározta a 16. század háborúit a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában.

^{IV.}: Csaldirüm, valójában Csaldirán, igen jelentős oszmán-szafavida ütközet helyszíné 1514 augusztusában a mai Északnyu-

gat-Irán területén, melyben I. Szelim oszmán szultán korszerű oszmán tüzérséggel felszerelt hada szétverte I. Iszmá'íl szafavida hadseregét. E csata következtében eldőlt, hogy Kis-Ázsia teljesen oszmán kézre kerül, és megnyílt az út az oszmánoknak Mezopotámia felé is.

^v: Az egykor virágzó Khorászánt a középkor és az újkor során három olyan nagy hatású nomád támadás érte, mely komoly szerepet játszott elsivatagosodásában és korábbi virágzó városi kultúrája hanyatlásában; ezek a 13. századi mongol, a 14. századi timurida és a 16. századi üzbég nomád támadások hullámai voltak.

^{vi}: Tamaszp, I. Tahmaszp iráni sah (1524–1576), I. Iszmá'íl fia, a szafavida dinasztia tagja.

^{vii}: Efrásziáb és Rusztem. Vámbéry itt ismét Irán és Turán mitikus harcára, az élükön álló két leghíresebb uralkodóra, Afrásziábra és Rosztamra utal.

^{viii}: a törökökhöz hasonlóan. Vámbéry itt a csaldiráni csatára utal vissza, ahol 1514-ben az oszmán törökök tűzfegyvereiknek köszönhetően győzték le I. Iszmá'íl szafavida sah nagyobbbrészt nomád lovas hadseregét.

^{ix}: Obaidollah kánt a ma is működő bukhari Mír-i Arab medreszében temették el 1539-ben, melyet az ő uralkodása alatt építettek.

^x: Bokharai kánság; e név használata itt bukkan fel először, mivel a Sejbánidák valóban Bukharát tették meg fővárosuknak, szemben a rivális Tímúridák korábbi központjával, Szamarkanddal.

^{xi}: Aszterábád: Asztarábád, fontos iráni kikötőváros a Kaszpi-tenger délkeleti részén, Irán északkeleti tengeri kapuja.

^{xii}: Vámbéry itt az 1588-ban trónra lépő I. 'Abbász iráni sáhra (1588–1629) utal, aki azonban nem apjával, a szinte teljesen vak és magatehetetlen Mohammad Khodábándéval viaskodott, hanem inkább idősebb fivéreit kell legyőznie, mielőtt trónra lépett. Trónra lépése idején ismét együttes oszmán-üzbég invázió érte a szafavida Perzsiát.

^{xiii}: első három férfiát gyalázzák: utalás a sūtákra, akik nem ismerik el a Mohamed próféta után uralkodó első három kalifát, Abú Bakrot, Omárt és 'Oszmánt.

^{xiv}: A Sejbánidák kiirtásában és kihalásában a gyanakvó Abdollah kán inkább nagyobb szerepet játszott, mint alig hat hónapig uralkodó fia.

XV. AZ ELSŐ ASZTARKHÁNIDÁK

1006 (1597) – 1099 (1680)

Ha a több mint három százados múltba visszapillantunk, akkor felvilágosítást fogunk nyerni az Asztarkhánidák uralkodó házának eredetét illetőleg, kik Sejbáni családja után Transoxania fejedelmi székét elfoglalták és azt csaknem kétszáz esztendeig bírták. Alig űzte el Emir Timur Csagatái utódait a szamarkandi trónról, véget vetvén ez által a mongol okkupációnak, midőn Dsüdsi házának egy sarja által hasonló szolgálat tételére a Volga melletti mongol birodalomba hívatott. Tokhtamis az Urusz Khán és fiával folytatott vetélkedésben aligha gondolt segédeszközeinek veszedelmes következményeire. Timur fegyverei előbb érte, de később ellene harcoltak, minek az lett a vége, hogy Tokhtamis sokféle hányatás után meggyilkoltatott¹⁾, Urusz Khán utódai hatalmuk és tekintélyüktől megfosztattak és Dsüdsi fejedelmi házának tagjai, miután Timur közbelépése a különben is laza kötelékeket telje-

sen szétszakította, minden irányban elszéledtek. Azon hercegekhez, kik e mozgalom következtében hordáik élén történelmi szerepet játszottak, tartozik Kutluk Timur²⁾ is, ki, mint a szamarkandi császár szövetségese, a Kievnél 802-ben (1399) Tokhtamis s a vele egyesült lengyel segereg fölött aratott győzelme által híressé lett, de kinek utódai később a Volga alsó folyásánál az asztrakháni vagy astareháni³⁾ khánságba voltak kénytelenek visszavonulni, hol előbb ismeretlenek lévén, az idő folyásával azon vidék nomádjai által fejedelmekké tétettek. A Dsengiszidáknak ezen ága, mely lakhelyéről Asztarkhánidának mondatik, kétszáz éven át csendes visszavonultságban élt, míg végre egyenetlenség, vagy, ami valószínűbb, az orosz nagyhercegség növekvő hatalma őket új hon keresésére kényszeríté, és Jár Mehemed Khán ⁴⁾ fiával Dsáni Khánnal Transoxaniába vándorolt. A Sejbánida Iszkender Khán, ki ekkor Szamarkandban uralkodott, a szökevényeket igen barátságosan fogadta. A Sejbánidák mindig büszkéek voltak Dsengisztől való származásukra, és hogy az idegen rokonokon a vendégszeretetet legnagyobb mértékben gyakorolja, Dsáni Khánnak leányát, Zehra Khánimot, a híres Abdulláh Khán nővérét adta nőül. Jár Mehemed, kit nagy vénsége miatt Kári (ősz) Jár Mehemednek neveztek, Transoxaniába való átköltözése után nem sokára meghalt. Dsáni Khán azonban sokáig részt vett Abdullah háborúiban, aki sógora szolgálatait méltányolta is, és fiai közül a legidősebbiket⁵⁾, ki különösen Abdulmuminnak Perzsia ellen folytatott harcaiban tüntette ki magát, Nisábur helytartóságával bízta meg.

Midőn Abdulmumin Zamin mellett megöletett és az ország fejtelensége süllyedt, az országnagyok némely tekintélyesebbjei az öreg Dsáni Khánt kínálták meg koronával. De ez visszautasítá a megtiszteltetést, mondván: „Igaz ugyan, hogy én Dsengisztől származom, ámde a Transoxania fölötti uralkodás inkább olyat illetne, aki a Sejbánidákkal is rokonságban áll.”¹⁾ Minthogy ő e szavakkal fiaira célzott, ezek közül a legidősebbik, *Din Mehemed*

csakugyan ki is kiáltatott Khánnak, és Khorászánból való visszatérése nyugtalanul váratott. Már a megelőző fejezetben odamutattunk rá, hogy ezen utóbbi tartományban épp ez idő tájt oly dolgok történtek, melyek következtében Din Mehemed khán a legjobb akarat mellett sem hagyhatta el a tettek mezejét. Sáh Abbász, aki Abdulláh és Abdulmumin halála által legveszedelmesebb ellenségeitől látta magát megszabadítva, az özbegeket Khorászában minden erődített pontjából kiűzte, és őket nemsokára egy főcsatában rettenetesen megverte. Din Mehemed Khán is elesett a csatában, némelyek szerint futás közben⁶⁾, egész táborra és minden kincse a győző kezébe került, és oly nagy volt a futásnak eredt özbegek általános ijedelmé, hogy Din Mehemed Khánnak neje is csak egy Kháki Jászaul nevű hű szolga önfeláldozása és bátorsága által menekülhetett meg. Ez úrnőjét gyorsan lóra ültette, a két herceget Imámkulit és Nezir Mehemedet, egy a nyeregből lelógó útizsákba dugta és vad futásban tovaszárguldott. Ekkor történt, hogy egy puskagolyó a zsáknak éppen azon részét találta, melyben Nezir Mehemed volt elrejtve. Ez lábán meg is sérült és ennek következtében egész életében sántított. – Bokhara e szerint a végzetes csatában újon választott fejedelmét veszté el, de miután fivéreinek sikerült az Oxuson át megmenekülni, közülük az idősebbik, t. i. *Báki Mehemed Khán* 1007-ben (1598) Transoxania trónjára ültetett, míg az ifjabb Veli Mehemed Khán Belkhet és az Oxuson inneni vidéket nyerte hűbérül. Csakis a két testvér közt uralkodó egyetértésnek lehet tulajdonítani, hogy az Oxusvidéki országok viszonyai előbb kezdtek tisztulni mint remélhető volt, és hogy a birodalom a szétdaraboltatástól, mellyel részint Sáh Abbász növekvő hatalma, részint az országnagyok lázongása fenyegette, megmenetett. Magában Transoxaniában a nyugalom Tökel Khán kazak fejedelem elűzetése után csakhamar helyre volt ugyan állítva, de az Oxuson innen levő vidéken az új dinasztia alapítói a nagy Szevida király dicsvágyában sokkal veszélyesebb akadályokra találtak. Belkh, Tokharesztán s

az ezzel határos Bedákhsán, mely a Számánidák korszaka óta mindig kiegészítő részét képezte Bokharának, most annál nagyobb beccsel bírt az özbegek szemeiben, mivel először sok törzsrokonuk volt a folyó innenső partján, t. i. Kunduz, Akcse, Siborgán és Andakhúdban⁷⁾ letelepedve, és másodszor mivel Alinak⁸⁾, az iszlám harcias világ e nagy tiszteletben álló szentjének sírját^{II} meg kellett védeni a síta hódítás elől^{III}. Mivel Abbász figyelme ez időben még saját birodalmának belviszonyaira és északnyugati határára volt irányozva, Herát bevétele után Belkhre a perzsák részéről csak közvetett befolyásvolt gyakorolható. Mehemed Ibrahim, eredetére nézve Sejbánida és Sáh Abbász kegyence, aki perzsa segítséggel Belkh birtokába helyezte magát, kicsapongó életmódja által a belkhieket, akik különben erősen hajlottak Irán felé, annyira felingerelte, hogy az özbeg uralom ellen való ellenszenvük dacára kezét nyújtottak a Bokharából arra vonuló Veli Mehemednek^{IV} és lehetővé tették rá nézve „a városok anyjának” – mint Belkhet nevezték – meghódítását. Miután az utóbbi a váracsot kezére kerítette, az elhagyatott kegyenc kivégeztetett, és csak főtisztjeinek sikerült Iszfahánba menekülni, hova a perzsa király kibékítésére magukkal vitték ama becses gyémántot, mely annak idején Abdulummin által Imám Rizá sírjából vétetett el. A drágakő ünnepélyes szertartások közt tétetett vissza a Khorászáni szent ékszer-szekrényébe, az özbegek Kázvinban tartóztattak le, de Belkh nem adott többé okot további súrlódásra. Sokkal komolyabb volt a perzsákkal való összeütközés 1011-ben (1602), midőn Báki Mehemed Khán, hogy fivére halálát megbosszulja, kiről azt mondták, hogy szökés közben a Káráti-törzs által gyilkoltatott meg, az utóbb nevezettek ellen, kik Kunduzban laktak, hadjáratot intézett. A Karai-törzs vagy a kara-turkománok⁹⁾ még most is Közép-Ázsiának említett részét alkotják, és ami eléggé sajátságos, még most is folytonos ellenségeskedésben élnek a szomszéd özbegek és turkománokkal, és habár Din Mehemed meggyilkolása nem tulajdonítható is nekik teljes bizonyossággal, mégis a síta perzsák-

kal való kétségtelen barátságuk elég ok volt arra, hogy Báki Mehemed testvérével egyesülve őket megtámadja és mindazokat, kiket közülük kézre keríthetett, kegyelem nélkül lemészároltassa. A fegyverfogható férfiak egy része Kunduz várába vonult vissza, és itt erélyes ellenállást fejtett ki. Csak miután a falnak nagyobb részei az őrség sok száz emberével együtt aláaknázás által légbe röptették, lehetett a váracstól rohammal bevenni, mire azután egy fogoly sem hagyott életben. Ezen háborúban történt, hogy a turkománok Kara nevű törzse megtörtetett, és ez idő óta az többé nem is erősülhetett meg.

E kegyetlen bosszúállás által Bokhara ura, amint előre látható volt, leginkább Sáh Abbász ingerelte fel, aki most szövetségesei érdekében Mervből nagy sereggel indult Akcse felé, hogy előbb Belkhben az egyik Asztarkhánidát megfenyítse és azután az Oxuson át Bokharába menjen. A harcvágyó özbeg sereg azonban nem soká váratott magára. A perzsák már Bábá Abdálnak Belkh közelében levő sírjáig jutottak, midőn egy epidémia több mint felezszámukat kórággyra terítette, és midőn ily állapotban kétfelől is megtámadtattak, a véres megveretés nem maradhatott el, és Sáh Abbász is csak nagy nehezen menekülhetett meg néhány ezerrel harcosai közül¹⁰⁾. – Ez volt az egyetlen jelentékenyebb háború, melyet Báki Mehemed uralkodása alatt viselt. Testvérfiának, Bediezzemánnak lázadása, ki 1011-ben (1602) a hegyes Káráteginbe vonult vissza, Medsa erősített helynek bevételel véget ért; hasonlóképpen fojtatott el még csírájában Mehemed Zemánnak, a Bedákhsáni helytartónak lázadása, kinek atyja a felkelő Bediezzemánt kivégezteté, úgy, hogy Báki Mehemed uralkodása aránylag békésnek mondható. Ő csak hét évig ült a trónon, mert 1014-ben megbetegedett, minek alig terjedt híre, és a kazakok máris meg-meglátogatták az országot betöréseikkel és nagy pusztításokat tettek mindenfelé. Az általános zavarban mindenki szemei Seikh Ázizánra, a nagy tiszteletben álló szentre voltak függesztve, kinek csodatevő erejétől várták a fejedelem felgyógyulását. Az

isteni tudomány ezen hőseiben keresték a bokharabeliek, amint azt még ma is teszik, világi tudományukat, és mivel a seikh a betegnek az Oxus friss levegőjét rendelte, Báki Mehemed hordszéken hajóra vitetett, mely több napig sétáltatta őt a folyam hullámain. Azonban a kegyes férfiú rosszul ítélte meg a betegséget, mert a szenvedő fejedelem nemsokára azután meghalt a Redseb hó vége felé 1014-ben (1605).

Veli Mehemed Khán, aki Belkhből beteg testvérét jött látogatni, követte őt az uralkodásban, miután a megholtak két fiát, kik ellene felléptek vala, Termeznél egy csatában megverte. Veli Mehemed jellemére nézve jólelkű fejedelem volt; de mivel a bor és bujálkodásnak túlságos mértékben engedte át magát, hivatalnokainak féktelensége és zsarnoksága már kezdetben mindenkit elidegenített tőle. Vezírje, Sáhbeg Kökeltásról, kit Belkhben kormányzóul hagyott hátra, a következőt beszélik: A bűnösöket kétfelől befogott ökrök által szakíttatta szét, mások forró olajban főzettek meg, ismét másoknak gyapjűfésűvel vakartatta le bőrüket tetőtől talpig. Az ilyen gyalázatosságok párosulva a meghalt fejedelem három vezírjének¹¹⁾ igazságtalan kivégeztetésével, csakhamar hatalmas ellenpártot teremtettek, melynek élén a két fennemlített herceg állt, és mely *Imámkulí Khánt* akarta a fejedelmi székre emelni, Veli Mehemed Khánt pedig, aki éppen Kársi körül vadászott, trónvesztettnek nyilvánította. Katonák és más segéd-eszközök nélkül az utóbbi annál kevésbé gondolhatott a Bokharába való visszamenésre, mivel meghallotta, hogy vetélytársa a trónt már el is foglalta, és hogy vezírje mindazon kínok szenvedése után, melyeket ő különben másoknál szokott alkalmazni, kimúlt. Nem maradt tehát más hátra, minthogy Perzsiába meneküljön és Sáh Ábbásznál, családjá e régi ellenségénél keressen menedéket. Hogy a nagy Szevida e testvérharcot saját előnyére lehetőleg kizsákmányolni törekedett s a szökevény Asztarkhánidát lehető legszívélyesebben fogadta, alig kíván említést. Sáh Ábbász Iszfahánból három órajárásnyira Devletábádig

ment vendége elé és testvéri öleléssel örvendeztette őt meg. Mintegy 20 000 muskétás képezett sort a bevonulók előtt, a bazárnak minden háza és boltja, melyek előtt elment, drága szőnyegekkel volt díszítve, a költők kászidékkal ünnepelték bevonulását, és nem csodálandó, ha az özbeg fejedelem e nagy fény megpillantásakor újon visszanyert uralmának álmokképét látta maga előtt. Hogy Abbász Transoxaniának meghódítását és bekebelezését valami nagyon szíven hordta volna, alig lehet feltenni; ő a transoxaniai uralkodóval való jó viszonya által Iránnak oly gyakran háborgatott északi határát akarta megvédeni és nemsokára Veli Mehemedet 80 000 perzsával¹²⁾ küldte vissza az Oxus felé. Ez alkalommal ismét figyelmessé tétetünk a nagy befolyásra, melyet a magasabb papság Bokharában gyakorolt. Nehéz betegségek alkalmával náluk kerestek segínyt, rettegett ellenség közeledésekor tőlük várták a katonai gyámolítást. Imámkuli ugyanis magánkívül volt ijedelmében, midőn ellenségének nagy hadi erejéről hallott és Makhdúm Aazám egy utódához, Khodsáh Mehemed Emirhez folyamodott. E kegyes férfiút az Imámkuli rendelkezésére álló katonák csekély száma egyáltalán nem hozta zavarba. Szent lelkesedésében őnmaga is részt vett a csatában, a papi talár fölé íjat és tegezt akasztott, ellőtte az első nyilat, és miután egy maroknyi port szórt az ellenség felé, miáltal minden elsötétedett, jelt adott az általános támadásra. Dühös harc fejlődött most ki, és forrásom egészen komoly elbeszélése szerint az említett sötétség védfalat vont a harcoló özbegek körül, míg az ellenségnek a Mágián tó mellett felütött táborát teljesen képtelenné tette a védelmezkedésre. Ami e háború valódi történeti lefolyását illeti, Imámkuli kezdetben félelemből átengedte ellenségének a fővárost, de a csatában, mely 1020-ban (1611) a Redseb hó elején a mondott helyen¹³⁾ történt, a győzelem az ő részén maradt. Veli Mehemed élve jutott kezébe és hat évi uralkodás után lelkesült seikhjének parancsára mindjárt a színhelyen lefejeztetett.

Ezek után végre Perzsia és Transoxania között a békés és nyugalmas életnek hosszabb időszaka állott be. Sáh Abbász fegyvereinek a porta ellenében kivívott fényes sikerei által oly nagy tiszteletet gerjesztett összes szomszédaiban^V, tehát az özbegekben is, hogy még a szokásos kisebb rablóportyázások is elmaradtak jó hosszú időre, mivel azonfelül a turkománok, kik ez időben már Andkhoi puszta vidékétől a Kaszpi-tenger keleti partjáig, tehát Irán egész északi határának mentében úgyszólván sorfalat képeztek, vagy a sáh vagy szövetségesek zsoldjában álltak. Csak egy kisebb hadjáratot intézett még Imámkuli a rabló kazakok és kalmukkok ellen Turkesztán északi határán, melyet itt egy sajátságos és az iszlám színeskedést világos fénybe állító körülmény miatt kell felemlítenünk. Az említett pásztornépeknek egy nagy csapatja ugyanis 1021-ben (1612) mindent rabolva és pusztítva már egész Szamarkandig hatolt, és ezért Imámkuli részéről a jól megérdemelt büntetésben is részesült. Hogy ily bajoknak jövőre nézve elejét vegye, Taskent határváros, mely a zsákmányból – úgy látszik – szintén kikapta a maga részét, fiának Iszkendernek adta át. De alig volt ez ott egy kis ideig, midőn egy felkelés alkalmával a lázadó lakosok által megöletett. Gyermeke halálának hírére a szörnyen feldühödött Imámkuli azonnal Taskent ellen megy és megesküszik, hogy bosszúvágya nem lesz előbb kielégítve, mint amikor a lázadó taskentiek vére lovának *kengyelvasáig ér*. De Taskent erődített hely volt, mely csak hosszabb ostrom után volt megvehető. Végre mégis bevétellett. Most szörnyű mészárlás következett; ámde mivel Imámkuli esküjére emlékezve a folyó vérpatakot csak lova bokájáig látta érni, hogy az esküszegés nagy bűnét el ne kövesse, az utóbbiakat is meg akarta öletni. Szerencsére az ulemák közbevetették magukat. Hogy *kegyes* fejedelmüket az esküszegéstől, a gyermekeket és véneket pedig a kivégeztetéstől megmentsék, egy gödröt ásattak, melybe, miután benne a kiontott vér összefolyt, Imámkuli

belelovagolt. A vér csakugyan a kengyelvasig ért, és a lelkiismeretes fejedelem beszüntette a gyilkolást.

És nem csodálandó-e, hogy az erkölcsről, vallásról és humanitásról való ezen zavaros fogalmai dacára Imámkuli volt az egyedüli Transoxania fejedelmei közt, ki országát hódítások és háborúk nélkül tudta szerencséssé, gazdaggá és virágzóvá tenni! Ő mint az iszlám fejedelmek valódi mintaképe íratik le, ki a vallás törvényeinek a legteljesebb mértékben tudott tiszteletet szerezni, kinek 38 évig tartó hosszú uralkodása alatt a nyilvános utak a legnagyobb biztonságban örvendhettek, aki legörömebb a kegyesek és költők társaságában mulatott, s aki fejedelmi öltözékét gyakran cserélve fel dervisköpennyel, Nezir Divánbegi nevű vezírének és Abdulvaszi nevű kegyencének kíséretében körüljárt a városban, hogy mindenről értesüljön. A kor tudósai közül leginkább Mollah Júsuf Kárábággal társalkodott s a költők közül főleg Mollah Turábit és Mollah Nakglit becsülte nagyra, mely utóbbinak egyszer sem kászidét arannyal méretett fel. Tőle magától is több sikerült költemény maradt ránk, inkognitókalandjai közül pedig a következő megérdemli tán a felemlítést: Egy kollégiumnak fiatal mollahja örülésig szerelmes volt egy kedves lénybe. Ámde ő szegény volt, és miután gyengéd érzelmének tárgya szenvedélyének bizonyítékául egy ruhát kért a legközelebbi ünnepekre, a mollah fájdalma és szomorkodása nem ismert határt. Szegénysége fölötti kétségbeesésében ama mohamedán elv, miszerint „a hitetlenek tulajdona az igazhitűeké¹⁴), azon gondolatra hozta őt, hogy egy indiai ékszerárus boltjába való éjjeli betörés által fogja magát az oly annyira szükségelt eszközök birtokába helyezni. A szándékot tett követte. A mollah két hű szolgakíséretében a bazárba megy, betör a dicsért biztonság miatt csak gyengén reteszelt ajtón, és már a szabadban volt orzott ékszerszekrényével, midőn a felébredt hindu tüzet kiáltott és a mollaht épp akkor csípte nyakon, midőn a fáklyával kezében körüljárákáló őr odaért. A mollah gyorsan kiüte a fáklyát az őr kezéből s a sötétség védő

köpenye alatt így szólt: „Jaj, Nezir Divánbegi, te itt rossz tréfát csináltál.” Mire a következő válasz adatott: „felség, nem én, hanem Abdulászi Kurdsi tette ezt.” És mivel köztudomású volt, hogy Imámkuli a felemlített két személy társaságában gyakran járkál körül álruhában, a megijedt őt azt hitte, hogy elrontotta fejedelme tréfáját és elszaladt. Könnyen érthető, hogy most mi következett. Miután a meglopott hindu az őt kötelességmulasztása ellen az igazságos fejedelemtől panaszt emelt, az őt törvényszék elé idéztetett. Ez kezdetben azt hitte, hogy inkább buzgóságért fog meglakolni, mellyel kötelességét teljesít; de a dolog csakhamar kiderült, és midőn a mollah a törvényes felszólításnak, mely a lopott jószág visszaadását rendelő, engedelmeskedve a fejedelem előtt megjelent, még jutalmat nyert és kegyben bocsátatott el.

Politikai események hiányában az Astárkhánidák történetírója ilyen történetecskékkel ékesíté Imámkuli kormányzási idejét, melyek közül néhányat már csak azért sem hallgathatunk el az olvasó előtt, mivel bennük az akkori Közép-Ázsia szelleme világosan tükröződik. Többek között sok érdekes közleményt találunk azon diplomatikai összeköttetésre vonatkozólag, mely az indiai mongol birodalom s a bokharai khánság között állt fenn. Imámkuli Taskentből való visszatérése után egy követtséget küldött Dsihángir indiai császárhoz, hogy vele trónraléptét hivatalosan tudassa. Báber utóda, aki akkor az indiai félszigetnek már egész északi felét kormányta alatt egyesítette, az özbeg fejedelem követtségét igen barátságosan fogadta, sőt néhány tréfás megjegyzést is tett, és miután Dsihángir, szó szerint a *világbódító*, épp akkor NariDsihán (a világ fénye) nevű bájos nejének bilincsiben epedezve csak a szerelemre gondolt, nem mulasztá el Imámkuli szépei felől tudakozódni. Ezen, a mohamedán illemszabályt leginkább sértő indiszkrécio¹⁵⁾ által a követ magát megbántva érzé és így szólt: „Az én fejedelmem ment a földi szenvedélyektől, ő sohasem törődött a világi dolgokkal.” Dsihángir erre mosolyogva válaszolá: „Hát hol látta a te

fejedelmet a világot, hogy annyira megutálta?” – E beszélgetést a hazatérő követ híven mondta el és Imámkuli mélyen sértve érezte magát. Rövid idő múlva Dsihángir az udvariasság viszonzásául egy igen ügyes orvost küldött Bokharába követül. A sok becses ajándék között, melyet ez magával hozott, volt egy skarlátvörös, drágakövek- és gyémántokkal átszőtt sátor is, mely becslés szerint Hindusztán egy évi adójával ért fel. De Imámkuli a kapott sértesre emlékezve, hat hónapig váratta meg a követet. Hiába törekedett a Divánbegi a követ érdekében közbenjárni; Imámkuli mindig csak ezen észrevételt tette: „Ha elfogadom őt és az ajándékokat, akkor hálára kötelezem magamat; ha ezt tenni elmulasztom, akkor magam sértem meg az illem szabályait. Jobb lesz tehát őt el sem fogadnom.” De a Divánbegi újra meg újra unszolja urát, mire ez végre megígéri, hogy véletlen találkozás, pl. vadászat alkalmával megadja a sokat kért elfogadást. A ravasz orvos azonnal felültet é egy vadászpagonyban a pompás sátort és behordja a magával hozott ajándékokat; de Imámkuli, midőn arra elvonult, szándékosan félrefordítja tekintetét és úgy tett, mintha egyik kísérőjével beszélgetésbe volna merülve. – „Ó, világnak fordulópontja!”¹⁰⁾ kiált az orvos, „ugyan nézz ide e táj felé!” Imámkuli még most is csak futó pillantást vetett a tárgyakra és Rehim Pervánedszéhez fordulva így szólt: „Vedd ezt, én mind neked ajándékozom.” A követ bámult, de mivel volt még egy kitűnő kardja, annak átnyújtására másnap kihallgatást kért, mely most már meg is adatott neki. A követ így szólt: „Ekber Sáhról két ritka kard maradt hátra; az egyiket császárom maga tartotta meg, a másikat íme itt küldi neked, testvérének, barátságá jeléül.” Ily ajándékot az özbeg fejedelem már nem utasíthatott vissza; de midőn a kardot hüvelyéből kihúzni akarta és ez kezdetben nem ment, Dsihángir egykor táplált szándékára, hogy t. i. Bedákhsánt¹⁷⁾ meghódítja, ami azonban nem hajtatott végre, e szándékra célozva így szólt: „Igen, a ti kardjaitok oly nehezen hagyják el hüvelyüket.” „De csak ez”, viszonzá feleletre készen a követ, „mivel a béke kard-

ja. Lett volna csak harci fegyver, bizonyára könnyebben lett volna kihúzható.” Ugyanezen követről, kit Imámkuli később megszeretett és kegygel bocsátott el, még a következő élcés észrevételt olvashatjuk. Midőn egykor a bokharai fejedelem udvaránál a két költő Nákhlí (a pálmás) és Turábi (a földes) költeményeikkel versenyeztek s az okos orvos véleménye felől megkérdezett, hogy melyiknek adja az elsőbbséget, így válaszolt: „Ó fejedelem, a *földből nő a pálma!*”, mely ítélet következtében az utóbb nevezett költő (t. i. Turábi) később nagyobb kitüntetésben is részesült mint vetélytársa. Dsihángir ezen követsége 1036-ban (1626) tért vissza. Egy év múlva meghalt Dsihángir és fia SáhDsihán követte őt a trónon, ki hódítási vágyát Belkhben akarta kielégíteni; de mivel Imámkuli jól felszerelve jött eléje, megbánta lépését és azon nyilatkozatot tette Hádsi Mánszur dádkhán¹⁷⁾ előtt, ki Bokhara részéről a viszály békés kiegyenlítésére küldetett, hogy nem háború, hanem csak nagyobb vadászat volt szándékában.

És így tarthatta fenn Imámkuli az általa gondosan őrzött békét még sokáig. A Perziával való jó viszonyt, mely csak Nagy Abbász halála után zavartatott meg rövid időre¹⁸⁾, testvérének, Nezr Mehemed Khánnak, Belkh helytartójának köszönhette, aki Khorászában főszentjével való vérrokonságánál fogva Irán és Sáh Abbász irányában barátságos állást foglalt el, ahhoz gyakran küldött és tőle gyakran fogadott üdvözlő követségeket, többek között 1031-ben (1621) Pájende Mirzát, ki által más ajándékokkal együtt ötven turkesztáni lovat küldött neki. Hogy mennyiben volt Nezr Mehemed Imám Rizának rokona, az következőleg magyaráztatik. Midőn Abdulmumin Meshedet bevette és ott mindent lemészároltatott, Abutálíb, Imám Riza utódainak feje, megragadta a városban körüllovagló Din Mehemed kantárát és könyörgött, hogy legalább az ő családját kímélje és vendégszeretetét elfogadja. Din Mehemed ennek folytán be is tért nála, nőül vette Bánu Bégumot, a seikh leányát¹⁹⁾, és ezen házasságból eredt Nezr Mehemed, aki tehát születésére nézve Szeid éspedig Abida. A születés

ezen előnye, mely a közép-ázsiaiak szemében éppen nem csekély, mindazonáltal nem zavarta meg a testvéri egyetértést, és semmi sem tanúsítja inkább a fivérek egymás iránti tiszteletét, mint azon fogadás, melyben Nezir Mehemed Imámkulit részesíté, midőn ez, Sáhdsihán betörésének elejét veendő, serege élén Belkhbe jött. Fél mértföldnyire gyalogolt Nezir Mehemed *tizenkét* fiától kísérve a fejedelem elé, és habár ez utóbbi mondá: „Te Szeid vagy és nagy tiszteletben állsz, hozzád nem illik gyalogolni”, ő mégsem ismert határt alázatosságában és Belkhbe érkezve, ahol akkor Transoxaniának minden nagyja összegyűlt, átadta a szokásos *kilenc ajándékot*, maga állván a nyolc szolga közé kilencediknek²⁰). Bokharába visszatérván Imámkuli, még több évet háborítatlan béke- és szerencsében élt, úgy hogy uralkodása idejét a közép-ázsiaiak csak Huszein Mirza Baikara heráti szultán korküldött ez ország szakával szokták összehasonlítani. Végre 1050-ben (1640) megbetegedett, és mivel mint kegyes mohamedán élete utolsó óráit a próféta²¹) nyughelyének közelében akarta tölteni, elhívatta Belkhból testvérét, átadta neki a kormánypácát és ahelyett a zarándokbotot vette kezébe. Még egy pénteket töltött Bokharában, és midőn jelenlétében a Khutbe először olvastatott Nezir Mehemed nevére, az egész gyülekezet zokogni és könnyezni kezdett. Nemsokára ezután elhagyta fővárosát, országát s a népet, melyet ő szeretett és valóban szerencséssé tett, hogy Iránon át Mekkába vegye útját. Útján a perzsa király által fejedelmi tisztelettel fogadtatott, és Medinában, hol még ma is létezik egy általa alapított kert és fürdő, meghalt 62 éves korában.

Ezen rendkívüli fejedelem még életben volt és az iszlám szent városában kegyes dolgokkal foglalkozott, midőn a béke épülete, melyet az ő kormányzása emelt, összeomlott és helyébe forradalom, háború és véres testvérharc lépett. *Nezir Mehemed Khán*, ki 1052-ben (1642) lépett a trónra, azonnal észrevehette, hogy ő fivérének csak uralkodását örökölte, de nem egyszersmind tekintélyét is. Bőkezűség által akarta megnyerni a kedélyeket, miután roppant vagyon

fölött rendelkezett, sőt a Sejbánidák és Asztarkhánidák közt a leggazdagabb fejedelemnek tartatott. Kincsei szállítására állítólag 600 tevévonat²²⁾ kellett neki. Istállóiban 8000 ló állott, eltekintve számos méneseitől. Birkája, mely kék (kebud?) bárányt nemz, 80 000 volt neki és 400 ládája volt megrakva narancsszínű frengi bársonnyal. Ámde mindez csak keveset használt hatalma szilárdítására. Ő maga törte meg az oxus-vidéki országok hosszú békéjét, amennyiben Iszfendijár Khánnak, Khahrezm uralkodójának halála után egy hadsereget küldött ez ország meghódítására. Nemso-kára ezután valami Báki Jüz^{VIII.} (?) nevű tűzte ki az ország északi részén a lázadás zászlaját, és midőn tulajdon fiát Abdulazizt küldte a lázadó tartomány lecsendesítésére, éppen e gyengéd gyermek volt az, ki a lázadókkal baráti kezet fogott, sőt általuk magát saját atyja ellenében fejedelemnek kiáltatta ki. Nezir Mehemed Khán éppen Kársiban volt, midőn neki a kellemetlen eseményt hírül hozták azon hozzátevessel, hogy lázadó fia már útban van Bokhara felé; és miután ő ennek erélyét eléggé ismerte, legalább birodalmának Oxuson inneni részét akarta megmenteni. Sietve Belkhbe szökött tehát alig öt évi uralkodás után, hol őt a lakosok jól fogadták, és következőleg osztotta fel az uralmat híven maradt fiai közt: Kheszru^{VIII.} Szultán kapta Gurt, fia Kászim Szultán pedig Meimenét és Andkhoit: Behrárn Szultánnak Guláb, Szubhánkulinak Szálu Csihárgek (a mai Khodsa Szálu Oxus-rév) és Kutluk Szultánnak Kunduz adatott. Eközben *Abdulaziz Khán* foglalta el a bokharai trónt. Nem elégedvén meg saját bűnös tetteivel, fivéreinek legjelesebbikét is saját részére akarta vonni, és miután atyjától egy bűnbánó levélben bocsánatot kért²³⁾, azt kívánta, hogy további kimagyarázás végett fivére Kutluk Szultán Bokharába küldessék. Nezir Mehemed Khán engedett a kérésnek, de alig volt Kutluk Bokharában, Abdulaziz őt is lázadásra csábította. Most ez ellen Szubhánkuli küldött azon ígérettel, hogy ő, ha testvérét megtérítnie sikerül, atyja által egy kále kháni (várparancsnok) rangjával fog jutalmaztatni. Mivel Kutluk nyílt csatára nem volt elkészülve,

Kunduz várába kellett visszavonulnia. Szubhánkáli teljes eréllyel ostromolta őt, és miután a várat bevette, fivérét, hogy megtérését gyökeressé tegye, kivégeztette. Az ily eljárás természetesen fellázította az atya szívét. „Én fenyíteni, nem pedig megölni küldtelek testvéredet”, mondá neki szemrehányólag, és mivel az ígért rang megadása hosszúra húzódott, Szubhánkoli is fellázadt atya ellen, és a szerencsétlen Nezs Mehemed belefáradva a megrögzött gyermekeivel való örökös harcba és kétségbeesve özbegeji hűtlenségén, Indiába Sáhdsihánhoz folyamodott segítségért, anélkül, hogy meggondolta volna, miszerint Dsihángir uralomvágyó fia, kinek sóvár szeme már rég volt Belkhre irányozva, megmentés helyett csak teljes pusztulását fogja előidézni. És csakugyan így is történt. Orenszib és Murád Bákhsi, Sáhdsihánnak két fia, hatalmas hadsereggel jelent meg a küzdőtéren. Khoszru Szultán, aki ellenállt, megverte, elfogatott és Indiába hurcoltatott, Nezs Mehemed Kán pedig, aki mentőjének gonosz szándékát csak akkor tudta meg, midőn annak fiai már Belkh közelében voltak, csak nagy életveszéllyel és saját özbegeji által is fenyegetve menekülhetett Siborgánon és Merven keresztül Iránba, hol II. Abbásznál, Nagy Abbász dédunokájánál barátságos fogadtatást remélt.

És ebben Nezs Mehemed Khán nem is csalódott. Midőn jövele és Iszfahánbani megérkezése hírül hozott, II. Abbász fővárosába hívta meg őt és ezer aranyat küldött neki útiköltségül. Parancs adatott ki, hogy útjában mindenütt fejedelmi dísszel fogadtassék. Iszfahán kapujától három mértföldnyire díszőrség állítatott fel, és maga a sáh, országnagyjaitól környezve két óránnyira ment eléje. Miután II. Abbász testvérileg szorította őt karjai közé²⁴), sovány lováról egy nemes fajú lóra ültetett, és a városba történt bevonulása után az ünnepélyek és kivilágítások alig akartak véget érni^{IX}. – Hogy életét a jövőben is derültté tegye, a perzsa király, miután őt harmadfél évig megvendégelte, hadsereggel kísértette őt vissza országába, melynek segítségével visszahódította ugyan Belkhet, de a hinduk garáz-

dálkodása és a háború, melyet Abdulaziz a betolakodók ellen viselt, az országot oly mérvben pusztította el, hogy Nezir Mehemed Khán nem annyira trónra mint inkább tövisekre jutott. Magában Belkhben éhség pusztított, úgy hogy egy számár terhét képező rozsért ezer forintot²⁵⁾ adtak, és amellet az 1060-ik (1650) év tele oly fagyos volt, mint soha azelőtt. A hideg által főleg a visszavonuló s az özbegek által üldözött hinduk szenvedtek sokat. Ezerszámra fagytak meg a hegyszorosokban, s a Tárikhi Mekim Kháni szerzője beszéli, hogy midőn a következő évben mint diplomatikai ügynök (Vákaanigár)²⁶⁾ Indiába küldetett, útja mentében egész rakás emberi csontokat talált. Eltekintve a határtalan nyomortól, melyet mindenhol talált, Nezir Mehemed Khán mint előbb úgy most is megtámadtatott fiaitól. Egy ideig a belkhiek részén álltak, de miután végre megunták az örökös viszályt, és Abdulaziz testvérét Szubhánkuli nagyobb hadcsapattal küldte atyjuk ellen, mindenki a bokharai uralkodó pártjára ment át, és Nezir Mehemed végre elhatározta magát, hogy gyermekeinek engedi át a tért és utolsó napjait békében végezendő, Medinába megy. Ki akart békülni gyermekeivel és utoljára megáldotta volna őket, de Szubhánkuli az atyai érzelemnek ezen utolsó nyilatkozatát is visszautasítja, mire az apa szomorúan és megtört szívvel indult zarándok útjára. A szerencse nem kedvezett neki annyira mint testvérének, mert ő már útközben meghalt Szimnánban, és csak holtteste részesült a szerencséében, Arábia szent földét érinthetni.

Midőn halálának híre Transoxaniába hozatott, fiai nyilvános gyászt vettek fel, kegyes ajándékokat osztogattak és lelki üdvére a Korán-olvasóknak nappal és éjjel kellett a szent könyvet recitálniuk – mintha a forrón szeretett atyát, nem pedig a folyton megtámadott vetélytársat veszítették volna el.

Egyébiránt Nezir Mehemed Khán halálával a viszály szelleme még távol sem hagyta el családját, mert az előírt gyász ideje még el sem múlt, midőn már Abdulaziz, Szubhánkuli vetélkedésétől tartva, Belkhet tőle elvenni

akarta és e célból fivérét Kászim Mehemed szultánt egy hadsereg élén az Oxuson átküldte. Szubhánkuli azonban nem olyan ember volt, akivel gyorsan lehetett volna végezni, a költői hangulatú Kászim Mehemed pedig legkevesbé volt azon ellenfél, aki vele megmérkőzhetett volna. – Hosszú de eredménytelen erőlködések után az utóbbi Hisszárba volt kénytelen visszavonulni, mire béke jött létre azon feltétel alatt, hogy Szubhánkuli trónörökösnek neveztetett ki. Kászim és Szubhánkuli szakadatlanul küldözgették egymáshoz a baráti követségeket, és midőn egy napon több ily követ érkezett meg Kászimnál Szubhánkuli részéről, az első titkos üzenet ürügye alatt egy mellékszobában megrohantatott és megöletett. Az Asztarkhánidák történetírója azt mondja, hogy benne a család legműveltebb hercege halt meg kora halállal. Ő török és perzsa nyelven írott több mint ezer verspárból álló divánt hagyott hátra és azonfelül a prózában is mester volt. Miután Szubhánkuli e tekintélyes vetélytárstól magát megszabadította, barátságos lábon állt Abdulazizzal, sőt támogatta is őt azon időben, midőn Khahrezmmel háborút viselt és Bokhara nyugati része az Oxus alsó folyásáról való özbegek által oly komolyan veszélyeztetett.

Khahrezmben ugyanis ekkor Abulgazi Bahádur Khán^x uralkodott, oly férfiú, kinek tarka, kalandos élete nagyon emlékeztet Báberre, s akinek a Khivai khánság Bokharától való függetlenségét, a világ pedig egy „a fejedelmek genealógiája” című művet köszön. Őt a legmélyebb gyűlölet töltötte el Transoxania, de különösen Abdullah Khán iránt, mivel ez őseivel zsarnoki módon bánt; ennél fogva már kora ifjúságában az idegen uralkodók elpusztítását tekintette legfőbb céljának, és a bokharaiak elűzése az Oxus alsó folyásától egyedül az ő művének tekintendő. Tulajdonképpen fellépése 1054-ben (1646) kezdődött, midőn ő Kászim Mehemed Szultánnak a Khivai helytartóságról visszahivatása után ez utóbbi helyet hatalmába kerítette. Első harcai részben a Khahrezm belsejében lakó turkománok, részben a kalmukkok rabló betörései ellen

voltak intézve, és Bokhara ellen csak akkor lépett fel támadólag, midőn Szubhánkuli az Abdulaziz Khán ellen viselt háborúban segítségét kérte. A béke csakhamar helyreállt ugyan a két testvér között, de Abulgázi, miután már betört a Bokhara területéhez tartozó Köklürlikbe²⁷⁾, nem akart visszalépni a régóhajtott bosszútól és Karaköl városáig terjeszté portyázásait, mely város fel is perzseltetett. A legközelebbi évben másodszor is betört Bokharába és most már Kerminéhig hatolt. Abdulaziz 60 000-nyi sereggel támadta meg őt, és az övétől elvágott, ellenséges túl hatalomtól körülvett Abulgázi már-már elvesztette életét, ha 14 éves fiának, Ánusa^{XI} Khánnak hősiessége őt meg nem mentette volna. A Bokharabeliek nagy megveretést szenvedtek. Abdulaziz megsebesült és úszva volt kénytelen a folyón átmenekülni, míg Abulgázi foglyokkal és kincsekkel megrakva Khivába tért vissza. Éspedig mindig nem volt kielégítve Abulgázi bosszúszomja! Újbóli betörései egy ízben Várdánziig, máskor Bokhara kapujáig terjedtek, és csak hatvan éves korában ébresztette fel benne a két, hit- és származásra nézve rokon uralkodó közt örökké tartó vérontás a mérséklés és kímélés érzelmeit. Kibékült Abdulazizzal és nemsokára 1074-ben (1663) meg is halt. Miután – mint arról az olvasó több ízben meggyőződhetett, a tatár harcosoknál az emberiesség hangja csak késő vénségben szokott felébredni, harcvágyó fia és utóda Ánusa Kán²⁸⁾ csak keveset gondolt az atya által kötött békével, mert 1076-ban (1665) újra beütött Bokharába, egész Khodsa Dsuibár székhelyéig hatolt és e szent város kizsákmányoltatta. Abdulaziz esetleg éppen Kerminéhben volt, midőn ez történt. Gyorsan Boharába sietett, és éppen éjfél vala, midőn a khivaiak által elfoglalt városkapu elé érkezett. Csak negyven hívétől kísérve sikerült neki az örök levagdalása után a városba hatolni és folyton harcolva elérte a váracsot, honnan a lakosságot még azon éjjel felhívta a Khahrezmiekek meggyilkolására. Aki csak fegyvert tudott fogni az özbegek, tádsikok, ráják és idegen kereskedők közt, az mind megrohanta az éjjeli nyugalmaiban megle-

pett ellenséget. A mészárlás szörnyű volt, és Ánusa seregének igen csekély része menekülhetett csak haza Khivába. Ezen megveretés hosszabb időre vette el a Khahrezmiekek kedvét Bokhara nyugalmának háborításától.

Azonban Abdulaziz Khán is megunta eközben a szomszédokkal folytatott örökös háborúskodás és a testvéreivel való folytonos viszály miatt a kormányügyek vezetését, és követve két elődének fényes példáját, elhatározta, hogy önkényt lemond Szubhánkuli javára az uralkodásról és a zarándok bottal Mekkába vándorol. Midőn Szubhánkuli felszólított, hogy az uralkodás átvételére Bokharába jöjjen, Imámkuli atalik és Tangriberdi pervánedsi által azt üzenté, hogy ő szívesen enged testvére akarátának, ámde a székvárost csak akkor látogathatja meg, midőn Abdulaziz azt már elhagyta. Ezen üzenet egyáltalában nem tett jó benyomást, és miután eközben a bokharaiak fejedelmeket minden áron le törekedtek beszélni szándékáról, Tangriberdi, aki a zarándoklás megghiúsulása által urának érdekét látta veszélyeztetve, odalépett Abdulaziz Khán elé és így szólt: „Uram, ha megengeded, egy történetet akarok neked elbeszélni, mely éppen eszembe jut. Midőn Ibráhim belkhi szultán Mekkába vezető útján Nisáburon ment keresztül, meglátogatta Ferid-eddin Attárt²⁹⁾, korának ezen legbölcsebb férfiát, és nála maradt estebédre. De a nagy tiszteletű tudvalevőleg igen szegény volt. Midőn este lett, az istenhez imádkozott, és íme – ó csoda! – hirtelen egy jó ételekkel megrakott tál jött asztalára, melyen ő és vendége teljesen jóllakhattak. A legközelebbi napon viszont Szultán Ibráhim hívta meg magához a szentet, ő is imádkozott istenhez, mire *több* tál kitűnő étel tűnt elő a titokszerűségből. Ferideddin elbámult az isteni áldás e különbségén és így kiáltott fel: Ó istenem, miért kaptam én csak *egy*, a szultán pedig *több* tál ételt? Mire egy hang így válaszolt: Igaz, hogy ti mindketten szolgálaim vagytok; de Ibráhim az utamon egy királyi széket áldozott, míg te csak egy fűszeres boltot adtál fel. Az ő érdeme nagyobb, nagyobbak kell tehát lenni jutalmának is. – Hasonlókép-

pen áll a dolog te veled”, tevé hozzá a ravasz Tangriberdi; „a te zarándokolásod csakugyan megérdemli a fáradságot, mert ezerszerre több erény van benne, mint bárki másében.” – Abdulaziz, kit e példás mese könnyekre indított, erre megerősíté határozatát, megtevé az úti készüléteket és 1091-ben (1680), miután több mint 3000 zarándok csatlakozott karavánjához, csakugyan megindult Bokharából, hogy Perzsián keresztül Arábia szent helyeihez jusson. Valamint elődei úgy ő is részesült a perzsa vendégszeretben. Sáh Szuleimán, II. Abbász fia, fejedelmi kitüntetéssel tanúsított iránta. Iszfahánban a Csihil-Szutun gyönyörű palotába szállásoltatott, és mivel épp ekkor ülték meg a Nóruz-ünnepet^{xiii} minden Iránban ilyenkor szokásos szertartásokkal, az özbeg fejedelemnek lehetővé volt téve, hogy Iszfahánnak a tavasz minden pompájában díszlő kertjeit szemlélve a természet szépségeitől, és a perzsa udvar kifejtett fényében a világi díszről vegyen búcsút. Útját Hamádán és Bagdadon át egy nagy csapat rabló beduin által megtámadtatott. Ezek negyvenezer arany váltságdíjat kértek, különben fegyveres erőszakkal fenyegették. Abdulaziz, hogy kegyes útján kezeit vérrel mocskolni ne kényszerüljön, megígérte az összeg felét, de midőn az arabok nem engedtek, haragra gerjedt és így szólt: Én negyven évig uralkodtam, és most rablók parancsát fogadjam? Fel a csatára! Ha elesem, az isten szolgálatában történik.” Szerencsére a csata a zarándok fejedelemnek hozott kedvező eredményt. Elérte azután vágyai célját és nemsokára meghalt 74 éves korában. Medinában atyja és nagybátyja közelében temettetett el.

Abdulaziz személyiségére nézve szokatlanul kövér volt, elannyira, hogy kora legvastagabb férfiának tartott, sőt történetírójának állítása szerint csizmaszárában egy négyéves gyermek könnyen elfért volna. Egy költő elég merész volt e kövérséget tenni gúnyjának céltáblájává. Abdulaziz, ki ezt megtudta, magához hívatta őt, és midőn az élete miatt reszkető költő előtte állt, így szólt hozzá: „O mollah, azt hallom, hogy te rólam gunyoros költeményt

írtál. Ne tedd ezt másokról is, mert még valami baj érhet.” Erre tízezer dénárt és egy díszruhát adatott neki ajándékba. A költő pedig így szólt: „Uram, inkább vagdaltál volna tízezer darabra, mintsem nagylelkűséged által így megszégyeníts.” És a költő csakugyan elhagyta Bokharát és Indiába vándorolt. Abdulaziz, ki saját atyjával oly szívtelenül bánt, állítólag más alkalmakkal is tanúsította ritka nagylelkűségét. Ő maga nem csekély tudományos műveltséggel bírt, jó verseket is írt, sőt zarándok útján néhány himnusz is szerzett és különösen Bokhári^{xiii} művében bírt nagy jártassággal. A tudósok mindenkor szabadon mehettek hozzá, a szépírókat pedig annyira becsülte, hogy híres Mollah Hádsi nevű szépírót hét évig foglalkoztatott Háfiz egyetlen egy példányának leírásával. A művész naponta csak egy verspárt írt le, és midőn Abdulaziz Perzsián keresztül tett útja alkalmával Háfiznak épp ezen példányával ajándékozta meg Sáh Szuleimánt, az utóbbinak ezen ajándék nagyobb örömet okozott mint asz összes ékszerek és becses szövegek, melyeket Transoxania hajdani fejedelme neki átnyújtatott. A harcban bátor, a veszélyben elszánt Abdulaziz – mint mondják – gyakran napokig zárta el magát a külvilág benyomásai elől, mit némelyek szemlélődő életmódjának tulajdonítanak, mert Bokhara fejedelmeinek, kik véres harcokban vettek részt és a földi nagyság miatt gyakran csatáztak atyáik és testvéreikkel, a köztetszés kiérdemlése végett gyakran kellett szent férfiak társaságában isten nagysága fölött elmélkedniük és minden világi törekvést üres hiúságnak nyilvánítaniuk.

JEGYZETEK

¹⁾ Tokhtamis az orosz krónikák tudósítása szerint Sádi Begnek, Kutluk Timur utódának parancsára öletett meg Szúimen közelében Szibériában. Hammer, „gesch. D. goldenen Horde”, 366. l.

²⁾ Származását illetőleg a rendelkezésemre álló forrásokban a következő eltérő adatokat találok. A Tárikhi Mekim Kháni így adja törzsfáját: Dsengiz, Dsüdsi, Urusz, Buga Szultán, Kutluk

Timur. Abulgáziban (a szöveg 100. l.) így olvassuk: Csengiz, Dsüdsi, Tokai, Uz Timur, Abaj, Tumgán és Kutluk Timur; míg Hammer Ulusz Dsudsinak általa felállított törzstáblájában ott, hol az utóbbi tizennégy fiának utódairól van szó, mindkettőtől anynyira eltér, hogy nála Kutluk Timur származása éppen fel nem ismerhető.

³⁾ E szónak mai írása szerint Asztrakhánt Ásdár Khánból lehetne levezetni, ami perzsa eredetre mutatna; de Hádsi Tarkhán régi levezetése annnyival inkább látszik helyesnek, mivel a középkori kéziratok e szót mindig *Sin* és *Tə*-vel írják.

⁴⁾ Jár Mehemed Khán származására nézve is nagy eltérés van a Tárikhi Mekim Kháni szerzője és Abulgázi közt. Az elsőnél: Kutluk Timur, Bahádir Khán, Mehemed Khán, Hauvák, Nagislan (Mangislek helyett) és Jár Mehemed; az utóbbinál ellenben, ki- nek adata valószínűleg helyesebb: Kutluk Timur, Ali Timur, Timur Kutluk, Timur Szultán, Mehemed Khán, Dsurák, Mangislák, Mehemed Szultán és Dsán, helyesebben Dsáni Szultán, hol a két utolsó közt Jár Mehemed Khán kihagyatott.

⁵⁾ Dsáni khánnak három fia volt: Din Mehemed, Veli Mehemed és Báki Mehemed.

⁶⁾ Míg a Rauzat esz Szefá a Herát előtti csatában történt eseményt oly részletesen beszéli el, hogy az egész eseményben alig van valami, amin kételkedni lehetne, addig a *Tárikhi Mekim Khániban* azt olvassuk, hogy Din Mehemed a csata szerencsétlen kimenetele után Andsoi mellett a Kárái nomádoknál tévelygve fejedelmi öltözkékéről felismertetett és megöletett. A valódi tényállás annál nehezebben ismerhető fel, mivel állítólag a káráioknak épp ezen gyilkossága lett volna az, melyért később Baki Mehemed Khán megtorló hadjáratot intézett ellenük.

⁷⁾ A mai Andkhoi vagy Andkhuj. A török nyelv hangtana szerint a végen álló t és j elcserélése igen gyakori. Andakhud vagy Andakhut mongol eredetű szó, melynek jelentése: *egyesített szerencse*.

⁸⁾ Ali ezen állítólagos sírjának története a Tárikhi Szeid Rakim szerint a következő: Szultán Huszein Mirza Baikara idejében egy tudós történelmi művekben azon felfedezést tette, hogy Ali Ibn Ebu Tálib sírja a szeldsuk Szandsár uralkodása alatt Khodsa Khairán faluban Belkh közelében fedeztetett volna fel. Erre ásatások tettek és egy épületet találtak, melyen a következő, kőbe vésett felirat volt olvasható: „Ez az isten oroszlánjának, a próféta testvérének, azaz Alinak, az isten kegyencének sírja.” Mí- dőn ennek híre az említett Timurida fejedelemnek megvitetett, ő

nagy kísérettel odasietett és 885-ben (1480) az első zarándokimát mondta el az újon felfedezett sírnál. Idővel ott nagyszerű épületek emeltettek, melyeknek a mai Mezári Serifben kevés nyomuk van ugyan, de a felfedezés helyessége felől a közép-ázsiaiak a legcsekélyebb kételyt sem táplálják.

⁹⁾ A kara-turkománokról, kik arc és termetre nézve leginkább a Jomutokhoz hasonlítanak, lásd „Közép-Ázsiai utazásomat” 215. lapon.

¹⁰⁾ A perzsa krónikák egyébiránt e hadjárat szerencsétlen kimenetelét éppen nem hallgatják el. A Rauzát esz Sze fá azt mondja, hogy a szokatlan nagy forróság és szomj a perzsa seregben nagy pusztítást okozott, és hogy lehetetlen volt a sivatagból mindenfelől hirtelen előtűnő nomádoknak ellenállni.

¹¹⁾ Dosztum Argun, Sáh Kicsik és Hádsi Naimán – ez volt a három vezír neve – Abdullah Khán idejében már tekintélyben álltak. Báki Mehemed Khán uralkodása alatt az Emir ul umerá rangjára (azonos az oszmán beglerbeg rangjával e szó korábbi jelentésében) emeltettek. (A Tárikhi Szeid Rákim szerint.)

¹²⁾ Én itt a Tárikhi Mekim Khánit követem, habár a szám nekem túlzottnak látszik. A Rauzát esz Sze fá szerint Veli Mehemed Khán újra visszanyerte Bokharát, de a perzsa hadsereg számáról és a védnök Sáh Abbász megveretéséről e műben mit sem olvashatunk.

¹³⁾ A Rauzat esz Sze fá egy folyó (rud) partját említi mint a perzsa sereg táborozási helyét. Nagy döntő csatáról pedig egyáltalán nem szól. Az időre nézve is nagy eltérés van, miután a perzsa forrás Moharrem 11-dikét mondja azon napnak, melyen a csaták kezdetüket vették.

¹⁴⁾ „Mál-i kiáfirin heszt ber muminin helál”, így hangzik az idézett közmondás perzsául. Ezen elv, bár a korán az adófizető hitetlenek vagyónát sértetlennek mondja, gyakran vétetik alkalmazásba.

¹⁵⁾ A mohamedán szemeiben nincs gyalázatosabb, mint ha valaki, akivel nem áll éppen nagy barátságos lábon, neje hollywood után tudakozódik. De még a föltételezett esetben sem illik a „feleség” vagy „nő” szót használni, hanem az ember csak „a tiedről”, „háznépdről” stb. beszél.

¹⁶⁾ A mostani perzsa király alattvalói által *Kibleiálemnek* (a világ forduló pontja) szólítatják. Bokhara fejedelmei nem mentek ennyire, mert ők csak „az emberiség fordulópontjának” (Kiblei-Álemián) neveztették magukat.

¹⁷⁾ Dádkhán, azaz akitől igazságot kérnek, tehát bíró, volt címe a hajdani közép-ázsiai helytartóknak; ma e rangot csak Khokánd és keleti Turkesztánban találjuk.

¹⁸⁾ Ez Sáh Szefi uralkodása alatt történt. Midőn t. i. Mervben a tömeges kivégeztetések végett lázongás ütött ki és Perzsia tekintélye megingattatott, állítólag Imámkuli Bokharából 15 000 embert, Nezir Mehemed Khán pedig Belkhaból fia, Abdulaziz vezérlete alatt 20 000 embert küldött Mervbe. Ezek huzamosabb ideig ostromolták a várost, de midőn egy nagyobb perzsa hadsereg közeledett, az özbekék visszavonultak.

¹⁹⁾ Ezen nő, kiről már elmondatott, hogy mint menekült meg két fiával a szerencsétlen csatából, úgy látszik, férje halála után Bokharából Perzsiába tért vissza, miután tudjuk, hogy később Sáh Abbász parancsára a kadsárok főnökének, Muhráb Khánnak lett neje, mely házasságból származott Murteza Kuli Khán, Meshed helytartója. A megelőző jegyzetben említett ostrom idejében az utóbbi, midőn egy merész kísérlettel Mervet felszabadítani akarta, az özbekek által elfogatott és Bokharába vitetett. Imámkuli mint mostohatestvérét különös kitüntetéssel fogadta őt és visszaadta neki szabadságát. Az Asztarkhánidák ezen rokoni viszonya a kadsárok török házával még ma sem hagyatik figyelmen kívül, habár Bokharának jelenlegi uralkodó családja az előbbiektől csak anyai részről származik.

²⁰⁾ Ezt a következő szokásos mondással tette: „Be szikiz kul Nezir Mehemed bile tokuz”, azaz: Itt nyolc szolgál van, de Nezir Mehemeddal együtt kilenc. Az udvariasság e nyilatkozata a török népeknél ősidők óta szokásos, tehát nem a georgiai Ibrahim Szultán találmánya, ki azt Timur irányában vette gyakorlatba, mint a szanta világhódító életírója, Seref-eddin Ali Jezdi beszéli.

²¹⁾ Mudsávir bolmák, azaz (a próféta) szomszédságában meghalni még ma is istennek tetsző cselekedetnek tekintetik Közép-Ázsiában, és boldog az, kinek ez lehetséges.

²²⁾ Kátár alatt, mely török szó, de a perzsák által is használtatik egy csapat ígás barom jelölésére, Közép-Ázsiában 6–10 egymás után kötött tevét értenek. A szó értelmét legjobban fejezi ki az angol „a string of camels.”

²³⁾ A Tárikhi Mekim Kháni szerzője elég együgyű arra, hogy az olvasóval elhitesse, miszerint Abdulaziz csak erőszakkal volt az atyja elleni lázadásra bírható. Sőt, mint mondja, ellenkezés esetében halállal is fenyegették volna őt.

²⁴⁾ A Közép-Ázsiai történelmi kútfőben az van mondva, hogy II. Abbász közkatonának öltözött, és hogy vendége iránt kiváló

tiszteletet tanúsítson, hosszabb ideig gyalogolt Nezir Mehemed Khán lóva mellett. Csak midőn az utóbbi erre figyelmessé tétet, ismerte fel és ölelte meg királyi testvérét.

²⁵⁾ A szövegben „rubia” áll, mi az angol rupiával, vagyis körülbelül egy osztrák forinttal egyenértékű.

²⁶⁾ Vakáanigár, azaz: aki az eseményt megszemléli, a címe a titkos ügynököknek megkülönböztetésül Vakáanuvisztól, azaz: aki az eseményeket leírja, mely a mi tudósítónknak felel meg.

²⁷⁾ Körlürlíknak az Oxus jobb partján levő sivatagnak azon helye mondatik, melyet Bokhara és Khiva közti határnak tekintenek.

²⁸⁾ A Táríkhi Mekim Kháni szerzője ezen betörést is Abulgázinak tulajdonítja, ami azonban tévedés, miután ez utóbbi ekkor már nem volt életben.

²⁹⁾ Ferrid-eddin Attár (a fűszerkereskedő), született 613-ban (1216), volt írója az iszlám keleten oly sokat olvasott következő műveknek: Mantik et-tair (a madarak logikája), Pendnáme (tanácsok könyve) és Dseváhimáme (az ékszerek könyve). Állítólag hosszabb időt élt száztizennégy évnél, és hogy a szemlélődő életnek magát jobban szentelhesse, feladta fűszerkereskedését.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: Az Asztarkhánidáknak sikerült fenntartani a Közép-Ázsiában mindvégig fontos dzsingiszida legitimációt a Sejbánidák váratlan kihalása után, lévén ők maguk is vér szerinti dzsocsida hercegek voltak, és az Arany Hordából származtak.

^{II.}: Ali sírja: Vámbéry itt Mazar-e saríf városára utal, Balkh közelében. Mazar-e saríf (a nemes sír) a helyi népi muszlim hagyományban mint cAlínak, a negyedik kalifának és egyben a síták első imámjának végső nyughelye szerepel. ‘Alí igazi sírja Nadzsafban, Dél-Irakban van, ez azonban a helyi afganisztáni népi muszlim hagyomány szerint nem így van, és ‘Alít valójában a mai Afganisztánban temették el.

^{III.}: Az Asztarkhánidák mindenben a korábbi közép-ázsiai hagyományok folytatói voltak, és a csagatájida-timurida kortól jellemzően erősen a különböző helyi ulemá’ csoportok és a politikai befolyástól sem ódzkodó helyi muszlim dervisek befolyása alatt álltak.

^{IV.}: Veli Mehemed kán: Valí Mohammad kánt valóban kiemelt vendégként kezelték a szafavida Perzsiában. I. ‘Abbásszal való találkozásját nagyméretű történelmi freskó is megörökítette a

szafavida fővárosban a Csehel Szotún palota falán, mely impozáns történelmi kép máig megtekinthető.

^v: I. ‘Abbász sahnak nyugati tűzfegyverekkel megerősített seregével 1616-ban sikerült komoly győzelmet aratni Szúfiánnál az oszmánok felett, melynek révén sikerült kiűznie az oszmán törököket Északnyugat-Iránból.

^{vi}: Bedákhsán: Badakhshán, nehezen megközelíthető hegyvidéki terület a mai Tádzsikisztán területén.

^{vii}: Báki Jüz: Vámbéry bizonytalankodásainak oka, hogy az Asztarkhánida fejezetet nagyjából korábban nem ismert kéziratokból írta. Ennek köszönhetőek olvasati nehézségei, valamint az átlagosnál anekdotikusabb, legendákkal tarkított narráció e fejezetben, melyen erősen érezhető a korabeli perzsa-török prózairodalom hatása.

^{viii}: Kheszru, itt talán Khoszrou (Khuszrau) névalak állhat, melyet Vámbéry máshol, például a korábbi Sejbánida-fejezetben is használ.

^{ix}: A fontos politikai beavatkozási lehetőséget felkínáló Náder Mohammad kánt ugyanolyan fényes körülmények között fogadták Iszfahánban a szafavida udvarban, mint korábban Valí Mohammad kánt. Náder Mohammad kán és II. ‘Abbász találkozóját is impozáns történelmi tablón örökítették meg az iszfaháni Csehel Szotún palotában, és ez a freskó is fennmaradt. A két közép-ázsiai tárgyú freskó pontosan egymással szembeállítva párban látható, és valószínűleg a 18. század elején készült el.

^x: Abú’l-Ghází Bahádur Kán (1644–1663), khívai kán az cArabsáhi dinasztiából, híres történetíróként is ismert (fő műve a csagatáj törökül írt Sadzsara-je tarákime), a legismertebb khívai uralkodó a 17. században.

^{xi}: Ánusa: Anúsa Mohammad kán, Abú’l-Ghází Bahádur kán fia és utóda (1663–1685).

^{xii}: Nórúz: Nourúz, a tavaszi napéjegyenlőség ünnepe, egyben az év kezdete. Tradicionális ünnep az iráni és közép-ázsiai török népeknél. A nourúz március 21-én köszönt be.

^{xiii}: Bokhári : Imám al-Bukhári (810–870), híres közép-ázsiai származású muszlim tudós, hadísgyűjtő, fő műve a Dzsámi^c al-szahih című hadísgyűjtemény.

XVI. SZUBHÁNKULI KHÁN ÉS AZ ASZTARKHÁNIDÁK VÉGE

1091 (1680) – 1767 (1150)

Két évszázad van már mögöttünk a Timuridák pusztulása és Transoxania hanyatlásának kezdete óta – nem csoda tehát, ha az Oxus melletti kis állam politikai és szociális viszonyainak képe mindig szegényebbé és komorabbá válik, és ha a történelmi elbeszélés fonálára nagyjelentőségű események helyett csak belháborúkat, testvérharcokat és aprólékos viszályokat kell fűznünk.¹ Szubhánkuli Khánnak, ki testvérének a szent városokba történt elutazása után az 1091-ik (1680) év Moharrem

havának első napjaiban ült Bokhara uralkodói székére, ugyanolyan nehézségekkel kellett küzdenie, mint aminőket ő készített hajdan testvéreinek; ugyanis majd nyugaton nyugtalankodó szomszédai, majd saját lázadó alattvalói, sőt saját gyermekei ellen kellett fegyvert vinnie. A kezdetet szokás szerint Belkh csinálta, az Asztarkhánidák ezen Dauphinée-je, hova Szubhánkuli fiát Iszkender Khánt tette volt kormányzónak, aki alig viselte itt két évig tisztét, midőn öccse, Ebulmánszúr, ki hatalmas pártot szerzett magának, őt méreg által láb alól eltette és helyét elfoglalta. Szubhánkuli ezen felfortyanó, gyors és haragú fiát nem akarta a tisztségben megerősíteni és annak öccsét Ibádulláht nevezte ki helyébe. Ámde ki tisztelte volna a fejedelem szavát, ha annak a fegyver nem adott nyomatékot? A belkhiek azzal fenyegetőztek, hogy akaratukat vér árán is keresztülviszik. És csakugyan Ebulmánszur jutott a belkhi ügyek élére, de ott csak négy hónapig tarthatta magát, mert midőn a vetélkedéstől való félelmében Ibádulláht kivégezteté, csakhamar maga is elveszté pártja kegyét. Összeesküvés jött létre ellene, és midőn ő egy napon nagynénje látogatására ment, megtámadták és lemészárolták őt. Őt most Szubhánkulinak harmadik, Sziddik Mohamed Khán nevű fia követte, az utóbbinál nem kevésbé kicsapongó, aki egyfelől bosszúvágyában bátyja gyilkosait elevenen megnyúzatta és tagonként szaggattatta szét, másfelől pedig, atyjának az engedelmességet felmondván, még akkor sem ment segélyére, midőn a khivai Anusa Khán Transoxaniát tűzzel-vassal pusztította. A veszély szerencsés elhárítása után az atya ugyan hajlandó volt megbocsátani engedetlen fiának, de később nagy szomorúságára megtudta, hogy meg nem jelenésének rosszakaró szándék szolgált indokul, és midőn ő a megátalkodott fiút számadásra vonandó az Oxuson átkelt, Sziddik Mohamed nyílt ellenségként lépett fel ellene és elzárkózott Belkhben. És az atyai szív még mindig visszaborzadt az erőszakos rendszabályoktól. Előbb levélben vetette szemére háládatlanságát és elnézést ígért, ha

meg akar térni. E lépésnek volt is jó sikere, mert Sziddik Mohamed bűnbánólag jött atyja elé és nemsokára ezután meghalt 1096-ban (1684). Szubhánkuli meggyőződött róla, hogy mily veszélyes fiaira befolyásos állásokat bízni; azért is a belkhi helytartóság egy Khádim Bi Atalik¹⁾ nevű hű országnagyra, és midőn ez 1090-ben (1687) meghalt, az épp oly hű mint derék Mahmud Bi Atalikra bízott a Kungrát törzsből, ami jobban is felelt meg a célnak, miután a környékbeli özbekek és turkománok féken tartattak, és Belkh szemlátomást felvirágozott. Az áldás és bőség bizonyosságául felhozzatik, hogy egy számar-tehernyi (2 és fél mázsa) rozs negyven tengébe (egy font sterling)²⁾ került, gyümölcs és más élelmiszer pedig nem is árultatott.

Természetesen a Mahmud Bi-féle hű alattvalók száma alig volt tekintetbe vehető az egyes özbek törzsek párt-ütő fejeihez képest, kik külellenség hiányában benn az országban hűtven harci kedvüket részben egymás között viseltek háborút, részben pedig a fejedelem ellen lázadtak fel. Az utóbbiak közül különösen kitűnt Báját Kára, az özbek Báját törzs feje, aki Hisszár hegyes vidékén tartózkodott és hét éven át lázongott. Máhmud Bi több ízben szállt ellene síkra, de miután búvhelyén, Naimán erős várában nem volt egykönnyen megfékezhető, néha békét is kellett vele kötni. Ha gyengítettett, akkor halotti lepelbe takarva és íját és kardját nyakába akasztva, azaz mint bánkódó bűnös ígérkezett megjelenni, de soha sem tartotta meg szavát, sőt a nyert időt arra használta, hogy erejét új felkelésre gyűjtse. Nyolcszor kellett őt legyőzni, míg végre maga is elesett és levágott feje Bokharába küldetett. Nem kevésbé hosszadalmasak voltak a háborúk a Ming és Kipszák nevű özbek törzsek közt, melyek közül az első Meimeneh és Andkhoiban, az utóbbi Belkh környékén lakott, és e háborúk annyival inkább voltak vészhozók, mivel Bokhara nyugati szomszédja, t. i. Khiva, e belviszály árnyékában rabló betöréseit legkönnyebben hajthatta végre. Anusa Khán, Abulgázi harcias

fia, mint a megelőző fejezetben láttuk, már Abdulaziz korában Bokharán túl terjesztette portyázásait és akkor merészségeért egy ízben kemény megveretéssel lakolt. Szubhánkuli trónralépte után megújítja ezen rabló hadjáratokat, sőt 1095-ben állítólag még Szamarkandot is bevette. Szubhánkuli a legnagyobb zavarban volt, mivel az ürgendsiek^{II.} mindent elpusztítottak, alattvalói pedig tőle minden segílyt megtagadtak. Csak Mahmud Bi állt szokott hűségével urának oldalán, egy nyílt csatában Gidsdován mellett megverte Anusa Khánt és egész Khahrezmig üldözte őt. Ez azonban nem akadályozta a nyugtalan Anusát abban, hogy a következő évben, midőn Szubhánkuli éppen Belkhben tartózkodott, újra betörjön Bokharába; de mivel most is veszteséggel kellett visszavonulnia, hazatértekor saját emberei támadták és gyilkolták meg őt. Az ürgendsiek Irnák³⁾ nevű fiát emelték helyébe, aki, mint látszott, kezdetben Szubhánkuli kegyének, sőt védelmének is örülhetett, de mindamellett csakhamar atyja nyomdokaiba lépve Bokharába tört, sőt 1098-ban (1688) egész a főváros kapujáig hatolt. Ideje volt tehát már, hogy e veszélynek vég vettessék. Mahmud Bi nagy sereget gyűjtött, most maga tört be Khahrezmbe, és miután ellensége seregét csaknem megsemmisítette, több előkelő az ő táborába ment át. Irnák Khán méreg által eltétetett láb alól, és Khiva újra Bokhara felsőbbbsége alá került, ami azonban legföljebb két évig tartott.^{III.}

És még e politikai bajok között s az állami romlás minden félreismerhetetlen jeleinek dacára is Bokhara a kor szunnita fejedelmeinél még mindig nagy tekintély és tiszteletben állott, s a múlt dicsfénye által kápráztatva senki sem akarta felismerni a jelen rothadását. Így találjuk, hogy Szubhánkuli udvarába a messze Khoten és Kászárból, a Krímből, sőt Indiából is jöttek gazdag ajándékokkal megrakott tisztelgő követségek. Az utóbb említett országból 1096-ban (1684) a büszke Aurengzib küldte nagyjainak egyikét, Zeberdeszt Khánt, néhány elefánt és más adománnyal Bokharába, hogy megnyerje

a transoxaniai uralkodót szövetségesül a síta perzsák ellen. A dicsvágyó indiai császár ugyanis a Szuleiman hegy-ségen túl lakó afgán törzsek örökös nyugalankodásában perzsa cselszövényeket sejtett, és mivel Sáh Szuleimánt^{IV}, II. Abbász fiát és Perzsia akkori uralkodóját nyíltan megtámadni nem akarta, azáltal akarta őt nyugalomra bírni, hogy az özbegeket Khorászában, Irán ez ősi ostorába való betörésekre ingerelte⁴). Hasonló indokok bírták rá II. Ahmed konstantinápolyi szultánt⁵), hogy azon üdvözlő követséget, melyet Szubhánkuli (nem pedig Mohamed Bahadir, mint a történészek mondják) Bokharából Törökországba küldött, egy másik, bizonyos Musztafa Csaus vezetése alatt álló követséggel viszonzozza. Az utóbbi, ki 1102-ben (1609) érkezett Bokharába, egy diplomatikus okmányt hozott magával, mely hű példája a porta hivatalnokai által akkoriban használt önámító és hazug nyelvnek. II. Ahmed, aki tudvalevőleg Magyar-, Lengyel- és Dalmátországban, Szíriában, a Közép-tengeren és általában mindenhol nagy megveretéseket szenvedett, nagyszerű hadi tettek és fényes győzelmekről tesz jelentést az Oxus melletti fejedelmi testvérének, melyeket állítólag a fekete hitetlenek fölött aratott, és együttműködésre szólítja őt fel, úgy hogy az ember csaknem azon gondolatra jő, miszerint a porta titkára Feridun Bei „a Szultánok levelezése”⁶) című művéből másolt le valami győzedelmi jelentést Hódító Mohamed vagy II. Szélim idejéből, és ezt küldte el Szubhánkulinak. Érdekes levél, melyet a Tárikhi Mekim Kháni eredeti oszmán szövegben közöl, így hangzik:

„A kegyelmes és kegyes isten nevében.

„Aki a szultánság s a szerencse trónusát örökölted, aki a nyugalom és biztonság szőnyegét kiterítetted, aki már őseitől fogva részesültél az isten kegye és kegyelmében, az uralkodás büszkesége, *Szeid Szubhánkuli Khán* légy üdvözölve örökös, szakadatlan barátságot és egységet magukban foglaló üdvözlésekkel és számtalan, enyészhetetlen szeretetet és egyetértést tartalmazó szerencsekí-

vánatokkal. Szívenyhítő magas parancsunk célja a következő. A te tisztességes, mosúszba burkolt iratod – értem a te benső barátságtól áthatott leveledet, melyet alkalmilag küldtél, a legszebb időben és a legkedvezőbb órában érkezett hozzánk. Midőn annak tartalma a titok leple alól magas szemeink elé került, akkor annak életszava szövegéből úgy saját hűség és hódolattól áthatott személyednek egészsége és jóléte, valamint más körülmények és viszonyok is magas tudomásunkra jutottak. – Tudva legyen tehát a te tiszta értelmed és áldásdús szelleted előtt is, hogy mi boldog emlékezetű őseink és a paradicsomban honoló atyáink korszakától kezdve a mostani szerencsés óráig mindenkor a nagy érdemmel járó vallási háborúk ösvényét választottuk magunknak; de különösen kiváló isteni szolgálatnak tekintettük a frenki hitetlenek s a nyomorú Kizilbas^V eretnekeknek a föld színéről való elpusztítását. De minden idejére vár, mond a közszólás, és hogy ezen munka némely akadályok következtében késleltetik, az csak onnan van, hogy mi célszerűnek tartottuk, *előbb* a frenki hitetlenekkel végezni és csak azután menni teljes lelki nyugalommal a gonosz Kizilbások ellen. Ami az említett frenki hitetlenek ellen viselt háborúinkat illeti, dacára, hogy ez undok tömeg kiirtása a lehetetlenséggel volt határos, mégis nem egy kemény csata folyt, melyből végre isten kegyelme által mint győzők álltunk elő, és mely alkalommal sok hitetlen fejedelem és főnök lőn elfogva, míg a többiek mindenfelé szétszórattak. Nemsokára azonban a frenki khánok egy gonosz tervet főztek, nagy mennyiségű katonát gyűjtöttek és Orkhán (?) tartományából jól védelmezett birodalmunkba törve nekiestek az igazhitűek vagyonának, és mivel nagyon is sok erőszakoskodást követtek el, mi is rájuk csaptunk. A hitetlenek nem lévén képesek ellenállni szám nélküli seregünknek gyors futásban hazájuk felé siettek, onnan előkelő embereiket küldték ide kik a további ellenségeskedés megszüntetését ígérve hódolásra kötelezték magukat és fülükben a szolgaság gyűrűjével az engedelmesség

útján járva, sokáig tanúsítottak hűséget és engedelmességet. – Azonkívül pedig egy másik állati természetű frenki csapat vezérei törtek birodalmunkba, bízván seregük nagy számába. Gyorsan ezek ellen is menesztetett egy hadosztályunk, és ez még meg sem érkezett, midőn a határokon lakó szolgálaink csatába ereszkedtek, és meglepven az ellenséget sok előkelőt elfogtak, zászlóikat, katonai zenejüket és fegyvereiket is kézre kerítették. Csak néhány vezérnek sikerült vad futásban elérni hazáját. Ami kiküldött katonáink eközben egyesültek a határőrökkel és hazájukban is üldözték az ellenséget, mi által a többiek is elvesztek, akik életben maradtak is, minden birtoktól megfosztattak. Nagyszámú, erejére nézve világhírű vár és roppant mennyiségű kincs és élelmiszer nyeretett így is ten kegyelmével könnyű módon.

„Midőn az innenső hitetlenekre nézve nemes kedélyünket nyugalommal tölthetjük el, szerencsecsillagunknak napról napra inkább kell fénylenie; nem is mulasztjuk el felküldeni hálánkat a legfenségesebb küszöbhez, és a mindenható isten iránti teljes odaadásunkban törekvésünk: kiirtani a kizilbások istentelen népét, semmi által sem fog akadályoztatni. Mi tehát rövid idő múlva a magasztos háborúba akarjuk küldeni győzelemtől koronázott seregeinket és istenben való bizodalunkban a próféta közbenjáró könyörgésére támaszkodva ama nép erődei és várai ellen akarunk menni, és mihelyt a határt átlépjük, azt veled tudatni fogjuk. Minthogy te Transoxaniának pádisáhja vagy, és a te lakhelyed már régtől fogva ismeretes mint sok kitűnő ulemá, seikh és kegyes ember lakása, a *te kötelességednek* is látszik, hogy a vallás fenntartására és az iszlám javára kardot húzz. Hívd fel országod özbegjeit, hogy győzelmes hadseregemmel egyesülve ezen a vallás ellen cselekvő gonoszokat kiirtsák és Irak szép völgyeit^{V7} a tövis és tüskétől megtisztítsák. Egyébbel nem akarunk terhedre lenni; mert csak azért íratott e levél, hogy a valósi háború szent kötelességének teljesítésében te is részt vehess.”

Hogy Szubhánkuli a Kaiszári-Rum^{viii} e dagályos le-
velére, mint a szultánokat a távol kelten nevezik, dacára
azon határtalan tiszteletnek, mellyel mint jámbor mosz-
lim a khalifa (azaz: a próféta helytartója) iránt viseltetett
nem mehetett számtalan özbeg csapatokkal az Oxuson
át, az országa zilált állapotából önkényt következik.
Különben Szubhánkuli nem is volt olyan ember, kit a
fegyverzörej valami nagyon gyönyörködtetett. Pártütő
országnagyjainak örökös viszálykodásában, melyet rész-
ben Mahmud Bi iránti határtalan, de jogosult bizalma is
idézett elő, csak a végső szükségben szokott erőhata-
lomhoz nyúlni. Hogy a belkhi polgárháborúnak véget
vessen, azt tanácsolták neki, miszerint fiát Mekim Khánt
tegye oda helytartónak; de ő ehhez csak nehezen adta
beleegyezését, mondván, hogy fia sem években, sem
tanulmányokban nem elég érett az uralkodásra. Ugyan-
is maga Szubhánkuli szorgalmas művelője volt a tudo-
mányoknak. Még előhaladott korában sem vonakodott
oktatást venni a híres tudósoktól, és Nisáni álnév alatt
verseket írt, melyek ritka költői tehetségről tesznek tanú-
ságot. A világi tudományok közül különösen az orvosi
tudományokat kedvelte. Határozott tanúságunk van er-
ről egy orvosi munkában⁷⁾, melyet ő írt, és melynek egy
szépen írt példányát én oly szerencsés voltam Herátban
megszerezhetni. E mű rövid előszavában így szól a ne-
mes fejedelem: „Jegyezd meg magadnak, hogy a hajdani
tudós orvosok műveikben arab és perzsa nyelven hagy-
ták ránk. Török nyelven írott ilyen könyv még eddig nem
jött szemem elé. Azért írtam én e művet, én az alázatos
Szeid Mehemed Szubhánkuli Khán, istenben boldogult
Szeid Nezir Mehemed Khán fia. Mindenféle betegség és
nyavalya számára van ebben szer ajánlva, és e könyv
bizonyára sokaknak fog használni.”

Valóban nem mindennapi példa egy fejedelemtől, ki
ilyformán gondoskodik népe jólétéről! Szubhánkuli maga
a nyolcvan éves aggkort érte el. Midőn rövid betegség
után halálát közeledni érzé, maga körül gyűjté nagyjait

és intette őket, hogy panaszkodjanak, hanem vessék magukat alá isten akaratának. Sajnálkozását fejezi ki afölött, hogy nem vehet búcsút kedves fiától Mekim Khántól, ki már jóval előbb jelöltetett ki trónkövetőnek, és miután ennek nagykorúságáig idősb fivérét Obeidulláht nevezte ki kormányzónak, meghalt az 1114-ik (1702) év Rebuilákhir havának első napjaiban, miután Belkhben 31, Bokharában 24, tehát összesen 55 évig részint mint hatalmas hűbéres, részint mint önálló fejedelem uralkodott.

Hogy Szubhánkuli a trónkövetkeztetésre nézve úgy intézkedett, mint fentebb említve volt, azt Tárikhi Mekim Kháni szerzőjének állításából tudjuk; de hogy vajon ezt nem ő állította-e csak ura érdekében, vagy hogy csakugyan úgy volt-e a dolog, afelől kétségben hagyatunk. Csak az az egy bizonyos, hogy a trónért való harc nem-sokára az atya halála után kitört a két testvér között, és néhány évig dühöngött is. Midőn Mekim Khán a halálhírt Belkhben meghallotta, előbb részvétiratot küldött testvérének és később a trónra lépéshez is szerencsét kívántatott neki. Obeidullah, aki ismerte testvérének ellenséges érzületét, a küldöttséget észrevehető hidegséggel fogadta, és a háború az ország két része, t. i. az Oxuson inneni és túl való része közt azonnal kezdetét is vette. Mekim Khán pártján a már említett Máhmud Bi állt, míg Obeidulláh érdekeit Rehim Bi Átáliknak tetszett, körülbelül⁸⁾ 1130-ig (1717), mert midőn egy titkos párt segítségével magát a nagyon is terhes gyámság alól felszabadítani akarta, erőszakos halállal tétetett el láb alól és helyét most öccse Ebulfeiz Khán foglalta el. E fejedelemnek túlságos engedékenysége és gyengesége, melyet a közép-ázsiaiak szépítve „jámbor szelídség és dervisi jellemnek” mondanak volt oka, hogy ő negyven évig örülhetett az uralkodás árnyékának, mert a tulajdonképpeni kormányzás Rehim Bi és törzsrokonai kezében volt, míg az Oxus innenső vidéke, t. i. Bedákhján és Belkh, teljes függetlenséggel a dinasztia egy mellékágának tulajdoná-

ba ment át, t. i. Nezir Mehemed Khán egyik leánya utódainak. Már Szubhánkuli Khán idejében véres háborúba bocsátkozott Szálih Khodsa, a család feje, Mekim Khán és Mahmud Bi-vel Belkhnek birtoka fölött, és midőn ez utóbbiak a színtérről leléptek, annál könnyebb volt rá nézve érvényt szerezni igényeinek, mivel a vallási fény, mely ügyét körülvette, a belkhieket már rég az ő részére vonta. Csak Andkhoi, Meimene és a Lebáb⁹⁾ vagy Erszári turkománok ismerték el még némileg Bokhara felsőbb-ségét az Oxus innenső partján, ami azonban csak kevés-sé akadályozhatta meg a szétdaraboltatást és hanyatlást, és már minden csendes szél is külről jöven elegendő lett volna, összedönteni az Asztarkhánidák hatalmának kártyavárát, amint azt a hatalmas vihar, mely épp ez idő-ben Perzsiából Nádír Sáh személyében jött, csakugyan megtette.

Hogy ezen utolsó az ázsiai világhódítók közt¹⁰⁾ csak tényleges trónralépte után vitte győzelmes fegyvereit kelet felé, az éppen azon gyengeség és jelentéktelen-ségben leli magyarázatát, mely az Irántól keletre fekvő országokat, Indiát épp úgy mint Transoxaniát jellemez-te. Nádír^{VIII.} a nyugati hatalmas ellenféllel való csatában akarta kivívni babérjait, mert csak miután az ottomán se-reget Georgiában és Arábiában megverte vala, csak ek-kor kezdte országa határait kelet felé is terjesztetni. Még midőn ő Kandahárt ostromolta, ment fia Rizákuli, hogy Alimerdán Khánnak, Andkhoi urának állítólagos vakme-rőségét megbüntesse, 1149-ben (1736) erős hadosztállyal Bádgíz és Márcsán (az előbbi Mericsákon) át Andkhoiba. Az azon vidéken lakó török pásztornépek, t. i. a Kara és Dseláir törzsek nagy zsold ígérete által úgy látszik csak-hamar megnyerettek a perzsa sereg részére, és mivel az ő közreműködésük nélkül sikeres ellenállásra gondolni sem lehetett, Alimerdán csakhamar legyőzetett és fogva küldetett Nádírhoz. Hasonlóan jártak Akcse és Siborgán, és csak Belkh, hol az imént említett Szálih Khodsa fia, Szeid Ebulhászán uralkodott, mert a hatalmas ellenség-

nek komolyan ellenállni. Az út, mely a „városok régi anyjához”¹¹⁾ vezetett, mély árkokkal vágatott keresztül, ami azonban nem akadályozhatta meg az ellenség közeledését, és a nagy tűzéri erő, melyet Rizákuli magával hozott, a földgáttal körülvett várat már rövid ostrom után megadásra kényszerítette. Nádír, kit Belkh bevétele nagyon megörvendeztetett, elismerése jeléül 12 000 aranyat, 300 díszöltönyt és arany nyereggel és drágaköves szerszámmal felszerelt lovakat küldött fiának. Rizákulit ez újabb hadi tettekre ösztönözte, és mivel katonái már úgy is tettek néhány rabló portyázást az Oxuson túl fekvő vidékekre, ő csakhamar egész seregével utánuk indult és Ebulfeiz Khánnal már most bocsátkozott csatába. Ez egyszer azonban rosszul számított Nádírnak tüzes vérű fia. Ebulfeiz, a gyenge fejű aszkéta, Jolbársz (Oroszlán) Khánra, Khiva erélyes és harcias fejedelmére támaszkodott, ki derék özbeg seregével Kársinál a perzsáknak útjukat állta, és habár az utóbbiaknak sikerült a Kársi közelében levő Selduk nevű váracstot hatalmukba keríteni, mégis kétségtelen, hogy Rizákuli itt az egyesült tatár sereg által keményen megveretett, minek következtében Nádír, hogy további bajoknak elejét vegye, fiát hirtelen visszahívta, egyszersmind tudatá Közép-Ázsia fejedelmei és az özbeg előkelőkkel, hogy az egész hadjárat az ő akarata ellen történt, hogy ő velük békében akar élni és semmiképp sem szándékszik nyugtalanítani Dsengiz Khán és a nagy turkomán nemzetségek utódait.

Nádír ezen eljárása, mint Malcolm Perzsia történetében helyesen megjegyzi¹²⁾, nyilván az okosság gyümölcse, mely mérséklést színel, hogy szándékait keresztülvigye, nem pedig a fia növekvő dicsősége miatti féltékenységek tulajdonítandó. A bokharai uralkodók gyengesége dacára az özbegek együttes fellépése nagyban károsíthatta volna a délen működő Nádírt; e lehetőségnek ő tehát elejét akarta venni és barátiass tettetése által annyit csakugyan ki is vívott, hogy a Bokhara és Khiva közötti szövetség csakhamar felbomlott, és míg Jolbársz, a per-

za király távollétét felhasználva Khorászánt elpusztította és Rizákuli kormányzónak ugyancsak sok bajt okozott, addig az özbec főurak, kiknek élén Rehim Bi Átálik állt, perzsa pénz és ígéretek által már csak azért is bevonattak mindinkább Nádír szolgálatába, mivel a Khivával való szövetség ha az Asztarkhánidák érdekeit nem gyámolította volna is, de mindenesetre károsította volna a Mangit törzs nagyravágyó terveit. A szakadás egyes körülményei ismeretlenek előttünk, de midőn Nádír 1153-ban (1740) győzedelmesen tért vissza az indiai hadjáratból, az utat Rehim Bi által már annyira egyengetve találta, hogy kardcsapás nélkül, sőt tisztelettel fogadva közeledhetett az Oxushoz, mert Hisszár és Kársi helytartója Kerkiben tiszteletét mutatá be neki. Művésziesen faragott és mozaikkal kirakott sajkában, melyet *bokharai* mesteremberek készítettek, kelt a Irán és Turán régi határán, és miután a Szászánida Firuznak^{IX} transoxaniai hadjárata csak a költői monda kétes fénye által van megvilágítva, Nádír volt Perzsiának első, a kejjáni sipkával koronázott fejedelme, ki mint uralkodó lépett az Oxusnak túlsó, Rudeki szava szerint¹³) selyembársony partjára.^X Bokharától négy mértföldnyire ütötte fel táborát és itt egy pompás sátor alatt várta Ebulfeiz Khán hódoló látogatását. Hogy az Asztarkhánidák utolsója az alázatosság ily tényére bírható legyen, a ravasz Rehim Bi Átálik előre küldetett Bokharába. A rábeszélés aligha került nagy fáradságba, mert a tiszta vérű Dsengizida, mint az Asztarkhánidák magukat nevezték, kegyeskedők társaságában találtatott, kik éppen a világi dolgok hiúsága fölötti szemlélődésekbe voltak merülve. Nagy sereg mollah kíséretében Ebulfeiz Khán tehát 1153 Dsemáziul ákhir havának 19-dikén (1740. szeptember 12.) a perzsa táborba ment, hol az ő és kísérete számára felütött sátrakba vonult. A legközelebbi napon hódolatát tette Nádír előtt. Ez alkalommal drágakövekkel kirakott övet kapott, továbbá egy arab lovat arany szerszámmal és más ajándékokat. Nádír úgy bánt vele mint fejedelmi testvérével, de Ebulfeiz kény-

szeríttetett, hogy az Oxuson inneni vidéket Csihárdsui városával együtt Perzsiának átengedje és azonfelül még egy özbegek és turkománokból álló hadcsapatot bocsásson Nádír rendelkezésére. A szerződés megpecsételése az Afsár és a Dsengizida nemzetség között házassági összeköttetés.

Hozatott létre, amennyiben Nádír egy testvérfia a jámbor uralkodó leányát vette nőül. Nádír most folytatta útját Kháhrezmbé, hogy az immár egyedül álló Jolbárszot megalkottassa, ami sikerült is. Visszatértekor Csihárdsuiból Bokhara fejedelmének újabb hódolati biztosításait vette, és miután Meshedben diadalmenetet tartott, Imám Rizának, Irán e védszentjének, a turáni zsákmányból egy drágakövekkel gazdagon kirakott arany lakatot készíttetett, mely sokáig volt a nagy tiszteletben álló Álida nyughelyét körülvevő tömör ezüst rácsozatnak legfőbb díszé¹⁴). A turáni segédc csapatokból pedig később ama rettenetes horda áll elő, mely az afgánokkal együtt oly sok ijedelmet okozott a síta perzsáknak.^{xv}

Azon előnyök, melyeket Perzsia Nádírnak az Oxuson való átkeléséből nyert, a győzedelmes hős halála után épp oly gyorsan tűntek el mint a porfellegek, melyeket lovassága vert fel. De a fejedelmi tekintély Transoxaniában azon lealázkodás által, melynek Ebulfeiz Khán magát kitette, az utolsó halálos dőfést kapta. A Khán ezentúl mindinkább uralomvágyó vezírének eszközévé lett, és általa végre le is tétetett és 1150-ben (1737) megöletett. Hasonlóan járt Ebulfeiz Khán fia és utóda, ki Rehim Bi egy leányát vette nőül, és habár utána állítólag még egy harmadik Asztarkhánida árnyék-fejedelem is emeltetett a bokharai trónra, tényleg mégis Ebulfeizzel, Szubhánkuli legifjabb fiával, végződik e ház fejedelmeinek sora, melynek csaknem ötven éves uralkodása alatt a politikai nagyság és jelentőség ama fényének még utolsó sugara is kialudt, mellyel az Oxus melletti országocská hajdan az iszlám Ázsia annyi népe fölött világított.

Vajon mit képzelhetünk a mondottak után e kor kultur-mozgalmairól? Míg ez idő tájt az ottomán császárság, Perzsia és India a nyugati szellem felébredése által már érezte egy hatalmas, nem-iszlám művelődésnek áramlatát; míg a konstantinápolyi, iszfaháni és láhóri udvarok egyes, a diplomata, kereskedő vagy hit-térítő ruhájába öltözött európai által akarva nem akarva érintkezésbe jöttek az új életre ébredt nyugattal: addig Transoxania népe, hol a vad nomádok és a kopár puszták a hozzáférhetést megnehezítették, még mindig az elmúlt századok szellemének híve maradt, sőt oda törekedett, hogy ama letűnt idők fényes példányképeit vallási erényekben még felülmúlja. Mint többször említettük, a Zerefsán partjain már régtől fogva értették tudomány alatt csak a koránmagyarázást, teológiát és dogmatikát. Az emberi tökély eszménye a szúfi volt, ki gúnyolja az emberi szabad akaraterőt és hiúnak vall minden földi célt és törekvést. Ha Bokharában – mint annak idején Cordova, Damaszkusz és Bagdadban – egyesíteni tudták volna az iszlám szabályainak szigorú fenntartását a kutatás és búvárkodás nemesebb törekvéseivel, akkor talán lehetséges lett volna megőrizni a régi moszlim kultúrának egy gyenge mozzanatát. Ennek azonban útját állta egyfelől a török népnek harcias szelleme és az ezzel kapcsolatban álló gyűlölete minden művelődés iránt, másfelől pedig a turkomán Oxus-vidék elszigetelt helyzete, és így történt, hogy a Zerefsán melletti fejedelmek egy Hárun-er-Rásid és egy II. Abdurrahman hivatalaiból csak a vallási szertartások őrének hivatalát tartották meg és kötelességeiknek eleget tenni vélték, ha az igazhitűek az előírt imákat el nem mulasztották és minden cselekményükben a *Vakt-i-szeádet*, azaz az iszlám aranykorának jellegét megőrizték. Az Asztarkhánida házból való első fejedelmek uralkodása alatt még szerepel néhány költő és chronogrammíró, kik még a Sejbánidák korából maradtak hátra; és maguk a fejedelmek közt is van néhány, mint pld. Imámkuli, Kászim Mehemed Szultán és különö-

sen a nemes Szubhánkuli, kik kitűnő fejedelmi tehetségek felismerhetetlen jeleivel bírnak és a művelődés iránt érdeklődnek; mert hogy mit tett az első a földművelésre nézve, az a ma már félig elpusztult csatornarendszerből tűnik ki, mely az ő nevét viseli; a másodiknak költői tehetségéről egy diván tesz tanúságot, melyet hátrahagyott, míg az utolsónak tudományosságáról már az orvoskönyv felhozásakor tettünk említést. De mindez csak keveset tehetett a kor jellemzett szellemének megváltoztatására. Mert ahol egymásután három fejedelem cseréli fel a kormánypalcát a zarándokbottal, lelép a fényes trónról, hogy élete végét a próféta sírja előtti porban töltsse, oly tény, mely a mohamedán országok évkönyveiben páratlanul áll, ott nem kell más bizonyíték arra, hogy a kor irányadó eszméi a kegyeskedés és rajongásban állnak. – Hogy ehhez képest az Asztarkhánidák alatt a vallástudomány mezején aránylag kevesebb fényes tehetség tündökölt mint azelőtt; hogy kollégiumok alapításában és mecsetek építésében kevesebb tétetett; az a tárgyalt időben már nagyon csökkenő anyagi jólétnek tulajdonítható. Szeid Rakim szerint Szamarkand és Bokhara már 1030-ban számos díszépülettel bírt, melyek az elhanyagolás következtében tönkre mentek; ami pedig az Asztarkhánidák alatti építkezésből a jelenkorig fennmaradt, az a következőkre szorítkozik; a Jelenktosz-kollégium^{xvii}, mely 1020-ban (1611) az akkor már romba dőlt Ulug Beg kollégiummal szemközt építtetett; egy mecset és egy kollégium Bokharában, a gazdag Nezir Divánbegi által 1029-ben (1620) építtetvén, és végre két körünüs kháne, azaz elfogadási terem, melyeket Báki Mehemed Khán építtetett Bokhara és Szamarkandban 1014-ben (1605).^{xviii} Transoxanián kívül főleg Belkh említetik mint azon hely, hol az illető helytartók Alinak állítólagos sírján némely jelentéktelen javításokat tettek, mire azután a kor történésze ugyancsak fújja a trombitát. – Még szomorúbbak e kor irodalmi viszonyai. Még a teológia és szufismus sem mutatnak

fel kiváló tehetségeket, noha ugyancsak műveltettek, az úgynevezett híres férfiak csarnokában pedig legfőljebb néhány aszkétát és chronogrammíró-t találunk, kik említést is alig érdemelnek.

JEGYZETEK

¹⁾ Atalik (szó szerinti értelemben: *ki az atya helyét pótolja*) a török-tatár népeknél a legrégebb időben azon országnagyonak volt címe, kik tanácsosokul adattak a fejedelem mellé. Ezenkívül jelent gyámot, nevelőt és tanítót, és csak a legújabb időben használtatik vezír és miniszter értelmében. A Sejbánidák és Asztarkhánidáknak több Atalikjok volt, sőt egy ilyen minden herceg udvari személyzetéhez is tartozott. A mai khivai khánnak bizonyos számú Atalikjei vannak, a bokharai és khokándi uralkodók pedig e címet kitüntetésként osztogatják.

²⁾ A tenge mai értéke szerint Bokharában 24, Khivában pedig 40 tesz egy angol fontot.

³⁾ Irnák vagy Ernák igen régi turáni név, mert amennyire tudjuk, Attilának egy fia is e nevet viselte.

⁴⁾ Azonban a háború szerencsére el lőn kerülve, és pedig Dsihánará (világ díszje) hercegnek közbenjárása által, ki rendkívüli tehetsége által a két udvar közeledését tudta kieszközölni.

⁵⁾ II. Ahmed 1691. július 14-én lépett trónra.

⁶⁾ Munsíát esz-szelátin, azaz: a szultánok levelezése; ez címe egy becses könyvnek, melyet Feridun Bei, III. Murad titkára, 1800 eredeti okmányból, melyeket az ottomán császári oklevéltárban talált, állított össze. Újabb időben e könyv későbbi hasonló okmányokkal bővítve Konstantinápolyban nyomtatva jelent meg.

⁷⁾ „Csagatáische Sprachstudien” című művemben közöltem e műből egyet-mást. Az egész tulajdonképpen fordításokon alapzik Galenus (Dsalenosz, Hippocrates (Bokrát) és Ali ben Sziná (Avicenna) műveiből, de van benne még sok csodagyógyítás, mely bizonyos imák elmondását, nusa-k (talizmánok) viselését írja elő.

⁸⁾ Én itt egy szóbeli tudósításra támaszkodom, melyet Bokharában hallottam, de történelmi forrás hiányában nem vagyok hajlandó az adat helyességéért kezességet vállalni. Sajátságos, hogy éppen az újkorból nem bírunk határozott adatokkal.

⁹⁾ Lebáb-turkmen, azaz parti turkománoknak azért nevezetnek, mivel e tájon való letelepedésük óta az Oxus bal partján

laknak Khodsa Száliktól Dsihándsui-ig. Ezen turkománok is azt állítják, hogy Mongiszlákból jöttek ide.

¹⁰⁾ Nádír, vagy Nádír Kuli, Mirza Mehdi állítása szerint az Afsár törzsnek Kárakli ágából származik. Az Afsárok, vagy helyesebben ánsárok (mert így ejtik ki a turkománok e szót, melynek jelentése: az összefoglaló) a mongol uralom idejében jöttek Turkesztánból Iránba, hol Azerbajdzsán tartományban telepedtek le Sáh Iszmáil Szefer idejében Khorászánba vándoroltak és ezentúl Jáp Köpkenbe laktak, mely Ábivendhez tartozott és 20 ferszákhnyira fekszik Meshedtől északnyugatra. Itt, tehát a puszta szélén, született Nádír az 1110-ik (1693) év Mohárrem havának 6-án szombati napon.

¹¹⁾ Az arabok ugyanis Belkhet Um el Biládnak, a városok anyjának nevezik, ami a város nagy régiségéről tanúskodik.

¹²⁾ Bár Malcolm másfelől téved, ha Rizákulinak Transoxaniában győzelmeket tulajdonít. A nagy veszteségek, melyeket Kársi mellett szenvedett, még Mirza Mehdi ugyancsak kicicomázott tudósításából is kivehetők.

¹³⁾ Rudekinek idevonatkozó verspárja így hangzik: „Rig-i derja-i Amu ve durusthai-ó – Ziri pájem perniánájed henni”, azaz: „Az Oxus partjának fűvényén és kavicsain lábom mint selymen sikamlík tova.” E verspár egy költeménynek teszi részét, melyet az új perzsa nyelv ezen legelső költője Bokhara dicsőítésére írt.

¹⁴⁾ Nagy része e roppant értékű díszítményeknek tönkrement az Ahmed Sáh alatti afgán hadjárat idejében. Habár Meshed Nádír fiának, Sáhrukh Mirzának birtokában hagyatott, az afgán kincsvágy mégis rútul bánt Khorászán e szent fővárosával. Imám Rizá kincseinek egy másik része a lázadó Szálár által értékesített a jelenlegi perzsa király ellen folytatott harcában. Biz így járt már nem egy szent; kegyes emberek kincseket raknak sírjukra, melyeket később a dicsvágyók gyilkolás és háborúra fordítanak!

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{1:} Vámbéry szemében a Timuridák bukása óta Közép-Ázsia folyamatosan hanyatló állapotokat tükrözött, a Sejbánidák és az Asztarkhánidák államai ennek a hanyatlási folyamatnak a részei. Abban valóban igaza lehet, hogy 1700 után Közép-Ázsia politikai viszonyai a káosz jeleit mutatták, nyilván ezért szentelt külön fejezetet az Asztarkhánidák bukásának. A hanyatlás okai azonban vitatottak, és a Vámbéry által említetteknel komplexebbek, világgazdasági okai (a Selyemút lehanyatlása) legalább

annyira fontosak, mint a helyi torzsalkodások. Korántsem a Tímúridák bukása jelentette Közép-Ázsia fénykorának végét. Vámbéry, aki korábban bőségesen beszámolt az egyes dinasztiák művészeti, építészeti tevékenységéről, ezúttal például elmulasztotta Bukhara sejbánida-asztarkhánida kori építkezéseinek méltatását, pedig azok máig a bukhari városkép meghatározó részét képezik. A 14–16. fejezetekben szinte alig ejt szót a Bukhara történetében oly fontos, azt újra fővárosi rangra emelő dinasztiák eredményeiről.

^{II.}: ürgendsiek: Vámbéry itt Konja-Ürgencsre (Gurgandzsra) Khvárezm és a Khívai kánság korábbi fővárosára céloz, mely ekkor már elhagyott, jelentéktelen település volt.

^{III.}: Khíva eredetileg a Sejbánida állam részét képezte, a Sejbánidák rokonai, az ^aArabsáhik fennhatósága alatt, ám a Sejbánidák bukása után önállóságra tett szert és különvált az Asztarkhánida államtól. Önállóságát a régi khvárezmi területekre kiterjesztve 1918-ig őrizte meg kánságként, majd 1924-ig mint Khvárezmi Köztársaság létezett az Aral tó és az Amú Darja torkolatvidékén.

^{IV.}: Sáh Szoleimán szafavida sah, iráni uralkodó (1666–1694).

^{V.}: Qizilbas: magyarul vörössüveg. Az oszmán szultán levele a szafavida dinasztiára és támogatóikra utal, az ő jelképük volt a vörös süveg a 15. század végétől. A szafavida uralkodókat gyakorta ábrázolták vörös süveggel a fejükön festményeken a 16–17. században.

^{VI.}: Irak szép völgyeit: az oszmán szultán itt valójában ismét Iránra (Perzsiára) céloz, mivel a korabeli történeti-földrajzi irodalomban Perzsiát szokás volt nem-arab Iraknak hívni, szemben az arab-Irakkal, ami nagyjából Mezopotámiát jelentette már akkor is.

^{VII.}: Kaiszár-i Rum: a római (bizánci) cézár, nem egyéb, mint az oszmán szultán megtisztelő neve, mely a korábbi római-bizánci területek (főleg Kis-Ázsia) felett uralkodó oszmán uralkodók titulátúrájának egyik eleme volt.

^{VIII.}: Nadir: Náder sáh (1736–1747) khorászáni, török származású iráni uralkodó, aki a Szafavidák bukása után ragadta meg a hatalmat, és Indiától Közép-Ázsián át a Kaukázusig terjedő birodalmat kovácsolt össze rövid idő leforgása alatt. Példaképének Tímúr Lenket tekintette.

^{IX.}: Fíruz: Vámbéry itt Péróz szászánida uralkodóra (457–484) utal, aki több alkalommal is vezetett hadjáratot Közép-Ázsiába

a Heftaliták ellen, és egyik ilyen háborúja során vesztette életét 484-ben.

^{x.}: Vámbéry itt talán túl romantikus toposzokat alkalmaz Náder hadjáratának leírására. A 'kejáni sipkával koronázott' utalás a preislám Iránból ismert kajánida iráni dinasztiára, akiknek harcai szolgáltatták Firdauszi Királyok Könyve legendás történeteinek tekintélyes részét. A meglehetősen ahistorikus, homályos háttérű kajánida dinasztia legendái főleg a Turániak elleni harcokról szóltak. A muszlim középkorban elterjedt volt a 'farr-e kián' vagy 'tádzs-e kián' jelző (kajánida karizma, kajánida korona), melyet az aktuális iráni és közép-ázsiai uralkodók nevéhez illesztettek udvari költőik. Mindenesetre Náder is török származású volt, és aligha lehet őt a korai perzsa királyok örökösének tekinteni, uralkodói ideológiájában Tímúr Lenk sokkal nagyobb szerepet játszott, mint a preislám hagyományok.

^{xi.}: Nem érthető, hogy itt Vámbéry milyen afgán hordákra céloz, hiszen a síta perzsákat leigázó afgánok támadásai és fosztogatásai még Náder hatalomra kerülése előtt történtek meg, és épp Náder üzte ki őket Iránból 1730 után.

^{xii.}: Jelenktoz kollégium: Vámbéry itt valószínűleg francia vagy latin forrást vett alapul, és nem vette észre, hogy a Jelenktoz nem egyéb, mint a Jalang Tus török név eltorzított alakja. Jalang Tus asztarkhánida kormányzó építette Szamarkandban a 17. század elején, a Regisztán téren az Ulug Bég medreszével szembeni impozáns Sárdór (Sírdár) 'oroszlános' medreszét.

^{xiii.}: Bukharából számos asztarkhánida kori műemléket ismerünk. A Vámbéry által említett Nádír Dívánbegi khánaka (derviskolostor) és medresze mellett Abd al-^cAzíz kánnak is fennmaradt egy monumentális és egyedi festett stukkókkal borított medreszéje.

XVII. A MANGIT HÁZ ÉS EMIR MÁASZUM

1199 (1784) – 1242 (1826)

Míg tudósításaink Ázsia más országának sorsát illetőleg az utolsó században mindig részletesebbekké és biztosabbakká válnak, addig Transoxániára nézve éppen az ellenkező eset áll be. Minél inkább közeledünk a jelen korhoz, annál sűrűbbé válik a fátyol, mely az ottani szomorú állapotokat eltakarja. A szomszéd országok évkönyveiben sincs semmi sem, ami biztos kiindulási pontul szolgálhatna, és miután az elvadult országhoz az európai utazók¹⁾ sem mernek közeledni, egyideig²⁾ néhány itt-ott szétszórt szikra gyenge fényével kell megelégednünk. Leginkább

érezhetővé válik e homály azon korszakra nézve, melybe az Asztarkhánidák teljes pusztulása s a Mangit törzs³⁾ emelkedése esik, oly esemény, melynek fő okai megmagyarázhatók ugyan, de még mindig behatóbb tárgyalást kívánnak.

Hogy a számos özbeg törzsek között, melyek Transoxaniát választották lakhelyül, éppen a Mangitok váltották fel az Asztarkhánidák házáat az uralkodásban, az nem annyira véletlennek, mint inkább azon előnynek tulajdonítandó, melynek a Mangitok Közép-Ázsiában való első megjelenésük óta örvendhettek. A Mongóliától északra fekvő erdős őshazájukból Dsengiz Khán által az Oxus partjaira hozatván, a Dsengizidák uralkodása alatt új lakhelyükön, az Oxus bal partjának erdős vidékein, ott hol ma a khivabeli Kárakálpák laknak, nagyon megsaporodtak és a khivai fejedelemnek fontos szolgálatokat tettek⁴⁾. A Kungrátok után ők voltak a leghíresebbek és legvittezebbek az összes török törzsek közt, miért is Sejbáni Mehemed Khán felléptekor egy részüket zsoldba fogadta. Ezek voltak azok, kik később a bokharai khánságban, és pedig a Kársi környékén levő pusztaságban telepedtek le, és úgy megőrzött harcias szellemük által, valamint az uralkodóház iránt tanúsított ragaszkodásuk által a bokharai udvarnál mindig jelentékeny befolyást gyakoroltak. Amíg az utolsó dinasztia fejedelmei csakugyan bírtak hatalommal, addig a Mangit Bai (a törzs fő-vénje) alázatos szolgája volt urának; de mint láttuk, Ebulfeiz alatt Rehim Bai feladta ezen állást, mert ő a vezérkedés színe alatt a tényleges uralkodást bitorolta és nemcsak az utóbb nevezett fejedelmet, hanem annak fiát is, kinek pedig előbb leányát adta nőül, kivégeztette. Rahim Baira a vezérség és a Mangit törzsfőnökség tisztében *Dániál Bai* következett, ki anyai részről az Asztarkhánidákkal állt rokonságban és talán éppen azért Ebulfeiz Khán egy unokáját, Ebulgázi herceget árnyék fejedelemnek megtette, hogy annak nevében annál szabadabb féket eresztessen gyalázatos kincsvágya és zsarnokságának. Ebulgázi Khán, Transoxaniának utol-

só fejedelme, kinek ereiben még Dsengiz vére folyt, mint mondják, oly nagy rettegésben élt vezére és majordomusa előtt, hogy annak engedelme nélkül még házát sem mer- te elhagyni. Dániál Bai szövetségében nemcsak az ösz- szes szipáhik (katonai főnökök) álltak, hanem a kincsvá- gyó papok is. A lehető legkönnyebb lett volna rá nézve magát önálló uralkodóvá tennie, de ő e szerepet fiának Máaszumnak hagyta, ki ravaszsága és színeskedő maga- viselete által annyira vitte, hogy a fejetlenséget megunt bokharaiak végre erőszakkal tették a koronát fejére.

Emír Máaszum, kit atyja gyermekkorában Bei Dsánnak⁴⁾ (szív hercege), későbbi éveiben pedig, mivel teljesen megfelelt akaratának, Sáhmurádnak (király óhaja) nevezte, leghívebb kifejezése volt a szufikus és pietistikus kornak, melyben élt, és mely az ő egyéni magaviseletében tetőpontját érte el. Már ifjúkorában kiváló előszeretettel kereste a vallási rajongók társaságát, sőt állása külső jelvé- nyeit az úgynevezett Khirkái dervisán-nal (koldusköpeny) cserélte fel, és míg testvérei és rokonai a világi uralom miatt egymás közt vad viszálykodásban éltek, addig ő egész napokat töltött kegyes szemlélődéssel a Khánkáh⁵⁾ és mecsetekben, melyekben őt senkinek sem volt sza- bad zavarni. Még azon részt is megvetette, mely neki az atyai örökségből jutott, mondván: „Adjátok azoknak, kik közalamizsnát osztogatnak. Hadd kárpótolják amennyire lehet azokat, kiktől zsaroltatott; én nem akarom beszeny- nyezni kezeimet oly pénzzel, mely erőszak útján került a házba”. Hogy kifejezést adjon az elhalt atyja által elköve- tett igazságtalanságok fölötti bánkódása és töredelmessé- gének, bűnbánó ruhát öltött fel, kardot akasztott nyakába és így járkált sírva és kiabálva az utcákon, mindenkitől bocsánatot kérve azon bántalmakért, melyekben atyja kor- mányzása alatt részesült. Képzelné lehet, hogy mily nagy lelkesedést és tiszteletet keltett ezen eljárás úgy a nép- nél, valamint a molláh-világ körében. Ha Emir Máaszum az ilyen életmódja által kivívott előnyöket ki akarta vol- na zsákmányolni, akkor azonnal atyja halála után sikerült

volna neki a trón fölött egymással viszálykodó fivérek s a lázadó országnagyokon fényes győzelmet vívni ki; de ő még várt egy ideig, mivel jövőbeni működése alapját még inkább meg akarta szilárdítani. A Medsidi Kelán (nagy mecset) előudvarába visszavonulva töltött még egy évet vallási szemlélődésben, megírta ez alatt legjobb művét: „Ain ul Hikmet” (azaz: a bölcsesség kútforrása)⁶⁾, és megelégedett vele, ha a bámulók nagy seregét, kik háza előtt összegyűltek és őt az utcán mindenhol követték, fatkhákkal (áldás), vagy csodatevő neféivel (lehelet) szerencsélthette. Eközben a zavarok az ország minden részében mindig nagyobb mérveket öltöttek, magában a fővárosban is dühöngött a pártviszály, és midőn egy ilyennek alkalmával mintegy ezer polgár, köztük több az ő testvérei közül is, vesztette életét, akkor Abulgázi, a gyenge fejedelem, ki a bajnak elejét venni nem tudta, néhány országnagy által kísérve, a mecsetbe ment Mir Máaszumhoz és kérte őt, hogy végre fogadja el a vezírséget, melyet Emir Dániál több évig oly sikeresen viselt, hogy személyiségének fénye újra meggyújtsa a trón kialudt világát és a béke helyreálljon. És a szent férfiú, kinek vezetése alatt később ezrek gyilkoltattak meg és egész vidékek pusztítottak el, még mindig vonakodott földi dolgok után nyújtani ki kezét! Csak tanáccsal, de nem tettel ígért segédkezet nyújtani, és csak midőn Nijáz Ali Beg, Sehri Szebz lázadó főnöke, gyakori betöréseivel Bokharába az országot végpusztulással fenyegette, csak ekkor látta át további vonakodásának veszélyességét. Egy sereg élére állt és nemcsak kiűzte a lázadót a khánság határaiból, hanem el is vette tőle Hisszárt és Kársit, melyet az előbb erőszakkal magának tulajdonított, és ily módon lassanként helyreállította a rendet. Önkényt értetődik, hogy Emir Máaszum politikai befolyásának növekedtével a belkormányzat minden ága a szigorú iszlám-hierarchiai szabást kapta, mely felé Bokhara kezdettől fogva törekedett, és mely csak az utolsó fejedelmek laza kormánya alatt hagyatott figyelmen kívül. Amíg a ravasz kegyeskedő az iszlám előírásainak a hajdani tekintélyt visszaszerezni

törekedett, addig meghagyta Abdulgázit a mindenesetre csak gyér fejedelmi fény élvezetében; de miután részint saját vezeklő életének példája, részint szigor által mindent a kívánt kerékvágásba terelt, akkor az utóbbi ellen is fellépett. Állítólag az Astárkhánida életmódja volt az, melyben ő hibákat talált; ezek miatt azután tisztességes nyugalomban helyezte őt határozott nyugdíj élvezetével és az 1199-ik év Sáabán havában (1784. július) maga lépett Transoxania uralkodói székére, hogy onnan oly tetteket hajtson végre, melyek az általa viselt foltos dervisköpennyel semmiképp sem álltak összhangzásban.⁷⁾

Transoxania határain kívül való első tetteinek színhelyét természetesen Perzsiának, vagyis jobban mondva ez ország északkeleti tartományainak kellett képezni, hova a messze ókortól kezdve minden időben, mint az eretnekek országába gyakran tettek zsákmányoló portyázásokat a vallásért lelkesülő rablók, és hol Emir Máaszum is megakartta magának szerezni a gázi⁸⁾ első babérjait. A turáni rablóhadjáratok ezen évezredes útja akkor azonban nem volt oly védtelen mint ma, miután több erősített hely, mint Merv, Szárákhsz és mások vitéz, sűták kezében volt, kik a kegyes özbeg útonállókat gyakran tartóztatták fel és nagyon is megnehezítették az úgynevezett szunnita kötelességet, mely szerint Khorászában mindent elpusztítani s a bokharai vásárt rabszolgákkal ellátni kellett volna. Nem csodálandó tehát, hogy Emir Máaszum, vagy mint a perzsa írók nevezik, Begdsán, aki sok ezer lovasból álló csapatával tulajdonképpen mégis csak egy mai turkomán alamán óriási képét nyújtotta, ezen akadályokat láb alól elhárítani, szóval az utat megnyitni akarta. Már trónraléptének évében Merv ellen vonult, mely a Szefidák korszakának kezdete óta a Kádsár törzs kezében volt és az Izeddinlu ág főnökeinek parancsnoksága alatt állott. Hogy a Kádsárok ezen ága az Asztarkhánidákkal rokonságban állt, már fenn volt említve⁹⁾; de a felekezeti gyűlölet mindamellett a legelkeseredettebb ellenségeskedést idézte fel közöttük, és a mervi őrség elszántságán hajótörést szen-

vedett az özbegek és turkománok több mint rabló vállalata. Midőn Emir Máaszum az utóbb említett vár falai előtt megjelent, Bairámali Khán viselte ott a parancsnokságot, oly férfiú, ki a környék rablásra vágyakodó hordáit évekig tudta féken tartani, de most az ellenség túlnyomó száma ellen hasztalan védelmezkedett. Törzsrokona, az épp oly dicsvágyó mint fáradhatatlan Aga Mehemed Khán¹², Perzsia déli részén volt elfoglalva a kejjáni koronáért a vitéz Lutf Ali Khán ellen folytatott harccal; Khorászában több, függetlenségre vágyó és egymás közt örökös viszálykodásban élő fejedelmek közt volt felosztva, és Herát, mely gyakran szolgált védfalul a turáni betörések ellen, Sáhrukh Mirzának¹³, Nádír Sáh egy fiának birtokában volt, aki híven az atyja által Ebulfeizzel kötött szövetséghez, most ujjongva nézte, mint kerül egy kádsár, házának e rögzött ellensége, a végveszélybe. A minden segély nélkül álló Bairámali Khán tehát dacára hősies küzdelmének és dacára katonái még ma is dalokban dicsőített vitézségének, kiket merész kitöréseikben felfegyverzett feleségeik és leányaik is kísértek, végre mégis legyőzetett. Ő elesett Merv falai alatt¹⁰), és miután az özbegek e város környékét teljesen elpusztították, minden lakost rabszolgaságra hurcoltak, a több százados Bend-i-Merv nevű víztartó-gátat¹¹) is elpusztították, kegyes és istenfélő vezérük (?) visszaindult Bokharába. Ezen első betörés azonban csak kezdete volt ama Perzsiára nézve oly vészthozó rablóhadjáratoknak, melyeket Emir Máaszum uralkodása alatt több éven át rendezett¹²). Merv, ahol Báirámali Khán eleste után annak derék fia, Mehemed Huszein, az afgán Timur Sáh által némileg gyámolítva, egy ideig még tartotta magát, végre egészen romba döntetett¹³), török lakosai erőszakkal Bokharába telepítették át, hol még ma is a Mervi¹⁴) nevet viselik és az ó-kor büszke Margianájából ezen idő óta csak néhány, az egyhangú pusztából kiálló földhalom maradt a hajdani nagyság tanújeléül¹⁵). 1205-ben (1790) a Szárik, és ezek után körülbelül 1150-ben (1834) a Tekke turkománok, kik azelőtt Ákhálban (nyugatra) laktak, vet-

ték birtokaikba Merv romjait, és azon helyről, hol egykor perzsa tudomány és perzsa ipar virágzott, most csak ama szerencsétlen irániaknak lánczörgéstől kísért perzsa panaszhangjai hallatszanak, kik nehéz fogságban a turkomán sátrak alól közel hazájuk felé irányozzák epedő szemeiket! Már a legközelebbi évben Meshedre került a sor; de midőn ennek erődítményei váratlan ellenállást gyakoroltak, a kegyes hadvezér azon nyilatkozatot tette, hogy a szent Imám Rizá álmában megjelent és neki azt parancsolta, miszerint Meshedet, azaz a vértanúság színhelyét, és annak környékét megkímélje. „Jól tudom, hogy az Imám él”, mondá Emir Máaszum; „ne vesse szememre, hogy én nyugalma megzavartam.” És ő csakugyan elvonult, miután a közelfekvő helységeket annál nagyobb pusztításokkal látogatta meg. Sejbáni és Abdulummin Khán betörései óta Irán északkeleti része soha sem szenvedett annyit a turáni hordáktól, mint e koldus-fejedelem uralkodása alatt. Mirza Szádik állítása szerint 20 000 volt legkisebb száma azon özbegek és turkománoknak, kik egy ilyen betörésben részt vettek, és amint Bokharában beszélnek, a rabszolgavásár olyannyira túltömött volt, hogy erős sítákat még néhány tengéért (valamivel kevesebb egy franknál) sem lehetett eladni¹⁶). A szétrombolt családi élet mennyi könnye hullt azon emberért, aki rongyokba burkolva sovány lovon nyargalt, ki a világi fény kigúnyolására szenny és piszokban járkált és szegényes sátrában rossz szőnyegen órákon át tudott elmélyedni az istenség fölötti szemlélődésbe. És Bokhara kegyeskedő uralkodója mégis csaknem tíz évig űzte Iránnal e kegyetlen játékot! 1212-ben (1797) végre, midőn Ágá Mehemed Khán, a jelenleg Perzsia trónján ülő dinasztia alapítója, Fársz és Azerbajdzsánban a nyugalmat helyre állítván Khorászában ment, véget akart vetni e szörnyű csapásnak. Az Oxuson való átkelést a perzsa király belpolitikájának bizonytalan állapota miatt sem tanácsosnak, sem kivihetőnek nem tartotta, azért is előbb diplomatikai úton kísérelte meg az özbeget más véleményre bírni és Mehemed Huszein Izzedinlu által a következő, már csak

azért is érdekes iratot küldte neki, mivel benne először találunk célzást a török nép nemzeti egységére.¹⁷⁾ A Rauzát esz Sze fában kivonatban közölt levél következőleg hangzik: „...Fölösleges volna újra elmondani a Sze fidának és Mehemed Sejbáni Khán kortársainak történetét az Afsár Nádir Sáhig. Jól tudom, miszerint előtted is ismeretes, hogy Belkh, Merv, Zemindáver, Szesztán, Kandahár és Kabul hajdantól fogva az iráni császárságnak voltak kiegészítő részei. Vajon mi jutott hát eszedbe, hogy Belkhet és Mervet meghódítottad és az utóbbi helyen Bairámali Khánt, az ő felséges családjának rokonát, megöletted? Meg akarod talán újítni a régi harcot Irán és Turán között? E feladat valóban felülmúlná erődet!¹⁸⁾ Az oroszlán farkával játszani, vagy a tigris fülét csiklandozni nem okos ember dolga. – Hiszen mind az emberek Ádám és Évától származnak, és ha te a turáni fejedelmi családokkal való rokonságodban büszkélkedel, akkor tudd meg, hogy *én* is azoktól származom. Kádsár Noján^{19 IV)} eredete és származás nemcsak nemesebb mint a Mangit és Kungrát családé, hanem fényében még a Szolduz és Dseláir²⁰⁾ híres házakat is felülmúlja. Mi megannyian hálával tartozunk a mindenható istennek, hogy ő a Turán és Irán, a Rum, Rusz, Kína és India fölötti uralmat Turk magas családjának adta. Legyen mindenki megelégedve a neki jutott birtokkal és ne nyújtsa ki kezét országa határain túl. Én is békében akarok maradni Irán régi határai közt, és senki közülünk ne lépje út az Oxust!”...

Egy másik perzsa történelmi kútforrás szerint a kérdéses levél egészen más hangon volt szerkesztve, mert fenyegetéseket tartalmazott azon esetre, ha Mir Máaszum az elfogott perzsákat azonnal szabadon nem bocsátja. Ennek megfelelő volt állítólag a válasz is. Begdsán még a kádsárok legnagyobbikának nevével is gúnyt mert űzni, amennyiben ő Aga Khán helyett Ákhtá Khánnak (azaz herélt fejedelemnek) nevezte^{V)}, és a 80 000 fogoly perzsát semmiképp sem küldte vissza, mint azt a „Nászihi et Tevárikh” szerzője velünk elhitetni akarja. Ha Aga Mehemed Khán

épp ekkor Katalin orosz cárnő által nem támadtatott volna meg, ki az ő védenc georgiai lakosainak kegyetlen sorsát akarta megbosszulni, minélfogva a Perzsák királya figyelmét és seregét az Araxes felé volt kénytelen irányozni, akkor a világ azon sajátságos jelenetnek lett volna tanúja, mint küzdi egymással a felsőbbbség miatti végső harcot az akkori belázsiai iszlámvilág két bizarr nagysága; mert az egyik herélt volt, a másik pedig vén koldus-szerzetes. De így egy harmadik hatalom jött közbe, mely később ugyan mindkettőt földre terítette, de e pillanatban a bigott özbeket arra segítette, hogy védelme alatt tovább is tételhetek egyes kisebb rabló betörések Perzsiába.

De nemcsak a síta eretnekek voltak azok, kiken Mir Máaszum vallás szentesítette harcvágyát csillapítá; sőt ő szunnita igazhitűekkel is viselt háborút, tehát ott, hol nem vívhatta ki magának a gázi érdemét, és hol a hódítási vágy fegyvere hasztalanul rejtőzött a dervisköpeny alá. Az afgánok, egy ária eredetű néptörzs, mely a Gaznevida Mahmud idejében csak egy kis jelentéktelen csapatot képezett a Szuleimán hegylánc magaslatai közt, de a későbbi századokban annyira kiterjedt, hogy ma már csaknem az egész vidéket elfoglalja, mely az Oxus és Indus, a palmyrai fennsík, és Szesztán között fekszik, ez időben már jelentékeny szerepet játszottak a közép-ázsiai események színpadán. Körülbelül a keresztyén korszámlálás tizennyolcadik századának elejéig, hogy az özbek hatalom túlkapásai ellen védve legyenek, részint az indiai császároknak, részint a perzsa királyoknak adóztak, és midőn ez utóbbi országban a Szefidák uralkodói fénye kialudt, éppen az afgánok voltak azok, kik a Gilzái törzsből eredt Máhmud vezérlete alatt az iszfaháni trónt teljesen halomra döntötték. Irán síkságairól Nádir visszaverte ugyan őket, de ezen utolsó ázsiai világhódító bukása után részben a mongolok indiai uralmának hanyatlása, részben az Oxus melletti özbek uralkodók gyengesége azon karba helyezte őket, hogy Nádir birodalma azon részének örököseiként lépjenek fel, mely az Indus s az Oxus közt feküdt.^{VII.} A

Duráni ágból való Ahmed Sáh 1166-ban (1752), miután Timur fiával, Sáhrukh Mirzával^{VII.} szövetségre lépett, hatalmába keríté a bokharai khánság összes Oxuson inneni birtokait. Meimene, Andkhoi, Akcse, Siborgán, Szerpul, Khulm, Bedákhsán, Belkh és Bánián mind meghódoltak Beg-i-Khánnak²¹), azon hadvezérnek, kit ő hódításra küldött, és aki hadi tetteiért a Szádraázám címet is nyerte. Az akkori Zerefsán melletti uralkodó, vagyis jobban mondva az ő mindenható vezíre Dánjál Bei csak keveset gondolt e tartományok elvesztésével, hol leginkább lázadó hűbéreseket kormányoztak, de annál jobb szolgálatot tett most e körülmény az ő fiának, Emir Máaszumnak. Őt már rég bántotta az afgánok hatalmának növekvése, és midőn Ahmed Sáh utóda, Timur Sáh 1203-ban (1788) a bahaulpuri hadjáraton volt, az özbeg fejedelem Kilifnél átkelt az Oxuson és visszahódította ha nem is mind ez említett helyeket, de legalább nagy részüket. Midőn Timur Sáh ez eseményről értesült, ellenfeléhez egy levelet intézett, melyben Emir Máaszumnak vallási színeskedéstől leplezett dicsvágya világosan napfényre hozatik²²). – Timur Sáh azon baráti viszonyra emlékezteti őt, mely hajdantól fogva fennállt a Duráni ház s az özbeg uralkodók közt, hogy ő (Emir Máaszum) mindamellett a duráni érdekek károsítását tartotta szem előtt, és hogy mindenkor készséges, alázatos nyilatkozatokkal vont ki magát a zavarból, mihelyt a viszonyok nyílt háború kitörésével fenyegettek. Bár egy állam sincs feljogosítva háborút viselni egy másik állam alattvalói ellen pusztán vallási nézetek miatt, ő mégis meghódította Mervet, fogságba hurcolta annak síta lakóit azt adván okul, hogy őket a helyes vallásra akarja téríteni. Ámde most nyíltan fekszik eljárásának összhangzatlansága. Ha csakugyan annyira szíven hordja a hitetlenek megtérítését, miért áll akadályozólag az afgánok útjába, kiknek Indiában tett hódításaik által annyi hitetlen hindu, keresztény és zsidó irtatott ki? – Mit jelentenek továbbá Sehri Szebz, Khodsend Turkomán városok lakói ellen viselt háborúi, akik jó szunniták? „Ezen emberek” – így folytatá

levelében Timur Sáh – „hozzám fordultak segélyért, és én magamra is vállalom ügyüket és azonnal Turkesztán ellen indulok.”

Az 1789-ik év tavaszában Timur Sáh egy számos és jól felszerelt hadsereg²³ élén csakugyan az Oxus partjai felé vonult és először Akcsét támadta meg, melynek özbeig parancsnoka Ráhmet Bi, engedvén a túlnyomó erőnek, urának Kilif mellett levő táborába futott. Emir Máaszum, aki épp akkor nagyobb sereggel szándékozott Khorászádba menni, hol törekvései a megelőző évben meghiúsultak, az afgán támadás által kellemetlenül lepetett meg és mindjárt kezdetben szívesen lépett volna a kiegyezkedés terére. Hogy magát el ne árulja, Ráhmet Bit Szultán Murad Bi kíséretében egy kis hadosztállyal Akcséba küldte vissza, ami néhány apróbb és kevésbé jelentékeny csatározásra adott alkalmat; de mivel tudta, hogy Timur Sáh is csak vonakodva indította meg e hadjáratot, egy küldöttség által, mely Bokhara legtekintélyesebb molláhiból állt, békeajánlatokat tétetett neki és valamint mindenkor, mikor a viszonyok arra kényszeríték, úgy most is feltűnő alázatosságot színlelt, úgy hogy az afgán király, aki pedig az imént említett levélben épp ezen cselt vetette szemére, most ismét kelepcebe engedte magát csalni és nemcsak békét kötött vele, hanem még továbbra is megengedte neki az erőszakkal elvett helységek birtoklását. Amíg Timur Sáh élt, addig Emir Máaszum tiszteletben is tartá a béke pontjait és nem mozdult. De midőn 1208-ban (1793) a Duráni fejedelem meghalt és utána fia Sáh Zemán következett, akkor azonnal betört Belkh vidékére, elfogta csel által a helytartót 4000 legjobb katonájával együtt és azonnal bekerítette Belkhet azon reményben, hogy a többi katonák vezérük sorsa miatt zavarba jöven csakhamar megadni fogják magukat. Ebben azonban csalatkozott. További ellenállás esetében azzal fenyegetőzött, hogy az elfogott vezért az őrség szemei előtt fogja kivégeztetni; később a barbár fenyegetést be is váltotta, de az afgánok tartották magukat mindaddig, míg Sáh Zemán a Khorászáni győzelmes

hadjáratból Kabulba tért vissza, és most gyors szabadulást reméltek. Emir Máaszum is készen állt ezen eshetőségre. De midőn késedelmet vett észre, megragadta az alkalmat, hogy magát a fenyegető veszélyből kiszabadítsa, és egy követtséget küldött Kabulba azon ígérettel, hogy ő lemond Belkh és környékére vonatkozó igényeiről és megtartja jövőben a Timur Sáhval kötött szerződést. Sáh Zemán, aki teljesen el volt foglalva Indiára vonatkozó hódítási terveivel, örömmel mutatott készséget az engedékenységre, és Emir Máaszum ismét ravasz politikájának köszönhette menekülését. Ezzel egyébiránt még távol sem volt vég vetve afgán szomszédja iránti ellenséges érzületének. Midőn 1214-ben (1799) Sáh Máhmud, Sáh Zemánnak fivére és vetélytársa, a trón elnyerésére tett több hiú kísérletei után menekülni volt kénytelen, akkor Emir Máaszum kínált neki Bokharában menhelyet. A vendégszeretet törvényei ellenére Sáh Zemán mitsem vethetett nyíltan az özbeg szemére²⁴⁾, de titokban mindent elkövetett, hogy nagy pénzüsszegek ígérese által a menekülő kiadatását kieszközölje. Ha az afgán király épp ez időben nem bocsátkozott volna titkos szövetségbe a Kádsár Ágá Mehemed Khánnal, akkor a bokharai kolduskirály aligha törődött volna sokat az ázsiaiak legszentebb törvényének, a vendégfogadásnak megsértésével, de így ez egyszer nem engedett és azt felelte Sáh Zemán küldöttének, aki ura nevében legalább testvére szigorú őriztetését kérte, *hogy ő fejével kezekedik érte*, miszerint Mahmud Bokharát nem fogja elhagyni. És Máhmud csakugyan nem hagyhatta volna el Bokharát fejével testén, ha egy befolyásos özbeg őt a Khivába való szökésre nem segíti, hol az ottani uralkodótól, Mehemed Rehim Khántól barátságosan fogadtatott. 1217-ben (1802^{VIII}) végre meghalt Emir Máaszum tizennyolc évi uralkodás után, melyet Bokhara lakói a legközelebbi múlt legdicsebb korszakának tekintenek, és mivel az még elevenen él a jelen nemzedék emlékezetében, a tádzsik és az özbeg véget nem talál szavainak, ha ezen mohamedán példányfejedelem igazságos, kegyes és dicsőséges

uralkodásáról kezd beszélni. Természetesen leginkább kormányzatának szigorúan vallásos jelleme dicsértetik. Ő volt az, ki a Reisz-seriát (a vallási törvények őre) hivatalát ismét életbe léptette, és pedig olyan időben, midőn azt az egész iszlám-világban már elfeledték²⁵). A Reisz naponta bejárta az utcákat, és pedig poroszlói kíséretében, kik az előírt négy lábú korbáccsal voltak felfegyverezve, hogy az embereket vallási dolgokban nyilvános vizsgálat alá vonja. Aki a fársz ul aint (főkötelesség) és néhány előírt imát arab nyelven elmondani nem tudta, vagy akinek turbánjából a szokásos keszek (földdarab)²⁶) hiányzott, az mindjárt helyben jó adag verést kapott, vagy pedig több napra bezáratott. A mecset látogatásának vagy a kötelezett ima-óráknak elhanyagolása első ízben kemény testi fenyítéssel, második ízben pedig halállal lőn büntetve; hasonlóan bántak a borivók- és dohányzókkal²⁷), míg a rablók, tolvajok és paráználkodók minden késedelem nélkül adattak át a bakónak. A vallás szabványaihoz való ezen görcsös ragaszkodás a politikai élet minden ágazatában is észrevehető volt. Az igazhitű földje és barmai jövedelméből csak az előírt tizedet és azonkívüli jövedelméből mint zekiát – illetéket azaz: szegényeknek szánt adót két és fél százalékot és a behozott áruktól ugyanannyi vámot fizetett, míg a hitetlenek, azaz hinduk, zsidók és keresztyénekre dsiriát avagy fejadó vettetett ki. Fejedelmi háztartásának is ugyanazon szigorúan vallásos és patriarchális jelleget igyekezett Emir Máaszum adni, mellyel az első khalifák az igazhitűek későbbi fejedelmeinek a megelégedés példáját mutatták²⁸). Valamint Omárról beszélnek, hogy a beil el mállal (állampénztár) annyira zsugorian bánt, miszerint a leg-egyszerűbb étellel megelégedett és csak évenként egy új öltözet vételét engedte meg magának, éppen úgy szabott ki magának Bokhara rajongó fejedelme mindennapra csak egy tengét; ugyanannyit kapott szakácsa és szolgálja, sőt a kollégium legszegényebb lakója is, mely kollégiumok oly nagy számmal voltak, hogy állítólag egyszerre több mint 30 000 isteni tudomány után szomjazó tanítványnak adtak

szállást. E rendszabályok azonban mégsem vették elejét a tiszték fényűzése és kincsvágyának; mert míg ő maga egy régi roskatag sátorban lakott, kopott teveszór csápánba (felső öltöny) burkolódzott, piszkos fazékból rossz ételt evett, addig seregének tisztjei selyemruhákban jártak, gazdagon ékesített fegyvereket hordtak és még a táborban is arany és drágakövekkel kirakott edényeket használtak. Úgy látszik, hogy ezen ellentét embereinek vakító fénye és saját szegényes kinézése közt neki nagyon tetszett és csakugyan a dervis ezen dicsfénye volt az, melynek nagy tekintélyét köszönhette, és mely által neki sikerült annyi özbeg és turkomán törzs nyugtalankodó elemeit tizen-nyolc éven át céljaira használni fel. Habár ő ezen egész idő alatt csaknem minden évben kezdett egy hadjáratot és ez említett háborúkon kívül Khiva és Khokand²⁸⁾ szomszédos fejedelmeivel is folytonos háborúskodásban élt, a bokharai khánság az ő uralkodása alatt mégis a jólét rendkívüli fokának örvendhetett, mert kormányzatának nemcsak ritka vallási szigora, hanem jósága és igazságossága is él a nép emlékezetében. Ránk nézve Emir Máaszum uralkodása már csak azért is bír érdekléssel, mivel ez alatt nyerte teljesen végét az Irán és Turán között folyó régi harc, amennyiben ő volt az utolsó fejedelem, ki fegyveres kézzel rontott be Iránba^X.

Fia és utódja, Szeid Haidár Töre, 1218-ban (1803) Emir Száid név alatt lépett Transoxania trónjára. Vallási rajongásban, bigottéria és vakbuzgóságban nemcsak méltó fia volt atyjának, hanem ezt még felülmúlni is akarta; de annál kevesebbet örökölt atyja uralkodási tehetsége és harcvágyából, mert ő egész életében molláh volt és maradt e szó legszorosabb értelmében, tehát régi özbeg fogalmak szerint csak félemben²⁹⁾. Ez azonban nem akadályozta meg a kegyeskedőt abban, hogy az isten által szentesített trónust mindjárt uralkodása kezdetén vérrel fertőztesse. Az ő fivére, Nászir-eddig Töre, ki mint mondván volt, még Emir Máaszum életében bízott meg Merv tartomány kormányzásával, volt az, kinek vetélkedésétől félt, és hogy őt csend-

ben tehesse el láb alól, azt követelte, hogy az személyesen mutassa be hódolatát. Mivel pedig Nászir-eddig jól ismerte a testvéri ölelés veszélyességét, Bokhara helyett a perzsa határ felé sietett és Feth Ali Sáhnál keresett menedéket^{XI}. Ha a Kádsárok uralkodásuk hiú és nevetséges fénye helyett valódi hatalommal bírtak volna, akkor ez a legkedvezőbb alkalom lett volna arra, hogy a rabló szomszédot, ki Khorászánt néptelenné tette, derekasan megleckéztessék; ámde így a szökevény herceg csak üres ígéretekert nyert, Emir Szaidnak, a Mángit ház leggyengébb fejedelmének pedig nem kellett megijedni Feth Ali Sáh haragjától, oly emberétől, ki boldognak érezte magát, mivel az országban a legnagyobb szakálla és övében a legszebb gyémántja volt. Emir Száid huszonhárom évig nem is háborítottatott királyi székén, naponta több órát töltött a zárdákban buzgósa végzésével, vagy a híres tanárok exegetikai előadásait látogatta meg, és midőn nyugati szomszédja, a khivai Mehemed Rehim Khán atyjának, Iltazár Khánnak halálát megbosszulandó Csihárdsui és Kárakölön keresztül mindent rabolva és pusztítva egész Bokhara kapujáig nyomult, még akkor sem engedte magát zavartatni istenes életmódjában, és így szólt: „Ákhir Rigesztán ámándur”, azaz; végre is a Rigesztán (azon hely, hol a palota van) még biztos! Dicsőséges nagy tettek hiányában a bokhariai uralkodójuknak éppen ezen papias szellemét dicsérik nagyban. A Zerefsán melletti főváros szolgálalkú csöcseléke állítólag örömkönnyeket sírt, ha az emír, nem ugyan testi gyengeség miatt, hanem hogy a molláht játsza, botra támaszkodva és lehajtott fővel járkált az utcákon. Sőt még csodatevő erőt is tulajdonítottak neki, noha éppen ezen szentről tudva van, hogy az ázsiai törvények legszentebibékét, t. i. a vendégjogot, rútul megsértette, a megvakított és udvaránál menhelyet kereső Sáh Zemán szép leányát erőszakkal elvette, és midőn a vak apa jogos panaszokra fakadt, ezt is megöletni akarta. Mily szomorú képe ez egy fejedelemnek, ki vallásossága és erkölcsössége által akar a népnek imponálni! Ha már előbb is eléggé undorító volt

Bokhara erkölcsi életének képe, most ezen a Mangit házból való durva özbegnek uralkodása alatt még undokabb és megvetendőbb lett. A Sejbánidák és Asztarkhánidáknál itt-ott mégis csak lehetett egy szikráját találni a műveltség és felvilágosodásnak; de a Mangitok, az uralom- és pénzvággyó mollák ezen készséges tanítványai, népük nemesbítését csakis a bigottéria és vakbuzgóság által akarták elérni. A szomorú eredmény könnyen képzelhető. Így pld. A bor és dohány megtiltása a még sokkal károsabb mákony élvezetét idézte elő; a nemek elválasztásának drákói szigorral keresztülvitt törvénye gyalázatos bűnt szült. Sőt ez utóbbi nyilvánosan is helybenhagyatott, mert egy betse³⁰⁾ birtoklása vagy bérlése a kádi által intéztetett el. És ezen Bokhara már akkor állította magáról, hogy ő a „kuvveti iszlám u din eszt”, azaz: az iszlám és a hit támasza!

JEGYZETEK

¹⁾ Újabb kori európai utazók Bokharát csak e század elején látogatták meg. A Polo testvérek Borák Khán idejében (1264–1270) tartózkodtak ott három évig, Jenkinson Anthony pedig, ki a Johnson testvérekkel együtt mint orosz posztógyárosok ügynöke utazott Közép-Ázsiában, 1558–59-ben volt Bokharában.

²⁾ Rawlmsnson Henry Maj. Gen. egy barátságos közleményéből arról értesülök, hogy az East-India-Office s a British-Museum londoni könyvtáraiban több, Bokhara újabb történetére vonatkozó kézirat van. Fájdalom! egyszersmind azt is megtudtam, hogy ezeket csak ott helyben lehet használni, és miután ez rám nézve jelenlegi viszonyaim közt lehetetlen, az úrt, ha a kéziratok csakugyan tartalmaznak újat, később reménylem betölthetni.

³⁾ Abulgázi „a törökök genealogiája” című művében (kázári kiadás 27. l.) azt állítja, hogy a Mangitok azért neveztettek így, mivel akkor, midőn még Dsengiz Khán fősege alatt álltak, egy sűrű erdőben laktak. Előttém azonban érthetetlen, hogy miként jelentsen a *Mangit* szó, melyet a régi csagatái írók *Mangkitnak* írnak, *sűrű erdőt*. Ma a Mangitok két részre vannak szakadva; az egyik Khivának hasonló nevű megyéjében lakik az Oxus bal partján, a másik pedig Kársi körül.

⁴⁾ Még ma is fennáll Közép-Ázsiában az ó-török szokás, miszerint az elsőszülött fiúknak Baba Dsán (kedves apa), Khán

Dsán (kedves fejedelem), Bel Dsán (kedves herceg) stb. melléknevet adatnak. Leányoknál, kik tudvalevőleg Ázsiában az atyának nem nagy örömet okoznak, ilyesmit nem vettem észre.

⁵⁾ Azon időtől fogva szokássá lett Közép-Ázsiában, hogy az országnagyok, midőn a nyilvános életből visszavonulni akarnak, életüket nem birtokaikon, hanem a zárdák vagy kollégiumokban töltik.

⁶⁾ Amennyire én tudom, Emir Máaszúm csak perzsa nyelven írt, és így ő az első bokharai török fejedelem, ki vallási okoknál fogva anyanyelvét elhanyagolta, mert noha elődei is bírták többnyire a perzsa nyelvet, mégis a törököt kedvelték leginkább.

⁷⁾ Malcolm azt mondja Perzsia történetében (lásd: német fordítás Dr. Beckertől, Lipcse 1830), hogy Abdulgázi névleg király maradt, és hogy háza a koronajavadalmakból tartatott fenn. De én e nézetet határozottan megcáfolhatom, miután a munszi (udvari író) Mirza Szádik határozottan megemlíti Emir Máaszum trónraléptének napját.

⁸⁾ Gázi tulajdonképpen csak az, ki a hitetlenek (káfir), azaz keresztyének, zsidók és bálványimádók ellen harcol. De már fenn említettett, hogy a szunnita közép-ázsiaiak a síta perzsákat hitetleneknek tekintették. Az oszmánok nem fogadták el e nézetet, mert ők a perzsákat csak eretnekeknek (ráfiz, mulhid) tartják.

⁹⁾ Ismételtem, hogy mindkét család a rokoni viszony teljes tudatában van és ebben bízva történt, hogy Sáhrukh Mirza a jelenleg uralkodó perzsa sáh unokatestvére, midőn titkos összeesküvés miatt szöknie kellett, a bokharai udvar vendégszeretetében keresett menedéket.

¹⁰⁾ Mirza Szádik szerint Emir Máaszum levágatta és Bokharában felakasztatta az elesett Báirámmali fejét.

¹¹⁾ Ezen gát vagyis jobban mondva a víztartó, amelyet védett, Mervtől északkeletre feküdt és vizét a Mugábból kapta. Mióta elpusztított, Merv összes földművelése a nagybecsű víz hiányában néhány dinnye- és zöldség-földre szorítkozott.

¹²⁾ Mirza Szádik négy nagyobb betörést említ, melyekben Emir Máaszum személyesen vett részt.

¹³⁾ A Rauzát esz Szezá szerint a bokharai uralkodó Merv várácsában fiát Naszr-eddint hagyta hátra őrséggel.

¹⁴⁾ Hibás tudósítás alapján „Utazás Közép-Ázsiában” című művem 295. lapján Emir Szaidot mondtam annak, ki Merv lakóit erőszakkal telepítette Bokharába.

¹⁵⁾ Az európai utazók közül újabb időben a következők látogatták meg Merv romjait: Burnes, Wolf, Richmond, Shakespeare, Abbot J., Thomson, ki a két utóbb említett angol után a khivai khánhoz egy küldetéssel bízott meg; egy nápolyi, Flores Naselli nevű kalandor, ki minden lebeszélés dacára Bokharába ment és ott kivégeztetett; végre Bloqueville, ki egy egész évig volt ott turkomán fogoly.

¹⁶⁾ Ezen eset Bokharában csak a legújabb időben ismétlődött, akkor t. i. midőn Naszr-eddin Sáh 20 000 emberből álló sereget akart Turkesztánba vinni, és ezek Merv környékén alig 3000 Tekke turkomántól rútul megverettek. Csak néhány száz perzsa menekült meg; a többiek elfogattak s a bokharai és khivai rab-szolgavásáron nevetséges áron adattak el.

¹⁷⁾ Ama mohamedán mondat, miszerint „kulli muminin khoetun”, azaz: minden igazhitű testvér, tudvalevőleg már kezdetől fogva lehetetlenné tette a nemzetiség eszméjét az iszlám népei közt; annál kevésbé lehet tehát feltételezni, hogy a durva Kadsár vagy az ő mirzája (írnok) bírt volna fogalommal a kínai, indiai és rumi uralkodó házak néprajzi egységéről.

¹⁸⁾ Mily pompás gúny, mely a papos Emir Máaszumból egy Efrásziábot akar csinálni!

¹⁹⁾ Noján tudvalevőleg oly cím, mely a mongol hadsereg főbb tiszteinek adatott. Hogy a Kadsárok törzse valóban bírt-e e címmel, még nem bizonyos, mivel Perzsiában sok töröktől hallottam, hogy törzsatyjának ily címet adott. Különösen a sirázi Káskáik büszkéek e címre.

²⁰⁾ Hogy miért mondatnak Szolduz és Dselair híreseknak, előttem ismeretlen. Mindkét törzs régtől fogva az Oxuson túl levő vidéket lakta, és mint a legtöbb török Dsingizzel jött keletről.

²¹⁾ Lásd: History of the Afghans by J. P. Ferrier. London 1858. 81. lapján.

²²⁾ Lásd: „An account of the kingdom of Cabaul. By the Hon Montstuart Elphinstone.” London 1842. II. köt. 315. l.

²³⁾ Elphinstone idézett művében (II. köt. 305. l.) az afgán sereg számát 100 000-nek mondja, Mirza Szádik pedig kétannyinak.

²⁴⁾ Később maga Sáh Zemán is kénytelen volt a bokharai udvarnál keresni menedéket.

²⁵⁾ Amint Konstantinápolyban hallottam, e különös vallási hivatal Törökországban soha sem divatozott. Perzsia és Észak-Indiában sem volt behozva, és mint mondják csak Mekkában,

Medinában és keleti Afrika némely helyein létezett időnként az utolsó századokban.

²⁶⁾ A *keszek* jelentése és alkalmazásáról lásd: „Vázlatok Közép-Ázsiából” című művemet, 150. l.

²⁷⁾ A dohányzás jó ideig Perzsia és Törökországban is meg volt tiltva, mivel a vallástudósok annak élvezetét a muszekkiráthoz (azaz: részegítő élvezetekhez) számították.

²⁸⁾ Ezen időben, t. i. 1202-ben halt meg *Alem Khán*, Khokándnak a múlt század vége felé uralkodott híres fejedelme, aki legalább amint a khokándiaktól hallottam, a bokharaiakat 30 évig tudta sakkban tartani. Az ő halálával kezdődött a bokharai emíreknek támadó politikája kelet felé, mely mindaddig tartott, míg Oroszország a két harcoló fél között a nyugalmat helyre nem állította.

²⁹⁾ Egy özbeg közmondás ugyanis azt mondja: „Két mollah tesz egy férfiút, egy mollah pedig csak egy asszonyt.”

³⁰⁾ *Juvenis imberbis*.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: A Mangitok származása tipikus példája a Dzsingisz kán és a mongol világbirodalom okozta átrendeződésnek a steppei világban. Egy eredetileg mongol nevű és nyelvű népcsoport a 13. században eredeti szálláshelyét elhagyva és keveredve más török népcsoportokkal különböző részekre szakadt szét, és később egymástól távoli népcsoportoknak lesz a névadója. A 18–20. században a Mangitok nemzetsége vezette az egyik, a 16. században a Sejbánidák zászla alatt megjelenő, eredetileg kipcsak török nyelvű törzset, mely csak nevében volt mongol. Vezetőik a 18. század második felében ragadták magukhoz a hatalmat Bukharában a meggyengült Asztarkhánidáktól.

^{II.}: Áqá Mohammad Khán iráni uralkodó, 1779-től a Qádzsár nemzetség feje, 1796-ra sikerül újraegyesítenie Perzsiát a Qádzsár dinasztia alatt.

^{III.}: Sáhrokh Mírzá (nem keverendő össze Tímúr Lenk azonos nevű negyedik fiával) az Afsárida dinasztia tagja, Nádír Sáh unokája volt, nem fia. Fiatalon megvakították (1748–1796).

^{IV.}: Qádzsár nojan, 13. századi mongol előkelő, aki Hülegüvel került Iránba. A 18. század végén hatalomra került azeri török nyelvű iráni Qádzsár dinasztia állítólagos őse, amit ez a történet is megerősít. Érdekesség, hogy amikor 1889-ben Vámbéry Budapestben találkozott Nászer al-Dín sahhal, az iráni uralkodó előtt

kételyeit fejezte ki annak mongol őseivel kapcsolatban, amit a sah rossz néven vett Vámbérytól. vö. Vámbéry Á. *Küzdelmeim*, Dunaszerdahely 2001. 365.

^v: Ágá Mohammad Khánt gyerekkorában valóban kiherélte ʿÁdel Sáh, Náder Sáh unokaöccse és utódja. Áqá Mohammad talán emiatt is az iráni történelem egyik legkegyetlenebb alakjává vált. Nevében az 'Ágá' utal kasztráltságára, mely a klasszikus perzsa nyelvben többek között eunuchot jelentett.

^{vi}: Mind a mai napig homályos és bizonytalan az afgánnak nevezett etnikum létrejötte. A ma afgánoknak nevezett, többnyire Afganisztánban és Pakisztánban élő népcsoport pastu (vagy más néven pahtu) nyelven beszél. Ez a kelet-iráni nyelv a 17. századig még írásbeliséggel sem rendelkezett, hangtanára inkább újind, mint újiráni nyelvek hatottak.

^{vii}: Vámbéry apróbb hibát ejt: A 18. században élő afsárida Sáhrokh Mírzá nem Tímúr fia volt, hanem Náder Sáh Rezá Qolí Mírzá nevű fiának gyermeke.

^{viii}: Sáhmurád (Emír Maʿszúm) nem 1802-ben, hanem 1799-ben halt meg.

^{ix}: Bukhara konzervatív vallási berendezkedésének fő oka a világi hatalom meggyengülésében kereshető e korban, mely hatalmat a befolyásos helyi szunnita vallási vezetés vett át, és ekként vált Bukhara az iszlám világ egyik legzártabb és legkonzervatívabb helyévé a 18–20. században, egészen a bolsevik hatalomátvételig az 1920-as években, amely széles körű vallásüldözéssel járt Bukharában.

^x: A 18. század elejére Közép-Ázsia három független kánságra esett szét. A központi területek megmaradtak a Bukharai Emirátus kezében, az ettől keletre fekvő zóna függetlenedett, és az üzbég Ming dinasztia vezetése alatt 1709-ben létrehozta a Khokand Kánságot, nyugaton, az Aral-tó környékén pedig a Khívai Kánság kezében volt a hatalom, előbb az ʿArabsáhí, majd 1802-től a Kongrát dinasztia vezetésével.

^{xi}: Fath ʿAlí Sáh iráni uralkodó, a második qádzsár fejedelem (1798–1834)

XVIII. EMIR NASZRULLÁH

1242 (1826) – 1277 (1860)

Az iszlám Ázsia egy országában és egy népnél sem lehet a közmondás, miszerint „a kor fejedelme a kor tükré”¹⁾, oly jól alkalmazni, mint Naszrulláh Báhádír Khánnál, Emir Száid fia és utódánál, ki atyja halála után 1242-ben (1826) lépett Bokhara trónjára. Az embernek képzelnie kell tudni az akkori Bokhara társadalmának állapotát, mely határtalan vallási színeskedés, durva tudatlanság és lelkiismeretlen zsarnokság által nyomorúvá tétetett, erkölcstelensége által pedig teljesen alásüllyedt, hogy fogalmat alkothasson magának a ravaszság és ostoba tudatlanságról, a vak vallási rajongás és gyalázatos bűnökről, melyek Naszrulláh Khán jellemének egyes vonásait teszik. Már azon út és mód is, mellyel a trónra jutott, a bánatra képtelen testvérgyilkost árulja el benne. Miután mint ifjabb testvérnek jogos igénye a trónra nem lehetett volna, már atyja életében alattomoskodni kezdett Kársiból, hol

a kerületi parancsnok tisztét viselte, amennyiben a befolyásos embereket érdekeinek megnyerni törekedett, ami neki sikerült is. Ezek közt a legjelentékenyebbek voltak Kosbegi Hákím Bai²⁾ és Mumin Bai, Hisszár kormányzója, kik, bár Emir Husszein jogosult örökös és későbbi fejedelem szolgálatában voltak, mégis legfőbb okozói voltak ez utóbbi bukása és halálának. Helyesen sejtik, hogy ez alig három havi uralkodás után Nászrulláh által méreggel tétetett félre az útból, ámde épp ezen gyilkosság folytán egy harmadik trónkövetelő is lépett fel, t. i. Omár Khán, Huszein testvére, kivel Nászrulláhnak nyílt csatába kellett bocsátkoznia.¹⁾ A Kársibeli főkázi fetvájával kezében rohanta meg Nászrulláh egy csekély de hű csapattól kísérve Szamarkandot, mely kardcsapás nélkül nyitotta meg kapuit, és miután itt Köktáson³⁾ a szokásos hódolatot fogadta, egyenesen Bokharának tartott. Kette, Kurgán, Kermineh és a többi erősített helyek, melyek a két főváros között fekszenek, egymásután hódoltak meg. Bokhara maga 40 napig erélyes ellenállást fejtett ugyan ki, de a mindinkább növekvő éhség és vízhiány, miután Nászrulláh a főcsatornákat hatalmába ejtette, különösen pedig Hákím Bái áruló magaviselete végre e helységet is csakhamar kezébe adták. Nászrulláh 1826. március 22-én vonult a Rigesztán melletti palotába. Omár csak futás által menthette meg magát és nemsokára meghalt Khokándban, melynek khánja őt barátságosan fogadta. Még három ifjabb testvérének hulláin át, kik hidegvérrel mészároltattak le az Oxus partján, és előbbi vetélytársai számos hívének kivégeztetése után Nászrulláh az uralom háborítatlan birtokába jutott, hogy 34 évi hosszú uralkodásának tartama alatt megmutassa a világnak, hogy mennyi gyalázatos cselekményt tud elkövetni egy mohamedán ázsiai fejedelem, és hogy mennyi zsarnokságot tud eltűnni egy a bigottéria által leigázott nép. A trónra lépte után következő első években, midőn még a befolyásos Hákím Bái ellenőrzése alatt állt, úgy törekedett magát feltüntetni, mintha atyja⁴⁾ nyomdokaiba lépve csak a vallás fölötti szigorú őröködést és alattvaló-

inak szerencsését tartaná mint legfőbb célt szemei előtt. Ezen időben történt, hogy Burnes Sándor Bokharát meglátogatta, mert különben aligha mondhatta volna, hogy Nászrulláh kivetkőzött azon gonosz és bűnös tettekből, melyek őt a trónra segítették, és hogy most igazságos, részrehajlatlan kézzel kormányozza alattvalóit⁵). Később ugyanis, midőn már mit sem kellett tartania vetélytársaitól és ő magát az uralkodói széken biztosnak tarthatta, a jámbor állatból dühös tigris lett és karmait, mint az már gyakran történt, épp azon kísérelte meg, kinek hatalmát leginkább köszönhette, t. i. Kosbegi Hákim Báion. Ez urának kezdetben mutatott engedelmességénél fogva nemcsak nagy tekintélyt, hanem roppant vagyont is szerzett magának. Állítólag több mint ezerre ment azon rabszolgák száma, kiket birtokain foglalkoztatott; teve-, ló- és juh falkáiról mesés dolgokat hallottam, sőt mint mondják, külön karavánok által kereskedett Oroszországgal, és midőn Nászrulláh (bokhariaiak szavával élek), a szúnyogot, melyet véreből meghízni engedett, agyonütendő, kezét felemelte, a szúnyog már csakugyan felpukkadásig hízott. Miután nincs könnyebb a zsarnoknak mint saját szolgáját bűnösnek nyilvánítani, Kosbegi fölött az ítélet csakhamar ki volt mondva. Azzal vádoltatt, hogy az államkincstárt meglopta, miért is elvesztette hivatalát és előbb Kársiba, azután pedig Nuvátába száműzetett. Nehogy Kosbegi hatalmas pártjával egyszerre álljon ellenséges lábra, annak ősz ipa, Ájáz Báí feltűnő módon halmoztatott el hivatalokkal és kitüntetésekkel⁶), de midőn az ellenszenv már kisécs lecsillapult, ezt is minden ok nélkül börtönbe vettette és vejével együtt 1840 tavaszán kivégeztette. Nászrulláh nemcsak vezírjének kincsei után vágyott; ő Hákim Bai halála által gyűlölt gyámtól szabadult meg, és most már szabad féket ereszthetett soknemű undok szenvedélyeinek és Bokhara megrettent lakosainak csak most kezdte magát valódi fényében mutatni. Nem hogy tanácsadója, hanem hogy vakon engedelmeskedő poroszlója legyen, nevezte ki a lelkiismeretlen rabló Máaszúm Birdit, ki mint

turkomán bérenc Nászrulláh oldalán nőtt fel bűn és gonoszságban, a Reisz (rendőrfőnök) tisztére, néha egyes gonoszok ruháztattak fel – többször csak néhány óra hosszan – a vezírség hivatalával; de az első már 1839-ben a bakó által lakolt urának hosszan tartó kegyéért, és Nászrulláh ezen időtől fogva országának, sőt alattvalói vagyona és életének is egyedüli és korlátlan birtokában maradt. Vajon ki számlálhatná fel mindazon égbe kiáltó gonosztetteket, melyekkel e gyalázatos ember uralkodását fertőztette! Telhetetlen kincsvágya egyforma csapással érte a népség minden osztályát, különösen pedig az idegen kereskedőket, és volt oka félni a különös vagyonság hírében álló bokharainak, ha a fejedelmi felszólítást megelőzni és időnkénti gazdag ajándékokkal ura kegyét kivívni elmulasztotta. Csaknem hihetetlen nagy száma a titkos írnokok és kémeknek⁷⁾ volt folytonos tevékenységben, hogy urát minden csekélyeségről, mely a bazárban, az iskolában, a mecsetben, a nyilvános sétatéren vagy a fürdőben történt, pontosan értesítse. A titkos rendőrség ezen poroszlóinak jogukban állt a családok belső szentélyébe hatolni és a vallási törvények szigorú felvigyázatának ürügye alatt kilestek és kitudtak mindent, ami uruk kincs- és élvágyának hasznára lehetett. Mivel gonosz életmódjában a befolyásos, csalárd papok jogait és érdekeit megkímélte, ezek eléggé aljasok voltak vétőjük visszatartása által, mely még mindenkor hathatós korlátozója volt a zsarnokságnak, őt valósággal gyámolítani. Mindenhol a vallás használtatott leplező ürügyül. Aki vagyont, rab-szolgáit, természeti szépség által kitűnő mindkét nembeli gyermekeit a zsarnok undok kezétől menteni törekedett, az „az igazhitűek fejedelme”, „az isten földi árnyéka” ellen tanúsított engedetlenséggel vádoltatott és vakmerőségéért a legszörnyűbb büntetésekkel lakolt. Az ilyen bűnösöket minden képzelhető kínzással kivégeztetni, őket kullancsokkal⁸⁾ telt gödörben napokig sanyargatni, magas falak vagy tornyokról ledobatni, elevenen megnyúztatni vagy izzó kemencében megsüttetni, e nyomorult szemeiben

oly büntetések voltak, melyeket minden további vizsgálat nélkül szokott kiszabni, noha ő maga – mint már említve volt – nem szégyellve magát sem isten sem ember előtt minden gonoszság mocsarában fetrengett.

Ilyen fejedelem ült Transoxánia trónusán, midőn az európai hatalom s az európai szellem előhírnökei, Ázsiának nem egy vidékén keresztül hatva, már elérték és kopogtatni kezdtek ezen már a messze ó-korban híres, de eddig csaknem ismeretlen ország kapuit. Oroszország ugyanis észak felől évszázadokig tartó útján, mely vad és harcias hordákon és lakatlan pusztaságokon vezetett keresztül, már a Jaxartes partjáig ért, míg délről az angolok, kik alig száz év tartama alatt igénytelen kereskedőházaikból az óriási indiai császárságot képezték és most a hódító merész sas szemeivel a Szuleimán hegyláncon túl fekvő országokra tekintettek, már alig néhány napi járásnyira közeledtek az Oxushoz. Az ázsiai országoknak első érintkezése nyugattal mindenkor nagy horderejű volt azoknak üdve, jóléte, és további fennállására nézve. Ott ahol vakbuzgóság és önhietség minden hajlékonyságot, minden tanulást lehetetlenné tett, ott gyorsan kellett beállnia a szakadásnak és erőszakos törésnek, éppen úgy miként más helyeken az engedékenységnak bizonyos foka s az állami és társadalmi élet jobb pályáira való átlépés szükségképpen erkölcsi kíméletet és barátságos előzékenységet vont maga után. Az utóbbi országok közé sorolhatók Törökország, Perzsia, Egyiptom és Afrikának egész partja, míg az elsőik alatt eddigelé csak az indiai Mongolországot és Transoxániát érthetjük¹¹. Ha tehát Bokharában a mohamedán törvény hajszálnyi pontosságú alkalmazása, pusztaságok öve által körülzárt lakóinak szűk körű nézete és talán az elmúlt nagyság dicsfénye is, minden újítást megvetve, az új világnézet tényleges felsőbbségét határozottan tagadva, már elvileg is visszautasított volna minden közlekedést a keresztyén nyugattal, mennyivel kevésbé lehetett még csak gondolni is a világ új folyásában való részvételre olyan uralkodó vezérle-

te alatt, milyen Nászrulláh volt? Látni fogjuk később, miként viselte magát Nászrulláh a keresztyén nyugattal való ezen első érintkezés iránt, miként fogta fel az európai országok hatalmi állását és befolyását, és már ezekből is észre fogja venni az olvasó, hogy Transoxánia – eltérőleg Ázsia többi mohamedán országaitól – a regeneráció kísérletének már kezdettől fogva ellenállt, és hogy állami létének megszűnése nem Szamarkandnak az oroszok által legújabb időben történt meghódítása, hanem már 30 évvel előbb Nászrulláh Khánnak magaviselete által volt eldöntve. Mielőtt azonban e pontra áttérnénk, szükséges lesz némileg megvilágítani Nászrulláhnak politikai állását a legközelebbi szomszéd-országok irányában.

Már említve volt, hogy a rajongó Emir Száid gonosztevő fia harci vágytól eltelve a nagy hódító szerepét is akarta játszani. Hogy ezen szenvedélyét kielégíthesse, elsősorban is Sehri Szebz^{III} városa és ennek környéke szolgáltatott neki bő alkalmat. A bokharai khánság ezen részében lakó özbegek, kik a Ming, Acsmáli és Kungrát törzsekhez tartoztak, már az első Astárkhánidák alatt gyakran lázadtak fel Bokhara felsőbbbsége ellen és e ház fejedelmeinek már azért is adtak elég dolgot, mivel először négy erős váracsra támaszkodhattak, másodszor pedig mivel hazájuk mocsáros vidék által volt védve. A gyűlölet, mely őket eltölté, tulajdonképpen a múlt századból származik, t. i. azon testvérharcból, mely Mekim Khán és Obeidulláh Khán közt folyt, vagyis jobban mondva a Mangit és Kungrát törzsek egymás közti vetélkedéséből. Ezen gyűlölet természetesen csak fokozódott azon körülmény által, hogy az első törzs kerekedett felül, sőt később még a trónra is emelkedett, és így találjuk, hogy Sehri Szebz lakói szüntelen és keseredett ellenségeskedéssel állnak a Mángit házbeli uralkodókkal szemközt. Emir Máaszúm megkísérlé rajtuk fegyvereit, Emir Száid alatt több éven át teljes függetlenségben éltek, Naszrulláh Khán is ezen lázadó tartomány ellen intézte első hadjáratát. Elkeseredett és hosszadalmas háború volt az, melyet a

zsarnok a főváros vitéz védői ellen viselni kénytelenített. Gyakran sok havi ostrom után már bevette a várost és meghódoltatá annak lakóit, de alig vonult el katonáival, a régi játék ismét újra kezdődött. Majd a papság befolyása, majd titkos gyilkolás és vesztegetés által igyekvék magának pártot szerezni, sőt végre még elszánt ellenségének, a mozgalom élén álló Velina'am Khánnak nővérét is nőül vette – de mindez nem használt. Sehri Szebz újra meg újra fellázadt, és mint látni fogjuk, ily szellemű maradt egész a zsarnok haláláig.

Hasonlóan szívósak, de szintén minden nagyobb eredmény nélküliek voltak Nászrulláh háborúi Khokád^{IV} ellen, amint a régi Fergána az Asztarkhánidák ideje óta neveztetett. Ezen keleti országocska, mint e történet folyamában láttuk, Báber utolsó megveretése után vesztette el függetlenségét, és, ha jól vagyok értesülve, csak a Sejbánidák bukása után állította némileg helyre állami létét. Midőn ez utóbbi dinasztia uralkodásának fénykorát élte, a mai Kóstol közel Khodsendig terjedő Khokánd keleti részében azon mongol eredetű család lépett fel mint trónkövetelő és vetélytárs a Sejbánidák ellen, melynek feje Júnisz Khán volt anyai részről Báber nagyatyja, mely azonban az első Sejbánidák nagy hatalmi kifejlődésénél fogva, Khokánd északi hegyes vidékén tartózkodva csak ritkán merészelt érvényt szerezni a trónra való igényeinek. Júnisz Khán fiai kiragadták ugyan az Endidsán fölötti uralmat a bitorló Teubel⁹⁾ kezéből és a kara-kirgizek és kipcsákok segítségével elég soká fejtettek ki erélyes ellenállást az özbeg befolyás iránt, ámde e család utódai a Khokánd fölötti uralom tényleges birtokába csak Szubhánkuli Khán idejében jutottak¹⁰, bár másfelől azt is állítják, hogy a vert pénzen és az imában még akkor is a Zerefsán^V melletti uralkodók neve szerepelt. Amily mértékben ezeknek tekintélye hanyatlott, azon mértékben növelték a khokándi khánok¹⁷ országuk határait, sőt mint a Kaidú család utódai a Jaxartes egész partvidékére, a tulajdonképpeni Turkesztánra is kiterjesztették örökösödési

igényeiket és a jelen század elején elkezdték Khodsendet messze Táskenden túlig uralkodói pálcájuk alá hódítani. Több mint 500 év múlt el, hogy Kaidu, Oktai unokája, a Turkesztán fölötti uralom miatt Csagatái utódaival háborút viselt és minden írott szerződés hiányának dacára a jogfolytonosság tudata mégis fenntartotta magát e ház hercegeinél és okot szolgáltatott a háború megújítására. Az utolsó Asztarkhánidák lankadt uralkodói szelleme csak kevéssé vagy éppen nem nyugtalanította Khokánd uralkodóit, de a Mangit ház felléptével e viszony megváltozott. Emir Máaszúm Khodsendért véres háborút viselt, unokája Naszrulláh pedig, rablási vágytól ösztönöztetve, már csak azért is megrohanta Khokandot, mivel annak fejedelme Mehemed Ali Khán a kínaiak fölött aratott győzelmei által keleti Turkesztánban nagy dicsőséget szerzett nevének, igazságos uralkodása által pedig országát virágzóvá és magát alattvalóinál annyira kedveltté tette, amennyire a kicsapongó Naszrulláh félelmet és undort keltett. A zsarnok hódítási vágyát nagy mértékben élesztette Abdul Számed Khánnak, egy épp oly ravasz mint alávaló perzsa kalandornak megjelenése. Ezen ember, vagyis inkább ezen embertelen lény, kit már Perzsiában is elítéltek mint gonosztevőt, ami ez ország mai süllyedt erkölcsi élete mellett ugyancsak sokat mond, az európai hadi tudományról fiatalságában szerzett csekély ismeretével először hosszabb ideig India és Afganesztánban kóborolt, később pedig 1835-ben, midőn még Hákim Báí állt a kormány élén, Bokharában kísérelte meg szerencsés-jét. A Kosbegi mint katonai tanítót akarta őt alkalmazni, de mivel similis simili gaudet, ő Naszrulláh által kiváló kegyvel fogadtatott és Náib címmel mint generalissimus a bokharai hadsereg élére állíttatott. Miután ágyúval bizonyára jobban tudott bánni, mint az özbegek, és mivel két-három francia vezényszót is ismert, ura azt hitte, hogy benne kitűnő katonai tehetségre talált, kinek segítségével rövid idő alatt könnyen megszerezheti magának a világhódító annyira óhajtott címét, és hogy e tulajdonságban

először is a khokándi testvérfejedelemnek mutassa be magát, megkezdte a hadjáratot Mehemed Ali Khán ellen 1839-ben. A háború első indokául a khokándiak által már 1819-ben épített Piságér határvár hozatott fel. Nászrulláh e vár lerombolását követelte, és midőn ez megtagadtatott, odavonult seregével, és Abdul Számed meg lehetett elégedve, hogy tüzérésségével először is roskatag agyagfalakon tehetett fényes kísérletet, mire a sereg büszkén tért vissza a győzelmes hadjáratból. Mint Bokharában állítják, az 1841-ik év kezdetén maga Mehemed Ali lépett fel támadólag, jól ismervén nyugati szomszédjának ellenséges érzületét, és hogy hirtelen meg ne lepessék. Elűzte ugyanis Óratepétől, mely igazság szerint Khokándhoz tartozott, a bokharai őrseget és hatalmába ejtette a várat és annak környékét. Nászrulláh tehát özbe lovassok túlnyomó számával és 500 emberrel az újon szervezett katonaságból (Szerbász), kik vezetőjük és szervezőjük Abdul Számed Khán vezérlete alatt álltak, másodszor is ellene vonult és Óratepét három havi ostrom után csakugyan be is vette. Mivel itt szokása szerint véres bosszút állt, a mondott város lakói legelkeseredettebb ellenségeivé lettek, és alig vonult ő vissza Szamarkand felé, midőn az utóbbiak, a khokándiakkal egyetértve, már megrohanták a bokharai őrseget és levagdalták a katonákat s a tisztet. Lehet képzelni, hogy milyen düh és sietséggel rohant Nászrulláh most ismét Óratepe felé. Mivel ellenfele haderejének nagy részét az oroszoknak a Jaxartes alsó folyásánál való ellenőrzésére volt kénytelen küldeni, nem merészelt azonnal csatába bocsátkozni, hanem visszavonult a khodsendi úton; de Nászrulláh lépésről lépésre követte és Khodsend közelében csatára kényszerítette őt. Mehemed Ali elvesztette azt, és mivel visszavonulási útján fővárosát is fenyegetve látta, követeket küldött a győző elé és Kohne Bádemnél békét kötött, melyben magát a győző felsőbbbségének alávetni és Khodsendot sok más várossal átengedni volt kénytelen. Hogy a béke egyik fél sem elégítette ki, az önkényt értetődik. Hogy a legyőzöt-

tet még inkább bosszantsa, a bokharai rosszakaratú emír az újon nyert tartomány kormányzójává Mehemed Álinak egy fivérét és vetélytársát nevezte ki, aki előbb Bokharába menekült volt. Ez egyszer azonban rosszul számított. A khokándi fejedelemnek még életben levő anyja kibékítette a két testvért, és az emír erről még mit sem hallott, midőn már Khodsend a többi helységekkel együtt újra Khokándhoz állott, és neki egy helyett két ellenséggel volt dolga. A bokharai zsarnok dühe nem ismert határt és bosszúszomja rendkívüli előkészületekre ösztönözte őt. Rendes hadseregén kívül, mely 30 000 lovasból és 1000 szerbázból állt, a Terre és Szolor törzsből még 10 000 turkománt fogadott zsoldba. Gyors menetben Khokánd felé sietve Mehemed Alit annyira meglepte, hogy ez fővárosából szökni volt kénytelen. De Mergolán közelében utoléretett és tíz nap múlva testvére és két fiával együtt saját fővárosában kivégeztetett¹¹⁾. Még a szerencsétlennek neje, sőt a méhében hordott gyermek sem lőnek megkímélve, és miután Mehemed Ali pártosainak legnagyobb részét a bakó kezébe szolgáltatta és vagyonukat elkobozta, visszatért Bokharába. A meghódított városban őrségül 2000 emberrel Ibráhim Bi hagyatott hátra, ki születésére nézve mervi volt.

Habár a bokharai fegyverek sikere a túlnyomó hatalommal tulajdonítható, másfelől ezt nem csekély mértékben mozdították elő azon fondorkodások, melyek által Nászrulláh a kipcsákok¹²⁾ hatalmas és befolyásos törzsét két pártra szakította. Egy ideig sikerült neki távol tartani e vad harcias népet a tettek mezejéről, de a bokharaiak lenéző magaviselete csakhamar véget vetett semlegességüknek. Csakhamar hatalmukba kerítették az őrséget s a várost, és Sir Ali Khánt, Mehemed Álinak egy fiát¹³⁾, ki hozzájuk menekült volt, ültették a trónra. Mivel Khokándban mindenki tudta, hogy Nászrulláh bosszút fog állni, korán láttak a legerélyesebb ellenállás előkészítéséhez. Khokándot ez alkalommal vették először körül vastag agyagfallal, és alig készült ez el, előtte már egy

15 000 főnyi bokharai hadsereg jelent meg egy Nászrulláh pártfogását már régen élvező trónkövetelő vezetése alatt. Muszulmán Kul (ez volt a vezér neve) azonban úgy látszik már útközben egyetértésre jutott hontársaival, mert a város kapui megnyíltak előtte, és az ő első lépése abban állt, hogy fellázadt Nászrulláh ellen, ki őt azon célból küldte ide, hogy később khánságra emelje, és hontársaival egyesülve futásba verte a bokharaiakat, kik vele ide küldettek. Negyed ízben küldött most a dühe miatt betegágyra jutott Nászrulláh Sáhrúkh Mirza vezérlete alatt egy hadsereget Khokándba, de ez csak Óratepéig nyomult, mivel, mint látni fogjuk, a zsarnok halála véget vetett a háborúnak és a Khokánd ellen táplált terveinek eredménye az utóbbira nézve csak annyiban volt káros, hogy Oroszország a Jaxartes alsó folyásánál való előnyomulásában csekély ellenállásra talált, de magában Khokándban minden a régi kerékvágásban maradt.

Nem sokkal jobb volt Nászrulláh Khán viszonya nyugati szomszédjához, a khivai khánhoz, hol a százados viszályhoz a Mangit ház fellépte óta a háborúra még egy másik, nagyon elfogadható ok keletkezett. Amily mértékben hozta közelebb Oroszország időnkénti megszakítással és csendben működő hódító hadseregének előőrseit a Jaxartes s az Aral-tó partjaihoz, azon mértékben vonultak vissza egyes az orosz fennhatósággal megbarátkozni egyáltalán nem tudó kazakok, úgy a kis valamint a középső hordából, a turkesztáni gyepsziget-országok lakott részei felé, hogy úgy szólván ezen független iszlámi államok árnyékában keressenek menedéket. Hogy itt nem menedéket és védelmet, hanem annak éppen ellenkezőjét találták, azt később még látni fogjuk; ámde közeledésük magukra a khánságokra nézve nagyon is vészthozó volt, mert egyfelől Khiva, másfelől Bokhara állította, hogy őket alattvalói sorába befogadta, és eltekintve attól, hogy a kazakok ilyformán egyszerre két úrnak is fizették az adót, az utóbbiak önmaguk között is heves vitába keveredtek, és alig múlt el egy évtized is, melyben a kazakok hábo-

rúra okot ne szolgáltatott volna. Naszrulláh uralkodása alatt pedig az ellenségeskedés szakadatlan volt, és még akkor is, midőn a Perowsky tábornok által vezetett orosz expedíció Khiva uralkodóját, Alláhkuli Khánt a legszélső veszélybe döntötte, ekkor is egész Hezáreszpig terjesztette a „szent Bokhara” fejedelme rabló portyázásait, miáltal a közös ellenséget nemcsak délkeleten, hanem nyugaton is segítette céljai elérésére. Rehimkuli Khán alatt, ki 1841-től 1843-ig uralkodott Khivában, a bokharaiakkal való ellenségeskedés folyton tartott, csak Mehemed Emir Khánnak (1843–1855) erős karja tudta végre feltartóztatni a Zerefsán mellett székelő zsarnokot, bár Nászrulláh még ezentúl is elkeseredett ellensége maradt az Oxus alsó folyásánál lakó törzs- és hitrokonainak¹⁴). Perzsia barátságos érzületéről Bokharában soha sem lehetett szó, legkevésbé pedig Nászrulláh uralkodása alatt. Több mint 20 000 perzsa epedezett ekkor bokharai fogságban. Többnyire Irán északkeleti tartományaiból valók voltak, és habár többen közülük magas hivatalra emelkedtek, mégis a városok és falvak ezen erőszakos néptelenítése a nyomornak nagyon is szörnyű képét nyújtotta, mintsem Abbász Mirza^{VII}, Feth Ali Khánnak törekvő és derék fia, aki akkor Khorászánban tartózkodott, tovább is közömbös néző maradhatott volna. Az említett herceg éppen elűzte volt a turkománokat Szarakhsz és Merdből és ez utóbbi helyen erős és számos sereg élén elfoglalt állása a bokharai emírben nem éppen alaptalan félelmet keltett. Ha nem lett volna útban a khivai Alláhkuli Khánnak ellenségeskedése, aki a turkománokat Perzsia ellen folytonosan felizgatta, akkor a dicsvágyó Abbász Mirza aligha nem támadta volna meg a bokharai khánságnak, ha nem is székhelyét, de legalább a legközelebbi szomszédos városait. Most azonban meg kellett elégedni a fenyegetéssel, és Nászrulláh, aki azt hitte, hogy a támadás a hatalmától való félelem miatt maradt el, annál merészebb lett Perzsiával szemben. Nem kevésbé kedvezően e vérszomjú zsarnok rablási és uralomvágyára nézve alakultak a viszonyok

Afganisztánban. Az afgán birodalom, melyet a Duráni házból való első fejedelmek alapítottak, az örökös testvérharcok következtében eközben már csaknem egészen alásüllyedt. Rendsit Szingh, „a Pendsáb oroszlánja”, az afgánokra nézve oly szerencsétlen nucservi ütközet után országa határait egész Pesáverig terjesztette; Perzsia pedig nemcsak Khorászn egy részét hódította vissza, hanem az afgán területen akarta magát kárpótolni és megtámadta Herátot^{viii.} A Dsemsidik, egy a Murgáb felső folyásánál lakó, iráni eredetű pásztornép fölött Rehimkuli Khán uralkodása idejében a khivaiaiak arattak győzelmet; nem csoda tehát, ha Nászrulláh, a kedvező körülményekből hasznot húzva, hatalmi befolyását a bal partvidékre terjesztette ki, hogy ott Bokhara régi igényeit ismét érvényre juttassa. Belkh, Khulm, Andkhai és Meimene tényleges bekebelezése nem sikerülhetett ugyan neki, és a szörnyű pusztulásnál fogva, melybe ezen vidékek jutottak, nem is sokat látszott azzal törődni, de amíg Jár Mohamed Khán hadjárata akadályt nem gördített számításai elé, a teljes felségi jogot gyakorolta ez apró khánságok fölött, melyek örömet fizettek évi mérsékelt adót, hogy az ily módon nagy tekintélyre jutott bokharai emír védelme alatt az afgán, perzsa és más túlkapások elől mentve legyenek.

Látjuk tehát, hogy Nászrulláh, nagysági hitében a körülmények által lehetőleg gyámolítva, minden időnként reá jövő bajok dacára, magát mégis a sehinsáh (királyok királya) sugárzó fényétől látta körülvéve. Ez ugyan épp oly nevetséges mint botor álomkép volt, de mégis elegendő arra, hogy a barbárt, aki homokpusztái által védve magát biztosnak érezte s a külvilágról mit sem tudott, arra indítsa, hogy az európai nagyhatalmak iránt oly kevélységet és vakmerőséget tanúsítson, mintha csak Khokánd vagy Khivával lett volna dolga. Szemben azon politikai kombinációkkal, melyekkel Orosz- és Angolország Transoxania határaihoz közeledtek, meg volt neki engedve e merész játékot büntetlenül űzni, ámbár csekély figyelem mellett már akkor is meggyőződhetett volna róla, hogy ama nagy-

hatalom árnyéka, mely észak felől Turánon át közeledett, idővel meghosszabbodik és az ő legközelebbi utódainak lételét elhomályosítani fogja. – Ami különösen Oroszországot illeti, ez már a megelőző századokban is állami közlekedésben állt Bokharával. A régi, még a középkorból fennálló kereskedelmi út Ázsia belsejéből a Volga mentében Moszkva és Novgorodig időnként az orosz fejedelmek s a bokharai khánok érintkezését szükségessé tette, de ez érintkezés csak egyszerű ügynökök által történt, kik kereskedelmi érdekekben a két hatalom között közvetítettek, és az első diplomatikai követség, e szónak európai értelmében, Negri úr vezetése alatt 1820-ban történt, mely alkalommal Meyendorff báró, e küldöttség egyik tagja által az első hiteles tudósítást kapjuk Bokharáról. Az orosz hódító seregek sorai ekkor még a pusztaság déli szélén kezdtek a homokból előbukkanni, mely alkalommal az oroszok csak Khokánd és Khivával bocsátkoztak a határ fölötti perlekedésekbe, de Bokharával már csak azért is maradtak barátságos lábon, mivel a khánságok ezen legjelentékenyebb és aránylag legerősebb részét mindaddig kímélni akarták, míg a kisebbek és gyengébbekkel nem végeztek.¹⁵ E politika mindenesetre egészséges volt és a szentpétervári udvar tovább is amellet maradt volna, ha Angolország, az ő vetélytársa az ázsiai hódítások mezején, Bokhara fontosságát nem fogván fel ily módon, nemhogy hódításokat tegyen, hanem hogy a már meghódítottat megőrizze, kedvet nem mutatott volna a Zerefsán melletti álammal való érintkezésre. Ezen Bokhara körül folytatott politikai vetélkedése két keresztyén európai államnak, mely, mint később látni fogjuk, az önhitt, büszke Nászrulláht félőrültté tette, angol részről 1832-ben vette kezdetét Burnes Sándor félhivatalos útja által. Oroszország a zseniális skót utazásának nagyobb fontosságot tulajdonított, mint amilyennek az valóban bírt. 1834-ben Szent-Pétervárból Demaison követ, 1835-ben pedig Vitkovics politikai ügynök ment Bokharába, állítólag hogy orosz rabszolgák megszabadítását eszközölje ki, de valósággal

azért, hogy az emírt az orosz cár részéről (ez a büszke Miklós^x volt!) a szokásos alázatos hangon színlelés nélküli barátság és ragaszkodás felől biztosítsa. Ezen barátságos biztosítás egyébiránt egészen időszerű volt, mert mialatt az orosz diplomatikai iratok a büszke Nászrulláht magas hangzású címzetteikkel csiklandozták¹⁵), azalatt az orosz fegyverek mindinkább közeledtek a pusztaság lakott részei felé, és az orosz ágyúknak a Jaxartes felől hallatszó dübörgésére Bokharában senki sem fordított figyelmet. Azon mód iránt is, mellyel a bokharai emír az orosz követéseket viszonzotta, az udvar feltűnő engedékenységet és türelmet tanúsított. Ha Nászrulláh valamelyik komornyikjának (mehrem) vagy háza valamely másik tisztjének nagy jövedelmű hivatalt akart adni, akkor követül küldte őt Pétervárra, hogy ott gazdag ajándékokat arasson és egyet-mást neki is hazahozzon. Más alkalommal azon megbízás adatott az ilyen ál-diplomatának, hogy az orosz kormánytól katonai tanítókat, ügyes bányászokat, vagy más mesterségben jártas embereket kérjen, kiknek szolgálatát az emír igénybe venni és gazdagon megjutalmazni akarta. Az ily gondolatok természetesen csak a pillanatnyi szeszély szüleményei voltak, mert különben miként engedhette volna meg a gyanakvó emír, hogy országát idegen tisztek járják be és puhatolják ki.¹⁶) Végre azonban az orosz türelmesség is elérte véghatárát. Afganesztánban az angolok ellenpártja megveretést szenvedett. Vezérük Doszt Mohamed Khán Bokharába futni volt kénytelen, és azon hírré, hogy az angol előőrsök már a bal part közelébe értek, Oroszország Bokharával tisztába akart jönni, s 1840-ben Butenieff őrnagy vezérlete alatt egy politikai és tudományos küldöttséget menesztett a Zerefsán melletti fővárosba. Ezen teljhatalommal ellátott diplomatának az volt feladata, hogy először is értesítse az emírt azon tiszta és érdektelen szeretetről, melyet a szentpétervári udvar mohamedán államok iránt, pld. II. Mahmúd Szultán iránt, midőn az az egyiptomi Mehemed Alival keveredett bajba, vagy Mohamed perzsa Sáh iránt már többször tanú-

sított; – oly szeretet, melyben Nászrulláh, is részesülhet, ha a következő kötelezettségeket magára vállalja: 1) hogy Oroszországgal sem nyíltan sem titokban ellenségeskedésbe nem lép; 2) hogy nem tart orosz rabszolgákat és megvédi minden orosz alattvalónak személyét épp úgy mint vagyonát is; 3) hogy nem kobozza el a Bokharában meghaló oroszok vagyonát, hanem azt hiány nélkül küldi Oroszországba; 4) hogy a bokharaiaknak szigorúan megtiltja, miszerint az orosz alattvalókon rablást vagy erőszakot el ne kövessenek, és hogy az e tilalom ellen cselekvőket szigorúan mégis bünteti; 5) hogy az orosz árukat csak egyetlen vám alá veti, mely az érték 5 százalékát nem múlhatja felül; 6) hogy az orosz kereskedők a bokharai területen nem lesznek kitéve semminemű nyugtalanításnak, hanem ugyanazon biztonságot és védelmet élvezhessék mint a bokharaiak orosz területen. – Ezen kikötések mellé orosz részről megfelelő előnyök és engedmények toldattak, és ha tekintetbe vesszük a roppant költséget, mellyel az orosz kormány ezen küldöttséget felszerelte, részben a küldöttség egyes tagjainak jelességét is, akkor nem lehet csodálnunk, hogy Szent-Pétervárbán Buteniefftól, ki Orenburgból az első májusi levegő lengésével indult útnak, egy fontos kérdés megoldását várták.

És még Oroszország, az ázsiai Oroszország is eléggé tapasztalatlan volt magát Nászrulláhval szemben bizonyos illúziókba ringatni! Vajon mit tudhatott a Bokhara trónján ülő esztelen dühönc a különbségről, mely egy egyszerű ügynök és egy teljhatalmú követ küldetése közt létezik? avagy talán hajdani, gyalázatos célokra használt kedvence, a 19 éves vezír Abdul Khálik, világosíthatta őt fel a császár levelének és Nesselrode gróf iratának tartalma felől? A fogadtatás s a megvendégelés, melyben az orosz követtség részesült, semmi kívánni valót sem hagyott ugyan hátra, de kereskedelmi tekintetben a követtség úgyszólván semmit sem eszközölt ki. Nászrulláh oly kegyelmes volt elfogadni a Neva melletti császári testvérenek ajándékait és baráti nyilatkozatait a követtség némely

tagjának mineralógiai ismereteit, is méltóztatott igénybe venni, de az orosz részről kívánt szerződés elfogadására semmiképp sem volt bírható. Majd győzelmes seregének élén Khokandba kellett sietnie, majd ezen, majd más teendője volt, és midőn Butenieff őrnagy Bokharában való nyolc havi tartózkodás után, mely idő alatt többször kísérlé meg, de mindig hasztalanul, kihallgatást nyerni, 1841. április 14-én végre elívatott, *hogy az emír kegyelmes szavait meghallgassa*, ezt lovagöltözékben a palota udvarában találta, midőn éppen lóra akart ülni, hogy ismét a khokándi hadjáratra menjen. Miklós császár rendkívüli és meghatalmazott követe most hevenyében azon közlést vette, miszerint ügyének elintézése a legfőbb asztalterítőre (desztur-khándsi)¹⁷ bízott, és Nászrulláh „minden jót” kívánva a kapun kilovagolt. Csak most vette észre az orosz követ, hogy milye megvetőleg bánt ő vele vagyis inkább császári urával ezen barbár. Az oroszok méltán felindultak az ily eljáráson, ámde mit gondolt Nászrulláh a nemzetközi közlekedés szabályainak ezen nyilvános megsértésével? Khokándban aratott győzelmei által hiúsága még nagyobb lett mint már előbb volt, és ő már valóban Dsengiz és Timur szerepéről álmódzott. Az angol invázió fenyegető veszélyétől is mentve látta magát, mert eközben megérkezett a kabuli katasztrófának, t. i. az angolok meggyilkoltatása és elűzetésének híre, és midőn látta, hogy az afgánok, kiknek irányában ő magát legalábbis Nagy Sándornak tartotta, egy európai nagyhatalom oly annyira dicsért, fegyelmezett serege fölött győzelmet tudtak aratni, vajon miért kellett volna félnie északi ellenségének haragjától, kinek főhadiszállása oly roppant távolságban volt az ő országának határaitól?

Vajon ki fog a mondottak után még csodálkozni rajta, hogy Anglia, mely az európai morál elveit még a megrozgott ázsiaiak irányában is figyelemben tartotta, Bokharával való politikai alkudozásaiban még kevesebb sikert aratott mint Oroszország, sőt magát még mélyebben sértve látta? Azon események, melyek által a brit kormány a

Zerefsán melletti fővárossal érintkezésbe jött, nagyon is újak és általánosan ismertek, semmint itt azokat részletesen előadnom kellene. Azon pillanattól fogva, hogy az angol-indiai seregek az Induson átmentek volt, elkerülhetetlenné vált az érintkezés Közép-Ázsiával s a közeledés Bokharához, a belázsiai iszlám-világ ezen hierarchiai és politikai középpontjához. Főleg két ok volt az, mely ezen érintkezést elkerülhetetlenné tette. Először is Bokhara belső rothadása és pusztulása dacára még mindig a hangadó hatalom volt a többi közép-ázsiai népeknél, mivel a transoxaniai régi uralkodók múltjának dicsfényéből a Zerefsán melletti khánok még mindig terjeszthettek néhány sugarat a szomszéd országokba. Amit Bokhara helyeselt, azt mindenki helyeselte, amit Bokhara szeretett, azt mindenki szerette. Angliának tehát, hogy a Szuleimán hegyláncra túl űzött – fájdalom! – nagyon is korai¹⁸⁾ és elhamarkodott, és éppen azért szerencsétlen kimenetelű politikájának alapját megvesse, először is Bokhara barátsága felől kellett magát biztosítania, mire nézve a kellő lépéseket elég korán meg is tette. Másodszor pedig azon már említett körülmény, miszerint Bokharában egy másik európai hatalom, t. i. Oroszország is ugyanazon célt tűzte ki magának, éppen ezen fővárost tette a vetélkedési harc színhelyévé, mely harc kimenetele Angliát annyival is inkább aggasztotta, mivel a netaláni megveretés esetében nem annyira az Afganesztánban foglalt állást, mint inkább a szép indiai császárság veszélyeztetésétől lehetett félni. Hogy ezen aggódás alaptalan, vagy legalább túlzott volt-e, a fölött nehéz volna már most hozni ítéletet, mivel azt csak a jövő fogja megmutatni. Nekünk itt az ily érzelmek létezésének történeti tényálladékát kell kiemelnünk, és eltekintve az e kérdés fölött nyilvánított saját egyéni nézeteimtől¹⁹⁾ épp ezen érzelmeket akarom felhozni mint az angol-bokharai érintkezés második indokát. Miután Burnes Sándor utazása nem bírt hivatalos jelleggel és inkább csak titkos politikai puhatolásnak nevezhető, Stoddart ezredesnek 1838-ban történt küldeté-

se Bokharába volt az első, mely által az angol kormány Bokharával érintkezésbe jött. Stoddart Mac-Neil J. teheráni angol követőtől azon megbízást kapta, hogy a bokharai emírt biztosítsa felőle, miszerint az angolok befolyásától Afganesztánban mintsem kell tartania. Sőt inkább Anglia késznek nyilatkozik Bokharával barátságos viszonyba lépni és az emírt lehetőleg gyámolítani, ha netalán országa idegen hatalom által támadhatnék meg. Ha már magában véve az sem volt helyesen téve, hogy a vakbuzgó Nászrullahnak, ki minden keresztényt teljes szívéből gyűlölt, baráti viszony ajánltatott, még nagyobb bajt okozott azon körülmény, hogy azon férfiú, kire e fontos küldetés bízott, erre legkevésbé volt alkalmas. Stoddart ezredes kétségkívül igen derék, korának minden erényeivel díszelkedő tiszt volt, de felinduló természete, nyers és szigorúan katonás modora és hajlíthatatlansága bizonyára jobb szolgálatot tett neki ezredének élén mint a diplomáciában. Ily tulajdonokkal természetesen semmire sem mehetett olyan zsarnokkal szemközt, amilyen Nászrullah volt; nevetséges nyakassága következtében nem akarta magát alávetni bizonyos szokásos illemszabályok-és szertartásoknak és már Bokharába való megérkezésekor felkeltette az emír ellenszenvét és haragját. Hogy egy hitetlen a „nemes Bokharában”, sőt a Rigesztánon is, hol mindenkinek gyalog kell járni, lovon mert sétálgatni, hogy az igazhitűek fejedelme előtt a szokásos tisztelgést megtagadta, s hogy végre a trón lépcsői előtt minden ajándék nélkül mert megjelenni, az már csakugyan sok volt a zsarnok Nászrulláh ingerlékeny természetének. Már két nap múlva az első fogadtatás után Nászrulláh által gyalázatos módon elfogatott és undorító börtönbe zárattott. Mint a tigris biztos zsákmányával úgy játszott az emír a szerencsétlen tiszttel. Majd kimondhatatlan kínokkal sanyargatta majd mindenféle kitüntetéssel halmozta el őt, mert a bánásmód azon hírek szerint változott, melyek az angoloknak állásáról Afganesztánban érkeztek. De az áldozatot a vérszomjas zsarnok karmai közül megmenteni

nem sikerült sem a szultán, a mekkai serif, a perzsa Sáh s a szomszédos fejedelmek kérésének, sőt Oroszország közbenjárásának sem, mely utóbbi követe, a már említett Butenieff által hasztalanul törekedett politikai ellenfelének eszközét a biztos romlásból kimenteni. Stoddart, aki a mohamedán vallás felvételére kényszerítettetett, de azt nyilvánosan megtagadta, ezen közel négy évig tartó kínzások és lealacsonyítások között megtartotta angol sztoikus természetét, míg végre egy honfitársa személyében szenvedéseinek is társat kapott, kinek kíséretében tette meg utolsó útját a vesztőhelyre.

Conolly Artúr kapitány, ez volt neve Stoddart bajtársának, Kabulból 1840. szept. 3-án indult diplomatikai küldetésével Közép-Ázsiába. Miután az angolok lassanként azon meggyőződésre jutottak, hogy a londoni és szentpétervári kabinetek diplomatikai alkudozásai nem fognak célhoz vezetni, és hogy az oroszok támadó politikájukat a három khánság irányában háborítatlanul folytatni szándékoznak, nem maradt más hátra, mint hogy éppen magukhoz a három khánság fejedelmeihez forduljanak, ezeket a fenyegető veszély felől felvilágosítsák és oda működjenek, miszerint mindhárman, t. i. Bokhara, Khokand és Khiva, véd- és dacszövetségben egyesüljenek és együttesen lépjenek a közös ellenséggel szembe. Ezen több századon át elkeseredett ellenségeskedésben élő országok szövetségére még csak gondolni is a lehető legésszerűtlenebb és legszerencsétlenebb eszme volt, de még ennél is szerencsétlenebb azon férfiú megválasztása, kire e tarthatatlan probléma megoldása bízott. Conolly, az oly nemesen és gyengéden érző ember, kinek lelke a legtisztább keresztyén eszméktől volt áthatva és kinek szemei előtt Ázsia minden rabszolgái megszabadításának, sőt az egész emberiség boldogításának eszménye lebegett, a világbéke ezen galambja lépjen alkudozásokba a közép-ázsiai uralkodói székeken ülő fekete keselyűkkel! És mégis így volt. Khivában^{XI}, hol Abbot és Shakespeare angol tisztok az orosz rabszolgák felszabadításának hu-

mán ügyében már előtte jártak, Alláhkuli Khán által barátságosan fogadtatott, de politikai törekvései épp oly sikertelenek voltak, mint lelkes igyekvése a rabszolgák felszabadításának kérdésében. A harcias özbegeknél a rabszolgák és az öntöző csatornák egyformán szükséges eszközei a mindennapi kenyér beszerzésének; a Bokhara és Khokánddal való szövetség kérdésében a Khán nem hitte, hogy idegen tanácsokra volna szüksége; az angol barátság jelül pedig azonnal gazdag segélypénzeket és fegyvereket kért. Conolly tehát Khivából bevégezetlen dologgal Khokándba ment, és pedig Bokhara elkerülésével az északi puszta-vidéken át, oly úton, mely tudtomra Dsizzáhnál végződik, és melyen előtte még nem járt európai ember. Fogadtatása Turkesztán ezen keleti részében nem kevésbé volt szívélyes mint Khivában. Mehemed Ali éppen háborút folytatott Nászrulláhhval, egy az európai fegyvereket és hadászatot ismerő tiszt megérkezése tehát nagyon kedves volt előtte, és azon reménye, hogy őt katonai dolgokban használhatni fogja, volt oka annak, hogy az idegent a legfényesebb vendégfogadásban részelteté. Hogy mily eredményre vezettek a Conolly és Mehemed Ali közt folyt alkudozások, arról semmit sem tudunk, miután a tiszt khokándi jegyzékei elvesztek. Nagy horde-rejűek aligha voltak, miután a kétes helyzet, melybe a khokándi fejedelem a háború következtében jutott, bizonyosan elvette minden kedvét a jövőre irányuló tervektől, és Conolly, aki itt sem talált kilátást sikeres munkálkodásra, elég meggondolatlan volt engedni Nászrulláh csalárd meghívásának és tisztelegni előtte Khokánd közelében, egy Mehrem nevű helység mellett felütött táborában. A gyanakvó bokharai emír ugyanis azt hitte, hogy Conolly ösztönözte keleti szomszédját a Bokhara elleni háborúra. Hogy őt a törbe csalja, Stoddartnak kellett földijét e lépésre felszólítnia, és ennél fogva nagyon könnyen érthető, hogy Conolly, kit khokándi barátai hasztalanul figyelmeztettek az emír gonosz lelkületére, alig érkezett meg a bokharai táborba, elfogatott és vagyonától meg-

fosztva, Bokharába vitetett, hogy Stoddarttal a szörnyű fogság sorsában megosztozzék. Kaye I. W. angol-indiai író, egy széles ismeretű és mesteri tollú férfiú, „Lives of Indian Officers”²⁰⁾ című művében néhány töredéket közölt Conollynak a börtönben írt naplójából. Ezek csak gyenge vázlatai a szomorú képnek, de azért az olvasót mégis mélyen megindítják, és elegendők arra, hogy nekünk bár csak gyenge fogalmat adjanak azon szenvedések és kínokról, melyeket e szerencsétlen európaiak utolsó, csaknem hat hónapi fogságuk alatt egy dohos, nedves és sötét lyukban, hideg és nedvességben, csak alig elegendő rongyokba burkolva, férgectől elárasztva, undorító ételen és folytonos halálfélelem mellett kiállniuk kellett. Addig, amíg az orosz követség Butenief vezetése alatt, kinek emberies törekvései a fogoly európaiak megszabadítására nem eléggé ismeretesek, Bokharában tartózkodott, addig csak gyenge sugára, de annak elutaztával ez utolsó szikra is kialudt. Nászrulláh, aki ez idő tájt hihetőleg biztos tudósítást kapott a kabuli katasztrófáról, látta, hogy undok magaviseletéért egy oldalról sem kell bosszútól tartania, a foglyokat, kiknek a halál óhajtott mentő volt, 1842. június 17-én²¹⁾ egy nyilvános téren nagy kíváncsi tömeg jelenlétében kivégeztette. Először Stoddart feje vágatott le; midőn a sor Conollyra került, a bakó szünetet tartott, mivel ez volt mondva, hogy ő kegyelmet nyer, ha az iszlámhoz áttérni hajlandó; de a kegyes ember ellenszenvvel mondá: „Stoddart mohamedán lett, és ti mégis kivégeztétek őt; én örömmel halok meg.” Egész türelemmel nyújtá oda nyakát a bakónak, ki egy csapással választá el a nemes főt, és a két vértanú élettelen teste közös sírba temettetett, melyet már előbb ástak meg szemeik láttára^{xvii}.

Ily véget értek a keresztyén nyugat első követői Clavijo szamarkandi útja óta Transoxania fővárosában, csaknem mondhatnánk az új világ első apostolai, mert bármi volt is indoka az angol kormány közbelépésének az Oxuson túl, annyi bizonyos, hogy ezeknek alapját nem a hódítási vágy, hanem a Közép-Ázsia civilizációjára való human törekvés

képezte, mely a legjobb védfal látszott lenni az északi vetélytárs túlkapásai ellen. Hogy a nyomorú Nászrulláh ily gonosz játékot mert űzni azon európai nagyhatalom irányában, melyről tudva van, hogy alattvalói megvédésére semmi áldozattól sem retten vissza, az természetesen elsősorban azon csapásoknak tulajdonítható, melyeket e hatalom a Hindukus völgyeiben szenvedett.

Ha az angolok Kabulban lettek volna, Nászrulláh aligha merészli a népjognak ezen, még a mohamedán törvények szerint is vétkes sértését elkövetni, és ha mégis megtette volna, akkor a méltó büntetés egy Belkhen és Kársin keresztül intézett brit invázió által aligha maradt volna el. Másodízben pedig a zsarnok rút tettének büntetlenségét a két nagyhatalom szerencsétlen vetélkedésének köszönhetette. Az emírt jobb irányra téríteni senkit sem illette volna inkább Perzsiánál, melynek alattvalói százezerszámra epedeztek bokharai fogságban. Ámde ezen ország soha nem rendelkezett a kellő eszközök fölött, és miután Oroszországhoz való vonzódása nem volt titok, miként erősbíthette és nagyíthatta volna Anglia vetélytársának eszközét?

Ily körülmények által gyámolítva Nászrulláh e szomorú esemény után még sokáig fertőztethette undok tetteivel a trónt, melyet elfoglalt. Az említett angolokon²²⁾ kívül még az olasz Giovanni Orlando, Flores Naselli s a görög Joseph estek áldozatul vérszomjának. Az elsőt a vándorlási kedv bírta reá, hogy egy khokándi követ társaságában, kivel Konstantinápolyban ismerkedett meg, a távol Khokándba utazzék, s e várossal együtt ő is Nászrulláh kezébe esett. Egy ideig ez mint udvari órát alkalmazta őt, de midőn egyszer a zsarnok órájának kerékművében zavar állt be, Orlando odahívattott, és büntetésül „az ő élete órája állíttatott meg a bakó által.” A második, foglalkozására nézve katona, kit hihetőleg földijének, Avitabile tábornoknak Redsit Szingh szolgálatában talált fénye sorsa vonzott a távol keletre, éppen az angolok kivégeztése után rövid időre érkezett Bokharába. Ő katonai is-

mereteit az emír szolgálatában akarta értékesíteni, ámde minden nyelvismeret nélkül jött az országba, és mivel a csalárd Abdul Számed Khán, az európaiak ezen megrögzött ellensége, benne vetélytárstól félt, már megérkezésének első hetében mint kém vádoltatott be és csakhamar ki is végeztetett. A harmadik Conolly szolgája volt, és habár magát mint a szultán alattvalója igazolta, mégis halnia kellett még ura előtt. Mit is gondolt Nászrulláh a szultánnal, kit vallási szükségességből az egyház fejének ismert ugyan el, de kit világi nagyságra nézve felülmúlni vélt? Hiszen még a főúr egy moszlim alattvalója is áldozatul esett a zsarnok vérszomjának! Musztafa Csaus, kit Resid Pasa küldött Bokharába az emír kérelmére katonai oktató minőségében, már néhány havi ott tartózkodás után vallástalannak találtatott, a börtönbe vettetett, és mivel a törvények szigora fölött panaszkodni mert, ki is végeztetett. Semmi, éppen semmi sem volt oly szent a nyomorult zsarnok szemeiben, hogy dühének kítőréseit és vágyakodó természetét megfékezhetné volna. Midőn Doszt Mohamed Khán, az angolok által szökésre kényszerítetvén, családjával együtt Nászrulláh udvarán keresett menedéket, Szultán Dsánnak, Doszt Mohamed legifjabb fiának feltűnő szépsége mindjárt az első találkozás alkalmával felkelté az emír gyalázatos szenvedélyét, és a vendégszeretetet törvényének szentsége dacára, melyet még Ázsiának legvadabb barbárjai is csak nagyon ritkán szoktak megsérteni, elég piszkos volt, e szép gyermeket (Szultán Dsán ekkor 14 éves volt) magától az atyától kérni el. Doszt Mohamed, ki előtt a kéjenc undok szenvedélye nem volt ismeretlen, gyermekét gyors futás által akarta megmenteni, mely azonban nem sikerült. Szultán Dsán bátyjával Ekber Khánnal együtt utolérgetett, kétségbeesett ellenállása dacára elfogatott és Bokharába vitetett vissza. Hogy itt mi várt rá, ezt nem lehet és nem is kell megmondanom. Doszt Mohamed maga is csak nagy bajjal menthette ki magát a szörnyeteg körmei közül. A bokharai iszlám tiszta kútfeje aligha gyönyörködtethet-

te őt nagyon, ha későbbi tiszteletteljes angol fogságát Loodianáhban összehasonlította azon vendégszeretettel, melyben őt egy hitrokona és szomszédos fejedelmi társa részesítette és amint később látni fogjuk, e gyalázatos bánásmódért vénségében bosszút is akart állni.

Nászrulláht magát azonban e méltó bosszú már nem érte. Külellenségei nem voltak azon helyzetben, hogy őt számadásra vonják, és mint látni fogjuk, az ő utódának kellett meglakolni bűneiért. Benn az ország belsejében, t. i. Bokharában, minden meg volt dermesztve az ijedelemtől. Az atyák erőszakkal látták fiaikat és leányaikat az Arkba (palota) hurcoltatni, anélkül, hogy az elégtelenségnek csak egy hangját is merték volna hallatni, mert a mollákh népe, mint a pásztor az ő nyája fölött. A negyvenes évek elején (a pontos évszámot nem lehetett kipuhatolnom) az elégtelenségnek egy nagy pártja alakult, melynek élén Nászrulláh legidősebb fiát, aki mint kijelölt trónörökös Karsi helytartóságának tisztét viselte, hitték állni. Már a legcsekélyebb gyanú elegendő volt arra, hogy az összeesküdtek közül több mint negyven a bakónak átadassék, Mozaffár-eddin pedig – ez volt Nászrulláh fiának neve – Kerminéhbe tétetett át, hol csak kis hatásköre volt és atyja közvetlen közelében lévén jobban megfigyeltetett. Minél inkább haladt előre az utóbbi éveiben, annál gyakoriabbak és hevesebbek voltak dühének kitörései, melyek 1860-ban harmincnégy évi uralkodás után véget is vetettek életének. A khokándi gyakori felkeléseken kívül, úgy mondják, különösen azon megátalkodott harc, melyet Sehri Szebzen lakó sógora Velinaám viselt ellene, kínozta őt halálra, és csak midőn már utolsó vonaglásai-ban feküdt, érkezett meg e vár bevételének híre. A zsarnok, ki már csak alig volt ura érzékeinek, azon parancsot adta, hogy lázadó sógora minden gyermekeivel együtt megölessék; de mivel szemei már nem bírtak jóllakni a kiontott véren, saját nejét, Velinaám nővérét hívatta magához rövid idővel halála előtt. A szegény asszony, két

gyermek anyja, reszketett; de ez nem indította meg a haladokló zsarnokot; ott ágya közelében fejeztette őt le, és elkeseredett ellensége nővérének vérére bámulva adta ki undok lelkét.

JEGYZETEK

¹⁾ Ez egy régi nigúr közmondás, mely a Kudatku Bilik kéziratában, kis változással az özbekék és turkománoknál még ma is előfordul.

²⁾ *Bai* megfelel az oszmán *bei*-nek. A Tádsikok és néha a bokharai özbekék is *bi*-nek mondják.

³⁾ Köktás (azaz: a zöld kő), melyről már volt említés téve, csak az Asztarkhánidák alatt nyerte vissza régi jelentőségét a koronázási szertartásnál. A Sejbánidák, hogy minden Timúrról maradt hagyományt elkerüljenek, Bokharát tették fővárosukká, és a Köktáson szokásos trónfelállítás kiment a divatból.

⁴⁾ Bár Bokharában azt hiszik, hogy Nászrulláh maga idézte elő atyja halálát, ami az ő jelleménél fogva éppen nem valószínű.

⁵⁾ Lásd: „Travels into Bokhara by Lieut. Alexander Burnes;” London 1834; Vol. II. 361. 1. Hét évvel később „Cabool, a personal narrative of a journey to and Residence in that city” cím alatt megjelent művének 250. lapján joggal jegyzi meg ugyanazon szerző: „His (Nasrullah’s) acts of tyranny are so audacious and so numerous that I have never ceased to congratulate myself at having passed so successfully through his kingdom.” – Azaz: Nászrulláh zsarnoki tettei oly merészek és számosak, hogy én mindig szerencsésnek mondhatom magamat afölött, miszerint bántalom nélkül mehettem át országán.

⁶⁾ Ájáz Báí a Topcsibási (tüzérfőnök) tisztét viselte és ropant vagyont gyűjtött. Nehogy Nászrulláh kegyvesztésének hírtelen tudtul adása által e vagyont elveszítsé, magához hívatá az ősz szolgát, egy díszruhát és egy gazdagon ékített turkomán lovat ajándékozott neki, és midőn az így kitüntetett távozni készült, a kapuig kísérte őt, sőt lovára is fel akarta segíteni. Az ősz ember észrevette a haragot, mely e színeskedés alatt rejtett, ura lábaihoz borult és könyörgött, hogy inkább azonnal megbüntessék. Nászrulláh felemelte és megölelte őt, és ily áruló módon csillapította a szegény ember jogos balsejtelmét.

⁷⁾ Azt beszélték nekem Bokharában, hogy ezen emberek mialatt keresztbe font karokkal állni látszottak, bokharai öltö-

nyük hosszú bő ujjában titkos jegyzeteket csináltak, hogy a hallottakat szóról-szóra bejelenthessék.

⁸⁾ Ezen szörnyű börtön Sziáh csáh (fekete kút) vagy Ken-ne Kháne (kullancs-ház) név alatt ismeretes. Ez tozsg az említett férgektől, melyek – ha áldozat hiányzik – húshulladékkal s a levágott állatok beleivel tápláltnak. Az elítéltet megkötözve állították bele, hogy a férgek harapásai ellen ne védelmezkedhessék.

⁹⁾ Teubel azalatt, míg Báber Sejbáni legyőzésére Szamarkandba ment, otthon tudvalevőleg fellázadt és magához ragadta Endidsánt, de azután csakhamar legyőzetett Bábernek anyai részről való rokonai által.

¹⁰⁾ Én itt khokándi útítársaim szóbeli tudósításait követem, mert Khokánd legutóbbi múltjáról teljesen hiányában vagyunk a történelmi kútforrásoknak.

¹¹⁾ Hogy e kegyetlen tettet kimentse, Naszrulláh azon hírt terjesztette, hogy Mehemed Ali saját anyjával tilos viszonyban élt és így a Korán szerint halált érdemelt.

¹²⁾ A kipcások, kik jelenleg csak csekély számban tartózkodnak a khokándi khánság északkeleti részén, a legvitézebb és legharciasabb török törzsnek és azon mongolok utódainak tartatnak, kik hajdan Dsete-Mogúl név alatt Timurral oly elke-seredett harcot folytattak és később Júnisz Khán fiai alatt Turkesztán ezen keleti részét hatalmukba kerítették.

¹³⁾ Mehemed Ali Khán családjának genealógiai viszonyait illetőleg lásd: „Utazás Közép-Ázsiában” című művem 311. l.

¹⁴⁾ Noha mindketten özbegek és közös törzsvizonyokkal bírnak, Bokhara és Khiva török lakói mégis már évszázadok óta elke-seredett ellenségeskedésben élnek egymással. A bok-harai özbeg nyugati törzsrokonát bárdolatlannak, durvának és barbárnak tartja; míg ez utóbbi amazt ravasznak, csalárdnak, szóval a tádsik minden bűnével díszelkedő embernek tekinti.

¹⁵⁾ Oroszországnak megvolt azon jó tapintata, hogy a „si fueris Romae” stb. féle elvet soha sem tévesztette szem elől. Keleti fejedelmek irányában szigorúan megtartotta a keleti illem és irány szabályait. Zaleszoffnak az Oroszország és Bokhara közt 1836-tól 1843-ig folyt diplomatikai érintkezésekről írt művében az udvari levelezés példaként Perowskynak, Orenburg akkori katonai kormányzójának egy irata van közölve, melyben az emír következőleg címeztetik: „Minden bölcsesség és törvény magyarázójának, a nagyratisztelt, egészen tőkélyes, dicsőséges és nagy Emirnek (már mint Nászrulláhnak); a szelíd Khakán

ezen sarjának, a tudományosság, a rend és a hír ezen közép-pontjának, ezen minden boldogságot árasztónak őszinte tiszteletünk és hódolatunkat nyilvánítjuk! Őrizze meg őt a felséges és mindenható isten az uralom és boldogság trónusán minden vihar és viszontagságtól és adjon neki hosszú életet!” (Lásd: *The Russians in Central-Asia*. Translated from the Russian by John and Robert Mitchell. London 1865. 409 l.)

¹⁶⁾ Később, Butenieff jelenlétekor, egy orosz tudományos expedíció tett ugyan kirándulást Szamarkand hegyes vidékébe, de a vizsgálódó urak, mint valami veszélyes kémek, minden lépten-nyomon gondosan őriztettek, úgy hogy Lehmann és Jakovleff munkái valóban csodának tekinthetők.

¹⁷⁾ Desztur-khán, azaz: asztali szertartás, tulajdonképpen az abrosz, melyet Közép-Ázsiában az ételek alá terítenek, de jelenti egyszersmind azon szokást is, mely szerint minden vendégnek, midőn a házba lép, asztalt terítenek, melyről minden körülmény közt kell valamit ennie. Deszturkhándsi azon férfiú, kire e szolgálat bízva van.

¹⁸⁾ Azt mondom korai, mert ha az angolok előbb a Szutledsen átmentek, uralkodásukat Pendsábban megerősítették s az afgánokat több évi közvetlen megfigyelés által jobban megismerni tanulták volna, akkor az Afganisztánban tett hadjárat bizonyára nem ért volna oly szomorú véget. Minden valószínűség szerint pedig e hadjárat egyáltalán nem is jött volna létre.

¹⁹⁾ A nagyobb munkák, melyeket e kérdésre nézve köz-zétettem, a következők: 1) 1867-ben megjelent: „Vázlatok Közép-Ázsiából” című művem utolsó fejezete; 2) „Unsere Zeit. Deutsche Revue der Gegenwart” című folyóirat egyes füzetében, és pedig: 1868. novemberi és decemberi füzete; 1869. júliusi füzete; 1870. februári, májusi és novemberi füzete, végre 1871. novemberi füzete. Továbbá a Dr. Andrée által szerkesztett „Globus” című földrajzi folyóiratban, XX. köt. 81, 105. és 122. l.

²⁰⁾ Ezen mű két kötetből áll és Londonban 1867-ben jelent meg Straha és társánál.

²¹⁾ Ezen dátumot Kaye adja fent említett művében. Ferrier tábornok „History of the Afghans” című művének 460. lapján. Június 24-dikét említi és pedig Akhundzáde állítása alapján, ki a kivégeztetés napját nem egész biztonsággal a Dsemáziul-evvel vagy a Dsemáziul-száni másodikára teszi, ami azonban téves, miután a kérdéses hónapok kezdete a Hidsra 1258-ik évében május 12-ikére, illetőleg június 10-ére esik.

²²⁾ Dr. Wolff József hittérítő, egy sajtóságos, de mindenestre bátor ember, azt beszéli „Sendung nach Bochara” című művének Dr. Anthor Eduárd által eszközölt német kiadásában (Lipcse, 1846. I. köt. 294. 1.), hogy Wyburt hadnagy Khivába vezető útján elfogatott, turkománok által Bokharába vitetett, ott több évig fogva tartatott és rövid idővel Stoddart megérkezése előtt kivégeztetett. – Máshonnan vett értesítések ezen ember sorsa felől nem egyeznek meg Wolf tudósításaival. Wyburt, aki a nyelv és a szokások minden ismerete nélkül ment neki a pusztaságnak, Teheránban hasztalan lőn figyelmeztetve a bizonyos halálra, melybe rohan, ő szenvedélyét követte és már a sivatagban találta meg szomorú végét.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: Naszrollah emír néhány hónap alatt végzett két bátyjával, Hosszein és Omár emírekkel, majd pedig valóban óriási vérfürdőt rendezve ragadta meg a hatalmat.

^{II.}: Vámbéry tipikusan 19. századi gondolkodóként itt két csoportra osztja az iszlám világot: azokra, ahol a nyugati hatások valamilyen foka következtében az általa üdvösnek vélt modernizáció és haladás érezhető, ide sorolja kedvenc muszlim államát, az Oszmán Birodalmat, és meglepő módon Perzsiát is, melyet más műveiben menthetetlenül elmaradottnak tart. Ám meglehet, hogy itt csak Közép-Ázsia helyzete Naszrollah emír korában sarkallta őt erre a Perzsiával szembeni kedvező véleményre.

^{III.}: Sahr-e szabz, Tímúr egykori központja a 19. század során önálló fejedelemségként, negyedik hatalmi központként vált ki a Bukharai Emirátusból. Sahr-e szabz 1868-ban, az orosz hódítás után közvetlen orosz megszállás alá került, és nem csatolták vissza Bukharához.

^{IV.}: Khokand a 18. század elején vált ki Bukharából, 1709-től datálható a kokandi Ming dinasztia kánjainak sora.

^{V.}: Zerafsán Bukhara folyója, és Vámbéry e megjegyzése nyilván a Bukharai Emirátusra vonatkozik.

^{VI.}: A Khokand kánok saját hagyományaik szerint Tímúrra vezették vissza dinasztiájukat. Igaz, Bábur ágán keresztül, aki nek valóban voltak dzsingiszida-öködejida ősei.

^{VII.}: ‘Abbász Mírzá (1788–1833) Fath ‘Alí iráni uralkodó legidősebb fia, kijelölt örököse, nagy tehetségű katona és politikus volt, aki azonban még apja életében meghalt.

viii.: Perzsia 1836–1838 között vívta meg első sikertelen heráti háborúját, mely korábban hozzá tartozott, és csak a 18. század derekán, Náder Sáh halála (1747) után szakadt le róla. A perzsákat a heráti emír angol segítséggel verte vissza, akik attól tartottak, hogy a perzsákon keresztül az oroszok befolyása növekszik meg Herátban.

ix.: Az első közép-ázsiai orosz expedícióra még Nagy Péter cár korában, Khíva ellen került sor 1723-ban, mely orosz vereséggel és az egész orosz expedíciós hadsereg lemészárlásával végződött.

x.: I. Miklós cár (1825–1855)

xi.: Khíva városa Közép-Ázsia közismerten legnagyobb rabszolgapiaca volt a 18–19. században, és a khívai kánnak nagyon komoly bevételei származtak a különböző türkmén nomádok által elrabolt orosz, perzsa, bukhari, afgán rabszolgák eladásából.

xii.: Hogy Közép-Ázsiába milyen nehéz volt európainak bejutni, a kivégzett Stoddart és Connolly esetén túl jó példa a híres magyar orientalista, Kőrösi Csoma Sándor története is, aki magát örmény kereskedőnek kiadva jutott csak be rövid időre Szamarkandba.

XIX. EMIR MOZAFFÁR-EDDIN ÉS A ROMANOFF HÁZ

1277 (1860) – 1287 (1870)

Azon régi keleti közmondás, mely szerint „az atyák eszik az egrest és gyermekeik foga vásik meg tőle”, csak ritkán teljesedett be oly mértékben és oly meglepő gyorsasággal, mint Mozaffár-eddin Khánnál, Nászrulláh fia és utódánál. Az igazságos Nemesis erős északi szél szárnyain már a bűnös életében sietett ugyan az Oxus partjai felé, de midőn odaért, a halál bosszuló karja már megelőzte őt, és az apa és uralkodó bűneiért a fiúnak koronájával, az országnak függetlenségével kellett lakolnia. Fiatalságának első éveit Mozaffár-eddin Kársiban, a bokharai Dauphinée s a Mangitok főszékhelyén töltöt-

te, hogy – mint egykor atyja – itt a törzsrokonok között tanulja meg az uralkodás mesterségét. Már korán kitűnt ő azon szorgalom által, mellyel tanulmányait űzte, nem kevésbé pedig kitűnő tehetsége által is, és hogy ő valóban alapos képzettségű mohamedán, természetesen e szónak turkesztáni értelmében, arról e sorok írójának volt alkalma személyesen meggyőződni. Mindamellett amint mondják, Mozaffár-eddin már korán mintegy tövis volt atyja szemében. Ez ugyanis atyja iránt követett saját gyálázatos eljárásából következett, fia személyében mindig csak a veszélyes vetélytársat látta; szeme előtt mindig egy Kársi felől közeledő összeesküvés kísértete lebegett, és hogy ezen folytonos nyomasztó aggodalomtól megszabaduljon, fiát Kermineh helytartójává nevezte ki, hogy egészen közelében legyen és lépteire jobban figyelhessen. Itt maradt Mozaffár-eddin 1842-től egészen atyja haláláig és pedig meglehetősen visszavonultság és kegyvesztésben, és innen lépett Transoxania trónjára, hogy a történelemben az önálló uralkodók hosszú sora, kik a Számánidáktól kezdve s annyi dinasztiahoz tartozva ezer éven keresztül uralkodtak a Zerefsán mellett.

Egyébiránt nem lehet egész feltétlenül állítani, hogy Mozaffár-eddin egyéni jellemét illetőleg éppen nem lett volna némi részben oka azon szerencsétlenségnek, mely uralkodói házárt érte. Mindenkor és mindenhol nagy különbség szokott lenni a koronaherceg s a későbbi uralkodó jelleme közt. Mint *emír* Mozaffár-eddin is elvesztette az egykori *kette töre*¹ békeszerető molláhtermészetét és azonnal trónralépte után újra megkezdte a harcot a lázadó Sehri Szebz ellen, mely város az ő atyja halála után azonnal újra kitűzte a lázadás zászlaját. Ez volt első fegyvertette, de törekvései épp oly eredménytelenek voltak mint atyjáé, és ő éppen Csirakcsinak, Sehri Szebz egyik várának ostromával volt elfoglalva, midőn a khokándi események őt új háborúba bonyolították és itt is azon politika folytatására kényszerítették, melyet atyja saját és egész Közép-Ázsia kárára kezdett. Muzulmán Kul, aki, mint olvasóim

emlékezni fognak, Khokándban az uralkodást kezei közé ragadta, eközben egy tör által, melyet a bokharai érdekek béreltek, eltételezett láb alól, és a korona Mehemed Ali harmadik unokájának, t. i. Khudájár Khán hercegnek birtokába ment át. Ezen gyenge, félénk herceg Nászruálláh közvetlen felügyelete alatt neveltetett fel a bokharai udvar minden bűneivel. Ő tehát mindenk fölött Bokharát kedvelte és még az egyszerű, de nem romlott Khokánd trónjáról is a Zerefsán melletti kétszínű főváros finomabb orgiái után vágyakodott. Ha a fehér nemez Fergánában nem igen felelt meg ízlésének, még terhesebb volt rá nézve azon fejedelmi kötelességének teljesítése, mely őt hadserege élén gyakran hívta a Jaxartes alsó folyásánál előnyomuló oroszok ellen. Azonfelül ő egyik megveretést szenvedte a másik után észak vitéz fiai részéről és egymásután vesztette el várait. Ak-Meszdsid, melyen ekkor Peroffsky várának orosz neve alatt már a Karakús (fekete madár, szerencsétlenség madara, sas) zászlója lobogott, éppen visszahódítandó volt, és midőn Khudájár egy szokás szerint eredménytelen vallási háborúból visszatért, fővárosa kapuit zárva találta, mivel távolléte alatt Molla Khán nevű bátyja őt a tróntól megfosztotta és a Bokharába való menekülésre kényszerítette. Ha Mozafáreddin, az arab közmondást, mely szerint „a béke minden ítélet közt a legjobb”, követve a Mehemed Ali családjában kitört háborút békésen intézi el és háza védencét csak csendes vendégszeretettel kínálja meg, akkor több mint egy kellemetlenségnek vette volna elejét. Ámde mint minden ázsiai fejedelem, úgy ő is „a világhódító” címe után vágyakodott és felhasználva Khudájár segélykiáltását, gyorsan elhagyta Sehri Szebzet, hogy nagy sereg élén Khokándot meghódítsa. Ezen első Hadjárat alkalmával ismét a titkos tör végezte a nyílt fegyver feladatát. Molla Khán a Bokhara pártján állók által, kik közé saját szolgálai is tartoztak, egy éjjel ágyában meggyilkoltatott, és míg az ő buzgó párthívei, a Kipcsákok, kik Khokándban a hangadók voltak, Sáhmurádot, Khudájárnak irántuk hajlandó

öccsét készültek a trónra ültetni, azalatt Mozaffár-eddin ez utóbbit ismét visszaültette helyére és megindult hazafelé Bokharába. Azonban védenice csak négy hónapig bírta magát tartani ismét visszanyert állásán, és midőn a bokharai emír védúri szerepében magát így kigúnyolva látta, nem maradt rá nézve más hátra, mint hogy tekintélye helyreállítására annál nagyobb erőhatalommal induljon Khokánd felé és ott megkezdett politikáját minden áron keresztülvigye. Miután szerdári kulját (főparancsnok), Sáhrúkh Khánt 4000 emberrel és Mehemed Haszan Béget 30 ágyúval előre küldte volna, maga néhány száz Tekke-turkomán kíséretében indult kelet felé azon erős elhatározással, hogy nem tér vissza, míg a kínai határig mindent uralkodói pálcája alá nem hódított. Ily rendelkezésekkel szemben Khokánd is a legvégsőre tette meg készülleteit. A Kipcsákok, e khánságnak legharciasabb eleme, késznek nyilatkoztak a védelmükbe ajált trónkövetelőért minden kockára tenni, és habár ők az emír túlnyomó serege, de különösen egész Közép-Ázsiában nagy hírnek örvendező tűzérsége elől mindenütt kitértek, úgy hogy ez háborítatlanul hatolhatott egész Osig, mégis Mozaffár-eddinnek nagy hűhóval kikiáltott sikere csak nagyon illuzórikus volt. Az egész *szörnyűséges* hadjáratban mindkét részről összesen talán száz ember esett el, és a magát második Timurnak képzelő bokharai uralkodónak serege az egyik helységből még csak alig vonult ki, midőn a Kipcsákok abba már ismét bevonultak s a bokharai hatóság minden nyomát eltörölték. A játék végeredménye az lett, hogy Khokánd két részre osztatott. E khánság keleti része, t. i. Oóستól Mehremig, a Kipcsákok védencének jutott, míg az északi rész, t. i. Óratepétől Taskenten túlig, Khudájár Khán főhatósága alá rendeltetett, aki azonban Szamarkandban ütötte fel főszékhelyét, hogy védurának egészen közelében legyen.

Ha Mozaffár-eddin ezen védelmi és hódító politikájának alapját csakugyan a hadi erők szövetsége vagy egyesítésének eszméje képzezte volna a Jaxartes alsó fo-

lyásánál előre nyomuló idegen ellenség feltartóztatásában lelte volna célját, akkor a szomszéd ország ellen intézett támadása némileg még mentségre találhatna. Ámde neki esze ágában sem volt a jövő politikáját üzni, sőt e cselekményének főrugója, t. i. nevetséges kincs- és dicsvágya, ahelyett hogy őt jövőre biztosította volna, csak annyival is inkább siettetette romlását, mivel a Khudájár Khán fölött gyakorolt véduraság őt oly ellenséggel állította szembe, mellyel nem ő, nem Közép-Ázsia, hanem az egész iszlám sem mérkőzhetett.

Oroszország, mely az 1839-i Peroffsky-féle expedíció szerencsétlen kísérlete s a diplomatikai küldetések eredménytelensége után működési vonalát az Aral-tó délkeleti részéről a Jaxartes partjaihoz tette át, ez idő tájt már a khokándi terület lakott részéig hatolt. 1847-ben a Turgái folyó mellett Orenburg vára, a rá következő évben pedig a Kárábut mellett Kárábuták vára építtetett²⁾. Azon nézet, miszerint az Oxus képezi Turkesztán belsejében a közlekedés fő erét s a legjobb vízi utat, nem bizonyult helyesnek³⁾ és ennél fogva a Jaxartest kellett e célra választáni. Peroffsky tábornagy, Orenburg főkormányzója, 1847-ben Schulz kapitány által az utóbb említett folyó torkolatánál az Aralszk erődöt építtette, mely természetesen nagyon bántotta a Khivai özbegeket, de melytől dacára ismételt erőlködéseiknek sem tudtak megszabadulni, és így egészen nyugodtan kellett nézniük, mint terjeszti ki az orosz sas szárnyait, melynek baljóslatú árnyéka a jövőjük egét sötétséggel fenyegette, a Jaxartes balpartján. Miután az Aralszk erőd, mely később az 1-ső számú erődnek nevezetett, biztos kiindulási pontot képezett, könnyen lehetett előre látni, hogy a 2. és 3-ik s a következő számú erődök sorban fognak egymásra következni, s hogy az előre nyomuló orosz hadcsapatok csakhamar érintkezésbe fognak jönni Khokánddal, mint azon hatalommal, mely ezen vidék fölött névleg uralkodott. Kezdetben az Ak Meszdsid nevű khokándi vár őrsege volt az, mely magára vállalta a háládatlan feladatot, miszerint elzárja az északi óriás előőr-

sei előtt az utat, megtámadván majd az oroszokat, majd az ő védelmük alatt álló kirgizeket, de természetesen szokás szerint nagy veszteséggel veretett vissza. Ezen ingerkedés több éven át húzódott keresztül. Miután a khokándiaknak csak kisebb orosz hadosztályokkal volt dolguk, az orosz fegyverek túlnyomó hatalma nem gyakorolhatta az ije-delem kellő benyomását, míg ellenben a muszkák a szokásos cselekkkel s a vidék hadászati viszonyaival megismerkedvén, jó előiskolát végeztek turkesztáni hódításaik számára. Eközben megérkeztek a folyam bejárására szánt gőzhajók, melyek Svédországból az Aral-tóhoz szárazföldön szállítottak, a kháhrezmi tenger sötétzöld hullámaiba. Kőszén hiányában a gőzösöket a *Szakszaul*⁷ nevű csomós kemény fával kellett fűteni; ámde mindazon nehézségek dacára, melyekkel a gőzjárműveknek az ó klasszikai folyam hullámaiból eleinte hasítaniuk kellett, azok mégis teljesen megfeleltek a kijelölt célnak. Blaramberg ezredes 1852-ben megindult egy szemlélő csapattal. Ak Meszdsid vára felé, maroknyi embereivel egész a vár faláig hatolt, és habár e vakmerő vállalat – miután ő 250 mérföldnyire bátorkodott távozni az orosz határtól – nem vezethetett is eredményhez, annál fényesebb jutalmat talált a rákövetkező évben tett komoly támadás. Az expedíció ekkor már valamivel nagyobb mérveket öltött⁸). Egy rendkívül forró tavasz közepén az oroszok a nagy pusztaságnak leginkább lakhatatlan részein keresztül Orenburgtól az 1-ső számú erődig hatoltak, hogy innen a Jaxartes jobbpartján Ak Meszdsidbe jussanak, míg a „Peroffsky” nevű gőzös a folyamon követte lépteiket. A nyomasztó hőség, a sűrű szúnyog- és sáskasereg, a magasan lobogó pusztai tűz, misem tarthatta fel útjukon északnak elszánt fiait. Ak Meszdsid körülzároltatott, és a harc ezen a turkesztáni földön fekvő első helység fölött ezennel kezdetét vette. Peroffsky tábornok előbb békés megadásra szólította fel a khokándokat⁹); de ők azt válaszolták, hogy mindaddig ellen fognak állni, míg portartójukban egy szemernyi por, utcaíkon egy keszek (göröngy, melyet kövek hiányában

hajigáltak) lesz található, és míg kardjaik vasa és szuronyaik hegye széttörve nem lesz. És a küzdelem mindkét oldalról csakugyan erélyesen folyt, és csak miután az orosz tüzéség s földfalakon több helyen rést lőtt és az őrség a szakadatlan tüzelés következtében nagyon sokat szenvedett, csak akkor nyomulhatott be 1853. augusztus 8-án az első rohamcsapat a magyar eredetű Erdélyi⁶⁾ hadnagy vezérlete alatt a várba. A khokándiak még mindig védelmezkedtek lépésről lépésre ritka vitézséggel, noha vezérük Medveli⁷⁾ (Mehemed Veli) mindjárt a csata kezdetén elesett volt hívei élén; csaknem az összes parancsnokok halva maradtak az ütközet terén és csak kevesen találhattak a szökésben menedéket. Ez volt az első, úgy hadászati mint politikai tekintetben nagy fontosságú hely, melyet az oroszok a pusztá északi szélén meghódítottak, de egyszersmind az első és egyúttal utolsó bizonyítéka ama hősieis önfeláldozásnak, melyet a közép-ázsiaiak a betörő idegen irányában kifejtettek.

Ak-Meszdsid eleste után egy év sem múlt el, melyben a khokándiak e hely visszavételére gyakori és ropant erőlködéseket nem tettek volna⁷⁾, anélkül azonban, hogy céljukat elérték volna, habár épp ezen időszak, t. i. 1853 és 1856 közt, lett volna a legalkalmasabb a veszteség helyrehozására. Ugyanis Oroszország épp ekkor volt kénytelen óriási testének minden tagjából összeszedni s a Krímben összpontosítani az erőket. Ázsia messze déli vidékein fekvő birtokaira ekkor nem igen gondolhatott, és ha Közép-Ázsia fejedelmei, akik előtt a Szevasztopol körül folyó csaták nem maradtak titokban, a közös érdekeiket fenyegető veszély tudatában csak rövid ideig tudták volna az egység politikáját űzni, akkor még könnyű játék lett volna nemcsak meghódítani az épített erődöket, hanem az oroszokat egész a pusztá északi széléig visszanyomni is; és ezt annyival is inkább, mivel Izzet Kutibár⁸⁾, a kirgiz pusztai fejedelem, épp ekkor ásta volt alá az orosz felsőbbiséget a kis s a középső hordában. Hogy azonban

mily kevésbé érdemlik meg Közép-Ázsiában a fejedelmek az uralkodást s a nép a függetlenséget, kitűnik abból, hogy e lehetőségnek éppen ellenkezője állott be, minél fogva a szükség perceiben Oroszország politikája éppen az Oxus-vidéki országokban volt legkevésbé veszélyeztetve. Hasztalanul kötötte szívére a porta Khiva és Bokharában éveken át nagy költséggel tartott követeinek, hogy a lehető leggyorsabban haza térjenek és figyelmeztessék az illető fejedelmeket a helyzet kedvező voltára, kiknek minden erejüket kellene kockáztatniuk az ország biztosítása, sőt az egész iszlám felszabadítására. Khiva, ahelyett, hogy támadólag lépett volna fel, barátságos üzenetekkel követeket küldött Ak-Meszdsidbe, Bokhara pedig, hol ekkor még az undok Nászrulláh ült a trónon, meggyengült keleti szomszédjának szerencsétlenségét kizsákmányolandó, betört Khokándba, és boldognak érezte magát, hogy egymásután csatolhatta a városokat területéhez. Ily körülmények között nagyon természetes volt, hogy Oroszország a párizsi békekötés után hódítási terveit csak annál nagyobb buzgóság és eredménnyel folytatta. 1859-ben a kis Csölek vár esett el, két évvel később a Jaxartes mellett fekvő Jengi Kurgán erőd, mely folyó bal partján az orosz előőrsök mindinkább közeledtek az északi Khokándnak már lakott részéhez, 1864-ben pedig Turkesztán vagy Házreti Turkesztán városa, Khodsa Ahmed Jeszevi híres aszkéta nyughelye is orosz kézre került. Ez volt az első szörnyű hír, mely a vakbuzgósággal eltelt közép-ázsiaiakat borzadállyal illette. Khodsa Ahmed, Bahá-eddin után Turkesztánnak második nemzeti szentje, ki főleg Khokándban áll nagy tiszteletben. Feltették, hogy a kipcások most már Khudájár Khánnal szövetkezni fognak és egyesülten törnek majd a hitetlenekre. Ámde a harag és gyűlölet régtől fogva Turánban nyilatkozott a legszörnyűbb módon, és a többi khokándiaknál sokkal harciasabb kipcások szembeötlő tetszéssel néztél, mint nyomulnak előre az oroszok a Csenkent⁹⁾ melletti szerencsés ütközet után Szairámon

keresztül Taskent felé, és mint veszik birtokukba Közép-Ázsiának politikai és kereskedelmi szempontból egyformán fontos északi kapuját.

Még csak most hitte Mozaffár-eddin Khán elérkezettnek az időt arra, hogy kezébe vegye védencének, Khudájár Khánnak ügyét és – habár csak közvetve – gátat vessen az orosz foglaló hadsereg elé. Először (1865. május havában) Khokánd ellen indult, hogy a kipcsákokat megbüntesse, mivel Bokharában azon hamis hírt terjesztették, miszerint az ő semleges magatartásuk előmozdította az oroszok terveit, ami természetesen csak rossz akaratú koholmány volt, mivel éppen a kipcsákok fejtették ki a legerélyesebb ellenállást, és vitéz vezérük Álemkul Taskent előtt életét is vesztette. Miután Mozaffár-eddin, ezen elszánt ellenség, a színtérről lelépett^{III}, Khokánd keleti részének meghódítása már könnyű játék volt. Mir Száid báb-fejedelem Szárimszák egyik fia, fogva vitetett Bokharába, és Khudájár Khán, aki a hitetlen ellenség előnyomulása által már csaknem összes birtokait elvesztette volt, Khokánd trónjára emeltetett. Egyidejűleg szemtelen levelet küldött Tsernajeff vezénylő tábornoknak, aki Peroffsky után az orosz hadsereg élére állítatott, mely levélben őt felszólítja, hogy hagyja oda a meghódított területet, mivel különben Turán igazhitűit¹⁰) fogná az oroszok ellen vezetni, minek nyomatékául elkobozta az esetleg Bokharában tartózkodó kereskedők vagyonát. Az orosz főhadiszállásból jövő válasz nem kevésbé volt udvarias, és midőn az oroszok megtorlásul az Orenburgban levő bokharaiak ellen hasonló eljárást követvén az emír fenyegetéseitől éppen nem akartak megijedni, ez utóbbi, még mielőtt e levelezés nyílt ellenségeskedésbe ment volna át, Khodsa Nedsm-eddint barátságos küldetéssel menesztette Szent-Pétervárra, hogy a császár előtt a tábornokai^{IV} által elkövetett sérelmek ellen panaszt emeljen. Az emír szándéka volt, hogy e diplomatikai fogás által időt nyerjen s a Sehri Szebzben kitört lázadást elfojthassa; de most az orosz hatóságok által szedetett rá. Nedsm-eddin útjában

fel lőn tartóztatva s a Kazala erődbe záratott, és miután Bokhara uralkodója – bár a bokharai kereskedők eközben ismét szabadon bocsáttattak – az orosz alattvalókat még mindig fogva tartotta, Tsernajeff tábornok Struve ezredest több tiszt kíséretében Bokharába küldte¹¹⁾, hogy – ha lehet – a civódás békés elintézését kieszközölje, mivel a tábornok, amint látszik, a támadás folytatására vagy nem volt felhatalmazva vagy a segédeszközök szükségénél fogva nem volt képes. Hogy most az emír Struve ezredessel nem bánt jobban¹²⁾ mint az oroszok Nedsm-eddinnek, az könnyen megmagyarázható. Tsernajeff mindamellett megsértve érezte magát az iránta elkövetett gyalázat által (?), 1866-ban minden további előzmény nélkül átkelt a Jaxartesen és Khodsend megkerülésével a sivatagon keresztül Dsizzák felé tartott, mely az első helység a tulajdonképpeni bokharai területen. Ez egyszer azonban az oroszok rosszul számítottak. Midőn hét erős menet után egy pusztá, vízben szűkölködő tájékon keresztül az utóbb említett város elé érkeztek, azt találták, hogy itt nem, mint közönségesen, *tízszeres*, hanem hússzorta nagyobb ellenség kellő közepébe jutottak, és nagyon is későn fedeztetett fel, miszerint itt a legjobb eredmény a szerencsés futásban áll. Azért is sietős, de mégis szabályos visszavonulás rendeztetett, és még futásközben is volt alkalmuk az oroszoknak megmutatni vitézségüket az őket számtalan csapatokban körülfogó ellenséggel szemközt. Oly annyira gyávák az egykor oly rettenetes turáni harcosok mai utódai!

Tsernajeff érdem szerint megdorgáltatott és *Romanoffsky* Dimitri Iljics tábornagynak engedte át helyét. Az orosz tervek megghiúsulása bátorítólag hatott az özbegekire, mert most már ők léptek fel támadólag és ugyanazon év április 5-én Csináznál, mely egy kis vár a Jaxartes bal partján, nem éppen jelentéktelen csatába bocsátkoztak, sőt Mozaffár-eddin azon boldogító tévhitében, hogy az oroszokkal most épp oly gyorsan fog végezni mint előbb a khokándiakkal, saját maga is útra kelt egy

hadsereg élén, mely 5000 szerbáz, 30 000 kirgiz, 10 000 turkomán és 21 ágyúból állt, hogy az észak hitetlen fiaitól Taskentet erőszakkal elvegye. Ily körülmények közt az orosz tábornagy nem maradhatott többé tétlenül. Amint maga Romanoffsky mondja egy általa ezen hadjárat fölött közzétett iratában¹³⁾, nem volt több 4000 embernél, kik az akkor 15 000 embert számláló turkesztáni hadseregből öt e délre való menetében kísérték.

És mégis fel kellett vennie a csatát. Jirdsár mellett, mely helység a Jaxartes bal partján néhány mértföldnyire fekszik északnyugat felé Khodsendtől, történt 1866. május 20-án a döntő ütközet, melynek alkalmával az orosz tüzéség széles utcát nyitott a sűrű özbeg lovascsapatok közt, és midőn az elszánt oroszok csekély csapata ezen behatolt, már megjelenésük elég volt arra, hogy a fanatizált vallási harcosok soraiban a legnagyobb zavart idézze elő, és mindent vad futásban üzzön dél felé¹⁴⁾. Az egész tábor, és ebben az emír gazdag sátra, az egész tüzerleppel együtt hátrahagyatott, és Mozaffár-eddin csak nagy nehezen menekülhetett Dsizzákba. A bokharaiak vesztesége többre ment 1000 embernél, különösen a Kársibeli mángiták, kik a hadsereg magvát képezték, szenvedtek sokat, bár az elesett és meghalt oroszok száma alig ment 50-re. És a jirdsári csata mégis Turkesztán Canaejanak mondható, melyben több mint ezer éves állami függetlenségét, Közép-Ázsia többi népei fölött gyakorolt tekintélyét és befolyását és így az egész belázsiai iszlám egész ügyét tette tönkre. Az orosz tábornagy azonnal a siker biztos kilátásával folytathatta volna útját Szamarkand felé, oly általános és megdöbbentő volt a katasztrófa által előidézett ijedelem; de ő megelégedett azzal, hogy a kürücsi erődből nagyobb haderőt vevén magához, május 28-án Naunak kis várát elfoglalta, és miután e vár Khodsend déli részén a keletre és északra vezető utak elválási pontját képezi, az utóbb említett város és vár sorsának is, mely ez által Bokharától elvágtott, csakhamar el kellett dől-

nie. Khodsend, mely a Jaxartes által kétfelől van védve, t. i. délkeletre a folyam főága és délnyugatra annak egy mellékága által, és mely az ázsiaiak előtt mindig bevehetetlennek tekintett, bár Khokándhoz tartozott, mégis bokharai őrség által tartatott megszállva, mely ellenállt. A polgárság, mely többnyire az orosz hatalom túlnyomóságáról meggyőződött kereskedőkből állt, hajlandó volt a megadásra. De az őrség, melyet a rajongó mollák tüzeltek fel, erélyes ellenállást fejtett ki, és csak két napi kemény ostrom után lehetett a várat rohammal bevenni, mi az oroszoknak több emberükbe került mint a jirdsári döntő ütközet, míg az özbegek vesztesége 2500 halott és sebesülthez becsültetik.

Ezzel – mint Hellwald helyesen megjegyzi¹⁵⁾, – Khokánd legfontosabb helyei az oroszok kezében voltak, és Khudájár Khán árnyék-fejedelem a bokharai emír védő karjaiból egyszerre az orosz sas gyámsága alá került, melybe, mint a jelen napok mutatják, csakhamar bele is találta magát¹⁶⁾. Ha nem ő, hanem egy másik, erélyes fejedelem ült volna Khokánd uralkodói székén, vagy ha a Khokándban különben sem valami erősen képviselt harcias elem özlött volna Jákub Kusbegi zászlói alá keleti Turkesztánba, akkor az oroszok fegyverei legalább oly gyorsan és könnyen nem ékesíthették volna magukat a győzelmi koszorúval. Ámde így a siker még magukat az oroszokat is meglepte, és Khudájár Khán még boldognak mondhatta magát, hogy a fehér cár főhatósága alatt Báber régi székében maradhatott. A Jaxartes egész völgy-vidékét Mehrentől kezdve a folyam egész további mentében át kellett engedni, városait az orosz alattvalóknak meg kellett nyitnia, sőt azok vagyonáért kezeskedett is, és azonkívül az orosz államkincstárba oly tetemes hadi kárpótlást fizetett, mely hihetőleg még sok évig fog lehetlenné tenni rá nézve minden fellépést. Hatalma semmivé lett, s az ő halála után ezen egész keleti kánság természetesen az orosz birodalomba fog bekebelezettni.

Vajon mit tehetett volna most Mozaffár-eddin, ki elszigetelve s a szerencsétlenség súlya alatt megtörve állott, saját megmentésére? Hasztalanul küldött minden irányban segélyért; kimert volna összeköttetésbe lépni vele, a legyőzöttel, a hatalmas *Urusz* ellen! Khivánál, e legközelebbi szomszédjánál, a folytonos, régi ellenségeskedés, de még inkább a büszkeség tartotta őt vissza ily lépéstől; de ezen kicsiny, önmagában szakadozott országocska nem is sokat használt volna neki. A déli Afganesztánnak, melyben heves polgárháború tüze lobogott, önmagával volt elég dolga, és míg Doszt Mohamed Kán utódainak egy része talán szívesen ment volna segélyére, addig a másik ősatyjuk jogos haragját örökölte és örült a gyalázatnak, melyet a kevély özbeg fejedelem a hitetlenek által szenvedett. De meg közös politikát űzni a közép-ázsiai fejedelmek, kiknek esze csak a rabláson jár, sohasem volt dolga, sőt az afgánok inkább még örültek, hogy az immár meggyengült Bokharától az Oxus bal partján fekvő kánságokat annál könnyebben fogják elvehetni, amit később csakugyan megtenni nem is mulasztottak el, ha ugyan Oroszország Bokhara ezen kiegészítő részét magának nem fogja követelni. Csak keleti Turkesztánnak új uralkodója, Jákub Kusbegi volt az, aki saját érdekében szívesen csatlakozott volna Bokharához. A Narin mellett, fővárosától alig néhány napi járásnyira mutatkozó orosz hadcsapatok árnyéka félelemre indította őt. Ámde ő már korábbi éveiben meggyőződött az orosz hadászat felsőbbbségéről¹⁶⁾, és nagyon elővigyázó volt vonzalmainak nyilvánításával, míg másfelől azon ék által, melyet Khokándnak az oroszok által való meghódíttatása ütött közte s a Zerefsán melletti uralkodó közé, az egységes működés tényleg lehetetlenné volt téve. Nem kevésbé reménytelenek voltak Mozaffár-eddinek a messze távolba irányuló kilátásai. Angolország az orosz ráfogások dacára¹⁷⁾ soha sem gondolt rá, hogy szóval vagy tettel segélyt nyújtson utolsó vonaglásában azon országnak, hol a legnagyobb diplomatikai meggyalázást volt kénytelen szenvedni, s hol két

követe vértanúságra ítéltetett. Törökország szintén nem volt hajlandó a politikai látkörén úgyis folyton lebegő, vészjósló felhők kitörését a távol keleten való machinációk által vonni magára. A magas porta urai épp oly keveset tudnak az özbek, tadsikok stb., Khiva, Bokhara, Khokánd, Oxus és Jaxartesről mint akár Haiti szigetéről; hogy hajdan a Sejbánidák és Astárkánidák idejében élénk diplomatikai közlekedés tartatott fenn, arról az oszmánlik mai nemzedékének még csak sejtelve sincs; – és ha minden nem lett volna is így, miként nyújthattak volna mentő kezet a távol keleten lakó hit- és törzsrokonoknak az oszmánlik, kik maguk is oly nehéz küzdelemmel vívhatják csak ki lételüket? Avagy talán a síta Perzsiának, melynek gyermekei ezerszámra epedeztek özbek fogságba, és melynek virányain a „Turkesztán” szó már emlékezet előtti idők óta volt a kétségbeesett ijedelem kiáltása, talán ennek kellett volna egyesülnie Mozaffár-eddinnel? Igaz ugyan, hogy a kadsárok s a bokharai uralkodók között a rokonságnak bizonyos távoli foka létezik; de a gyűlölet csak annál nagyobb és vadabb és csak annál igazságosabb Irán részéről, mely most az oroszoknak a Jaxartes s az Oxus mellett kivívott sikerei fölött szívből ujjongott és bizonyára óvakodni fog jötevőjének útjába állni.

Ezen általános elhagyatottság közepette Mozaffár-eddint bizonyára legjobban bánthatta saját alattvalóinak, saját szipáhijainak (előkelő hivatalnokok), sőt saját rokonainak magaviselete. Ő, aki néhány évvel előbb, t. i. mikor én jártam Bokharában, nemcsak félve, hanem tisztelve és szeretve is volt, most azt volt kénytelen hallani, hogy őt a bazár s a Rigesztánban egész nyíltan vádolják az ellenség előtti gyávasággal, mert azt mondták, hogy a jirdsári katasztrófát ő idézte volna elő a csatatérről való elhamarkodott futásával. Az államkincstár elorzásával is vádoltatott, mivel legnagyobb pénzszükségében a papoknak vagyonához volt kénytelen nyúlni; és végre még azon szörnyű vád is érte őt, hogy ő, az igazhitűek hajdani fejedelme, a hitetlenekkel titkos szövetségben áll s az elárusított „ne-

mes Bokhara” díját már zsebre is rakta. Hogy a mollák által felizgatott csőcselék sértései s az asszonyok szitkai és átkozódásai elől megmeneküljön, csak éjjel vagy álruhában merte elhagyni palotáját. Aki Bokharát, az örültségig önhitt, tudatlan és vakbuzgó Bokharát nem ismerte, az alig fogja elképzelni tudni, hogy mily nagy levertséget és őriöngő dühösséget idézett elő a Zerefsán mellett az orosz fegyverek által kiábrándított önhittség¹⁸). Az emír tehát nem Timur, nem legyőzhetetlen; a szerbázok s a híres karsibeli harcosok nem Rusztemek, s a Bokharában tartózkodó számos szenteknek imái hatástalanok maradtak volna a hitetlenek irányában! Ez mégis sok volt a keserű tapasztalásokból és szükségképpen mindenkit elkábított. A bégek, seikhek, szúfik, dervisek, kereskedők, kézművesek és koldusok, megannyian zavarba jöttek, és csak annyiban egyeztek meg a legtöbben, hogy a háborút megújítani és késszúrásig folytatni kell. Oly Dsihád határozatot el, milyen még nem volt az iszlám egy országában és semmi viszonyai közt sem, melyben részt veend apraja nagyja, molla és harcos, ami a zűrzavart természetesen csak növelte; de az emírnak engednie és a háborút Oroszországgal újra megkezdenie kellett.

Hogy a bokharaiak ezen örült magaviselete és fejedelmük végső zavara az oroszok szándékait csak elősegítette, azt alig kell mondanom. Khodsend eleste után az orosz hadsereg csak annyi nyugalmat engedett magának, míg a szükséges erősítés és hadi szükséglet után küldhető volt. A parancsnokságban is változás állt be, amennyiben Romanoffsky helyébe Daskoff gróf lépett, aki előde győzedelmes útját dél felé tovább folytatta és 1866 október havának elején Óratepe fontos várát vette be. Ez után csakhamar Dsizzák is elesett, Bokharának tulajdonképpeni határvára Khokánd felé. Mindkét helységben a győzők nagy mennyiségű por- és fegyverkészletet találtak, és tekintve az emír által eddig szenvedett nagy veszteségeket, valamint a határok szűk voltát, amelyek közé ő is visszaszorítottat, jogosan lehetett remélni, hogy

a harcias mozgalom az Ak-Tau hegység völgyvidékeiben egy időre el fog némulni. Ezt azonban mindkét párt állása teljesen lehetetlenné tette. Mozaffár-eddin, mint láttuk, saját alattvalói által kényszerítettet a háborúra. A Sehri Szebzből való Dsúra Báí függetlenségének árán részvevését ígerte a gázában (vallási háború), a turkománok és afgánok is jelentékeny számmal sorakoztak Bokhara zászlói alá, és mégsem volt meglepő, hogy Mozaffár-eddin a megerődített Szamarkand bástyáiról az észak felől jövő veszedelemnek kevesebb bizakodással nézett eléje mint egykor a khahrezmi fejedelem a mongol betörés idejében. De az oroszoknak is nehéz volt Dsizzákban foglalt állásuk mellett visszatartózkodni a további előnyomulástól. Először is a Szent-Pétervári udvar mindenkor azon politikát követte és most is követi, az időnkénti dementik s a nagyon is buzgó tábornokok eljárásának hivatalos rosszallása dacára, hogy nem teszi félre a hódítás fegyverét mindaddig, míg mind a három khánság meghódítása által az Oxus által képezett természeti határvonal elérve nincs; másodsor pedig e politika keresztülvitelét maguk a bokharaiak sietteték az újonnan szerzett orosz területre való gyakori betöréseik és örökös ingerkedésük által. 1867-ben a viszonylagos ellenségeskedés néhány cseppetára szorítkozott, melyek alkalmával azonban az oroszok, kiknek élén Kauffman tábornok állt, egy épp oly derék mint erélyes tisztt, a Jengi Kurgán nevű kis erődöt vették el és előőrseiket Tásköprükig (egy kőhíd feleúton az említett helység és Szamarkand közt) tolták előre. A következő év május 13-án¹⁹⁾ tehát kiadatott a határozó parancs a Szamarkand ellen való vonulást illetőleg, és már minden mozgásban volt, midőn Petrusevszky ezredes, aki a Zerefsán egyik ágának jobbpartján az előhadt vezényelte, a már előbb említett bokharai követtel Nedsm-eddinnel találkozott, aki által az emír a most már teljes menetben lévő ellenségnek békeajánlatokat tétetett, és azt az alkudozások céljából megállásra bírni akarta. Ha a közel szomszédos meredek parton a több mint 40 000

emberből álló bokharai hadseregnek nagy része felállítva nem lett volna, akkor az orosz tábornoknak a békés elintézés erőszakos kikerülését lehetne szemére vetni; de miután az egész követtség nagyon ügyetlenül készített, s az oroszok által hamar is észrevett csel szándékából történt, Kauffmann tábornok egészen helyesen cselekedett, hogy az emírnek nem tollal, hanem vontcsövű ágyúkkal adta a kívánt választ. Az orosz hadsereg, mely 21^{század} gyalogságból, 16 ágyúból, egy röppentyűs osztályból és 450 kozákból, tehát összesen mintegy 8000 emberből állott, csatarendbe állíttatott s az ellenség szeme láttára átkelni kezdett a Zerefsánon. Mellig vízben gázolva s az ellenség tüzelésével nem gondolva egy negyed óráig kellett a Golovatseff tábornagy által vezényelt balszárnynak a mocsáros területen keresgélennie, míg a túl part elérésére alkalmas hely találtatott. Az öt- vagy hatszorosan túlnyomó özbec sereg nagy csapatokra oszolva több ponton akarta megakadályozni az átkelést, de mindez hasztalan volt, mert alig közeledtek az oroszok, amazok már odahagyták a magaslatokon való kedvező álláspontjukat és összes ágyúikat feladva gyors futásnak eredtek. Az egész dolog Szamarkand közel szomszédságában történt, melynek lakói, jobban félve saját honfitársaik kétségbeesett futásától mint a keresztyén ellenség által való megszállástól, az elsők előtt kapuikat bezárták, az utóbbit pedig egy a legelőkelőbb mollák és ákszakálokból álló küldöttség által magukhoz hívták. A legközelebbi napon az orosz hadsereg egy része csakugyan bevonult Szamarkandba, ezek között Kauffmann tábornok is gazdag kíséret élén, melyhez Iszkender Khán, afgán herceg, a heráti Szultán Dsán fia is tartozott. Állítólag az iszlám fenyegetett ügyéért való lelkesedés hívta őt a nemes Bokhara segélyére, de midőn a nemes Bokhara neki az ígért zsoldot megfizetni nem tudta, ő egy fátihát mondott lelki üdvéért s a kettős kereszt szolgálatába lépett. Ez is gyönyörű példánya a közép-ázsiai moszlim vallási harcosnak!

Így esett el 1868. május 14-én Timurnak hajdan oly fényes fővárosa, az iszlámban nagy becsülésben álló annyi nagy férfiú születési és nyughelye, igen, a minden időben mint a mohamedán tudományosság fényes tűzhelye híres Szamarkand a keresztyén Oroszország kezébe, és vele együtt Transoxaniának legszebb része is az özbeg Mangit dinasztia kezéből a Romanoff ház birtokába ment át. Sándor (a macedóniai) volt a történelem tanúsága szerint első meghódítója, és ugyancsak Sándor (II. Romanoff) volt legalább eddig az utolsó is^{VII}. Több mint 2000 év előtt Szamarkand Európa egyik kis déli országának fizette az adót, és most ismét ugyanazon világrész egyik északi államának uralkodása alatt áll, és ha tekintetbe vesszük, hogy mit szenvedett e város a görögök, arabok, törökök, mongolok és özbegek által oly sok különböző dinasztia heves háborúiban, akkor valóban nehéz lesz egy második várost találni Ázsiában, mely múltjának derült és viharos napjaira nézve hozzá hasonlítható volna! Míg kelet legtávolabbi vidékei már a múlt században hozattak közelebb ismeretünknek, és a régi Katali és Zipanguban egyetlen városka sem rejtőzhetett el a nyugati kutató szem elől, addig Szamarkand egész a legújabb korig megőrizhette a romantika tündérfátyolát. Eleste tehát Európában annyi-val inkább volt meglepő, és megnyitásával csakugyan elveszett a középkori Ázsiának érdekes, ábrándos képe^{VIII}.

A szamarkandi szerencsétlen ütközet után az emírnek a lehető leggyorsabban Kerminéhbe kellett menekülnie. Fia Abdul Melik Mirza, a 19 éves kette töre (koronaherceg) már a csata folyama alatt indult futásnak és menekült Bokharába, és oly nagy volt az általános zavar, hogy mijánkáli terület békés lakói karavánonként hagyták oda birtokaikat és házaikat, hogy Kársin s az Oxuson át Andkhai és Meimenébe meneküljenek. Ami az oroszokat illeti, előbb, hogy új álláspontjukat biztosítsák, az egy kis magaslaton fekvő váracsot helyezték védelmi állapotba, de eközben részint az emír üldözésére, részint a közel fekvő helységek meghódítására tovább folytatták menetü-

ket a Bokharába vezető úton. Először a Golovatseff tábornagy által vezényelt, 14 gyalog századból, 8 ágyúból és három kozákszotniából álló hadtest ért a Zerefsán mellett fekvő, Kette-Kurgán (nagy vár) nevű erős várhoz, melyet ott utazásom idejében bevehetetlennek hallottam mondani, és mely csakugyan meglehetősen erős védművekkel is bírt, de most, dacára a benne fekvő erős őrségnek, mégis ellenállás nélkül nyitotta meg kapuit az ellenség előtt. Az emír, úgy látszott, összes haderejét összpontosítani akarta és Mirben²⁰⁾ ütötte fel főhadiszállását, hanem egyes lovas csapatok folytonosan nyugtalanították a Kette-Kurgán előtt fekvő oroszokat, míg végre Kauffmann tábornok, megunva az örökös, bár ártalmatlan ingerkedést, azt határozta, hogy egyenesen Bokhara ellen megy és teljesen megsemmisíti az özbeg hadsereg romjait. És a bokharai önhietség még most sem volt egészen megtörve, mert az emír, vagy saját akaratából vagy pedig a vakbuzgó tömeg által ösztönözve, még mindig ellenállni merészelt és eléje ment az oroszoknak. Szerpul mellett, ott, hol 379 évvel előbb Sejbáni Mehemed Khán és Báber közt vívatott a dinasztikus csata, ott ugyanazon évszakban, sőt talán ugyanazon napon folyt a harc Transoxania koronájáért a Romanoff ház s a Mángit család közt, és pedig – mint könnyen képzelhető – az utóbbinak nagy hátrányára. Az oroszok mindjárt a csatatéren való megjelenésükkor szokott vitézséggel rohanták meg az út két oldalán létező s az özbegek által megszállt magaslatokat, és oly általános és vad volt a futás, hogy Kerminéig az egész út sűrűn volt borítva a szökevények által elszórt fegyverekkel. E súlyos sorscsapások közepett Mozaffar-eddint a legszörnyűbb végzet érte. Bokharába *vissza*futni nem mert, mivel fia, egy régtől fogva nyakas és engedetlen gyermek, ott az elégedetlen rajongók élére állt és atyját még a trón e csekély maradványától is megfosztotta. *Előre* futnia pedig nem lehetett, mivel az oroszok most már komolyan szándékoztak „a nemes Bokharába” vinni a fekete sas zászlóját; és midőn végre a Kauffmann tábornok

háta mögött Szamarkand ellen intézett áruló támadást az oroszok csodás vitézsége által szintén meghiúsítottatott²¹⁾, az emírré nézve nem maradt más hátra, minthogy a győzelmes ellenséggel békét kössön, és hogy a győzelmes ellenséggel békét kössön, és hogy 125 000 tillá (500 000 tallér) hadikárpótlást fizetése által, mely csak kíméletből nem neveztetett adónak, a maga részére élete fogytáig legalább az uralkodás árnyékát megmentse. Az erre vonatkozó békeokmányban az emír megígérte: 1) hogy az orosz alattvalóknak valláskülönbség nélkül megengedi, miszerint az egész khánságban szabadon kereskedjenek, és kezeskedik azok személyes biztonsága- és vagyonáért; 2) hogy megengedi az orosz kereskedőknek, miszerint a khánság minden pontján kereskedelmi ügynököket alkalmazzanak; 3) hogy az orosz beviteli árúkra a vámot a névleges érték 2% százalékára fogja megállapítani; 4) hogy az orosz alattvalóknak szabad átutazást enged a bokharai khánságon keresztül a szomszéd országokba^{VIII.}.

Oroszországgal tehát a béke helyre volt állítva, de annál nagyobb volt az ellenségeskedés, melybe most Muzaffár-eddin saját alattvalóival került. Annyi megveretés, annyi súlyos sorcsapás, oly sok erősített hely elveszése, sőt még a háborúban elesettek nagy száma, semmi sem volt képes a Zerefsán melletti fővárosban az önhitt, vakbuzgó, félőrült mollákat a valódi tényállás megismerésére vezetni. Oly emberek, akik még csak néhány év előtt azon meggyőződésben éltek, miszerint Bokhara seregeinek ereje s az iszlám tökélyességénél fogva magával a konstantinápolyi szultánnal, annyival is inkább pedig az egész keresztyén világgal könnyen megmérkőzhetnék, hogyan is hitethették volna el most magukkal, miszerint egy maroknyi hitetlen nép felülmúlja az öt-, sőt tízszeres moszlim sereget, és hogy az új fegyverek s az európai hadászat ördögi találmányai többre képesek mint az isánok^{IX.} (szerzetfőnökök) áldásai és szent lehelete? Ezt ugyan soha senki sem fogja elhiteni a mohamedán rajongókkal! Valamint a szerencsétlenségben mindenhol, úgy

itt is a fővezénylő árulással gyanúsított, és mivel az őrző csőcselék gyűlölete tulajdonképpen tárgyhöz, az oroszokhoz közeledni nem mert, az emírnak esett, felzúgta ellene a népet s a kette-törét akarta a trónra emelni. Az utóbbival a bokharai és kársibeli erős párton kívül a Sehri Szebzből való Dsúra Báí és Bábá Báí álltak összeköttetésben, az északi Gidsdován, Nurata és Khátirdsa is hajtott felé, és midőn ő atyjától Kársi felé visszahúzódott, nem volt sietősebb dolga, minthogy magát fejedelemnek kiáltassa ki, mely tulajdonságban összeköttetésbe lépett a khivai khánnal, sőt ügye oly népszerűvé lett, hogy ő bámulatosan rövid idő alatt 10 000 főnyi hadseregnek állt élén. Ilyen körülmények között Muzaffár-eddin nem maradhatott tovább tétlen szemlélő. Összeszedvén a csekély, még rendelkezése alatt álló erőket, útnak indult Kársi felé saját fiának legyőzésére, de az oda való fele úton arról értesült, hogy a khánság északi része is – hihetőleg a kette-törével való egyetértésben kitűzte a lázadás zászlaját, és hogy Szádik Báí, e vidéken a fő pártütő, egyenesen Kermineh ellen vonul. Mivel az ellenség északon váratlanul lépett fel, s a veszély fenyegetőbbnek látszott, az emír hirtelen megfordult és fővárosába indult vissza. A kette-töre, atyja visszavonulása által bátorítva, ezt nyomban akarta követni és a terv ügyes megalkotásánál fogva hihetőleg sikert is aratott volna, ha az oroszok, kiknek e zavarok az újonnan meghódított tartomány ingadozó viszonyainál fogva semmiképp sem lehettek kellemesek, az emír kérésére közbe nem vetik magukat és nem tartották volna sakkban az előnyomuló herceget az által, hogy Dsám mellett Abrámoﬀ ezredes vezérlete alatt csekély²²⁾ haderőt összpontosítottak. Eközben Mozaffár-eddin északkeleten végzett Szádik Báíval, kit Kermineh közelében megvert, és hogy hadműveleteit délen is, hol a lázadó fián kívül Sehri Szebz is felkelt ellene, hasonló sikerrel végezhesse, az oroszokat szólította fel a közreműködésre, amit teljes mértékben meg is nyert. Abrámoﬀ ezredes megindult Dsámból a fenn említett figyelő csapattal. Az emír előtt

egy kis mértföldnyire járva októberben, mások szerint novemberben a kette-töre katonáival találkozott, ezeket néhány könnyű csetepaté után megverte és szétrebbentette, és miután Karsi, a khánság második városa, az oroszok által két napig megszállva tartatott, e város a benne levő váracs és fegyverkészlettel együtt a közép-ázsiaiak nagy bámulatára az emírnek adatott vissza. Mozaáfár-eddinnek az volt szándékában, hogy az orosz segílyt még tovább is igénybe fogja venni Sehri Szebz ellen, mert fő célja Dsura Báinak és nem saját fiának megrontásában állott, kit csak az előbbi vak eszközének tekintett; de Kauffmann tábornok a gyengédséget új szövetségese iránt ennyire vinni már nem volt hajlandó és Karsi elhagyása után a katonákat Dsám melletti téli szállásaikba küldte. Ami a kette-törét illeti, őt a trónra való igényei még soká nem hagyták nyugodni és kalandos pályája sok nyugtalanságot okozott atyjának, az oroszoknak és az angoloknak is. Majd a khánság egyik-másik pontján a pusztából tűnt elő maroknyi teke- és erzári-turkománjaival, kik lelkes hívei voltak; majd Khivával szövetekezett, majd pedig Kabulban volt, hogy Sir Ali Khánt az emír ellen viselendő háborúra bírja – de mind hasztalanul. A vendégszeretet s a vonzalom bizonyítékaiban sehol sem volt hiány, sőt Sir Ali Khán saját leányát adta neki feleségül, de segíteni senki sem mert, és így halt meg Abdul Melik Khivában való vándorlásaik közt, hihetőleg erőszakos halállal.

Miután az emír a súlyosan rá nehezedő nyomás alól magát megszabadítva látta, és a benső nyugalom a neki kegyelem útján átengedett bokharai területen ismét helyre volt állítva, a keserű szükségesség lassanként túrni tanította őt szigorú sorsát. A hadikárpótlás lejáró részletei meglehetősen pontossággal fizettettek le csengő pénzben Szamarkandban. A bokharai Ark és Timur városának váracsa közt szabályos közlekedés tartatott fenn; és hogy ő magát hűbérura iránt az illő alázatosságban tüntesse fel, tisztelgő követséget küldött Szent-Pétervárra, melynek élén legifjabb és legkedveltebb fia a tizenkét éves Abdul

Fettáh Mirza állt. Mozaffár-eddin Khán ezen negyedik fia, kit atyja utódául jelölt ki, egyúttal atyja ezen szándékának szentesítését volt kieszközölendő a Néva partján, ami természetesen még igen kétes; Miklós annak idején ringatta ugyan térdein Tifliszben az akkor még gyermekéveiben levő jelenlegi perzsa királyt, az első leckét adván neki az orosz szeretetből; II. Sándor már megkímélheti magát e fáradságtól, miután az ő gyámkodása Abdul Fettáh fölött kevésbé határolt természetű. Egyébiránt a Zerefsán távol partjairól jövő küldöttség az orosz udvarnál 1869. november 3-án teljes tisztelettel fogadtatott. A cár áradozott a gyengédségtől turkesztáni „jó testvére”, helyesebben mondva alattvalója iránt, és a császárné jelenlétében az emír a következő ajándékait fogadta el: 1) egy gyűrűt figyelemre méltó nagyságú gyémánttal; 2) egy drágakövekkel díszített női fej-éket; 3) egy türkizekkel díszített ezüst lószerszámot a nem sokára megérkezendő négy turkesztáni paripa számára; 4) három fekete lóbőr-ből készült, finom kasmírszövettel bevont bundát; 5) három szürke báránybőrből készült s a bokharai „sáli” nevű szövettel bevont bundát; 6) két kasmíróltözéket; 7) egy darab kiválóan finom és szép kasmírszövetet; 8) 18 darab ugyanoda való selymet; 9) tizennyolc darab „attresz” nevű félselymet²³). A török-tatár népeknél az ajándékozásnál szokásos kilences szám megfelelő adományokkal vizonoztatott, és az ajándékok ezen kicserélése szükségképp vonta maga után, ha nem is a barátságnak, de legalább a megértésnek bizonyos fokát. Szamarkandnak^{vii}. Kauffmann tábornok által történt bevétele óta Mozaffár-eddin csakugyan tartózkodott minden tetteleges ellenségeskedéstől Oroszország iránt. Titokban azonban mégis törekszik szövetségre lépni keleti Turkesztán hatalmas uralkodójával, Kalkutta és Konstantinápolyban is kockáztat néha egy-egy utánkérdést, mert az utolsó reményt hajdani hatalmi állásának visszaszerzésére a bokharai emír még mindig nem adta fel; ámde minden törekvése a legnagyobb valószínűség szerint hasztalan. Olyan orosz

lábnyomokat, melyek délről észak felé, azaz visszatérőleg lettek volna irányozva, még eddig nem lehetett találni az ázsiai földön, és Mozaffár-eddin Khán bizonyára utolsó tagja lesz házának és utolsója azon fejedelmeknek, kik az első Számánidák óta az államilag önálló Transoxánia uralkodói székén ültek^x.

Ezzel bevégeztem volna Transoxánia történetéről írt könyvemet. Azon pillanattól fogva, melyben a szamarkandi váracson az orosz zászló tűzetett ki, Ázsiának ezen régi és távoli országa az új világ s az új eszmék pályájára lépett. Oly városok és vidékek, melyek eddigelé nyugat fia előtt elzárva voltak, megnyíltak, és oly helyek, hol az európai utazó még a leggondosabb álruhában is csak életveszéllyel járhatott, most nemcsak nyíltan és szabadon feküsznek, hanem keresztyének által kormányoztatnak. Taskent, Khodsend és Szamarkandban klubházak és templomok nyitattak meg; az első városban még egy hírlap is jelenik meg (Turkesztánszkie Vjedomosztie – turkesztáni tudósítások), és a muezzin (mohamedán imakikiáltó) mélabús hangjai közé most a görög egyházak harangjainak vidám és gyakori szava vegyül, mely bizonyára rettenetesebben cseng az igazhitűek füleiben, mint a pusztító ágyúk dörgése. Bokhara utcáin, hol e sorok írója alig néhány év előtt csak moszlim himnuszokat énekelve járkálhatott, ott most a pópa, katona és kereskedő a hódító büszke tekintetével járkál, és Timurnak hajdani pompás palotájában, hova egykor Ázsia minden fejedelme hódolati nyilatkozatait küldte, hol még Kasztília büszke királya is barátságért koldult és hol a turáni utódok a „zöld kőhöz” mint Timur trónjának talapzatához vallásos kegyelettel dörzsölték homlokukat, ott, ugyanazon helyiségekben most egy orosz kórház és élelemtár van^{xv}! Hogy a dolgok ezen rendkívüli fordulata fog-e és miként a közép-ázsiai népek valódi javára szolgálni? oly kérdés, mely nem illik a jelen munka keretébe, és én e tekintetben csak más helyeken közlött ide vonatkozó nézeteimre

utalhatok²⁴⁾. Egy igen fontos körülményt azonban itt is fel kell említenem, azt t. i., hogy az oroszoknak Közép-Ázsiában aratott sikerei által az egész iszlámon a lehető legveszélyesebb seb üttetett, amelyet a kereszt eddigi több mint ezeréves küzdelmében még nem tudott rajta ütteni. Az újabb időben, midőn a keresztyén nyugat hatalmas befolyása a mohamedán Nyugat-Ázsiát minden részeiben és minden irányban át-meg áthatotta, hol még a legszentebb helyek, mint Mekka és Medina sem zárhatták el magukat az újításoknak erőszakosan felkeltett szelleme elől: csak a távoli Közép-Ázsiának mohamedánizmusa volt az, mely soká megőrizhette a hamisítatlanság és romlatlanság, a mindenki befolyásától való mentesség hírért. Nem Mekka, hanem Bokhara volt tehát az iszlám szellemi középpontja. Ide vágyakodott az aszkéta, a kegyes szerzetes s a lelkesült teológus, és innen nyerték – ami eddigelé ismeretlen tény volt²⁵⁾ – az ottomán császárság, Egyiptom, Fez és Marokkó minden részeiben a buzgó moszlimok vallási rajongásuk éltető erejét. Hogy tehát eme szent földre hitetlenek léptek, sőt a fölött még uralkodnak is, az mindenestre szörnyen megrázta az iszlám összes népeinek jámbor kedélyét, és a por, mely az iszlám ezen főoszlopának – mint Bokharát mindig nevezni szokták – romjaiból felszállt, fekte vészjósló fellegként fog még nagyon soká, talán örökké lebegni az iszlám jövőjének egén^{xvii}.

JEGYZETEK

¹⁾ Ezen szó, mely újabb időben nyugaton is ismeretessé vált, azonos a nyugati mohamedánok *veliahd* (trónkövető) kifejezésével. Kette = nagy és töre = herceg, tehát a nagyobbik, idősebb herceg, aki hagyományos szokás szerint a tulajdonképpeni trónkövető is.

²⁾ The Russians in Central-Asia by John and Robert Michell. London 1865. 320. l.

³⁾ A szellemdús és különben nagyon jól értesült Burnes Sándor volt az első Európában, ki azon nézetet akarta érvényre juttatni, hogy az oroszok az Oxust fogják használni mint a Turkesztán-

nal való közlekedés főerét. Később Butakoff tengernagy 1848 és 1859 közt az Oxus alsó folyásáról, különösen annak torkolatairól tett tanulmányai által éppen az ellenkezőt bizonyította be nagy alaposággal. Az ő kutatásaiból világosan kitűnik, hogy e folyó négy ága közül, melyekre kifolyásánál szétoszlik, egyiket sem lehet hajózhatóvá tenni. Először is e folyók ágya már magában véve sekély, másodszer pedig alacsony vízállás mellett a nagy fővénymennyiség következtében a folyás csaknem naponta megváltozik. Csak ha néhány Kungrát és Csontánköl mellett a síkba szolgáló, részint mesterséges csatorna a víz levezetésében megakadályoztatnék, csak akkor lehetne a hajózhatóságot Kipcsákig talán elérni. E kérdésről bővebb felvilágosítást ad egy a „Journal of the Geographical Society of London” című folyóiratban 1867-ben maga Butakoff tengernagy által közölt értekezés.

⁴⁾ Ez állott 2168 emberből, beleértve a tiszteket is, 2442 lóból, 2038 tevéből és 2280 ökörből, melyek a poggyász továbbszállítására alkalmaztattak „The Russians in Central-Asia”, 339. lap.

⁵⁾ Az ide vonatkozó okmány, melyből kitűnik, hogy az oroszok a közép-ázsiaiakkal való közlekedésben, ha a szükség kívánta, igen szép özbeg nyelvezetet tudtak használni, ekképp hangzik:

„Az orenburgi főkormányzó az ak-meszdsidi parancsnoknak.

„Fejedelmem, minden oroszok császárájának parancsára eljöttem, hogy Ak-Meszdsid várát, melyet a khokándiak az ő császári felségének alattvalóihoz tartozó kirgizek elnyomására orosz területen építettek, meghódítsam.

„Ak-Meszdsid már be van véve, noha ti még benne laktok, és ti meg fogtok győződni felőle, miszerint én oly helyzetben vagyok, hogy embereim közül csak egyet sem veszve el, titeket mindnyájatokat elpusztíthatlak.

„Az oroszok nem egy napra, nem is egy évre, hanem mindenkorra jöttek ide. Ők nem fognak visszavonulni.

„Ha van kedvetek élni, akkor kérjetez kegyelmet, ha pedig Ak-Meszdsidben akartok meghalni, ez is szabadságtokban áll. És nem igen sietek és nem is fogok veletek valami nagyon gyorsan végezni. Nem csatára hívni jöttem én, hanem hogy titeket addig verjelek, míg a kapukat megnyitjátok.

„Mindezt elmondtam volna én nektek már megérkezésem első napján, midőn fegyvertelenül közeledtem falaitokhoz, ha ti nem tüzeltetek volna rám, ami tisztességes harcos felek közt nem szokásos.” („The Russians in Central-Asia”, 348. l.)

⁶⁾ Az utóbb említett angol műben ugyancsak az *Erdeli* nevet találom, de azt hiszem, hogy a magyar *ly* csak idegenszerűsége

miatt ment át ezen változáson. Az első tehát, aki az első közép-ázsiai vár bástyáira lépett, a mi földünk volt.

⁷⁾ A Khokánd részéről való nagyobb támadások egyike 1853. december 14-től 17-ig történt, mely alkalommal a khokándiaknak 12 000 emberből álló serege 600 oroszról nemcsak sakkbán tartott, hanem futásba is veretett.

⁸⁾ Kutibár (= szerencséje van), a kirgiz pusztaság vándor-lovagjainak hí példánya, már 1822-ben tette magát híressé merész támadásai és rablásai által. Előbb orosz védelem alatt a khokándi és bokharai karavánokat fosztogatta és Szent-Pétervárt nagy érdemei elismeréséül arany rendjelt kapott (csak nem a művészet és tudománynak szántat?). Később azonban saját védura ellen fordult, és csak hosszú és erőszakos harc után sikerült őt ártalmatlanná tenni.

⁹⁾ Lásd e könyv második jegyzetét a második lapon.

¹⁰⁾ Látszik ebből, hogy az emír még ekkor is nagy véleménnyel volt saját hadseregének felsőbbbsége és önmagának az összes turkesztáni moszlimok fölött való szellemi hatalmi állása felől. Hogy az oroszok a Jaxartes mellett tíz- sőt hússzor erősebb khokándi seregeket is futásba vertek, arról Bokharában soha sem hallottak valamit. Ilyen híreket senki sem mert volna elbeszélni és bizonyára senki sem hitte volna el azokat.

¹¹⁾ A küldöttség tagjai voltak: Struve udvari tanácsos és csillagász (más tudósítás szerint Struve ezredes, nem pedig az ismert nevű tudós) Tatarinoff alezredes és bányászmérnök és két tiszt, t. i. Gluchoffsky kapitány és Kolesnikoff hadnagy. („Die Russen in Central-Asien. Eine geographisch-historische Studie von Friedr. Von Hellwald.” Wien 1869. 65. l.)

¹²⁾ Az orosz küldöttség megérkezésétől fogva 1866. február 1-jéig fogva tartott lakháza négy falai közt. Azután a városi hatóság által fegyvereik átadására szólítottak fel, amit azonban kereken megtagadtak. Ebből civódás fejlődött, melyben egy Ákszakál és öt bokharai nehéz sérüléseket kaptak, az oroszok pedig dacára inkább vitéz mint ésszerű eljárásuknak végre mégis engedni voltak kénytelenek. (Edinburg Review. January 1867. 40. l.) Ezen cikk, melyet a szellemdús és jól értesült, fájdalom! nagyon is korán elhunyt Wylie írt névtelenül ily cím alatt: „Foreign Policy of Sir John Lawrence”, egyike a legjobboknak az angol sajtó idevágó termékei közt.

¹³⁾ Én ezen iratot csak kivonatban ismerem, melyet a „Times”-nak egy berlini levelezője, kinek szolgálatait a közép-ázsiai politika terén nem lehet túlbecsülni, adott a mondott lap 1869-iki év-

folyamának március 16. és 26-ikáról kelt számaiban. Romanoffsky tábornagy ott mint az ázsiai viszonyok alapos ismerője és mint igen józan észjárású ember tűnik fel.

¹⁴⁾ A jirdsári döntő ütközetnek eddig megjelent legjobb és legrészletesebb leírása Hellwald Fr.-nek fennemlített művében, a 68. lapon olvasható. Hellwald műve általában kitűnik alapos tárgyismerete és ügyes írási modora által; csak az kár, hogy az orosz érdekért való buzgóságában az angolok iránt több helyen igazságtalan.

¹⁵⁾ Lásd többször említett művének 70. lapján.

¹⁶⁾ Jákub Kusbegi, keleti Turkesztánnak mai uralkodója, ugyanis a Jaxartes alsó folyásánál az oroszok ellen való harcokban végezte hadi iskoláját és mint Ak-MeszdSID várának parancsnoka még az oroszok részéről is elismert hősies magaviselete által szerzett magának nevet. Ha a turkesztáni rágalomnak hinni szabad, Khokánd ügyéért való buzgósága később orosz aranyok által megingattatott; legalább némely helyek áruló átadásával vádolják őt.

¹⁷⁾ Az orosz sajtónak gondja volt rá, hogy bizonyos híreket terjesszen, melyek szerint a Bokhara és Oroszország közt folyó háború alatt a Zerefsán melletti fővárosban mindig tartózkodtak angol diplomaták (?), kik az emírt folytonosan ellenségeskedésre ösztönözték, miszerint továbbá az özbegek Enfield-fegyverekkel voltak ellátva stb.; sőt az „Invalide Russe” egy turkesztáni levelében (az angol fordítás megjelent a „Times” 1869. okt. 19-i számában) magának az emírnek szájába adatik oly nyilatkozat, miszerint az angolok idézték volna elő a háborút közte és Oroszország között. Hogy e koholmány épp oly rosszakaratú mint esztelen, azt mindenki könnyen át fogja látni, aki a mai angolok egykedvűségét ismeri.

¹⁸⁾ Ezen példátlan önhittság gyenge bizonyítékaul szolgáljon az, hogy az emír önmaga egész komolyan kérdezte tőlem, hogy vajon van-e a konstantinápolyi szultánnak oly számos, jól felszerelt és vitéz hadserege mint az, melyet Khokándból való visszatérése alkalmával Szamarkandon keresztülvonulni láttam. Vajon mit szólnának a balaklavai hősök ily feltevéshez?

¹⁹⁾ Trench F. kapitány „The Russo-Indian Question” (London 1869. 81. l.) című művében április 30-át mondja az oroszok megindulása napjának. Ez hihetőleg az orosz-görög naptár szerint van, mert különben a többi verziótól való ily tetemes eltérés alig volna kimagyarázható.

²⁰⁾ Mir, egy kis csinos falucska a Bokharából Szamarkandba vivő úton, Kerminéh és Kette-Kurgán közt a középállomást képezi. (Lásd.: „Közép-ázsiai utazásom”, 162. l.)

²¹⁾ Midőn Kauffmann tábornok orosz hadsereg zömével Szamarkand felé háttal állt, e helység váracska a szamarkandiak s a Sehri-Szezből való özbegek által, kiknek összes száma 250 000-re becsültetik, áruló módra megtámadtatott s a legnagyobb veszélybe döntetett. A Stempel báró őrnagy vezérlete alatt álló orosz őrség 685 emberből állott a betegek és harcképtelenek beszámításával, és e maroknyi nép hősie erőlködése, kik közül sokan a beteg ágyat hagyták el, hogy a fegyverhez nyúljanak, valóban csodálatra méltó. A véres harcjáték hat egész napig tartott, t. i. június 12-től 18-ig, és az oroszoknak 49 halott és 172 sebesültjükbe került. Mindamellett az ellenség, mely egy kaput már elégetett és egy rést is tört, semmire sem tudott menni. Éjjel-nappal ostromló csapatok pokoli ordítással rohantak a falakra, az oroszok az egyik ponttól a másikhoz siettek és mindig nagy veszteséggel verték vissza a vérük után szomjazó ellenséget, míg végre Kauffmann tábornok, ki a történetekről csak későn értesült gyors menetekben közeledett és őket a veszélyből kiszabadította. Az orosz-bokharai háború ezen epizódja élénk tanúságot tesz az ázsiai hordák tehetetlensége és alávalóságáról!

²²⁾ Ez hét gyalog századból, két kozák-szotniából, hat röppentyűs-osztályból és hat ágyúból állt. (Hellwald, 85. l.)

²³⁾ Hellwaldnak az „Ausland” 1872. március 11-i számában „Neue Forschungen in Central-Asien” cím alatt megjelent cikke nyomán.

²⁴⁾ Lásd a 2. jegyzetet e kötet 2. lapján.

²⁵⁾ Többek között a bokharai tekkék – vagyis zárdákra akarok odamutatni, melyek tulajdonképpen a közép-ázsiai dervisek és hádsíknak szánt szállások, melyek Konstantinápolyban a kegyes oszmánlik költségén tartatnak fenn. A legismeretesebbek Ejub városrészben, Szkutáriban s az Aja Sophia körül vannak. Az iszlám nyugat szellemi közlekedésére vonatkozólag meg kell jegyeznem, hogy nagy számú arab és török van, aki magát a Bokharában lakó seikhek muridjának (tanítvány) mondja és én magam is kaptam konstantinápolyi, engürü- és erzerumbeli törököktől ilyen szellemi főnökökhöz szóló ajánló leveleket.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

^{I.}: Szakszaul (Haloxylon Ammodendron), Közép-Ázsia sivatos, félsivatagos tájának, így a Qizil-Kum és környékének jellegzetes faféléje.

^{II.}: Medveli: A közép-ázsiai török nyelvekben ismert jelenség a Mohammad szó Mad alakra rövidülése, és alkalmanként ezek és egy másik keresztnév kombinációjával használatos hibrid alakok létrejötte: Madvalí (Mohammad Valí), Madamín (Mohammad Amín), Madalí (Mohammad 'Alí), Madjár (Mohammad Jár)

^{III.}: Bukhara közvetlen orosz függésbe kerülése előtt tragikomikus események játszódtak le bukhari szempontból, hiszen a bukhari emír, Mozaffar al-Dín ahelyett, hogy összefogott volna a többi közép-ázsiai muszlim fejedelemséggel, az oroszok által szorongatott Kokandra támadt. Ezzel azonban nem ért el egyebet, ahogy arról Vámbéry is beszámol, minthogy megnyitotta az orosz terjeszkedést saját országa felé, és mindössze két évvel az orosz kokandi expedíciója után, 1868-ban a Bukhari Emirátus orosz kézre került. Vámbéry alig öt évvel az orosz hódítás előtt járt Bukharában.

^{IV.}: A közép-ázsiai orosz hódítás két kiemelkedő tábornoka Csernyajev és Kaufmann tábornokok voltak.

^{V.}: Vámbéry műve megírásakor és közreadásakor még nem tudhatta, hogy Khodájár kán és utóda, Pülád kán csakhamar oroszellenes felkelést robbantanak ki Kokandban, melynek következtében 1876-ban II. Sándor orosz cár megszüntette a Kokandi Kánságot, és területét beolvasztotta az orosz cári birodalomba.

^{VI.}: Vámbéry ironikusan hasonlítja össze a Nagy Sándor Kr. e. 329-es és II. Sándor orosz cár 1866-os szamarkandi hódítását.

^{VII.}: Szamarkandot az oroszok leválasztották a Bukhari Emirátusról, és közvetlenül orosz közigazgatás alá vonták.

^{VIII.}: Bukhara tehát orosz vazallus lett 1868-ban, és a korábban meghódított Kokandi Kánsághoz és az 1873-ban leverт Khívai Kánsághoz hasonlóan az orosz hatalom nem szüntette meg államiságát (legfeljebb elcsatolt néhány tartományt belőle, mint például Szamarkand és Sahr-e Szabz környékét), hanem megelégedett az orosz katonai garnizonok építésével, valamint az orosz állampolgároknak járó extraterritoriális jogok, kereskedelmi kedvezmények rendszerével. Egyéb téren a Bukhari Emirátus 1920-ig, bukásáig meglehetősen érintetlen maradt mindennapi viszonyaiban. Az orosz hatalom egyfelől ütközőállamként számított ezekre a közép-ázsiai államokra a délről, Afganisztán felől érzékelhető

angol nyomással szemben, másfelől úgy vélte, hogy az eredeti társadalmi viszonyok fenntartása és annak a helyi emírek, kánok kezében hagyása anyagi, adminisztrációs és politikai terhet vesz le a válláról a központtól ilyen messze fekvő területen.

^{IX.}: isánok: befolyásos vallási vezetők titulusa Közép-Ázsiában.

^{X.}: A Bukharai Emirátus 1920 augusztusában bukott el, az utolsó bukhari emír Mohammad ʿÁlem Kán volt (1911–1920), Mozaffar al-Dín kán unokája. Ő 1920 után először Dusanbe környékére, a mai Tádzsikisztánba, majd pedig Afganisztánba menekült, és Kabulban halt meg 1944-ben. Leszármazottai ma az Egyesült Államokban élnek.

^{XI.}: Vámbéry e megjegyzése túlzás, hiszen Bukhara városában megmaradt az emír közvetlen hatalma, és továbbra is igen konzervatív vallási-politikai törvények igazgatták Bukhara mindennapjait, ahol nem volt orosz jelenlét, pláne nem ortodox keresztény térítés. Bukhara konzervatív vallási-politikai karaktere, túlélve az emír bukását, egészen 1924-ig, a Vörös Hadsereg megjelenéséig részben fennmaradt.

^{XII.}: Vámbéry művének utolsó fél oldala a politikai pamflet kategóriájába tartozik, és erősen oroszellenes érzelmeket tükröz. Később, bár oroszellenes attitűdje nem tűnik el, műveiben ennél árnyaltabban látja Közép-Ázsia jövőjét, melyben kiemeli az oroszok civilizátori érdemeit Közép-Ázsia népei közt (*A Nyugat kultúrája keleten*).

VÁMBÉRY ÉS A BOKHARA TÖRTÉNETE

Vámbéry Ármin egyik nagyszabású és legterjedelmesebb művét tartja kezében az olvasó. A *Bokhara története* kétkötetes munkaként szinte egyszerre jelent meg angolul, németül és magyarul 1872–1873-ban.

A *Bokhara története* Közép-Ázsia talán leghíresebb városának és tágabb régiójának 19. századi krónikája. Bukhara (vagy más átírásokban Bokhara, Buhara) és a bukhari oázis múltja az iszlám előtti időkig nyúlik vissza. A történeti Szogdia nyugati peremén, a Qizilkum sivatag és a Zerafsán folyó által körbeölelt oázist szogd kereskedők alapíthatták.

A talán szogd eredetű nevet (Buqáraq 'szerencsés hely') viselő település történetének kezdetei homályba vesznek, és igazi jelentősége is csak lassan bontakozik

ki. Az egykori Achaimenida Birodalom és Gréko-baktriai Királyság által uralt Szogdia nyugati peremén fekvő Bukhara akkor indul fejlődésnek, amikor a szogd kereskedelem is felvirágzik a Selyemút mentén a Kr. u. 3. századtól fogva. Virágkorának első periódusa valamikor a kora iszlám korig ível, amelyet az arab hódítás tör meg a 8. században. Bukhara az iszlám előtt sosem volt igazi birodalom központja, sokkal inkább a bukharai oázist uráló és a Selyemúton folyamatosan szogd kereskedőkolóniákat útnak eresztő kicsi, de tehetős fejedelemség központjának tekinthetjük. A preiszlám Bukhara eseménytörténete meglehetősen vázlatosan ismert, amit a források hiányosságán túl (a szórványos numizmatikai adatok mellett a már a Vámbéry által is olvasott és használt Narsakhí-féle korai arab-perzsa krónika az egyetlen kútfőnk erre az időszakra) az is nehezít, hogy a középkori és modern város ugyanott áll, ahol az ókori, emellett a várost érő számos pusztító hódítás sem kedvezett a szogd Bukhara kutatásának.

Bukhara számos szogd centrummal ellentétben nem pusztult el és merült a feledés homályába az iszlám hódításával a Kr. u. 8. század elején. A város stratégiai fekvése, a Kr. u. 8. századtól újjászülető Selyemút közép-ázsiai történetében játszott eminens szerepe miatt sikerre volt ítélve. A kalifátus évszázadai alatt az arab *Mávará an-nabr*, a Folyóntúli Terület igazi szívévé nőtte ki magát, összekötő kapocsként működve a tőle nyugatra fekvő Khvárezm és a tőle keletre fekvő Szamarkand és Fergána-völgy között. Bukhara egyben fontos tudományos és technikai centrum is lesz ebben a korban, itt alapítják meg például a 8. század második felében, 768-ban az Abbászida Kalifátus első papírmalmát.

A fokozatos iszlamizáció is ekkor indul meg, mely magával von egy igen érdekes nyelvi-etnikai változást is: a dominánsan szogd etnikumú település ekkor válik perzsa anyanyelvűvé. Az iszlám és a perzsa nyelv egy-

szerre uralkodóvá Bukharában valamikor a 10. századra. Utolsó emlékeink a város szogd lakosságáról Al-Bírúnítól származnak, Szent István uralkodása idejéből. A város ezekben az évszázadokban válik egyben egy regionális muszlim nagyhatalom központjává is. Az Abbászida Kalifátus helyi iszlamizált iráni vazallusai, a Számánidák virágoztatják fel Bukharát, és teszik meg fővárosuknak a 9.–10. század fordulóján. A számánida Bukhara virágkora száz évig tart, de a város jelentősége a számánida dinasztia bukásával sem csökken. A város gazdagsága, valóságos tekintélye közmondásossá válik a számánida kor végére.

Közép-Ázsia etnikai viszonyaiban fontos fordulópontra a 10. század, innentől kezdve állandósul a különböző török népek beáramlása és megtelepedése Közép-Ázsia területén. A Számánidák elbukásával örökségüket az első muszlim török dinasztia, a Karakhánidák veszik át, akik többé-kevésbé a 12. század első harmadáig uralják a bukhari oázist – hol önállóan, hol szeldzsuk vazallusként. Ám nagylelkű mecénásokként inkább a város szépítése és békés továbbépítése lebegett szemük előtt. A 12. század derekától Bukhara a tőle nyugatra felemelkedő Khvárezmi Birodalom egyik fontos közép-ázsiai centruma lett. A khvárezmi állam csillaga sebesen emelkedett, egy generáció alatt nőtt lokális államból meghatározó erejű muszlim birodalom. Felívelő pályáját 1220-ban a mongolok törték meg, akik végigpusztították Közép-Ázsiát, így Bukharát is. Bukhara a mongol világbirodalom és utódállamainak részévé vált az 1360-as évekig. Bukhara történetének legsúlyosabb csapását élte meg a mongol invázióval, akik kardélre hányták a város egész lakosságát, és jóformán az egész várost romba döntötték.

A csatatájida ulusban ellentmondásos kép bontakozik ki a Bukharáról írott forrásaink alapján. Az első és elementáris erejű mongol támadást újabb, kisebb mongol rohamok és Bukharát is érintő mongol testvérháborúk

kövezték a 13–14. század során, ahogy arról több kortárs forrás és Ibn Battúta útinaplója tudósít. Mégis, Bukhara, bár ma alig lehet látni a 13. századnál régebbi műemléket falain belül, szerencsés módon került ki a csagatájida és ilkhánida mongolok harcaiból. Talán a mongol támadások okozta traumák miatt is erősödött meg a muszlim népi vallásosságra alapozó szúfizmus is Bukharában, és a bukhari oázis fontos vallási központtá vált a mongol évtizedek megpróbáltatásai közepette. Seikh Bokharí és Bahá al-Dín Naqšbandí sírja és zarándokhelye mai napig tanúsítja ezt Bokharában.

Bukhara relatíve nyugalomban élte meg Tímúr és a Tímúridák évszázadát is a 14–15. században, hiszen a nagy közép-ázsiai hódító Bukhara helyett inkább Szamarkandot választotta fővárosának.

Bukhara történetének újabb jelentős fejezetét a 16. században érkező üzbég Sejbánidák írták, akik 1510 után Bukharát választották fővárosuknak. Talán mert idegenkedtek a Tímúrida Szamarkandtól és annak hagyományaitól, a hódító üzbég nomádoknak köszönhetően Bukhara ismét Közép-Ázsia fővárosa lett. A Sejbánida, majd az Asztarkhánida dinasztiák alatt Bukhara talán utolsó regionális hatalmi virágzását élhette meg a 16–17. században, sikeresen egyensúlyozva az iráni Szafavidák, az épp Közép-Ázsiából kiűzetett indiai mogul dinasztia, Tímúr Lenk utódai és a tőle északra elterülő, állandó nyugtalan-ságban élő steppei kazak törzsek között.

A 18. század elejére azonban látványos válság söpör végig a Közel- és Közép-kelet muszlim világa felett, és a bukhari székhelyű üzbég kánság sem kivétel ez alól. A politikai válságot gazdasági krízis és súlyos éhínségek tetézik. A válság leküzdése után Bukhara ugyan megtartja fővárosi rangját, de ezúttal egy már jóval kisebb hatósugarú és befolyású állam, az üzbég Mangit dinasztia által vezetett Bukhari Emírség fővárosa lesz. A Mangit állam a független muszlim Bukhara történelmének utolsó feje-

zete. A 19. század elejétől fogva az orosz–angol terjeszkedés harapófogója, a nagy eurázsiai gyarmatosító *great game* vet árnyékot a szomszédaival, a khívai és kokandi kánsággal is állandó torzskodásban élő Bukharai Emírségre. A folyamat végén, 1868-ban a Bukharai Emírség orosz vazallusként, részben autonóm entitásként végül az orosz cári birodalom részévé válik, alig négy-öt évvel Vámbéry művének megjelenése előtt.

A *Bokbara története* Vámbéry nagyobb lélegzetvételi alkotásainak egyike, mely több, Közép-Ázsiával foglalkozó magyar és idegen nyelveken megjelent népszerűsítő írást követően jelent meg. E mű Vámbéry 1863–1864-es, kalandos közép-ázsiai útját után egész sor tudományos cikk és a nagyközönségnek szánt népszerűsítő alkotást követve (például a *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* 1868-as közlése vagy a szintén ez évben németül és angolul is megjelent *Közép-ázsiai vázlatok*) látott napvilágot. Az is feltűnő azonban, hogy Vámbéry a *Bokbara története* 1872-es megjelenését megelőzően éveken keresztül nem jelentkezett nagyobb monográfiával. Bár számos kisebb tudományos és népszerűsítő írását tette közzé, de mindez mégis arra enged következtetni, hogy Vámbéry 1868 után kezdett neki a nagyszabású *Bokbara története* megírásának.

Mindemellett figyelemre méltó, hogy Vámbéry sem korábban, sem később egyetlen más közép-ázsiai városnak sem szentelt monografikus terjedelmű írást. Sem Khíva története, sem Szamarkand története nem található a terjedelmes Vámbéry-életműben.

Nyilvánvaló, hogy Vámbérynek különleges szándéka lehetett ezzel. Alig néhány évvel azután jelentette meg monumentális és mára már talán kevés figyelmet nyelő történeti munkáját, a *Bokbara történetét*, hogy hazatért világhírt hozó keleti útjáról, melynek során számos veszélyt vállalva bejutott Közép-Ázsia területére, és meglá-

togatta az orosz cári hódítás előestéjén a még független Khívai Kánságot és a Bukharai Emírséget,

A *Bokhara története* azonban címével ellentétben nem várostörténet. Nem egy közép-ázsiai oázis történetét kaphatta egykoron és kaphatja most kezébe az olvasó. Tartalmát tekintve *Bokhara története* alatt Vámbéry az 1868-ban orosz vazallussá vált Bukharai Emírség történetét írta meg, és némileg talán anakronisztikusan a 19. század második harmadának elnevezését alkalmazva, vetítve vissza időben, valójában egy közép-ázsiai politikatörténetet tett le az asztalra 1872-ben. A címadás így nem a legszerencsésebb, hiszen Bukhara közel sem játszott mindig fő- vagy fővárosi szerepet Közép-Ázsiában muszlim kori története ezerkétszáz esztendeje alatt. Olyan periódusokban, mint például a khvárezmi, a csagatájida vagy a Tímúrida korszak, Bukhara hatalmi, politikai szerepe és jelentősége mint város és mint Közép-Ázsia központi része kifejezetten elhalványult más centrumok felemelkedésének köszönhetően. Ám Vámbéry korában egyértelműen a mégoly meggyengült Bukharai Emírség volt a legjelentősebb politikai entitás Közép-Ázsiában, jócskán megelőzve a Khokandi és a Khívai Kánságokat. Némi zavart okozhat az olvasónak, hogy a kötetet fellelő poztván nem egy várostörténetet kap kézhez, hanem egy magyarul azóta meg nem haladott Közép-Ázsia-történet bontakozik ki előtte. Így Vámbéry monográfiája minden nyelvi archaizmusa, Jókaira hajazó fordulatai ellenére igenis aktuális és fontos olvasmány, hiszen azóta sem született magyarul ezt az úttörő művet meghaladó alkotás Közép-Ázsia muszlim kori történelméről.

Vámbéry műve alcímében megfogalmaz egy másik célt is: arra törekszik, hogy szinte kizárólag elsődleges források alapján írja meg művét. S valóban, mintha a szeme előtt egy bukhari krónika megírása lebegett volna, mely az azt megelőző közel nyolcszáz év forrásait összegezné egyetlen monumentális alkotásban.

Vámbéry műve megírásakor két fontos forráscsoportot vett alapul művéhez. Vámbéry jól ismerte és használta a klasszikus arab és perzsa történetírást, így a Közép-Ázsiára vonatkozó legfontosabb és a 19. század második harmadára kiadott perzsa műveket.

A korai iszlám periódus megírásához a rendelkezésére álló gazdag historiográfiai anyagából Vámbéry elsősorban Tabarí és Beihaqí *Tárikb*-jait használja fel (igaz, Tabarít török fordításból, hiszen de Goeje máig referenciának számító kiadása pár évvel később jelent meg). A Számánidák és a mongolok közötti időszakra a mongol hódítás közti korra minden bizonnyal Dzsoveiní *Tárikb-e Dzsabángosáj*-a lehetett Vámbéry fő forrása. Igaz, néhány elejtett megjegyzése arra utal, hogy jól ismerte és használta Rasíd al-Dín *Dzsámé al-tavárikb*-jét is, de furcsa módon ezt a művet szerzőnk nem említi a forrásokat felsoroló fejezetben.

Vámbéry kimerítően felhasználja a Tímúr Lenk és Tímúrida kori Közép-Ázsiára vonatkozó klasszikus perzsa krónikákat. Ezek többsége már jó kiadásokban és fordításokban is hozzáférhető volt a 19. századra. Vámbéry az alábbi Tímúrida forrásokat ismeri: Saraf al-Dín ‘Alí Jazdí Tímúr életéről szóló *Zafarnámé*-jét, Seikh Kamál al-Dín ‘Abd al-Razzáq *Matla’ al-Sza’dein*-jét és Mirkhvánd *Rouzat al-Szafá*-ját a Tímúrida kor végéről, mely utóbbi mű nemcsak a szűkebben vett Tímúrida korról, hanem az azt megelőző korszakokról is értékes kútfőnek számít. Emellett fontos tímúrida kori forrásként említi szerzőnk a *Báburnámé*-t is, mely úgyszintén a Tímúrida korra, valamint az üzbég hódításra nézve igen érdekes forrás. De kimerítően használja a *Tozúká-e Tímurít*, egy minden valószínűség szerint Tímúr által írt életrajzot és Clavijo aragóniai követ jelentését is a 15. század elejéről, Tímúr udvaráról. Vámbéry általánosságban jól ismerte tehát az üzbég kánságok előtti Közép-Ázsia nagy történeti krónikáit, melyek hozzáférhetőek voltak már a 19. század

második felében. Igaz, Vámbéry kora óta számos kisebb krónika, várostörténet és Bukhara kapcsán igen gazdag levéltári forrás látott napvilágot, ezeket azonban hiába kérjük számon szerzőnkön, aki aligha fért hozzá a szisztematikus közép-ázsiai kutatások hajnalán ezekhez a kisebb kútforrásokhoz.

Vámbéry használja az igen tekintélyes kora iszlám kori arab földrajzi irodalmat is (Masz'údí, Ja'qúbí, Jáqút vagy éppen Ibn Battúta műveire gondolunk itt). Ezek a munkák földrajzi adatikon túl igen jelentős történeti, néprajzi adatokkal is rendelkeznek. Igaz, 1870 táján nem mindegyik volt hozzáférhető ezek közül, de mégiscsak az a benyomásunk, hogy Vámbéry kivonatolva vagy részleteikben is viszonylag jól ismerte ezeket a földrajzi forrásokat, igaz, inkább a *par excellence* történeti forrásokat részesítette előnyben a Bokhara története korai fejezeteinek megírásakor.

A klasszikus perzsa és arab forrásokon túl Vámbéry felhasználja a tudós 17. századi khívai uralkodó, Abú'l Gházi Bahádur kán *Sadzsare-je torkí*-ját is, mely forrás a közép-ázsiai törökség eredetéhez és későbbi történetéhez is kapcsolódik.

Érdekességgént kell megemlíteni, hogy Vámbéry talán elsőként aknázza ki a nemzetközi szakirodalomban forrásként e korban ismertté vált Narsakhí-féle kora iszlámkori Bukhara történetét, a korban egyedül elérhető angliai kéziratot felhasználva. Ez a 11. századi, eredetileg arabul írt, majd perzsára fordított munka igen fontos és szinte unikális forrása Bukhara preiszlám kori eseményeinek, az arab hódításnak és az azt követő korszaknak egészen a számánida korszakig. Vámbéry adatait e téren máig sem haladta meg a nemzetközi kutatás.

A korai, az üzbég inváziók előtti Közép-Ázsia történetének forrásaihoz képest bővebb és színesebb a kép, ha a kötetben a 16–19. századi eseménytörténetet vesszük szemügyre. Az ismert krónikákon túl itt egyre több

személyes élmény is vegyül a munkába, innentől fogva Vámbéry stílusa egy fokkal oldottabbá válik, és több szubjektív, publicisztikai megjegyzést enged meg magának.

Az újabb kori események forrásai szinte kivétel nélkül kéziratos adatokra mennek vissza. Olyan, a korban unikálisnak számító források, mint a Vámbéry által később kiadott csagatáj eposz, a *Seibání-náme*, vagy a 18–19. századi eseményekhez igen fontos adatokat szolgáltató Mohammad Júszefféle *Táríkh-e Moqím Khání* szolgáltak alapul e fejezetek megírásához.

Fontosak azok a források is, melyeket Vámbéry Iránban szerzett meg, ezek többnyire Qádzsár kori litográfiai a korabeli Qádzsár dinasztia és az őket megelőző Náder sah korából, számos ponton érintve Közép-Ázsia és Bukhara történetét. Mindezek a zömében klasszikus perzsa nyelvű szövegek ma már könnyen elérhető alkotások, hiszen jó néhány kiadásuk ismeretes, ám Vámbéry korában kivételesen szerencsés lehetett az a kutató, aki mindezeket a forrásokat egyszerre ismerhette és használhatta! Így is kell nézni a Bukhara történetét, mint egy korában egyedülálló és páratlan forrásgyűjteményt felhasználó, valóban nagy erőfeszítések árán megszületett alkotást.

Most pedig, miután áttekintettük forrásainkat, érdemes egy pillantást vetni magára a szövegre. A *Bokhara története* mai fogalmaink szerint nem a legszűkebb tudományos körnek megírt tudományos munka. Sokkal inkább a művelt nagyközönségnek szóló, a korban egyedülálló forrásismerettel megírt olvasmány. Az egész szövegre jellemző a klasszikus 19. századi pozitívista történelemszemlélet erős hatása. Vámbéry forrásait híven követi, és ragaszkodva az alcímhez, a legrégebbi időktől 1870-ig terjedő történelmi eseménytörténetet ír. A meglehetősen masszív eseménytörténeti beszámoló végig uralja a szöveget, Vámbéry bámulatos forrásismeretét villantja fel előttünk lépten-nyomon.

Szembetűnő a mű arányos szerkesztése; Vámbéry azzal együtt, hogy már az előszóban bevallja mélyebb érdeklődését Közép-Ázsia újabb és jelenkori története iránt, nem érezteti olvasójával ezt a mű egésze alatt. A *Bokhara története* korai fejezetei ugyanolyan részletes-séggel és alapossággal vannak megírva, mint a 16–19. századi részek. Vámbéry hatalmas történeti ismeretekkel és látható mesélőkedvvel szórakoztatja olvasóit hosszú oldalakon át. Ugyanakkor nem veszik el a részletekben, végig megőrzi átfogó látásmódját, ami minden fejezetben érzékelhető. Így például a Számánidák jellemzésénél és az iráni-török viszony bemutatásánál a már-már roskadozó adathalmazt zseniálisan varrja el szerzőnk.

Ugyanakkor a nagyközönség felé való kacsingatás végig vezérfonalként húzódik művében, az időről időre felbukkanó idézetek, sztorik, krokik láthatóan kedvtelt elemekként húzódnak végig a *Bokhara történetében*. Vámbéry felettébb mulattatóan ábrázolja a mongol kori Bukhara közviszonyait, a 14. század elején az iszlámra áttérő mongolok vallási ügybuzgalma és az ehhez kapcsolódó frappáns Rúmi-idézetek mindmáig mosolyt csálnak az olvasó arcára.

Ugyancsak szórakoztató és a művelt nagyközönség számára valóban kellemes olvasmányt jelentenek a Tímúr udvarát jellemző sorok, melyeket Vámbéry szinte egy az egyben Clavijo egykori beszámolójából meríti. Ugyanakkor nem mellőzi a Tímúrt bíráló források, mint például Ibn ʿArabsáh idevágó sorainak felemlegetését sem.

Tímúr egyébként is kiemelkedő személyiség a *Bokhara történetében* (függetlenül attól a ténytól, hogy maga Bukhara városa nemigen játszott jelentős szerepet az inkább Szamarkandot és Sahr-e szabzot kedvelő turkomongol Tímúr birodalmában), Vámbéry szemében ő az első igazi közép-ázsiai török fejedelem, aki nem kerül teljesen a perzsa kultúra hatása alá, megvetve ezzel az alapot a későbbi üzbégi dinasztiáknak. Nem tudjuk, hogy

Vámbéry honnan meríti ezt a kissé meghökkentő állítást, talán Abú'l Ghází Bahádurtól, de kétségtelenül sokat időzik ennél a gondolatnál művében.

A hitelességre törekvő történeti portrérajz újabb bravúrját láthatjuk emellett a Mohammad Sejbáníróól nyújtott kiemelkedő jellemzésben, ahol Vámbéry erősen támaszkodva az általa szert tett *Sejbánínámé*-ra, igen érzékeny jellemrajzzal ábrázolja a Közép-Ázsiára a 16. században rázúduló üzbég nomádok vezetőjének finoman fogalmazva összetett és sokoldalú alakját. Mindemellett Vámbéry szemléletesen és kellő drámaisággal ábrázolja azt a jelentős történelmi mozzanatot, melynek révén a Sejbánidák győzelmével Közép-Ázsiában és a síta Szafavida dinasztia iráni uralomra jutásával Irán és Közép-Ázsia útjai végleg elkülönültek egymástól, és megindult Közép-Ázsia izolációja a nyugati muszlim világtól.

A *Bokhara története* utolsó fejezetei az üzbég kánságok és a 18. század végén felemelkedő Mangitok uralkodásának részletezésével telnek. Itt természetesen az orosz-brit diplomáciai-katonai versenyfutás áll a mű középpontjában, némi angol szimpátiával és az orosz támadások élénk színű ecsetelésével. A történeti források mellett Vámbéry személyes élményei és anekdotái is sajátos színezetet adnak az utolsó oldalaknak. A két elhíresült brit, Stoddart és Connolly bukhari kivégzése, valamint az orosz- és britbarát helyi erők gyors váltakozásának forrásértékű leírását találhatjuk ezekben a fejezetekben.

A nagy ívű mű tudományos fogadtatása mindezekkel együtt Európában ambivalens volt. Kétségtelen tény, hogy a *Bokhara története* európai recepciója elmarad más jelentős Vámbéry-munkáktól, és a kötetet ért kritikák joggal vetik fel a mű bizonyos filológiai és metodikai problémáit. A *Bokhara története* főleg német tudományos területen kapott felemás értékelést. Ezek a kritikák az apróbb tárgyi tévedések mellett főleg Vámbéry egyes

forráskezelési és filológiai megoldásait kritizálják. S valóban, a hatalmas forrásanyagot feldolgozó munkában Vámbéry időnként egész oldalakat átmásol egy-egy forrásból, és olykor ezeket valóban kritika nélkül fogadja el. Ha nincs eredeti nyelven hozzáférhető kútfő, Vámbéry könnyű kézzel nyúl perzsa és arab krónikák latin vagy francia fordításaihoz, mellőzve azok filológiai vizsgálatát. Ilyen eset például a 17–18. század, az Asztarkhánida kort leíró fejezet nagy része. Vámbéry védelmére felhozható a forráshiány, az adott fejezetről szóló elsődleges és másodlagos munkák számának szűkössége az 1870-es években, de ezzel együtt bizony a higgadt történeti elemzés gyakorta könnyed adomázásba csap át. Mindez a nagyközönség szempontbóljából vélhetően könnyedebbé tehetette a *Bokhara története* megértését, de tudományos megítélése terén semmiképpen sem tett jót a mű bizonyos részeinek.

Nyelvészeti szempontból nézve a kötetben mai szemmel apró túlzások azért akadnak. Ezek a nyelvi, etimológiai és olykor történeti tévedések laikus olvasónak kevésbé szembetűnőek, inkább a nyelvészeti-filológiai és néhol történeti kérdéseket érintenek. Vámbéry egy-két nagyobb történeti hibája (mint például a szakák nyomainak továbbélése a középkori közép-ázsiai törökségben), etimológiai melléfogása (például Fergána és a Hyrcania nevek közös származtatása) kétségtelen, és mindezeket joggal rótták fel neki korabeli, főleg német kritikusai, amikor a *Bokhara történetét* górcső alá vették. Vámbéry sajátos autodidakta fejlődésének jól ismert árnyoldalai, nyelvészeti-filológiai képzettségének hiányosságai nem kerülnek el a *Bokhara történetét* sem.

Ami egyéb történeti hibáit illeti, Vámbéry egyes lábjegyzetei olykor túl messzire merészkednek, és szubjektív jelleget öltenek. Ilyen eset, amikor Vámbéry Moqanna^c lázadását a 8. században merészen a Báb 19. századi feltűnésével állítja párhuzamba. Vámbéry és más veze-

tő nyugati Kelet-kutatók (például E. G. Browne) feltűnő érdeklődésének jele volt ez, mely a nyugati orientalista közélet részéről a bábizmust és majd a baháizmust körbevette e korban.

Ugyancsak erős túlzás az a Vámbéry-lábjegyzet, melyben a kurdok északkelet-iráni feltűnését jóval a 17. század előttre, a Számánida korra datálja. Holott tudjuk, hogy a kurd terminus jelentéstartalma, mint oly sok etnikai elnevezésé, időről időre más-más tartalommal telítődött. A kurd eredetileg a nomád, martalóc irreguláris erők szinonimája volt, és a maival megegyező etnikai elnevezéssé csak valamikor a keresztény ezredforduló után kezdett válni.

A *Bokhara története* hirtelen fejeződik be, az eseménytörténeti tárgyalás az 1868-as orosz cári hódítással pamfletszerűen erősen oroszellenes éllel zárul le. Ez talán nem is véletlen, a friss közép-ázsiai impériumváltás hevében és Vámbéry politikai nézetei ismeretében aligha lehetett volna mást tenni. Persze mint mindennek, ennek is megvan a maga jelentősége, semmi sem véletlen. Mindez a probléma átvezet bennünket a mű születésének körülményeihez. Miért írta meg Vámbéry szinte sietősen a *Bokhara történetét*, és miért hagyta szinte elvarratlanul műve végét?

Emögött aligha láthatunk más okot, mint az aktuális világpolitikai helyzetet. Vámbéry számára Közép-Ázsia orosz meghódítása drámai élmény volt. Egy olyan személynek, aki a Bukharai Emírség orosz okkupációja előtt alig öt évvel járt Közép-Ázsiában, megírni egy közép-ázsiai politikátörténetet hét-nyolc évvel később úgy, hogy a szeme előtt zajlik mindaz, amit el akart kerülni, vélhetően különleges belső motivációt jelentett. Talán merészségnek hathat, de megkockáztathatjuk, hogy Vámbéry az európai, nyugati, magyar közvélemény felrázását remélte a *Bokhara története* megírásával. A személyes tudományos ambíción túl aligha magyarázhatjuk mással azt a

tényt, hogy e mű szinte egyszerre jelenik meg angolul, németül és magyarul 1872–1873-ban. A felrész, Közép-Ázsia „térképre helyezése” a nyugati és benne a korabeli magyar olvasóközönség számára bizonyosan ott munkált Vámbéryben minden tudományos büszkeségen túl, mely a birtokában levő unikális kéziratokon és különleges személyes ismereteken túl e mű megírására sarkallta őt. S talán a hirtelen végeszakadt narráció is jobban érthető, ez is szándékolt, és jelentést hordoz írónak és olvasónak egyaránt. Ez pedig a korabeli európai hatalmi viszonyokat szemlélve elég világos utalás a mű mélyebb mondanivalójára.

Az Orosz Birodalom terjeszkedésének komor víziója uralja Vámbéry művének utolsó lapjait. Az a Vámbéry, aki egy életen át a brit civilizáció támogatója volt és 1849 magyar történelmi traumájának, a magyar forradalom leverésének és az orosz cári beavatkozásnak ifjúkori élményét jellemformáló eseményként mindvégig magában hordozta, aligha tudta volna más felütéssel befejezni a *Bokhara történetét*. Vámbéry műve akkor lát napvilágot, amikor a növekvő balkáni orosz befolyás megfékezése elsőszámú külpolitikai prioritás volt az 1870-es években az Osztrák–Magyar Monarchiában. Így Vámbéry a magyar közvéleménynek is üzent művével. Sokadszor és nem utoljára.

Ma már alig ismert Vámbéry-műnek számít a *Bokhara története*. Ám Közép-Ázsiáról, Bukharáról azóta sem született ilyen hatalmas, átfogó igényű mű magyarul. Közép-Ázsia kutatása, múltbeli eseményeinek alapos ismerete egy olyan régió miatt is fontos, mely máig érzékeny pontja a világnak, nagyhatalmi játékok, világgazdasági, katonai és stratégiai játszmák állandó színtere.

Miért érdemes ma is újra és újra elolvasni a *Bokhara történetét*? A kultúrtörténeti csemegén túl, ha a mai Közép-Ázsia viszonyaira tekintünk, megoldatlan vallási-etnikai konfliktusok, mélyben feszülő indulatok, nagyhatalmi érdekek diktálta furcsa határok képe fogad ben-

nünket. Nincsen új a nap alatt, mondhatnánk – mintha csak Vámbéry korában járnánk, mintha mi sem változott volna 1870 óta Közép-Ázsiában, az Amú-darja és a Szírdarja közt. Pedig dehogy, annyi minden történt ott is, nálunk is. És mégis, ha sokadszorra nézzük a mai politikai eseményeket Közép-Ázsiában, szinte ugyanazok a nagyhatalmi érdekek, célok és helyi vazallusok lépnek elénk, mint száznegyven éve. Úgy tűnik, Bokhara története nem ért véget 1868-ban.

Igal-Budapest

2010. március

Sárközy Miklós

TARTALOM

Előszó.....	5
Bevezetés.....	15
I. Az iszlám-előtti korszak.....	31
II. Az arabok beütései és áttérés az iszlámra.....	53
III. Politikai és vallásos zavargások az arab uralom alatt.....	71
IV. A Számánidák és Iszmail Emir.....	93
V. A Számánidák bukása és a törökök felülkerekedése.....	113
VI. A szeldsukidák.....	130
VII. Ujgurok és khahrezmi fejedelmek....	149
VIII. A mongolok beütései.....	163
IX. A dsengizidák.....	186
X. Timur Emir.....	209
XI. Timur egyénisége, udvara és székvárosa.....	244
XII. A Timuridák.....	265
XIII. Özbegek és Sejbáni Mehemed Khán.....	296
XIV. A Sejbánidák.....	326
XV. Az első Asztarkhánidák.....	358
XVI. Szubhánkuli Khán és az Asztarkhánidák vége.....	384
XVII. A Mangit ház és Emir Máaszum.....	403
XVIII. Emir Naszrulláh.....	423
XIX. Emir Mozaffár-Eddin és a Romanoff ház.....	452
Vámbéry és a <i>Bokhara története</i>	485

Vámbéry Ármin
Bokhara története

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Sárközy Miklós
Nyomdai előkészítés: Václav Kinga
Nyomta: Text-Print Nyomdaipari Kft., Győr
Kiadta: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2010
Megjelent 800 példányban

Ármin Vámbéry
História Bokhary

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Miklós Sárközy
Grafická úprava: Václavova Kinga
Tlač: Text-Print Nyomdaipari Kft., Győr
Vydal: Lilium Aurum, Dunajská Streda, 2010
Náklad: 800 výtlačkov
ISBN 978-80-8062-411-8

www.liliumaurum.sk

ISBN 978-80-8062-411-8

9 788080 624118

A sorozatban eddig megjelent kötetek

Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át
Vámos Magda: Resid efendi (Vámbéry Ármin élete)

Vámbéry Ármin: Küzdelmeim (önéletrajzi regény)

Kis József: Vámbéry nyomában

(Egy filmrendező naplójából)

Vámbéry Ármin: A magyarok keletkezése
és gyarapodása

Vámbéry Ármin: Vándorlásaim

és élményeim Perzsiában

Vámbéry Ármin: A török faj

Vámbéry Ármin: A Nyugat kultúrája Keleten

Vámbéry Ármin: A magyarság bölcsőjénél

Hazai György: Vámbéry inspirációk

Előkészületben:

Vámbéry Ármin: Keleti életképek